

พระคัมภีร์ชาดกแปด

ฉบับ ๙.๑.๙.

เล่ม ๑๖

อรรถกถา อัสตินิบาต

ภาค ๘

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

ในงานอถกเมรุพระราชทานเพลิงศพ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์

(พื้น ขุดินธรรมหาเถร ป.ธ.๙)

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๓๙

Ra

CRE

1996

671514

V. 16

๖๗๑๖๑๔

๓

TULIB

3 1379 01569441 8

พระคัมภีร์ชาดกแปล

ฉบับ ๑.๑.๑.

เล่ม ๑๖

อรรถกถา อติตนิบาต

ภาค ๘

พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศล

ในงานฉลองเมรุพระราชทานเพลิงศพ

เสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

(สิ้น ชุตินิธรรมหาเถร ป.๖.๙)

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๓๙

With the Compliments

of - 8 พ.ย. 2561

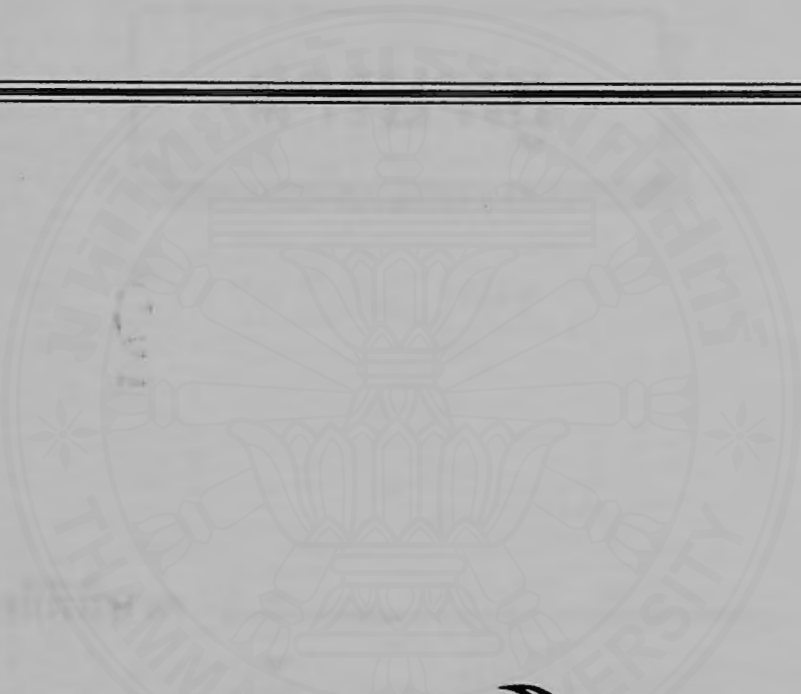
Ra

CRE

1996

671514

V.16

มหาวิทยาลัยมหิดล

ภาค ๔

สารบัญ

	หน้า
อรรถกถา อสีตินิပါတ ๑	๑
จุลหังสชาดก ๑	๑
มหาหังสชาดก ๓๓	๓๓
สุชาโภชนชาดก ๗๖	๗๖
กุณาลชาดก ๑๒๔	๑๒๔
มหาสุตโสมชาดก ๑๕๑	๑๕๑

อรรถกถาชาดก

อสีตินิบาต

๑. จุลหังสชาดก

สุขุมชาติ อิทํ สตุถา เวชฺฐวเน วิหรนฺโต อายสุมโต อานนฺทตฺเถรสฺส
ชีวิตปริจฺจาคํ อารพฺภ กเถสิ

พระศาสดาเมื่อเสด็จไปประทับ ณ พระวิหารเวฬุวัน ทรงพระปรารภการสละชีวิต
ของพระอานนทเถระผู้มีอายุ จึงตรัสพระธรรมเทศานี้ มีคำเริ่มต้นว่า สุขุม ดังนี้

ความพิสดารว่า บรรดาพวกนายขมังธนูที่พระเทวทัตประกอบขึ้นเพื่อปลง
พระชนม์พระตถาคตเหล่านั้น คนที่ถูกส่งไปก่อนคนทั้งหลายกลับมาแจ้งว่า ข้าแต่พระคุณ
เจ้าผู้เจริญ ข้าพเจ้าไม่อาจที่จะปลงพระชนม์พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นได้ พระผู้มีพระ
ภาคพระองค์นั้น ทรงมีฤทธานุภาพใหญ่หลวงยิ่งนัก พระเทวทัตนั้นจึงกล่าวว่า เออช่าง
เถอะ เจ้าอย่าปลงพระชนม์พระสมณะโคดมเลย เราจักปลงพระชนม์พระสมณโคดมเอง
เมื่อพระตถาคตเจ้าเสด็จจงกรมอยู่ ณ ร่มเงาเบื้องหลังแห่งภูเขาคิชฌกูฏ จึงขึ้นไป
สู่ภูเขาคิชฌกูฏเองแล้วลึงศิลาก้อนใหญ่ด้วยกำลังแห่งเครื่องยนต์ด้วยคิดว่า เราจักปลงพระ
ชนม์พระสมณะโคดมด้วยก้อนศิลานี้ ในกาลนั้นยอดเขาสองยอดมารับศิลาก้อนที่ลึงตกลงไป
นั้นไว้ แต่สะเก็ดศิลาก้อนที่กระเทาะจากศิลาก้อนนั้น กระเด็นไปต้องพระบาทสมเด็จพระผู้มี
พระภาค ทำพระโลหิตให้ห้อขึ้นแล้วเวหนามีกำลังเป็นไปทั่วแล้ว หมอชิวกกระทำการผ่า
พระบาทของพระตถาคตด้วยศาสตรา เอาเลือดร้ายออก นำเนื้อร้ายออกจนหมดชำระล้าง
แผลสะอาดแล้วใส่ยากระทำให้พระองค์หายจากโรค พระศาสดาทรงหายเป็นปกติดีแล้ว
อันภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่แวดล้อมเป็นบริวารเสด็จเข้าไปยังพระนคร ด้วยพุทธลีลาใหญ่ที่เดียว
ลำดับนั้น พระเทวทัตเห็นดังนั้น จึงคิดว่า ใคร ๆ เห็นพระสรีระอันถึงแล้วซึ่งส่วน
อันเลิศด้วยพระรูปพระโฉมของพระสมณะโคดม ถ้าเป็นมนุษย์ก็ไม่อาจที่จะเข้าไปทำร้ายได้

ก็ข้างของพระราชาก็ว่านาฬาคีรีมีอยู่ ข้างนั้นเป็นข้างดูร้ายกาจ ช่างมนุษย์ได้ เมื่อไม่รู้จัก
 คุณแห่งพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ จักยังพระสมณะโคดมนั้นให้ถึงความสิ้นชีวิตได้
 เธอจึงทูลเนื้อความนั้นแด่พระเจ้าอชาตศัตรูราช พระราชาทรงรับรองว่า ดีละดังนี้แล้วรับ
 สั่งให้เรียกนายหัตถาจารย์มาแล้วทรงบัญชาว่า แนะเจ้า พຼ່ງนี้เจ้าจงมอมข้างนาฬาคีรีให้
 มีนเมา แล้วจงปล่อยไปบนถนน ที่พระสมณะโคดมเสด็จมาแต่เช้าทีเดียว แม้พระเทวทัต
 ก็ถามนายหัตถาจารย์นั้นว่า ในวันอื่น ๆ ข้างนาฬาคีรีตีมสุราก็หม้อ เมื่อเขาบอกให้ทราบ
 ว่าแปดหม้อพระคุณเจ้าผู้เจริญ จึงกำชับว่า พຼ່ງนี้ท่านจงให้ข้างนั้นตีมเพิ่มขึ้นเป็น ๑๖ หม้อ
 แล้วพึงกระทำให้มีหน้าเฉพาะในถนนที่พระสมณะโคดมเสด็จมา นายหัตถาจารย์นั้นก็รับ
 รองเป็นอันดี พระราชาให้ราชบุรุษเที่ยวตักลองประกาศทั่วไปในพระนครว่า พຼ່ງนี้นาย
 หัตถาจารย์จักมอมข้างนาฬาคีรีให้มีนเมาแล้วจักปล่อยในนคร ชาวเมืองทั้งหลายพึงรีบ
 กระทำกิจที่จำต้องกระทำเสียให้เสร็จแต่เช้าทีเดียว แล้วอย่าเดินระหว่างถนน แม้พระ
 เทวทัตลงจากพระราชนิเวศน์แล้วก็ไปยังโรงช้าง เรียกคนเลี้ยงช้างมาสั่งว่า ดูกรภณาย
 ทั้งหลาย เราสามารถจะลดคนมีตำแหน่งสูงให้ต่ำและเลื่อนคนมีตำแหน่งต่ำให้สูง ถ้าพวก
 เจ้าต้องการยศ พຼ່ງนี้เข้า จงช่วยกันเอาเหล้าอย่างแรง กรอกข้างนาฬาคีรีให้ได้ ๑๖
 หม้อ ถึงเวลาพระสมณะโคดมเสด็จมา จงช่วยกันแทงข้างด้วยปลายหอกขัด ยั่วให้
 อาละวาดให้ทำลายโรงช้าง ช่วยกันล่อให้หันหน้าตรงไปในถนนที่พระสมณะโคดมเสด็จมา
 แล้วให้พระสมณะโคดมถึงความสิ้นชีวิต พวกคนเลี้ยงช้างเหล่านั้นพากันรับรองเป็นอันดี
 พฤติการณ์นั้นได้แจ้งเข้าไปทั่วพระนคร เหล่าอุบาสกผู้นับถือพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์
 ได้ทราบข่าวนั้น ก็พากันไปเฝ้าพระศาสดากราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระเทวทัต
 สมคบกับพระเจ้าอชาตศัตรูราช ให้ปล่อยข้างนาฬาคีรีในทางที่พระองค์จะเสด็จไปในวัน
 พຼ່ງนี้ ฉะนั้นในวันพຼ່ງนี้ ขอพระองค์อย่าได้เสด็จเข้าไปบิณฑบาตเลย จงประทับอยู่ในที่นี้
 เถิด พวกข้าพระองค์ จักถวายภิกษาแก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธองค์เป็นประมุขในวิหารนี้แล
 พระศาสดามีได้ตรัสรับคำว่า พຼ່ງนี้เราจักไม่เข้าไปบิณฑบาต ทรงพระดำริว่า ในวันพຼ່ງนี้
 เราจักทรมานข้างนาฬาคีรี กระทำปาฏิหาริย์ทรมานพวกเดียรฉัตร จักเที่ยวไปบิณฑบาตใน
 กรุงราชคฤห มีภิกษุแวดล้อมเป็นบริวาร ออกจากนครไปยังวิหารเวฬุวันทีเดียว พวกชน
 ชาวเมืองราชคฤหจักถือเอาภาชนะภัตต์เป็นอันมากมายยังวิหารเวฬุวันเหมือนกัน พຼ່ງนี้
 โรงภัตต์จักมีในวิหารทีเดียว แล้วทรงรับอาราธนาแก่พวกอุบาสกเหล่านั้นด้วยเหตุนี้ พวก

อุบาทสกเหล่านี้ทราบทรงรับอาราธนาของพระตถาคตแล้วจึงกล่าวกันว่า พวกเราจักนำ
ภาชนะภัตต์มาถวายทานในวิหารที่เดียว แล้วหลีกไป

แม้พระศาสดาทรงแสดงธรรมในปฐมยาม ทรงแก้ปัญหาของเทวดาในมัชฌิมยาม
ทรงกระทำสี่หไสยาสน์ ในส่วนแรกแห่งปัจฉิมยาม ทรงเจ้าผลสมาบัติในส่วนที่ ๒ แห่ง
ปัจฉิมยาม ในส่วนที่ ๓ แห่งปัจฉิมยาม ทรงเข้ากรุณาสมาบัติ ทรงตรวจดูเหล่าเวไนยสัตว์
อันมีอุปนิสัยที่จะได้ตรัสรู้ธรรมพิเศษ ทอดพระเนตรเห็นการตรัสรู้ธรรมของสัตว์แปดหมื่น
สี่พันในเพลาการทรมานข้างนาฬาคีรี ครั้นราตรีกาลสว่างแล้ว ก็ทรงกระทำการชำระพระ
สรีระ แล้วตรัสเรียกพระอานนท์ผู้มีอายุตรัสว่า ดูกรอานนท์ เธอจงบอกแก่ภิกษุแม่ทั้งหมด
ในมหาวิหาร ๑๘ แห่ง อันตั้งเรียงรายอยู่ในเมืองราชคฤหเพื่อให้เข้าไปในนครราชคฤห
พร้อมกับเรา พระเถระได้กระทำตามพระพุทธานุญาตแล้ว ภิกษุทั้งหมดมาประชุมกันในวิหาร
เวฬุวัน พระศาสดามีภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่แวดล้อมเป็นบริวาร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังเมือง
ราชคฤห ลำดับนั้นพวกคนเลี้ยงช้างก็ปฏิบัติตามพระเทวทัตสั่ง สมาคมใหญ่ได้มีแล้ว
พวกมนุษย์ผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธากล่าวกันว่า ได้ยินว่าในวันนี้ พระพุทธเจ้าผู้มหานาค
กับข้างนาฬาคีรีผู้เป็นสัตว์ดิรัจฉานจักกระทำสงครามกัน พวกเราจักได้เห็นการทรมานข้าง
นาฬาคีรีด้วยพุทธลีลาอันหาที่เปรียบมิได้ จึงพากันขึ้นสู่ปราสาทห้องแถวและหลังคา
เรือนแล้ว ยืนดู ฝ่ายพวกมิถุนาภิภูผู้หาศรัทธาไม่ได้ก็กล่าวกันว่า ข้างนาฬาคีรีนี้ดูร้ายกาจ
ฆ่ามนุษย์ได้ ไม่รู้จักคุณแห่งพระพุทธเจ้าเช่นกัน วันนี้ข้างนั้นจักขยี้สรีระอันมีพรรณดุจทอง
คำของพระสมณะโคดมจักให้ถึงความสิ้นชีวิต พวกเราจักได้เห็นหลังปัจจามิตรในวันนี้
ที่เดียว แล้วได้พากันขึ้นไปยืนดูบนต้นไม้แลปราสาทเช่นกัน แม้ข้างนาฬาคีรีพอเหลือบเห็น
พระผู้มีพระภาคเสด็จมาจึงยังมนุษย์ทั้งหลายให้สะดุ้งกลัว ทำลายบ้านเรือนเป็นอันมาก
ขยี้เกวียนเสียแหลกละเอียดเป็นหลายเล่ม ยกวงขึ้นชู มีหูผึ้ง มีหางชัน วิ่งเล่นไปทาง
พระผู้มีพระภาค ประหนึ่งว่าภูเขายิ่งเข้าทับพระพุทธร่องคั้นั้น ภิกษุทั้งหลายเห็นดังนั้น
จึงกราบทูลเนื้อความนี้แก่พระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้างนาฬาคีรีนี้
ดูร้ายกาจฆ่ามนุษย์ได้ วิ่งตรงมานี้ ก็ข้างนาฬาคีรีนี้ได้รู้จักพระพุทธคุณเป็นต้นแล ขอ
พระผู้มีพระภาคจงเสด็จกลับเถิด พระเจ้าข้า ขอพระสุคตเจ้าจงเสด็จกลับเสียเถิด
ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่าได้กลัวเลยเรามีกำลังสามารถพอที่จะทรมานข้าง
นาฬาคีรีนี้ได้

ลำดับนั้น ท่านพระสารีบุตรผู้มีอายุ ทูลขอโอกาสพระศาสดาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมด่าว่ากิจที่บังเกิดขึ้นแก่บิดา ย่อมเป็นภาระของบุตรคนโต ข้าพระองค์ผู้เดียวจะขอทรมานข้างนี้ ลำดับนั้น พระศาสดาจึงตรัสห้ามพระสารีบุตรนั้นว่า ดูกรสารีบุตร ขึ้นชื่อว่ากำลังแห่งพระพุทธเจ้าเป็นอย่างหนึ่ง ส่วนกำลังของพวกสาวกเป็นอีกอย่างหนึ่ง เธอจงยับยั้งอยู่เถิด พระเถระผู้ใหญ่ ๘๐ โดยมากต่างก็ทูลขอโอกาสอย่างนี้เหมือนกัน พระศาสดาก็ตรัสห้ามพระมหาเถระเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ลำดับนั้นพระอานนท์ผู้มีอายุ ไม่สามารถจะทนดูอยู่เฉยได้ด้วยความรักมีกำลังในพระศาสดา จึงคิดว่า ข้างนี้จึงฆ่าเราเสียก่อนเกิดดังนี้ แล้วยอมสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระตถาคต ได้ออกไปยืนอยู่เบื้องพระพักตร์แห่งพระศาสดา ลำดับนั้นพระศาสดาจึงตรัสกะท่านว่า อานนท์เธอจงหลีกไป อานนท์เธอจงหลีกไป เธอย่าได้ยืนขวางหน้าตถาคต ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้างนี้ดูร้ายกาจฆ่ามนุษย์ได้เป็นเช่นกับไฟบัลลัยกัลป์ จงฆ่าข้าพระองค์เสียก่อนแล้วจึงมายังสำนักของพระองค์ ในภายหลัง พระอานนท์เถระแม้ถูกพระศาสดาตรัสห้ามอยู่ถึง ๓ ครั้ง ก็ยังคงยืนอยู่อย่างนั้นทีเดียว มิได้ถอยกลับมา ลำดับนั้น พระศาสดา จึงให้พระอานนท์ ถอยกลับมาด้วยกำลังแห่งฤทธิแล้ว ประทับยืนอยู่ในระหว่างภิกษุทั้งหลาย ในขณะที่นั้นหญิงคนหนึ่งเห็นข้างนาฬาคีรีมีความสะดุ้งกลัวต่อมรณภัย จึงวิ่งหนีทิ้งทารกที่ตนอุ้มเข้าสะเอวไว้ในระหว่างทางแห่งข้างและพระตถาคตแล้ววิ่งหนีไป ข้างวิ่งไล่ตามหญิงนั้น แล้วกำลังมายังที่ใกล้ทารก ทารกจึงร้องด้วยเสียงดัง พระศาสดาทรงแผ่เมตตาไปยังข้างนาฬาคีรี ทรงเปล่งเสียงอันไพเราะยิ่งนักดุจเสียงพรหม รับสั่งร้องเรียกว่า แน่เจ้าข้างนาฬาคีรีตัวเจริญ เขาให้เจ้าตี้มเหล่าถึง ๑๖ หม้อ มอมเสียจนมีนเมา ไขว่ว่าเขากระทำเจ้าด้วยประสงค์ว่า จักให้จับคนอื่นก็หาไม่ แต่เขากระทำด้วยประสงค์จะให้จับเรา เจ้าอย่าเที่ยวอาละวาดให้เมื่อยขาโดยใช่เหตุเลย จงมานี้เถิด ข้างนาฬาคีรีนั้นพอได้ยินพระดำรัสของพระศาสดา จึงลืมนตาขึ้นดูพระรูปอันเป็นสิริของพระผู้มีพระภาค กลับได้ความสังเวช หายเมาสุราด้วยเดชแห่งพระพุทธเจ้าจึงห้อยวงและลวดหูทั้งสองข้างไปหมอบอยู่แทบพระบาททั้งสองของพระตถาคต

ลำดับนั้นพระศาสดาจึงตรัสกะข้างนาฬาคีรีนั้นว่า ดูกรเจ้าข้างนาฬาคีรี เจ้าเป็นข้างสัตว์ดิรัจฉาน เราเป็นพุทธเหล่าข้างตัวประเสริฐ ตั้งแต่ขึ้นไปเจ้าจงอย่าดูร้าย อย่าหยาบคายอย่าฆ่ามนุษย์ จงได้เฉพาะ จิ่งเมตตาจิต ทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวา ออกไปลูบ

ที่กระพองแล้วตรัสพระคาถาว่า

มา กุญชร นาคมาสโท
 ทุกุโข หิ กุญชร นาคมาสโท
 น หิ นาคหตุสส กุญชร
 สுகติ นาคหตุสส กุญชร
 สุกติ โหติ อโตะ ปริ ยโตะ

แปลว่า เจ้าข้างงวง เจ้าอย่าเบียดเบียนข้างตัวประเสริฐ (พระอรหันต์) แน่เจ้าข้างงวง เพราะว่าการเบียดเบียนข้างตัวประเสริฐ เป็นเหตุนำความทุกข์มาให้ แน่เจ้าข้างงวง ตั้งแต่ไหนแต่ไรมาจนกาลบัดนี้ ผู้มาข้างตัวประเสริฐ ย่อมไม่ได้พบสุคติเลย

มา จ มโท มา จ ปมาโท
 น หิ ปมตฺตา สุกติ วชนฺติ
 เกน ตวญฺเฆว ตถา กริสฺสสิ
 เยน ตฺวํ สุกติ คมิสฺสสิ

แปลว่า เจ้าอย่าเมา จงอย่าประมาท ด้วยว่าผู้ประมาทแล้ว ย่อมไปสู่สุคติไม่ได้ เจ้าจงกระทำทางที่จะพาตัวเจ้าไปสู่สุคติเถิด

พระศาสดาทรงแสดงธรรมด้วยประการฉะนี้ สรรระทั้งสิ้นของข้างนั้น ได้เป็นร่างกายอันปีติถูกต้องแล้วหาระหว่างคั่นมิได้ ถ้าไม่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็จักได้บรรลุพระโสดาปัตติผล มนุษย์ทั้งหลายเห็นปาฎิหาริย์นั้นต่างพากันส่งเสียงปรบมืออยู่อ้ออึง พวกที่เกิดความโสมนัสยินดีก็โยนเครื่องอาภรณ์ต่าง ๆ ไป เครื่องอาภรณ์เหล่านั้นก็ไปปกคลุมสรีระของข้าง ตั้งแต่วันนั้นมา ข้างนาฬาคีรีก็ปรากฏนามว่า ธนपालกะ ก็ ณ ขณะนั้น สัตว์แปดหมื่นสี่พันในสมาคมแห่งข้างธนบาลก็ได้ดื่มน้ำอมฤต พระศาสดาทรงให้ข้างธนบาลตั้งอยู่ในศีล ๕ ประการ ข้างนั้นก็เอาจวงดูดละของธูลีพระบาทของพระผู้มีพระภาค แล้วเอาไปรยลงบนหัวของตน ย่อตัวถอยหลังออกมายืนอยู่ที่อุปัจจารพอแลเห็น ถวายบังคมพระทศพลกลับเข้าโรงข้าง ตั้งแต่วันนั้นมา ข้างนาฬาคีรีนั้นก็กลายเป็นข้างที่ได้รับการฝึกแล้วเชือกหนึ่งในบรรดาข้างที่ได้รับการฝึกแล้วทั้งหลายอย่างนี้ไม่เคยเบียดเบียนใครให้เดือดร้อนอีกต่อไปเลย พระศาสดาทรงสำเร็จสมดังมโนรถแล้ว ทรงอธิษฐานว่า ทรัพย์สิ่งของใด อันผู้ใดทิ้งไว้แล้วทรัพย์สิ่งของนั้นจงเป็นของผู้นั้นตามเดิม

แล้วทรงพระดำริว่า วันนี้เราได้กระทำปาฏิหาริย์ใหญ่แล้ว การเที่ยวจาริกไปเพื่อบิณฑบาต ในนครนี้ไม่สมควร ทรงทรมานพวกเดียรถีย์แล้วมีภิกษุสงฆ์แวดล้อมเป็นบริวาร ประดุจ กษัตริย์ที่มีชัยชนะแล้วเสด็จออกจากพระนคร ทรงดำเนินไปยังพระวิหารเวฬุวันทีเดียว แม้พวกชนชาวเมืองก็พากันถือเอาข้าวน้ำและของเคี้ยวเป็นอันมากไปยังวิหาร ยังมหาทาน ได้เป็นไปทั่วแล้ว ในเวลาเย็นวันนั้น ภิกษุทั้งหลายประชุมกันเต็มธรรมสภา สนทนากันว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย พระอาณนทเถระผู้มีอายุได้ยอมเสียสละชีวิตของท่านเพื่อประโยชน์ แก่พระตถาคตเจ้า ชื่อว่ากระทำกรรมที่กระทำได้ยาก ท่านเห็นช่างนาฬาคีรีแล้ว แม้ถูก พระศาสดาตรัสห้ามอยู่ถึง ๓ ครั้ง ก็ยังไม่ถอยไป ดูกรอาวุโสทั้งหลาย น่าสรรเสริญ พระอาณนทเถระเจ้าผู้มีอายุ กระทำสิ่งยากที่จะกระทำได้ ลำดับนั้นพระศาสดาทรงสดับ ถ้อยคำสรรเสริญเกียรติคุณของพระอาณนทนั้นด้วยโสตธาตุเพียงดังทิพย์ จึงทรงพระดำริว่า ถ้อยคำสรรเสริญเกียรติคุณของพระอาณนทกำลังเป็นไปอยู่ เราควรจะไปในที่นั้น จึงเสด็จ ออกจากพระคันธกุฎี เสด็จไปยังโรงธรรมสภาตรัสถามว่า ดูกรภิกษุทั้งหลายวันนี้พวกเธอ สนทนากันด้วยเรื่องอะไรเล่าหนอ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบว่าเป็นเรื่องชื่อนี้ พระพุทธเจ้าข้า จึงตรัสว่า ใช่แต่ในบัดนี้เท่านั้นก็หาไม่ ถึงเมื่อก่อนครั้งอาณนทเกิด ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ก็ได้เคยสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ตถาคตแล้วเหมือนกัน ดังนี้แล้ว ได้ทรงนั่งเฉยอยู่ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลอาราธนา จึงได้ทรงนำอดีตนิทานมาดังต่อไปนี้

อดีเต ภิกษุเว มหิสกรฎฐเ สะคณคเร สะคโล นาม ราชา ธมฺเมน รชฺขิ ภาเรสิ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ในอดีตกาล พระราชาทรงพระนามว่าสะคละ เสวยราชสมบัติ อยู่โดยธรรมในสะคณนคร ในแคว้นมหิสกะ ในกาลนั้น ในหมู่บ้านนายพรานแห่งหนึ่งซึ่ง ไม่ไกลจากพระนคร มีนายพรานคนหนึ่งเอาบ่วงดักนกมาเที่ยวขายในพระนครสำเร็จอาชีพ อยู่ ก็ในที่นี้ไม่ไกลจากพระนคร มีสระบัวหลวงอยู่สระหนึ่งชื่อมานุสิยะ สระกว้างยาว ประมาณ ๑๒ โยชน์ สระนั้นดาดฟ้าไปด้วยดอกบัว ๕ ชนิด มีหมู่กต่างเพศต่างพรรณ มาลงที่สระนั้น นายพรานนั้นดักบ่วงไว้โดยมิได้เลือกว่าเป็นนกชนิดใด

ในกาลนั้น พญาหงส์อตรฐ มีหงส์เก้าหมื่นหกพันเป็นบริวาร อาศัยอยู่ใกล้ถ้ำทอง ใกล้ภูเขาคิตตภูฏ มีหงส์ตัวหนึ่งชื่อสุมุขะ ได้เป็นเสนาบดีของพญาหงส์นั้น กาลครั้งหนึ่ง หงส์ทอง ๒-๓ ตัวจากฝูงหงส์นั้น บินไปยังมานุสิยะสระ เทียวไปในสระนั้น ซึ่งมีที่หากิน อย่างพอเพียงตามความสบาย แล้วกลับมายังภูเขาคิตตภูฏ บอกแก่พญาหงส์อตรฐว่า ข้า

แต่มหाराชมีสระบัวแห่งหนึ่ง ชื่อมานุสียะอยู่ในถิ่นของมนุษย์ มีที่เขียวแสวงหาอาหารอย่างสมบูรณ์ พวกข้าพเจ้าจะไปหาอาหารในสระนั้น พญาหงส์นั้นจึงห้ามว่า ขึ้นชื่อว่าถิ่นของมนุษย์ ย่อมเป็นที่น่ารังเกียจมากไปด้วยภัยฉะเพาะหน้า อย่าได้ขบใจแก่พวกท่านเลย ถูกหงส์เหล่านั้นรบกวนอยู่บ่อย ๆ จึงกล่าวว่า ถ้าสระนั้นย่อมเป็นที่ถูกใจของพวกท่าน เราก็จะไปด้วยกัน จึงพร้อมด้วยบริวารได้ไปยังสระนั้น พญาหงส์ธรรฐนั้น พอร้อนลงจากอากาศ ก็เอาเท้าถล่ำเข้าไปติดบ่วงอยู่ที่เดียว ลำดับนั้น บ่วงของนายพรานนั้น ก็รัดเท้าไว้แน่นดุจถูกรัดด้วยซี่เหล็กฉะนั้น ลำดับนั้นพญาหงส์จึงจุดบ่วงมาด้วยคิดว่า เราจักทำบ่วงให้ขาด ครั้งแรกหนึ่งถลอกปอกหมด ครั้งที่สองเนื้อขาด ครั้งที่สามเอ็นขาด ในครั้งที่สี่บ่วงนั้น เข้าไปถึงกระดูก โลहितไหลนอง เวหนามีกำลังเป็นไปทั่วแล้ว พญาหงส์นั้นคิดว่า ถ้าเรา ร้องว่าติดบ่วง พวกญาติของเราก็จะพากันสะดุ้งตกใจกลัว ไม่ทันได้กินอาหาร ถูกความหิวเผาแล้ว ก็จะไม่ไปตกลงในมหาสมุทรเพราะหมดกำลัง พญาหงส์นั้นพยายามอดใจทนทุกขเวทนา จนถึงเวลาพวกหงส์ผู้เป็นญาติทั้งหลายกินอาหารอิ่มแล้ว กำลังเล่นเพลินอยู่ จึงร้องขึ้นด้วยเสียงอันดังว่าติดบ่วง หงส์ทั้งหลายได้ยินดังนั้น มีความกลัวต่อมรณะเป็นกำลัง ต่างก็คุ่มกันเป็นพวก ๆ ป่ายหน้าไปยังภูเขาคิตตภูฏาบินไปโดยเร็ว เมื่อหงส์เหล่านั้น พากันกลับไปหมดแล้ว สุขุขหงส์ผู้เป็นเสนาบดีคิดว่า ภัยนี้บังเกิดขึ้นแก่มหाराชของเราหรือไม่หนอ เราจักทราบเรื่องนั้น จึงบินไปโดยเร็วมองไม่เห็นพระมหาสัตว์ในระหว่างหมู่หงส์ผู้ไปอยู่ข้างหน้า จึงมาคั่นดูฝูงกลางก็มีได้เห็นพระมหาสัตว์แม่ในที่นั่งนั้น จึงตรวจคั่นฝูงสุดท้ายก็มีได้เห็นพระมหาสัตว์แม่ในที่นั่งนั้นอีก จึงแน่ใจว่าภัยนั้นบังเกิดขึ้นแก่พญาหงส์นั้น โดยไม่ต้องสงสัยทีเดียว จึงรีบกลับมายังที่เดิม เห็นพระมหาสัตว์ติดบ่วงยืนเกาะอยู่บนหลังตม มีโลหิตไหลนองทนทุกข์เวทนาอย่างสาหัส จึงบอกว่า ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์อย่าได้กลัวเลย แล้วกล่าวว่า ข้าพเจ้าจักสละชีวิตของข้าพระองค์ จักยังพระองค์ให้หลุดจากบ่วง จึงบินร่อนลงมาปลอบพระมหาสัตว์เกาะอยู่บนหลังตม ลำดับนั้นพระมหาสัตว์เมื่อจะลงใจสุขุขหงส์นั้น จึงกล่าวคาถาเป็นปฐมว่า

สุขุข อนุวิจินนตา

ปุกกมนฺติ วิหงฺกมา

คจฺจ ตฺวปี มา กงฺขิ

นตฺถิ พนฺธ เสหายตา

แปลว่า ดูกรสุขุข ฝูงหงส์บินหนีไปไม่เหลือวหลัง แม้ตัวท่านก็จงบินหนีไปเสียเถิด อย่าหวังอยู่ในที่นี้เลย ความเป็นสหายในเพราะการติดบ่วงย่อมไม่มี

มีอรรถาธิบายว่า พระยาหงส์นั้นกล่าวว่า ผุงหงส์ทั้งหลาย ซึ่งล้วนเป็นหมู่ญาติของเรา เป็นจำนวนหงส์ ประมาณเก้าหมื่นหกพันตัวเหล่านี้ มิได้มองดูเราด้วยอำนาจความอาลัยรัก ทั้งเราแล้วบินหนีไปหมด ถึงตัวท่านก็จึงรีบหนีไปเสียเถิด อย่าหวังการอยู่ในที่นี้เลย ด้วยว่าขึ้นชื่อว่า ความเป็นสหายในตัวเราย่อมไม่มีผล เพราะการติดบ่วงอย่างนี้ อธิบายว่า บัดนี้เราไม่อาจที่จะกระทำกิจด้วยความเป็นสหายสักน้อยหนึ่งแก่ท่านได้เลย เราผู้ไม่สามารถจะกระทำอุปการะได้ จะมีประโยชน์อะไรแก่ท่าน ท่านอย่าชักช้าเลย จงรีบบินหนีเสียเถิด

เบื้องหน้าแต่นั้นสุขุขหงส์กล่าวว่า

คจฺเจ วาหิ น วา คจฺเจ

สุขิตนฺตํ อฺปาสิตฺวา

มรณํ วา ตยา สทฺธิ

ตทฺเว มรณํ เสยฺโย

เนส ธมฺโม มหาราช

ยา คติ ตุมฺหิ สา มยฺหิ

น เกน อมโร ลีโย

ทุกฺขิตนฺตํ กถิ ชฺเห

ชีวิตํ วา ตยา วินา

ยญฺเจ ชีเว ตยา วินา

ยํ ตํ เอวํ คตํ ชเน

วจฺจเต วิหคฺคาธิป

๑. แปลว่า ข้าพระองค์พึงไปเสียก็ตาม พึงอยู่ก็ตาม ความไม่ตายไม่พึงมีด้วยการไปหรือการอยู่นั้น ยามพระองค์มีสุขจึงอยู่ใกล้ ยามพระองค์ได้รับทุกข์จะละเสียได้อย่างไร การตายเสียพร้อมกับพระองค์ หรือว่าการมีชีวิตอยู่โดยเว้นจากพระองค์ การตายนั้นแล ประเสริฐกว่า เว้นจากพระองค์แล้วมีชีวิตอยู่จะประเสริฐอะไร ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นมหาราช พระองค์ถึงทุกข์อย่างนี้แล้ว ข้าพระองค์จะพึงละทิ้งไปเสียเช่นนี้ ดูไม่เป็นธรรมเลย ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งหงส์ทั้งหลาย คติของพระองค์นั้น ย่อมเป็นที่ข้องใจแก่ข้าพระองค์ ในลำดับนั้น พระมหาสัตว์กล่าวว่า

กา นฺุ ปาเสน พนฺุชฺส

สา กถิ เจตยานสฺสํ

กํ วา ตฺว ปสฺสสิ อตฺถิ

ณฺาตีนนฺวาวสิญฺจฺจํ

ยนฺน กณฺจนเทปิจฺฉ

ดาทีเส สญฺจชฺ ปาณํ

คติ อญฺญา นหฺนสา

มฺุตฺตสฺส ตว วุจฺจติ

มม ตฺยฺหญฺจ ปกฺขิม

อุภินฺนํ ชีวิตกฺขเย

อนฺุเชน ตมสา กตํ

กิมตฺถมภิโชตเย

๒. แปลว่า คติของผู้ติดบ่วงจะเป็นอื่นไปได้อย่างไรเล่านอกจากเข้าโรงครวใหญ่ คตินั้นย่อมเป็นที่ชอบใจแก่ท่านผู้มีความคิด ผู้พ้นแล้วอย่างไร ดูกรสมุชชะผู้มีปีก ท่านเห็นประโยชน์อะไรในการสิ้นชีวิตของเราและของท่านทั้งสอง หรือของพวกญาติที่เหลือ ดูกร ท่านผู้มีขนปีกดั่งสีทอง เมื่อท่านมาย่อมเสียสละชีวิตในเพราะการไม่ประจักษ์คุณเช่นนั้น ซึ่งคล้ายกับคนตาบอดกระทำแล้วในที่มืด จะพึงยังประโยชน์อะไรให้รุ่งเรืองได้ หงส์สมุชชะ กล่าวตอบว่า

กถิ นุ ปตติ เสฏฐ	ธมฺเม อตถิ น พุชฺฌสิ
ธมฺโม อปจิติ สนฺโต	อตถิ ทสฺเสติ ปาณินิ
โสหิ ธมฺมํ อเปนฺมาโน	ธมฺมา จตถิ สมฺภูจิติ
ภตฺติญจ ตยิ สมฺปสฺสํ	นาวกฺขามิ ชีวิตํ
อทุธา เอโส สติ ธมฺโม	โย มิติโต มิติตมาปเท
น จเช ชีวิตสฺสาปิ	เหตุ ธมฺมํ อนุสฺสรํ

๓. แปลว่า ข้าแต่พระยาหงส์ผู้ประเสริฐ ทำไมหนอพระองค์ไม่รู้แจ้งซึ่งอรรถในธรรม ธรรมอันบุคคลเคารพแล้วย่อมแสดงซึ่งประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย ข้าพระองค์นั้นเพ่งเล็งอยู่ซึ่งธรรมและประโยชน์อันตั้งขึ้นจากธรรม เห็นพร้อมอยู่ซึ่งความภักดีในพระองค์ จึงมิได้เสียตายชีวิต มิตรเมื่อตนระลึกถึงธรรม ไม่พึงทอดทิ้งมิตรในยามทุกข์ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต นี้เป็นธรรมของสัตว์บุรุษทั้งหลายโดยแท้

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์กล่าวว่

สุวายํ ธมฺโม จ เต จิณฺโณ	ภตฺตี จ วิหิตา มยิ
กามํ กรสฺสุ มยฺเหตํ	คจฺเจวานุมนโต มยา
อปิตฺเววํ คเต กาเล	ยํ ขณฺ्हํ ญาตินิ มยา
ตยา ตํ พุทฺธิสมฺปนฺน	อสุส ปรมสํวตํ

๔. แปลว่า ก็ธรรมนั้นอันท่านประพฤติแล้ว อนึ่งความภักดีในเราปรากฏแล้ว ท่านเป็นผู้อันเราอนุมัติแล้ว จงรีบกลับไปเสียเถิด ท่านจงกระทำตามความปรารถนาของเราเถิด ดูกรท่านผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา ก็แลเมื่อกาลล่วงไปด้วยประการที่เราต้องติดบ่วงอยู่อย่างนี้ ท่านพึงกลับไปดูแลฝูงของพวกเราให้จงดีเถิด

อิจฺเจวํ มนฺตยฺนฺตานิ	อริยานิ อริยวฺตุตินิ
-----------------------	----------------------

ปัจจุทิสฺสถ เนสาโท

อาตุรานมิวนุตโก

๕. แปลว่า เมื่อสองสุวรรณหงส์ผู้ประเสริฐและมีความประพฤติธรรมอย่างประเสริฐ กำลังปรึกษากันอยู่ด้วยประการฉะนี้ นายพรานก็ได้มา ปราบกฏตัวขึ้นแก่สุวรรณหงส์ทั้งสองประหนึ่งว่า พระยามัจจุราชปราบกฏแก่บุคคลผู้ป่วยหนักฉะนั้น

เต สดตมภิสฺสยจิกฺข

ทิมฺรตฺตํ หิตา ทิชา

ตฺถุหิ มาสิตฺถ อฺภโย

น จลฺยเจสุ อาสนา

๖. แปลว่า สุวรรณหงส์ผู้เกื้อกูลกันมาสิ้นกาลนานทั้ง ๒ เหล่านั้น เห็นศัตรูเดินมา ก็ยืมเฉยมิได้เคลื่อนจากที่

ธตฺรญฺเจ จ ทิสฺวาน

สมฺพุทฺเทนฺเต ตโต ตโต

อภิกฺกมถ เวเคน

ทิชฺสตฺต ทิชฺชาธิเป

๗. แปลว่า ฝ่ายนายพรานผู้เป็นศัตรูของพวกนก เห็นพระยาหงส์ธตฺรญฺผู้เป็นจอมแห่งหงส์ กำลังเดินสายไปสายมาแต่ที่นั้น ๆ จึงรีบสาวเท้าเข้าไปใกล้

โส จ เวเคนาภิกฺกมฺม

อาสชฺช ปฺรเม ทิเช

ปฺจฺจกมฺปิตฺถ เนสาโท

พฺนุธา อิติ วิจินฺตยํ

เอกญฺจ พฺนุธมาสีนํ

อพฺนุธญฺจ ปุณาปรี

อาสชฺช พฺนุธมาสีนํ

เปกฺขมานมทินวํ

๘. แปลว่า ก็นายพรานนั้น เกิดสงสัยขึ้นว่าหงส์นั้นติดบ่วงแล้ว หรือยังจึงลดความเร็วลง ค่อย ๆ ย่องเข้าไปให้ใกล้หงส์ทั้งสองนั้น ก็เห็นตัวหนึ่งติดบ่วงอยู่ อีกตัวหนึ่งไม่ติด แต่มายืนอยู่ใกล้ตัวติดบ่วง จึงเพ่งดูตัวที่ติดบ่วงนั้นซึ่งเป็นโทษ

ตโต โส วิมโตเยว

ปณฺทเร อชฺฌภาสถ

ปวทฺตมกาเย อาสีเน

ทิชฺสสงฺฆคณฺธาธิเป

๙. แปลว่า ลำดับนั้น นายพรานนั้นได้เกิดความสงสัยขึ้น จึงได้กล่าวถามสุขุมหงส์ผู้มีกายอันเจริญ มีผิวพรรณอันเหลือง ผู้เป็นใหญ่ในหมู่แห่งฝูงหงส์ว่า

ยฺนฺนุ ปาเสน มหตา

พฺนุโธ น กฺรุเต ทิสํ

อถ กสฺมา อพฺนุโธ ตวํ

พฺลิสฺสํ ปกฺขิน น คจฺฉลิสฺสํ

๑๐. แปลว่า หน้าแปลกใจนัก หงส์ตัวที่ติดบ่วงใหญ่ ย่อมไม่กระทำซึ่งทิศ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไรท่านผู้ไม่ติดบ่วงมีกำลังมีปีก จึงไม่บินหนีไปเสียเล่า

กี นุ ตยายิ ทิโช โหติ
โอหาย สกุนา ยนุติ

มุตโต พนุถิ อุปาสสิ
กี เอโก อาหิยสิ

๑๑. แปลว่า หงส์นี้เป็นอะไรกับท่านหรือหนอ ท่านพ้นแล้วจึงยังเฝ้าบ่วงอยู่
หงส์ทั้งหลายย่อมพากันบินหนีไปหมด เพราะเหตุไรท่านจึงล้าอยู่ผู้เดียวเล่า สุขุมหงส์
กล่าวตอบว่า

ราชา เม โส ทิชามิตต
เนว นั วิชหิสฺสามิ

สชา ปาณสโม จ เม
ยา กาลสฺส ปริยายิ

๑๒. แปลว่า ดูกรนายพรานผู้เป็นศัตรูของนก หงส์นั้นเป็นราชาของข้าพเจ้า
และเป็นเพื่อนของข้าพเจ้า และเป็นเพื่อนเสมอด้วยชีวิตของข้าพเจ้าอีกด้วย ข้าพเจ้า
จึงละท่านไปไม่ได้ จนกว่าจะถึงที่สุดแห่งกาล

นายพรานจึงกล่าวถามต่อไปว่า

กถิ ปนายิ วิหฺงโค
ปทฺหิ เหนฺติ มหนฺตานํ

นาทฺทส ปาสโมทฺทิตฺ
โพทฺทฺมรฺหนฺติ อาปทฺ

๑๓. แปลว่า ก็ไฉนพญาหงส์ผู้เป็นพระราชานี้ จึงไม่เห็นบ่วงที่ดักไว้ พระราชาผู้
บัณฑิตทั้งหลาย ย่อมควรเพื่อจะรู้ซึ่งอันตราย เพราะว่าธรรมดอันนี้ย่อมเป็นบทของบุคคล
ผู้ใหญ่ทั้งหลาย

สุขุมหงส์จึงกล่าวตอบว่า

ยทา ปฺราภโว โหติ
อถ ชาลญฺจ ปาสญฺจ

โปโส ชีวิตฺสงฺขเย
อาสขฺขาปิ น พุชฺฌติ

๑๔. แปลว่า ความเสื่อมย่อมมีในกาลใด ในกาลนั้นสัตว์แม้เข้าใกล้ข่ายแลบ่วง
ย่อมไม่รู้สึกรู้สีก ในเมื่อถึงคราวสิ้นชีวิต

นายพรานจึงกล่าวต่อไปว่า

อปิเตวฺว มหาปญฺญ
คฺยุหฺมาสขฺช พุชฺฌนฺติ

ปาสา พหฺวิธา ตตา
อเถวฺ ชีวิตฺกฺขเย

๑๕. แปลว่า ดูกรท่านผู้มีปัญญามาก ก็แลบ่วงทั้งหลายที่เขาดักไว้ย่อมมีมาก
อย่างด้วยกัน อย่างที่ดักอำพรางไว้เข้าถึงก็ย่อมติด เมื่อถึงคราวสิ้นชีวิตด้วยอาการอย่างนี้
ก็ย่อมถูกจริงรัดเป็นแน่แท้

เนื้อความแห่งคาถาเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยอันมาแล้วในบทบาลีที่เดียว ในคาถาเหล่านั้นมีอรรถาธิบายว่า

๑. คำว่า พึ่งไปเสียก็ตาม มีอธิบายว่า สุขุขหงส์นั้น กล่าวว่่า ข้าแต่มหाराช ข้าพระองค์พึ่งไปจากที่นี่หรือไม่ไปก็ตามเถิด แต่ที่ข้าพระองค์จะพึ่งไม่ตายเพราะการไปหรือ การไม่ไปนั้นไม่มีเลย เพราะว่าข้าพระองค์ถึงจะไปจากที่นี่หรือไม่ไป คงไม่พ้นจากความตายไปได้เป็นแน่แท้ ก็ในกาลก่อนแต่ที่พระองค์มีความสุข ข้าพระองค์ก็ได้อยู่ใกล้ชิด บัดนี้ ข้าพระองค์กำลังได้รับความทุกข์ ข้าพระองค์จะทอดทิ้งไปเสียอย่างไรได้ คำว่า การตายเสีย อธิบายว่า เมื่อข้าพระองค์ไม่ไป พึ่งตายเสียพร้อมกับพระองค์อย่างหนึ่ง หรือเมื่อข้าพระองค์ไป แต่มีชีวิตอยู่เว้นจากพระองค์อย่างหนึ่ง ในสองอย่างนี้ การตายเสียพร้อมกับพระองค์นั้นแลเป็นของประเสริฐของข้าพระองค์ยิ่งนัก ส่วนการที่ข้าพระองค์จะพึ่งมีชีวิตอยู่ เว้นเสียจากพระองค์นั้น ไม่เป็นของประเสริฐแก่ข้าพระองค์เลย คำว่า ย่อมเป็นที่ชอบใจ อธิบายว่า ความสำเร้จนั้นแลย่อมเป็นที่ชอบใจของข้าพระองค์

๒. คำว่า คตินั้นอย่างไร อธิบายว่า ดูกรสุขุขหงส์ผู้เป็นสหาย เมื่อเราติดบ่วงที่ทำด้วยหนังสัตว์ร้ายอย่างมั่นคง ไปแล้วในมือของบุคคลอื่น คตินั้นจึงเป็นที่ชอบใจก่อน แต่เมื่อท่านผู้มีความคิดมีปัญญาพ้นจากบ่วงแล้ว ยังเป็นที่ชอบใจอยู่อย่างไร คำว่า ผู้มีปีก คือ ผู้สมบูรณ์ด้วยขนปีก คำว่า ทั้งสอง อธิบายว่า เมื่อเราแม้ทั้งสองสิ้นชีวิตแล้ว ท่านยังจะเห็นประโยชน์อะไรของเรา ของท่านหรือของพวกญาติที่เหลือ คำว่า ดูกรท่านผู้มีขนปีก ดังสีทอง คือ มีขนปีกทั้งสองข้างประดุจสีทอง อธิบายว่า มีปีกทั้งสองข้างเช่นกับทอง คำว่า ในที่มืด คือ ในความมืด คำว่า กระทำ คือ ประหนึ่งว่ากระทำแล้ว มีคำกล่าวอธิบายว่า เมื่อท่านจะยอมสละชีวิตหรือไม่ยอมสละก็ตาม ชีวิตของเราก็ไม่รอด การสละชีวิตของท่านนั้น จึงชื่อว่าไม่ประจักษ์คุณเพราะไม่ได้รับประโยชน์แม้สักน้อยหนึ่งเลย เปรียบเหมือนคนตาบอดกระทำในที่มืด ท่านมายอมเสียสละชีวิตในการเสียสละอันไม่ประจักษ์คุณของท่านเช่นนี้ จะพึงยังประโยชน์อะไรให้รุ่งเรืองได้

๓. คำว่า ธรรมอันบุคคลเคารพแล้ว อธิบายว่า ธรรมที่บุคคลบูชาแล้วนับถือแล้ว เคารพแล้ว คำว่า แสดงประโยชน์คือแสดงความเจริญ คำว่า เฟ่งเล็ง คือ พิจารณาอยู่ คำว่า ประโยชน์จากธรรม อธิบายว่า อนึ่งข้าพระองค์เห็นอยู่ซึ่งประโยชน์อันตั้งขึ้นแล้วจากธรรม คำว่า ภัคดี หมายถึงเอาความรัก คำว่า กรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย คือ เป็นสภาวะ

ของบัณฑิตทั้งหลาย คำว่า มิตร อธิบายว่า มิตรใดไม่พึงทอดทิ้งมิตรในเวลาได้รับอันตราย ธรรมนี้แลชื่อว่าเป็นสภาพของมิตรผู้ไม่ทอดทิ้งอยู่นั้น ธรรมของสัตบุรุษทั้งหลายย่อมแจ่มแจ้งแล้ว คือ ปราภฏแล้วโดยแท้

๔. คำว่า จงกระทำตามความปรารถนา อธิบายว่า ท่านจงกระทำตามความปรารถนาของเรา คือตามถ้อยคำของเราที่เราปรารถนาไว้นี้ คำว่า ก็แลเมื่อกาลล่วงไป อธิบายว่า ก็แลเมื่อกาลผ่านไปแล้วยังอย่างนี้ คือ เมื่อเราติดบ่วงอยู่ในที่นี้ คำว่ากลับไปดูแล คือ พึงระแวงระวังอย่างแข็งแรง

๕. กำลังปรึกษากันอยู่ด้วยประการฉะนี้ คือ กำลังกล่าวขอร้องกันอยู่อย่างนี้ว่า ท่านจงไป เราไม่ไปดังนี้ คำว่า ผู้ประเสริฐ คือ เป็นผู้ประเสริฐด้วยความประพฤติ คำว่าปราภฏ อธิบายว่า นายพรานหนุ่มผ้าย้อมฝาด ระดับพวงมาลาสีแดง ถือค้อนกำลังเดินมาอยู่ที่เดียว ปราภฏขึ้นแก่หงส์ทั้ง ๒ คำว่า ผู้ป่วยหนัก คือ ประดุจดั่งพระยามัจจุราช ปราภฏแก่คนไข้ทั้งหลายฉะนั้น

๖. คำว่า เห็น อธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สุวรรณหงส์แม่ทั้งสองเหล่านั้น เห็นศัตรูเดินมาอยู่ คำว่า เกื้อกูลกัน คือ เป็นผู้อุดหนุนกัน มีจิตรักใคร่สนิทสนมซึ่งกัน แลกันมาเป็นเวลาช้านาน คำว่า ยินเฉย มิได้เคลื่อนจากที่ คือ มิได้เคลื่อนจากที่คงเกาะอยู่ตามเดิมที่เดียว ด้วยว่าสุขุมหงส์คิดว่า นายพรานนี้มาแล้ว ถ้าต้องการประหารก็จงประหารเราก่อน จึงนั่งเกาะบังพระมหาสัตว์ไว้เบื้องหลัง

๗. คำว่า อดรรฐ หมายถึงเอาหมู่หงส์อดรรฐทั้งหลาย คำว่า เดินส่ายไปส่ายมา อธิบายว่า นายพรานเห็นหงส์นั้น กำลังเดินกลับไปกลับมา ช่างโน้นช่างนี้เพราะกลัวตาย

๘. คำว่า เข้าไปได้ใกล้ คือ เข้าไปจนใกล้หงส์ทั้งสอง นอกนี้คำว่า ค่อย ๆ ย่อง คือ นายพรานคิดใคร่ครวญอยู่ว่า หงส์นั้นติดบ่วงหรือยังไม่ติด จึงค่อย ๆ ย่อง คือละความเร็วเสียแล้วได้ค่อย ๆ เดินไป คำว่า ยืนอยู่ใกล้ตัวติดบ่วง อธิบายว่า นายพรานเห็นหงส์สุขุมเกาะอยู่ใกล้พระมหาสัตว์ซึ่งติดบ่วงอยู่ คำว่า โทษ คือนายพรานเห็นพระมหาสัตว์ ซึ่งเป็นโทษที่เดียวมองดูอยู่

๙. คำว่า เกิดความสงสัย อธิบายว่า นายพรานนั้นเกิดความสงสัยขึ้นว่า เหตุไรหนอหงส์ตัวที่ไม่ติดบ่วงจึงได้เกาะอยู่ใกล้ชิดกับตัวที่ติดบ่วง เราจักถามดูให้รู้เหตุ คำว่า หงส์ หมายถึงเอาสุขุมหงส์นั้น อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า เป็นผู้บริสุทธิ์ปราศจากเครื่องเศร้า

หมอง คือ มีสีเหมือนทองที่เขาหลอมไว้ดีแล้ว คำว่า มีกายอันเจริญ คือมีร่างกายอันเติบโตแล้ว มีร่างกายใหญ่โต

๑๐. คำว่า หน้าแปลกใจนัก หมายถึง หงส์ตัวที่ติดบ่วงใหญ่นี้ คำว่าไม่กระทำซึ่งทิศ อธิบายว่า ไม่ยอมคบแม่สักทิศหนึ่ง การกระทำดังนั้นเป็นการสมควรแล้ว คำว่ามีกำลังคือเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยกำลัง นายพรานย่อมเรียกหงส์นั้นว่าสัตว์มีปีก

๑๑. คำว่า บินหนีคือทิ้งไป คำว่าไป คือฝูงหงส์ที่เหลือพากันไปหมด คำว่าล่าอยู่คือเหลืออยู่

๑๒. คำว่า ศัตรูของนก คือ ไม่เป็นมิตรแก่พวกนกทั้งหลาย คำว่า จนกว่าจะถึงที่สุดแห่งกาล คือจนกว่าวาระสุดท้ายแห่งความตายจะมาถึง

๑๓. คำว่า ก็ไฉนพญาหงส์ อธิบายว่า ท่านกล่าวว่า พญาหงส์นั้นเป็นพระราชาท่าน ธรรมดาว่าพระราชาทันทีหลายย่อมเป็นบัณฑิต ก็พระราชาท่านเป็นบัณฑิตแม้ด้วยประการฉะนี้ เพราะเหตุไรจึงมิได้เห็นบ่วงที่ดักไว้ ถ้าว่า เพราะว่าธรรมดาอันนี้ย่อมเป็นบทอธิบายว่า ขึ้นชื่อว่า ความรู้สึกในอันตรายของตน ย่อมเป็นบทคือเป็นเหตุ ของบุคคลทั้งหลายผู้ถึงแล้วซึ่งความเป็นผู้ใหญ่ด้วยยศหรือความเป็นผู้ใหญ่ด้วยความรู้ เพราะฉะนั้นบัณฑิตเหล่านั้นจึงควรรู้ถึงอันตราย

๑๔. คำว่า ความเลื่อมคือความไม่เจริญ คำว่า แม้เข้าใกล้คือถึงหากจะเข้าไปจนใกล้ชิดก็มิรู้สึกตัว

๑๕. คำว่า ดักไว้ คือ ล่อไว้ ชุ้มไว้ ถ้าว่าดักอำพรางไว้ อธิบายว่า บรรดาบ่วงเหล่านั้น บ่วงใดที่อำพรางไว้คือลวงไว้ สัตว์ทั้งหลายเข้าใกล้บ่วงนั้นย่อมถูกรัดจริง คำว่าเป็นแน่แท้ อธิบายว่า เมื่อถึงคราวสิ้นชีวิตอย่างนี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมถูกรัดติดอยู่เป็นแน่แท้ทีเดียว

สุขุมหงส์นั้น กระทำนายพรานให้เป็นผู้มีน้ำใจอ่อน ด้วยการเจรจาปราศรัยด้วยประการฉะนี้แล้ว เพื่อจะขอชีวิตของพระมหาสัตว์ จึงกล่าวคาถาว่า

อปี นายั ตยา สทุธิ

สัวาสสส สุขุทุโย

อปี โน อนุมณฺณลล

อปี โน ชีวติ ทเท

แปลว่า ก็ความคุ้นเคยกับท่านนี้พึงมีความสุขเป็นผลกำไร ขอท่านได้อนุญาตให้

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ความเป็นอยู่ คือ ข้าพเจ้าไม่ปรารถนาความเป็นอยู่ของ ข้าพเจ้าโดยปราศจากชีวิตของพญาหงส์นี้เลย คำว่า เสมอกัน คือ ข้าพเจ้าทั้งสองเป็นผู้ สม่่าเสมอกัน คำว่า เปลี่ยนตัว คือ ท่านจงแลกเปลี่ยนกันเสียเถิด คำว่า ในข้าพเจ้าทั้งสอง อธิบายว่า สุขุขหงส์นั้นกล่าวว่่า ท่านมีความปรารถนาในข้าพเจ้าทั้งสอง ท่านจะมี ประโยชน์อะไรด้วยพญาหงส์นี้ จึงยังความโลภให้เกิดในข้าพเจ้า คำว่า เท่าเดิม คือเพียง นั้นแล คำว่า ขอร้อง คือ คำขอร้องของข้าพเจ้าอันใด ขอท่านพึงกระทำตามคำขอร้อง นั้นเถิด

นายพรานก็มีใจอ่อนลงอีกเพราะการแสดงธรรมนั้น ประดุจปุยนุ่นที่เขาใส่ลงใน น้ำมันฉะนั้น เมื่อจะยกพระมหาสัตว์ให้เป็นรางวัลแก่สุขุขหงส์นั้น จึงกล่าวว่่า

ปสฺสนตุ โน มหาสงฺขมา

ตยา มุตฺตํ อีโต คตฺ

มิตฺตตามจฺจา จ ภจฺจา จ

ปุตฺตทารา จ พนฺธวา

น จ เต ตาทิสฺสา มิตฺตา

พฺหุณฺ อีธ วิชฺชเร

ยถา ตวํ ธรรมจฺสุส

ปาณสาธารโณ สขา

โส เต สหายํ มุญฺจามิ

โหดุ ราชา ตวานุโค

กามํ ชิปปมิโต คนฺตวา

ณฺาติมชฺฌเณ วิโรจถ

แปลว่า มิตรอำมาตย์ ทาสทาสี บุตรภรรยา และพวกพ้องหมู่ใหญ่ทั้งหลาย จงดู ว่าพญาหงส์ธรรฐพ้นจากที่นี่ไปได้เพราะท่าน บรรดามิตรทั้งหลายมากด้วยกัน มิตรเช่น ท่านนั้น ย่อมไม่มีในโลกนี้ เพราะเหตุว่่าท่านเป็นเพื่อนร่วมชีวิตของพญาหงส์ธรรฐ เรายอมปล่อยสหายของท่าน พญาหงส์จึงบินตามท่านไปเถิด ท่านทั้งสองจงรีบกลับไปจาก ที่นี่ตามความปรารถนา จงรุ่งเรืองอยู่ในท่ามกลางหมู่ญาติเถิด

มีอรรถาธิบายว่า จริงอยู่ท่านผู้เดียวชื่อว่ายอมปล่อยพญาหงส์นี้ เพราะฉะนั้น หมู่ญาติอันใหญ่ทั้งหลาย และเป็นมิตรกันเหล่านี้ จงดูพญาหงส์นี้ ที่ท่านปล่อยแล้วจึงไปสู่ ภูเขาคิตตภูฏจากที่นี่ คำว่า พวกพ้อง ในคานานี้ หมายถึง บุคคลที่เกี่ยวข้องกันทางสาย โลหิตอันเดียวกัน คำว่า ไม่มี คือ ไม่เคยมี คำว่า ร่วมชีวิต คือ มีชีวิตร่วมกัน มีชีวิตที่แยกออกจากกันไม่ได้ อธิบายว่า ท่านเป็นสหายของพญาหงส์นี้ด้วยประการใด แม้ชนทั้งหลายมากด้วยกันเหล่านี้ ชนที่ชื่อว่า เป็นมิตรเช่นท่านนี้ย่อมไม่มีด้วยประการนั้น คำว่า จงบินตามท่านไป อธิบายว่า ท่านจงพาพญาหงส์ผู้กำลังได้รับความลำบากนี้บินไป

ข้างหน้า พญาหงส์นี้จึงบินติดตามท่านไปข้างหลัง

บุตรของนายพราน ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว จึงเดินเข้าไปใกล้พระมหาสัตว์ด้วยจิตอันประกอบด้วยเมตตา ตัดบ่วงออกแล้วสรวมกอดอุ้มออกจากสระ ให้จับอยู่ที่พื้นหญ้าแพรกอ่อนใกล้ขอบสระ ค่อย ๆ แก่บ่วงที่รัดเท้าออกด้วยจิตอันอ่อนโยน ขว้างทิ้งเสียในที่ไกลเกิดมีความรักใคร่ในพระมหาสัตว์อย่างเหลือกำลัง จึงไปตักน้ำมาล้างเลือดให้แล้ว ลูบคลำอยู่บ่อย ๆ ด้วยเมตตาจิต ด้วยอาณุภาพแห่งเมตตาจิตของบุตรนายพรานนั้น เส้นกับเส้น เนื้อกับเนื้อ หนังกับหนัง ที่เท้าของพระโพธิสัตว์ก็ต่อกันสนิทหายเป็นปรกติดี อย่างเดิมในขณะนั้นทีเดียว ข้อเท้าของพระมหาสัตว์ก็งอกขึ้นเต็ม มีผิวงดงามผ่องใส มีขนงอกงามเกิดขึ้นเหมือนอย่างเดิม เหมือนกับเท้าไม่เคยถูกบ่วงรัดมาก่อนเลย พระโพธิสัตว์ได้รับความสุขเกาะอยู่โดยความเป็นปรกติทีเดียว ลำดับนั้นสุขหงส์ได้รับทราบว่าเป็นพระมหาสัตว์มีความสุขสบายเพราะอาศัยตน ก็เกิดโสมนัสยินดีได้กระทำการชมเชยนายพรานแล้ว

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

โส ปตีโต ปมุตเตน

ภตฺตุนิ ภตฺตคารโว

อชฺฌภาสถ วงฺกโค

วาจํ กณฺณสุโข ภาณํ

เอวํ ลุทฺทก นนฺทสุสุ

สห สพฺเพหิ ญาติภิ

ยถาหมชฺช นนฺทามิ

มตฺตํ ทิสฺวา ทิชาธิปิ

เหตุที่พญาหงส์ผู้เป็นนายพ้นจากบ่วงแล้ว สุขหงส์ผู้มีความเคารพนาย ได้มีความปรีดา เมื่อจะกล่าววาทาเป็นสุขแก่หู ได้เปล่งวาทาว่า ข้าพเจ้าเบิกบานในวันนี้ เพราะได้เห็นพญาหงส์พ้นแล้วฉันทิด ข้าแต่นายพราน ขอให้ท่านพร้อมด้วยเหล่าญาติทั้งหมดจงเบิกบานฉันทันเถิด

สุขหงส์กระทำความชมเชยนายพรานอย่างนี้แล้ว ได้ทูลพระโพธิสัตว์ว่า ข้าแต่ महाराज นายพรานนี้กระทำอุปการะใหญ่แก่เราทั้งสอง ด้วยว่านายพรานนี้ไม่กระทำตามคำขอของข้าพระองค์แล้ว กระทำเราทั้งสองไว้ในหงสภิกษาแล้วให้แก่อิสสรชนทั้งหลายก็จะพึงได้ทรัพย์เป็นอันมาก หรือว่าฆ่าเราทั้งสองเสียแล้วเอาเนื้อขาย ก็ย่อมได้ทรัพย์มากเหมือนกันแต่เขามิได้เห็นแก่ชีวิตของตัว จึงได้กระทำตามคำของข้าพระองค์ เราทั้งสองควรนำนายพรานไปยังสำนักของพระราชบิดา แล้วกระทำชีวิตของเขาให้เป็นสุข

พระมหาสัตว์ก็เห็นด้วย สุขุขหงส์ กล่าวกับพระมหาสัตว์ด้วยภาษาของตนแล้ว จึงเรียกบุตร นายพรานมาถามด้วยภาษามนุษย์อีกว่า แน่สหาย ท่านดักบ่วงเพื่ออะไร เมื่อได้รับ คำตอบว่า เพื่อต้องการทรัพย์จึงกล่าวว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านจงพาเราทั้งสองเข้าไปยัง พระนครแล้วแสดงแก่พระราชา ข้าพเจ้าทั้งสองจักยังพระราชาให้พระราชทานทรัพย์เป็น จำนวน มากแก่ท่าน แล้วกล่าวว่า

เอहि ตัม อนุสิฏฺขามิ
 ลากัม ตวายัม ๓ตฺรฏฺโฐ
 ชิปฺปมนุเตปฺรุ คฺนตฺวา
 อพฺนุเต ปกตฺิฏฺเฑ
 ๓ตฺรฏฺฐา มหาราช
 อยัม หิ ราชานํ
 อสฺสยัม อิมํ ทิสฺวา
 ปตฺติโต สฺมโน วิตฺโต

ยถา ตวมฺปิ ลจฺจสิ
 ปาปํ กิณฺจ น ทกฺขติ
 รณฺโณ ทสฺเสหิ โน อุกฺโ
 กาเช อุกฺภยโต จิตฺ
 หํสาธิปติโน อิมเ
 อยัม เสนาปติโตร
 หํสราชํ นราธิโป
 พหุํ ทสฺสติ เต ธนํ

แปลว่า ท่านจงมา เราจักบอกท่านถึงวิธีที่ท่านจะได้ทรัพย์เป็นลาภของท่าน พญา หงส์๓ตฺรฐนี้ยอมไม่มุ่งร้ายอะไร ๆ ท่านจงรีบไปภายในบุรี จงพาข้าพเจ้าทั้งสองผู้มีได้ ติดบ่วงเป็นอยู่โดยปกติจับอยู่ในกระเช้าทั้งสองข้างไปแสดงแก่พระราชว่า ข้าแต่มหाराช หงส์เหล่า๓ตฺรฐทั้งสองนี้เป็นใหญ่ยิ่งกว่าหงส์ทั้งหลาย ด้วยว่า หงส์นี้เป็นพระราชของหงส์ ทั้งหลาย หงส์นี้เป็นอัครมหาเสนาบดี พระราชาผู้เป็นจอมแห่งชน ทอดพระเนตรพญาหงส์ แล้ว ก็จงทรงพระปริดาตีพระทัย ปลื้มพระทัย จักพระราชทานทรัพย์แก่ท่านเป็นจำนวน มาก โดยไม่ต้องสงสัย

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า บอก คือ แนะนำ คำว่า ร้าย คือ ลามก คำว่า จง แสดงข้าพเจ้าทั้งสองแก่พระราช คือ ท่านจงแสดงข้าพเจ้าแม้ทั้งสองนี้แต่พระราช สุขุขหงส์กล่าวอย่างนี้ด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ แสดงอานุกาพแห่งปัญญาของพระโพธิสัตว์ ๑ เพื่อยังมิตรธรรมของตนให้ปรากฏแจ่มแจ้ง ๑ เพื่อให้นายพรานได้ทรัพย์ ๑ เพื่อยังพระราชให้ตั้งอยู่ในศีล ๑ คำว่า หงส์เหล่า๓ตฺรฐ อธิบายว่า ก็แลครั้นท่านนำ ข้าพเจ้าทั้งสองไปแล้ว จงกราบทูลแต่พระราชอย่างนี้ว่า ข้าแต่มหाराช หงส์ผู้เป็นอธิบดี ของหงส์ทั้งหลาย หงส์ทั้งสองนี้เกิดในตระกูล๓ตฺรฐ บรรดาหงส์ทั้งสองตัวเหล่านี้ ตัวนี้เป็น

พระราชานี้เป็นเสนาบดี ท่านจงยังพระราชานี้ให้สำเหนียกรู้ด้วยประการฉะนี้
คำแม่ทั้งสาม มีคำว่าทรงพระปรีดาดังนี้เป็นต้น เป็นคำที่แสดงอาการดีพระทัยทีเดียว

เมื่อสุขุขกล่าวอย่างนี้แล้ว นายพรานจึงกล่าวว่า ข้าแต่นาย ท่านทั้งสองอย่าได้ชอบ
ใจการไปเฝ้าพระราชานี้เลย ธรรมดาว่าพระราชานี้ทั้งหลายมีพระทัยกลับกลอก พึงกระทำ
ท่านไว้ในหงสภินา หรือมิฉะนั้นก็จะฆ่าท่านทั้งสองเสีย เมื่อสุขุขหงส์กล่าวว่า ดูกร
สหายท่านอย่ากลัวเลย แม้บุคคลผู้ที่มีน้ำใจเหี้ยมโหด เป็นนายพรานมีฝ่ามือเปื้อน
เลือดเช่นอย่างท่าน ข้าพเจ้ายังทำให้ใจอ่อนลงแล้วหมอบอยู่แทบเท้าทั้งสอง ของข้าพเจ้าได้
ด้วยธรรมกถาธรรมดาว่า พระราชานี้ทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีพระปัญญาและมีบุญ ย่อมทรง
รู้จักด้วยถ้อยคำอันเป็นสุภาสิตหรือเป็นทุภาสิต ขอท่านจงรับนำข้าพเจ้าทั้งสองไปแสดง
แก่พระราชานี้เถิดจึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้นท่านทั้งสองอย่าโกรธเรานะ เราจะนำไปตามความ
ประสงค์ของท่านทั้งสองเท่านั้น แล้วจึงอุ้มสุวรรณหงส์ทั้งสองใส่ลงในกระเช้านำไปยัง
ราชตระกูล แสดงแก่พระราชานี้ เมื่อพระราชานี้ตรัสถามก็กราบทูลเรื่องราวตามความ
เป็นจริงทุกประการ

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ตสฺส ตํ วจันํ สุตฺวา

กมฺมุนา อูปปาทยิ

ชิปฺปมนฺเตปุริ คณฺตฺวา

รณฺโถ หิเส อทสฺสยิ

อพนฺธะ ปกตฺธิฏฺเฐ

กาหิ อุกฺกยโต จิตฺเต

ธตฺตฺถจฺจา มหาราช

หิสาธิปติโน อิมะ

อัยฺ หิ ราชานํ หิสาณํ

อัยฺ เสนาปตฺตีโร

แปลว่า นายพรานได้สดับคำของสุขุขหงส์ดังนั้นแล้ว ก็รีบจัดทำ รีบเข้าไปในเมือง
แสดงหงส์ทั้งสองผู้มีได้ติดบ่วงเป็นอยู่โดยปรกติ จับอยู่ในกระเช้าทั้งสองข้างแต่พระราชานี้
ด้วยคำว่า ข้าแต่พระมหाराช หงส์เหล่าธรรมาทั้งสองนี้ เป็นใหญ่ยิ่งกว่าหงส์ทั้งหลาย
เพราะว่าตัวนี้ เป็นพระราชานี้ของพวกหงส์ ตัวนี้เป็นอัครมหาเสนาบดี

พระราชานี้ทรงสดับคำนั้น จึงตรัสถามว่า

กถํ ปนิเม วิหิงฺคา

ตว หตฺถตฺถมาคตา

กถํ ลุทฺโธ มหฺนฺตฺวานํ

อิสฺสเร อิทฺ อชฺฌมฺคา

แปลว่า ก็สุวรรณหงส์ทั้งสองนี้มาอยู่ในเงื้อมมือของท่านได้อย่างไร นายพราน

นำหงส์ผู้เป็นอิสระกว่าหงส์ผู้ใหญ่ทั้งหลายมาในที่นี้ได้อย่างไร

นายพรานจึงกราบทูลว่า

วิหิตา สนฺติเม ปาสา

ปลฺลเกสุ ชนาธิป

ยํ ยทายตํ มณฺเณ

ทิจานํ ปาณโรธนํ

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งประชาชน บ่วงทั้งหลาย อันข้าพระองค์ด้กไว้แล้วที่เปือกตม อันเป็นที่ที่เห็นว่าพระโพธิสัตว์เหล่านั้นทั้งหลายได้มีอยู่

ดาทิสํ ปาสมาสชฺช

หํสราชา อพฺชณฺณ

ตํ อพฺนุโธ อุปาสิโน

มมายํ อชฺฌณาสถ

แปลว่า พญาหงส์ได้มาติดบ่วงของข้าพระองค์ ส่วนหงส์ตัวนี้มีได้ติดบ่วง แต่มาจับอยู่ใกล้กับพญาหงส์นั้น ได้ปราศรัยกับข้าพระองค์

สุทฺถุภฺรํ อนฺริเยหิ

ทหเต ภาวมุตฺตมํ

ภตฺตฺรตฺเถ ปฺรภฺกนฺโธ

ธมฺมยฺตุโธ วิหฺงคโม

แปลว่า หงส์นี้ได้กระทำการที่บุคคลผู้มีโชரியะจะพึงกระทำได้อย่างแสนยาก ประกาศสภาวะอันสูงสุดของตน หงส์นี้เป็นผู้ประกอบแล้วในธรรมพยายามอยู่ในประโยชน์ของนาย

อตฺตโนยํ จชิตฺวาน

ชีวิทํ ชีวิทารโห

อนฺุตฺถนฺนฺโธ อาสิโน

ภตฺตฺย จิตฺถ ชีวิทํ

แปลว่า หงส์นี้ยังควรมีชีวิตอยู่ แต่ยอมสละชีวิตของตน มาขึ้นสรรเสริญคุณของนายอยู่ และร้องขอชีวิตของนาย

ตสฺส ตํ วจฺนํ สุตฺวา

ปาสาทมหมชฺฌคํ

ตโต นํ ปมฺณฺจํ ปาสา

อนฺุณฺณาสี สฺุเชน จ

แปลว่า ข้าพระองค์ได้สดับถ้อยคำของหงส์นี้แล้ว ก็ได้เกิดความเลื่อมใส จึงปล่อยพญาหงส์นั้นเสียจากบ่วงและอนุญาตให้กลับไปตามสบาย

โส ปตีโธ ปมฺตฺเตน

ภตฺตฺนา ภตฺตฺคารโว

อชฺฌณาสถ วฺงกฺโข

วาชํ กณฺณสุชํ ภณฺ

แปลว่า เมื่อนายพ้นบ่วงแล้ว หงส์ผู้มีความเคารพในตัวนายนั้นก็ขึ้นบาน เมื่อจะ

มาทิสสุส หิ ลุททสุส

ชนเยยยาถ มททว

แปลว่า พญาหงส์ผู้ประกอบด้วยธรรมอันยิ่งนี้ ได้ตกอยู่ในเงื้อมมือของข้าพระองค์
อย่างนี้ และได้ทำให้นายพรานเช่นข้าพระองค์เกิดความเป็นผู้มีใจอ่อนโยนขึ้น

อุปยานนฺจ เต เทว

นาณญํ ปสฺสามิ เอทิสํ

สพฺพาสากุณิกคาเม

ตํ ปสฺสมนุชาธิป

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ข้าพระองค์ไม่เห็นเครื่องที่จะนำมาอย่างอื่นนอก
จากนี้เพื่อพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมประชา ขอพระองค์ได้ทอดพระเนตรเครื่อง
บรรณาการนั้น ณ บ้านพรานนกทั้งปวง

ในคาถาเหล่านั้น มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ريبลงมือจัดทำ อธิบายว่า สุขุขหงส์นั้น
ได้กล่าวคำใด นายพรานก็ได้กระทำตามคำนั้นให้สำเร็จด้วยกายกรรม คำว่า ไป อธิบาย
ว่า นายพรานจัดแจงกระทำกระเช้าทางด้านที่พญาหงส์จับให้สูง กระทำกระเช้าทาง ด้านที่
หงส์ผู้เป็นเสนาบดีจับให้ต่ำลงเล็กน้อย แล้วอุ้มเอาหงส์ทั้งสองนั้นใส่ลงในกระเช้า
ยังมหาชนให้แตกตื่นกันมาดูด้วยคำว่า พญาหงส์และหงส์ผู้เป็นเสนาบดีจะไปเฝ้าพระราช
ท่านทั้งหลายจงคอยดูเถิด เมื่อมนุษย์ทั้งหลายพากันร่ำเรื่ออยู่ว่า พญาหงส์ผู้มีสีเหมือน
ทองถึงคราวเป็นผู้เลิศด้วยความงามเห็นปานนี้ พวกเรายังไม่เคยเห็นเลย ดังนี้ ก็รีบเข้าไป
ภายในเมืองคำว่า แสดง คือ นายพราน ให้ราชบุรุษไปกราบทูลแด่พระราชว่า พญาหงส์
มาเฝ้าพระองค์เมื่อพระราชามีพระทัยยินดีรับสั่งให้เรียกมาว่า จงเข้ามาเถิด จึงรับนำ
เข้าไปแสดง

คำว่า มาอยู่ในเงื้อมมือ ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า มาแล้วคือถึงแล้วในมือ คำว่า
ผู้ใหญ่ อธิบายว่า พระราชาตรัสถามว่า ตัวท่านเป็นนายพราน ได้บรรลุถึงความเป็นนาย
ผู้ใหญ่ของเหล่าหงส์ธรรฐ ผู้มีผิวพรรณดั่งทอง ผู้ถึงซึ่งความเป็นผู้ใหญ่ด้วยยศได้อย่างไร
พระบาลีว่า ท่านถึงความใหญ่ในที่นี้ ดังนี้ก็มี อธิบายว่า ท่านได้ถึงความเป็นผู้ยิ่งใหญ่
กว่าหงส์ทั้งสองนี้ได้อย่างไร

คำว่า ดักไว้แล้ว คือประกอบแล้ว คำว่า พอจะรัดรังสัตว์เหล่านั้นทั้งหลายได้
อธิบายว่า ข้าแต่มหाराช ข้าพระองค์ยอมสำคัญสถานที่อันเป็นประชุมใด ๆ จึงเป็นที่รัดรัง
ชีวิตแห่งนกทั้งหลาย คือ เป็นที่ที่กระทำคามล้นไปแห่งชีวิตไว้ ข้าพระองค์ก็ดักบ่วง
ทั้งหลายในเปือกตมทั้งหลายในที่นั้น ๆ คำว่า นั้น คือ พญาหงส์มาติดเครื่องรัดรังชีวิต

อย่างนั้น ซึ่งข้าพระองค์ตัดไว้ในสระชื่อมานุสิยะ คำว่า ปวง คือ ปวงที่ผูกไว้ในสระนั้น คำว่า จับอยู่ใกล้ คือ มิได้คิดถึงชีวิตของตัวเข้าไปจับอยู่ใกล้ ๆ คำว่า กับข้าพระองค์ อธิบายว่า หงส์ผู้เป็นเสนาบดีนี้ได้ปราศรัยกับข้าพระองค์ คือได้กล่าวกับข้าพระองค์ คำว่า กระทำ กรรมที่ทำได้แสนยาก คือ หงส์นี้ได้กระทำการที่บุคคลผู้มีไชอริยะเช่นพวกเรา กระทำ ได้โดยแสนยาก คำว่า ประกาศสภาวะอันสูงสุด คือ หงส์นั้นยอมประกาศคือ เปิดเผย อัจฉริยะอันสูงสุดของตน คำว่า สรรเสริญ คือ พรรณนาคุณของนายแล้วกล่าว อ่อนหวาน ข้าพระองค์ว่า ขอท่านจงยกชีวิตให้แก่พญาหงส์นี้เสียเถิด คำว่า นั้น คือ เมื่อหงส์นั้นพูด อ่อนหวานอยู่อย่างนี้ข้าพระองค์ก็ได้อนุญาตว่า ท่านจงกลับไปยังภูเขาคิตตภูตามสบาย จงเห็นหมู่ญาติเกิดคำว่า ภูเขาคิตตภูนั้น อธิบายว่า ก็หงส์ทั้งสองนี้ ข้าพระองค์ได้อนุญาต ให้กลับไปยังภูเขาคิตตภูใกล้มานุสิยะสระนี้ทีเดียว คำว่า ตกอยู่ อย่างนี้ คือ ตกอยู่ในเงื่อมมือของศัตรูอย่างนี้ คำว่า ทำให้เกิดความเป็นผู้มีน้ำใจอ่อนโยนขึ้น คือ กระทำให้เกิดเมตตาจิตในตน คำว่า เครื่องที่จะนำมา หมายถึงเครื่องบรรณาการ คำว่า ณ บ้านพรานนกทั้งปวงอธิบายว่าข้าพระองค์ไม่เห็นเครื่องบรรณาการ อย่างอื่นในบ้านพรานนกทั้งหมด คือ ไม่เห็นเครื่องบรรณาการเห็นปานนี้สำหรับพระองค์ ยังไม่เห็นเครื่องบรรณาการที่นายพรานนกนั้นเคยนำมาถวายพระองค์ คำว่า ทอดพระเนตรเครื่องบรรณาการนั้น อธิบายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งมนุษย์ เชิญพระองค์ทอดพระเนตร เครื่องบรรณาการที่ข้าพระองค์นำมาถวายนั้นเถิด

นายพรานยืนกราบทูลสรรเสริญคุณของสุมุขหงส์อยู่ด้วยประการฉะนี้ ลำดับนั้น พระราชาจึงรับสั่งให้จัดอาสนะมีราคามาประทานแก่พญาหงส์ และให้จัดตั้งอันเจริญกระทำ ด้วยทองคำ ประทานแก่สุมุขหงส์ เมื่อหงส์ทั้งสองเกาะอยู่ที่นั่นแล้ว จึงรับสั่งให้นำเอาภาชนะทองมาใส่ข้าวตอกน้ำผึ้งและน้ำอ้อยปนกันประทาน เมื่อเสร็จกิจแห่งการบริโภคแล้ว ทรงประคองอัญชลีอาราธนาให้พระมหาสัตว์แสดงธรรมกถาแล้วประทับนั่ง ณ ตั้งทอง พระมหาสัตว์ เมื่อพระราชาตรัสอาราธนา จึงได้กระทำการปฏิสันถารแล้ว

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ทิสฺวา นิสินฺนํ ราชาณํ	ปีเจ โสวณฺณมเย สุเก
อชฺฌภาสถ วุฑฺฒโค	วาจํ ภณฺณสุขํ ภณฺ
กจฺจิจิ นุ โภเต กุสลํ	กจฺจิจิ โภเต อนามยํ

กจฺจิ รฎฺจมิทํ ฝิตํ

ธมฺเมน อนฺุสาสสิ

พญาหงส์เห็นพระราชประทับนั่งบนตั่งทองอันงดงาม เมื่อจะกล่าววาจาอันเป็น
สุขแก่หู จึงปราศรัยขึ้นว่า พระองค์ไม่มีโรคาพาธอยู่หรือ พระองค์ทรงสำราญอยู่หรือ รัฐ
มณฑลอันสมบูรณ์นี้ พระองค์ทรงปกครองโดยธรรมหรือ

พระราชชาตรัสตอบว่า

กุสลญฺเจว เม หังส

อโถ หังส อนามยํ

อโถ รฎฺจมิทํ ฝิตํ

ธมฺเมน มนุสาสสิหํ

ดูกรพญาหงส์ ความไม่มีโรคาพาธของเรามีอยู่ ความสำราญของเราก็มี อนึ่งรัฐ
มณฑลอันสมบูรณ์นี้เราได้ปกครองโดยธรรมแล้ว

พระมหาสัตว์ทูลถามว่า

กจฺจิ โภเต อมจฺเจสุ

โทโส โภจิ น วิชฺชติ

กจฺจิ จ เต ตวตฺถเอสฺสุ

นาวกฺขนฺติ ชีวิตํ

โทษอะไร ๆ ย่อมไม่มีในหมู่อำมาตย์ของพระองค์บ้างหรือ อนึ่ง อำมาตย์เหล่านั้น
ย่อมไม่เห็นแก่ชีวิตในประโยชน์ของพระองค์บ้างหรือ

พระราชชาตรัสตอบว่า

อโถปิ เม อมจฺเจสุ

โทโส โภจิ น วิชฺชติ

อโถปิ เต มตฺถถเอสฺสุ

มวากฺขนฺติ ชีวิตํ

โทษอะไร ๆ ย่อมไม่มีในหมู่อำมาตย์ของเรา อนึ่ง อำมาตย์เหล่านั้นย่อมไม่เห็น
แก่ชีวิตในประโยชน์ของเราเลย

พระมหาสัตว์ทูลถามว่า

กจฺจิ เต สาทิสี ภริยา

อสุสฺวา ปิยภาณินิ

ปุตฺตรูปยสุเปตา

ตา จนนทฺวसानุคา

พระเทวีของพระองค์เป็นผู้เสมอกัน เป็นผู้เชื่อฟัง เพ็ดทูลด้วยพระวาจาอันอ่อน
หวานเป็นผู้เข้าถึงพระโอรสพระโคมและพระอิสตรียศแล้ว ยังอยู่ในอำนาจแห่งพระราช
อัธยาศัยของพระองค์หรือ

พระราชชาตรัสตอบว่า

อโถ เม สาทิสี ภริยา

อสุสฺวา ปิยภาณินิ

ปุตตรูปยสุเปตา

มม จนทวสานุคา

แปลว่า พระเทวีของเราเป็นผู้เสมอกัน เป็นผู้เชื่อฟังคำ เพ็ดทูลด้วยถ้อยคำอันเป็นที่น่ารัก เป็นผู้เข้าถึงโอรส รูปโฉมแลอิสริยยศแล้ว ก็ยังอยู่ในอำนาจแห่งความพอใจของเรา

เมื่อรรถาธิบายว่า คำว่า พระราชา หมายถึง พระเจ้าสาครราช คำว่า พญาหงส์ หมายถึง พญาหงส์อตรฐ คำว่า ปกครองโดยธรรม คือ ทรงสั่งสอนโดยธรรม คำว่า โทษ หมายถึง ความคิด คำว่า ในประโยชน์ของพระองค์ คือ ในประโยชน์ทั้งหลาย มีการรบเป็นต้นของพระองค์ ซึ่งบังเกิดขึ้นแล้ว คำว่า ย่อมไม่เห็น อธิบายว่า อำมาตย์เหล่านั้นให้ชีวิตเสียสละอยู่ ย่อมไม่ปรารถนาชีวิตของตนแม้หน้อยหนึ่ง คือ สละชีวิตกระทำประโยชน์เพื่อพระองค์ผู้เดียว คำว่า เป็นผู้เสมอกัน คือ เป็นผู้ที่มีชาติเสมอกัน คำว่า เชื่อฟัง คือ เป็นผู้รับเอาซึ่งถ้อยคำ คำว่า เข้าถึงพระโอรสพระโฉมและอิสริยยศแล้ว คือ เป็นผู้เข้าถึงแล้วด้วยพระโอรสทั้งหลาย ด้วยพระรูปโฉมทั้งหลาย และด้วยยศทั้งหลาย คำว่า ยังอยู่ในอำนาจแห่งพระราชอัธยาศัยของพระองค์ อธิบายว่า พญาหงส์ทูลถามว่า พระเทวียังเป็นไปตามพระราชอัธยาศัยของพระองค์ คือ อยู่ในอำนาจของพระองค์หรือ อธิบายว่า ย่อมไม่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งจิตของตนหรือ

เมื่อพระโพธิสัตว์กระทำปฏิสันถารด้วยประการฉะนี้แล้ว พระราชาเมื่อจะตรัสถ้อยคำกับพญาหงส์นั้นอีก จึงตรัสว่า

ภวนตุ กจจิ นุ มหา-
 ทุกขมาปชช วีปลั
 กจจิ ยนุนาปติตวาน
 เอวเมเตสั ชมฺมานั

สตตฺตฺหตฺตตฺตํ คโต
 ตสฺมี ปรมมาปเท
 ทณฺเทน สมโปถยิ
 ปาติกั ภวติ ดาวเท

แปลว่า ก็เมื่อท่านอยู่ในเงื้อมมือของมหาศัตรู ได้รับความทุกข์เต็มที่ ในเบื้องต้น ฟังถึงทุกข์นั้นมากอยู่หรือ นายพรานนี้วิ่งเข้าไปโอบตีท่านบ้างหรือ เพราะว่าปกติของคนหยาบเข้าเหล่านี้ ย่อมมีประจำอยู่อย่างนั้น

พญาหงส์ทูลตอบว่า

เชมมาสิ มหาราช
 น จายั กิณฺจิริสฺมาสุ

เอวมาปரியาสติ
 สตตฺตฺว สมปชฺชถ

ปจจุกมฺปิตุถ เนสาโท
 ตทายํ สุขุโขเยว
 ตสฺส ตํ วจันํ สุตฺวา
 ตโต มํ ปามุญฺจि ปาสา
 อิทฺถจ สุขุเชเนว
 โภโค สกาเส อาคมนํ

ปุพฺเพว อชฺฌภาสถ
 ปณฺทิตฺโต ปจฺจุภาสถ
 ปสาทมยมชฺฌมคฺคา
 อนุญฺญาสิ สุขฺเชน จ
 เอตทตฺถาย จินฺติตฺตํ
 เอตสฺส ธนมิจฺจตฺตา

แปลว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า ในยามทุกข์อย่างนี้ ความปลอดโปร่งใจย่อมมี ด้วยว่า
 นายพรานนี้มิได้ลู่อำนาจอะไร ๆ ในข้าพระองค์ เหมือนอย่างศัตรูทั้งหลาย นายพราน
 ค่อย ๆ เดินเข้าไปหาและได้ปราศรัยขึ้นก่อน ในขณะที่นั้นสุขุขหงส์ผู้เป็นบัณฑิตนี้ก็ได้อ่าน
 ตอบ นายพรานนี้ได้ฟังคำของสุขุขหงส์นั้นแล้ว ก็เกิดความเลื่อมใส แต่นั้นก็ปล่อยข้าพระ
 องค์ออกจากบ่วง และอนุญาตให้กลับไปตามสบาย สุขุขหงส์ผู้ปรรณนาทรีพย์เพื่อนาย
 พรานนี้ จึงคิดชวนกันมายังสำนักของพระองค์ เพื่อประโยชน์ของนายพรานนี้

พระราชาราชจึงตรัสว่า

สุวาคตฺถเยวอิทํ ภาวตํ
 เจโส จาปิ พหุวิตุตํ

ปตีโต จสฺมิ ทสฺสนา
 ลภตํ ยาวนิจฺจติ

แปลว่า ก็การมาของท่านผู้เจริญเป็นการมาดีแล้ว และเราได้รับความเบิกบาน
 เพราะได้เห็นท่าน แม้นายพรานนี้ก็ตองได้ทรีพย์เครื่องปลื้มใจมากมาย สมตามที่เขา
 ปรรณนาทุกประการ

มีอธิบายว่า คำว่า อยู่ในเงื้อมมือของมหาศัตรู คือ ไปแล้วในเงื้อมมือของศัตรู
 ผู้ใหญ่ คำว่า วิ่งเข้าไป คือรีบวิ่งตรงเข้าไป คำว่า ปกติ คือ ตามธรรมดา อีกอย่างหนึ่ง
 บาลีเป็นปกติดังนี้ก็มิ มีคำกล่าวอธิบายว่า บุคคลผู้หยาบช้าเหล่านี้ย่อมมีปกติเป็นอย่างนี้
 เหมือนกันหมด เขาทุบตีกันทั้งหลายด้วยท่อนไม้ เขาทำให้ตายแล้วก็ได้ค่าจ้าง คำว่า
 มิได้ลู่อำนาจอะไร ๆ ในข้าพระองค์ คือ มิได้ล่วงเกินอะไร ๆ ในข้าพระองค์ คำว่าเหมือน
 อย่างศัตรู คือประหนึ่งศัตรู คำว่า ค่อย ๆ เดินเข้าไปหา อธิบายว่า ข้าแต่มหาราชเจ้า
 นายพรานนี้เห็นข้าพระองค์แล้วย่องเข้าไปหน่อยหนึ่งด้วยสำคัญว่าติดบ่วง คำว่า ก่อน
 คือนายพรานนี้แลได้ปราศรัยกะข้าพระองค์ก่อน คำว่า ในขณะที่นั้น คือ ในกาลนั้น คำว่า
 เพื่อประโยชน์ของนายพรานนี้ คือคิดกันแล้วเพื่อประโยชน์แก่บุตรนายพรานนี้ คำว่า ผู้

ปรารถนาทรัพย์ อธิบายว่า สุขุขหงส์นั้นปรารถนาอยู่ซึ่งทรัพย์เพื่อนายพรานนี้ จึงคิดชักชวนกันมายังสำนักของพระองค์ คำว่า ก็การมาของท่านผู้เจริญเป็นการมาดีแล้ว อธิบายว่า ท่านผู้เจริญทั้งสองอย่าคิดเลย การมาในที่นี้ของท่านผู้เจริญทั้งสองนี้เป็นการมาดีแล้ว คำว่าก็ต้องได้ คือ จงได้

ก็พระราชชาครันตรัสอย่างนี้แล้ว ก็ทรงมองดูอำมาตย์คนใดคนหนึ่ง เมื่ออำมาตย์นั้นทูลว่า พระองค์จะต้องพระประสงค์อะไรพระเจ้าข้า จึงตรัสว่า เจ้าจงพานายพรานนี้ไปให้ช่างกลบกดตัดผมโกนหนวด ให้อาบน้ำ ลูบไล้ด้วยของหอมแล้วประดับด้วยเครื่องอลังการทั้งปวง เมื่ออำมาตย์นำพรานมาจัดทำตามรับสั่งแล้วพากลับมาเฝ้าแล้ว จึงทรงยกบ้านส่วยซึ่งเก็บส่วนได้แสนหกหาปณะในปีหนึ่ง ประทานแก่เขา แล้วได้ประทานหญิง ๒ คน เรือหลังใหญ่ รถอันประเสริฐ และเงินทองอย่างอื่นอีกเป็นอันมาก

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

สนุดปยุติตวา เนสาทิ

โกเคหิ มนุชาธิโป

อชฌภาสก วรังกุโค

วามิ กณฺณสุโข ภณิ

แปลว่า พระราชาผู้เป็นจอมแห่งมนุษย์ ยังนายพรานได้เอิบอ้อม ด้วยทรัพย์สมบัติทั้งหลาย เมื่อพญาหงส์กล่าววาจาอันเป็นสุขแก่หู ได้กล่าวอนุโมทนาแล้ว

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์จึงแสดงธรรมแก่พระราชา ท้าวเธอทรงสดับธรรมกถาของพระมหาสัตว์นั้นแล้ว ก็ทรงดีพระทัย ทรงพระดำริว่า เราจักกระทำสักการะแก่พญาหงส์ผู้แสดงธรรม จึงทรงประทานเศวตฉัตรแก่พญาหงส์นั้น เมื่อจะไปพญาหงส์รับราชสมบัติ จึงตรัสว่า

ยิ ชลฺล ฐมฺมมาธินิ

วโส วตฺตติ กิณฺณจินิ

สพฺพตฺถิสฺสุสริยิ ภวติ

ปสาสถ ยทิจฺจถ

ทานตถิ อุกฺโกตฺตํ วา

ยณฺณจณฺณมปกฺกปฺปติ

เอตํ ททามิ โว จิตฺตุ

อิสฺสุสริยิ วิสฺสุซามิ โว

แปลว่า ได้ยินว่า อำนาจของเราย่อมเป็นไปในที่เท่าใด ที่เท่านั้นมีประมาณ นิดหน่อย ความเป็นใหญ่ในที่ทั้งหมดจงมีแก่ท่านผู้เจริญ ขอเชิญท่านจงปกครองเอาตาม ความปรารถนาเถิด ทานวัตถุก็ดี เครื่องอุปโภคก็ดี และสิ่งอื่นใดก็ดี ที่เข้าไปสำเร็จ ประโยชน์ได้เรายกของนั้น ๆ ซึ่งล้วนเป็นทรัพย์เครื่องปลื้มใจให้แก่ท่าน และยกความเป็น

ใหญ่ให้แก่ท่านด้วย

มีอรรธาธิบายว่า อำนาจของเราเป็นไปในสถานที่เท่าใด สถานที่นั้นมีประมาณ เล็กน้อยยิ่งนัก สมบัติทั้งหมดและความเป็นใหญ่นั้นแล จึงมีแก่ท่าน สิ่งของเครื่องบำเพ็ญ ทานเพราะความเป็นผู้ใคร่ในบุญก็ดี การยกเศวตฉัตรขึ้นเสวยราชสมบัติก็ดี หรือของ สิ่งอื่นโดยอ้อมเป็นที่ชอบใจแก่ท่าน ขอเชิญท่านจงกระทำสิ่งนั้นเถิด เราสละความเป็นใหญ่ อันเป็นของของเราพร้อมด้วยเศวตฉัตรให้แก่ท่าน

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ได้มอบเศวตฉัตรที่พระราชอาชวาทแก่ตนถวายกลับคืน พระองค์อีกทีเดียว พระราชาทรงพระดำริว่า เราได้ฟังธรรมกถาของพญาหงส์ก่อนแล้ว ก็แต่ว่าบุตรของนายพราหมณสรเสริญยกย่องสุขุมหงส์นี้เป็นนักหนาว่ามีถ้อยคำไพเราะยิ่งนัก เราจักฟังธรรมกถาของสุขุมหงส์ผู้นี้บ้าง ท้าวเธอเมื่อจะทรงสนทนากับสุขุมหงส์นั้น จึงตรัส คาถาอันเป็นลำดับต่อไปว่า

ยถา จ มया ยํ สุขุโข

อชฌภาเสยฺย ปณฺทิตโต

กามสา พุทฺธิสมฺปนฺโน

ตมสฺส ปรมฺปิยํ

แปลว่า ก็ถ้าว่า สุขุมหงส์นี้เป็นบัณฑิต สมบูรณ์ด้วยปัญญา ฟังเจรจาแก่เราตาม ความปรารถนา การกระทำดังนั้นจะพึงเป็นที่รักยิ่งของเรา

มีอรรธาธิบายว่า ถ้าว่าสุขุมหงส์นั้นเป็นบัณฑิต ถึงพร้อมแล้วด้วยความรอบรู้ ก็ ฟังเจรจาแก่เราตามความปรารถนาคือตามความพอใจของตน ข้อนั้นจะพึงเป็นที่รักอย่าง ยิ่งของเรา

ลำดับนั้น สุขุมหงส์ จึงทูลว่า

อหํ ขลु महाराज

नाकराचारिवन्दरि

पण्डित्तुं न सकु गोमि

न मे सो विनयो सिया

अमहाकण्डजेव यो सेणुजे

त्वयज्ज उदुत्तमस्तुत्तो

णुมิपालो मनุสสินุโท

पचा पणुहि हेतुणि

तेसुं อุกินุหนิ ภาณตํ

उदुत्तमाने विणिज्जये

ननुตริं ปण्डितตพพิ

पेसुเสเน มनुชาธิป

แปลว่า ข้าแต่มหาราชาเจ้า ได้ยินว่าข้าพระองค์ไม่อาจที่จะกล่าวแซกแซงในระหว่าง เหมือนพญานาคราชเลื้อยเข้าแข่งในระหว่างศิลาไม่ได้ฉะนั้น การกระทำเช่นนี้มีไฉวันัยของ

ข้าพระองค์ พญาหงส์ผู้ประเสริฐกว่าข้าพระองค์ และพระองค์ผู้สูงกว่าสัตว์ทั้งหลาย ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ผู้เป็นจอมแห่งมนุษย์ ทั้งสองพระองค์ เป็นผู้นำบูชาด้วยเหตุมากมาย ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งมนุษย์ ก็เมื่อพระองค์ทั้งสองกำลังชักใช้ไล่เสียงกันอยู่ ข้าพระองค์ผู้เป็นเสวก จึงไม่ควรที่จะพูดแซกแซงขึ้นในระหว่างเลย

มีอรรถาธิบายว่า ข้าพระองค์ไม่อาจที่จะพูดสอดขึ้นในระหว่างพระองค์ทั้งสอง ประหนึ่งพญานาคที่จะเลื้อยเข้าไปในระหว่างแห่งศิลาฉนั้น ถ้าข้าพระองค์ฟังกล่าวสอดขึ้น การกระทำเช่นนั้นมิใช่วินัยของข้าพระองค์ พญาหงส์ผู้ประเสริฐกว่าข้าพระองค์ และหงส์อีกเก้าหมื่นหกพัน และพระองค์เป็นอุดมสัตว์ พระองค์ทั้งสองเป็นผู้ควรแก่การบูชา และควรแก่การสรรเสริญของข้าพระองค์ด้วยเหตุมากมาย ฉะนั้นเมื่อพระองค์ทั้งสองกำลังสนทนากันอยู่ ข้าพระองค์จึงเป็นเพียงเสวกผู้กระทำการชวนชวาย จึงไม่ควรพูดสอดขึ้นในระหว่าง

พระราชาทรงสดับคำของสุขุมหงส์นั้น ก็ทรงเบิกบานพระทัยแล้วตรัสว่า บุตรนายพรานกล่าวสรรเสริญท่านว่า บุคคลอื่นที่จะแสดงธรรมไพเราะเช่นกับท่านไม่เพียงมี และได้ตรัสต่อไปว่า

ธมฺเมน กิร เนสาโท
 น เหว อกตตตฺส
 เหว อคฺคปกตฺติมา
 ยาวตตฺถิ มยา ทิฏฺฐา
 ตฺถุโรสฺสมิ โว ปกตฺติยา
 เอโส จาปี มม ฉนฺโท

ปณฺทิตฺโต อณฺทโช อิติ
 นโย เอตาทิสฺส ลียา
 เหว อุตฺตมสฺตฺตโว
 นาณณํ ปสฺสามิ อีทิสฺ
 วากุเณน มธฺเรน จ
 จิรํ ปสฺเสยฺย โว อฺโภ

ได้ยินว่า นายพรานกล่าวด้วยความเป็นธรรมว่า สุขุมหงส์นี้ เป็นบัณฑิต ด้วยว่า นัยเช่นนี้ไม่เพียงมีแก่บุคคลที่ยังมิได้อบรม ความเป็นผู้มีปกติเลิศอย่างนี้เป็นสัตว์สูงสุดอย่างนี้ ที่เราเห็นแล้วมีอยู่ แต่หาเห็นผู้อื่นเป็นเช่นนี้ไม่ เราจึงยินดีด้วยกิริยาและวาจาอันไพเราะของเธอต้ทั้งสอง ก็เราเห็นท่านทั้งสองนาน ๆ เช่นนี้ เป็นความพอใจของเราอย่างแท้จริง

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ด้วยความเป็นธรรม คือ โดยสภาพ โดยเหตุการณ์ คำว่า บุคคลที่ยังมิได้อบรม คือ บุคคลที่มีอรรถภาพยังมิได้ปรับปรุง คือยังประทุษร้ายมิตร คำว่า นัย หมายถึงเอาปัญญา คำว่า ความเป็นผู้มีปกติเลิศ คือมีสภาพเลิศ คำว่า เป็นสัตว์

สูงสุดคือ เป็นสัตว์อันอุดม คำว่าที่เราเห็นแล้วมีอยู่ คือ ชื่อว่าที่เราเห็นแล้วมีอยู่ประมาณเท่าใด คำว่า ผู้อื่น คือ เราย่อมไม่เห็นคนอื่นแม้เห็นปานนี้ ในสถานที่ที่เราเห็นแล้วนั้น คำว่า เราจึงยินดีด้วยกิริยาของเธอ อธิบายว่า ดูกรพญาหงส์ผู้เป็นสหาย เราดีใจเพราะได้เห็นท่านทั้งสองตามปกติก่อนที่เดียว คำว่า วาจา อธิบายว่า แต่บัดนี้เราได้ดีใจเพราะถ้อยคำอันไพเราะของเธอทั้งสอง คำว่า เราเห็นท่านทั้งสองนาน ๆ อธิบายว่า พระราชาตรัสว่า เราให้ท่านอยู่ในที่นี้แล ไม่อยากให้ท่านจากไปแม้ชั่วครู่หนึ่ง จะได้เห็นท่านเป็นเวลานาน ๆ การเห็นนี้เป็นความพอใจของเราด้วยประการฉะนี้

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เมื่อจะสรรเสริญพระราชา จึงทูลว่า

ยัม กิณฺจึ ปรมเ มิตฺเต

กตฺรสุมาสุ ตัม ตยา

จตฺตา นิสุสฺสยัม ตยฺมฺหา

ภคฺตฺรสุมาสุ ยา ตว

อหุญฺจ ญฺน สุมฺหา-

ณฺาติสงฺขมฺสฺสมนฺตรํ

อหฺสฺสเนน อสุมาภิ

ทฺกขั พฺหุสุ ปกฺขิสฺสุ

เตสํ โสภกฺวิมาญฺยา

ตยา อนฺุมตา มยัม

ตัม ปทฺกฺขินฺโต กตฺวา

ณฺาตี ปสฺเสมฺรินฺทม

อหฺธาหํ วิปุลํ ปีตี

ภวตัม วินฺทามิ ทสฺสนา

เอโส วาปี มหาอตุโถ

ณฺาติวิสุสาสนา ลียา

แปลว่า กิจอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลกระทำในมิตรทั้งหลายอันยิ่ง กิจนั้นพระองค์ได้ทรงกระทำแล้วในข้าพระองค์ทั้งสอง ด้วยความภักดีในข้าพระองค์ทั้งสองของพระองค์ พระองค์คงต้องปล่อยข้าพระองค์ทั้งสองโดยไม่ต้องสงสัย ส่วนข้างโน้นความทุกข์ย่อมเกิดขึ้นในหมู่หงส์ทั้งหลายเป็นอันมาก เพราะมิได้เห็นข้าพระองค์ทั้งสองในระหว่างแห่งหมู่ญาติใหญ่เป็นแน่ ข้าแต่พระองค์ผู้ปราบเสียได้ซึ่งศัตรู ข้าพระองค์ได้รับอนุมัติจากพระองค์เพื่อให้กลับไปกำจัดความเศร้าโศกของหงส์เหล่านั้น กระทำประทักษิณพระองค์แล้ว ก็จะได้พบญาติทั้งหลาย ข้าพระองค์ได้รับความปลื้มปิติอันไพบูรณ์ เพราะได้มาเฝ้าพระองค์ผู้ทรงพระเจริญเป็นแน่แท้แล้ว การสงเคราะห์ญาตินี้เป็นความประสงค์อย่างใหญ่หลวงของข้าพระองค์อย่างแท้จริง

เมื่ออธิบายว่า คำว่ากิจนั้นพระองค์ได้ทรงกระทำแล้วในข้าพระองค์ทั้งสอง คือ พระองค์ได้กระทำกิจทุกอย่างในข้าพระองค์ คำว่าพระองค์คงต้องปล่อยข้าพระองค์

ทั้งสองโดยไม่ต้องสงสัย คือ ข้าพระองค์ทั้งสอง ย่อมเป็นผู้อันพระองค์ทรงปล่อยแล้วที่เดียว โดยมีต้องสงสัยเลย คำว่า ความภักดีในข้าพระองค์ทั้งสองของพระองค์ อธิบายว่า พระมหาสัตว์แสดงว่า ความภักดีในข้าพระองค์ทั้งสองของพระองค์อันใด ข้าพระองค์ย่อมเป็นผู้อันพระองค์ทรงปล่อยแล้วโดยไม่ต้องสงสัยเพราะความภักดีนั้น

อนึ่ง ข้าพระองค์ทั้งสองเป็นประกอบปราศแล้ว แม้อยู่ปราศแล้ว ชื่อว่าอยู่ร่วมกันก็หาไม่ คำว่า ข้าพระองค์ทั้งสอง อธิบายว่า ความทุกข์บังเกิดขึ้นแล้วในหงส์ทั้งหลายเป็นอันมาก เพราะไม่ได้เห็นข้าพระองค์ทั้งสอง คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ปราบเสียได้ซึ่งศัตรู ข้าพระองค์ก็จะได้พบ มีอธิบายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ปราบข้าศึกให้ราบคาบ ข้าพระองค์ทั้งสองพึงได้เห็นพวกญาติทั้งหลาย คำว่า พระองค์ผู้ทรงพระเจริญ คือข้าพระองค์ได้มาเฝ้าพระองค์ผู้ทรงพระเจริญ คำว่า นี่เป็นความประสงค์อย่างใหญ่หลวง อธิบายว่าความคุ้นเคยกับหมู่ญาติ กล่าวคือ การสงเคราะห์ญาตินี้ เป็นความประสงค์อย่างใหญ่หลวงของข้าพระองค์อย่างแท้จริง

เมื่อพระมหาสัตว์ทูลอย่างนี้ พระราชาก็ได้ทรงอนุญาตให้หงส์ทั้งสองนั้นกลับไป แม้พระมหาสัตว์ก็ทูลแสดงโทษในการประพฤติชั่ว ๕ อย่าง และแสดงอาณิสงสีในศีลแต่พระราชแล้ว ถวายโอวาทว่า ขอพระองค์จงรักษาศีลนี้ จงเสวยราชสมบัติโดยธรรม จงสงเคราะห์มหาชนด้วยสังคหัตถุ ๔ ประการ แล้วได้ทูลลาบินกลับไปยังภูเขาคิตตภูฏ

พระศาสดาเมื่อทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

อิหิ วตฺวา ๓๓๓	หังสราชา นราธิป
อุตฺตมชวมนุวาย	ญาติสงฆมุปาคมุ
เต อโรเค ๓๓๓	ทิสฺวาน ปรมะ ทิเช
เกเกติมกรุ หังสา	ปุกุสทุโท อชายถ
เต ปตีตา ปมุตฺเตน	ภตฺตุนา ภตฺตคารวา
สมนฺตา ปริกฺรีสุ	อณฺทชา ลทฺทปจฺจยา

แปลว่า พญาหงส์๓๓๓ ครั้นทูลถวายโอวาทพระเจ้าสาครราชผู้เป็นจอมแห่งนรชนณะนี้แล้ว ก็ได้กลับมายังหมู่ญาติ เพราะอาศัยเขาวนอันสูงสุดของตน หมู่หงส์เหล่านั้นเห็นหงส์ทั้งสองผู้ยิ่งใหญ่มิได้เจ็บป่วยกลับมา ต่างก็ส่งเสียงอ้ออึงว่า เกเก เกิด

เสียงดังสนั่นทั่วไป ด้วยเหตุที่นายรอดพ้นภัยกลับมาได้ หงส์ผู้มีความเคารพนายผู้ได้
ปัจจัย (ที่พึ่ง) เหล่านั้น จึงพากันกระโดดโลดเต้นเข้าล้อมนายจนรอบตัว

เมื่ออธิบายว่า พญาหงส์อตรฐแลสุขุมหงส์ผู้เป็นเสนาบดี ทั้งสองนั้น ครั้นได้
เวลาอรุณขึ้นแล้วก็บริโภคน้ำผึ้งข้าวตอกและน้ำอ้อยเป็นต้น เป็นผู้อันพระราชากับพระเทวี
ทรงยกขึ้นด้วยใบตาลทองสองใบแล้ว กระทำสักการะด้วยของหอมและระเบียบดอกไม้
เป็นต้นแล้ว ลงจากใบตาลทองนั้นกระทำประทักษิณพระราชากับขึ้นไปสู่เวหาส เมื่อ
พระราชาทรงประคองอัญชลีตรัสว่า ดูกรนาย ท่านทั้งสองจงพากันไปดีเถิด จึงออกโดย
สีหบัญชรบินไปหาหมู่ญาติของตนด้วยปัญญาอันสูงสุด พวกหงส์ทั้งหลายพอบเห็นหงส์
ผู้สูงสุดทั้งสองนั้นก็ส่งเสียงว่า เกเก ด้วยเสียงร้องตามสภาพของตน หงส์
ผู้มีความเคารพนายเหล่านั้น ต่างก็ดีใจเพราะนายพ้นภัยกลับมา เป็นผู้ได้ที่พึ่งพำนักแล้ว
ก็พากันแวดล้อมพญาหงส์ผู้เป็นนายนั้นอยู่รอบข้าง

ครั้นหงส์เหล่านั้นเข้าล้อมหงส์ทั้งสองอย่างนี้แล้ว จึงทูลถามพญาหงส์ว่า ข้าแต่
มหाराช พระองค์รอดพ้นมาได้อย่างไร พระมหาสัตว์จึงเล่าเรื่องที่ตนรอดพ้นมาได้เพราะ
อาศัยสุขุมหงส์ และกิจการที่พระเจ้าสาครราชและบุตรนายพรานกระทำ หมู่หงส์ทั้ง
หลายได้ยินดังนั้น ก็พากันดีใจกล่าวชมเชยให้พรว่า ขอให้สุขุมหงส์ผู้เป็นเสนาบดีและบุตร
นายพรานพร้อมทั้งพระราชากับมีความสุข ปราศจากทุกข์ จงมีชีวิตอยู่ตลอดกาลนาน
พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

เอวํ มิตตวตํ อตถา

สพเพ โหนติ ปทกฺขินา

หํสา ยถา ๓๓๓๓๓

ณาทิสงฺฆมฺพาคมฺ

แปลว่า เหล่าหงส์อตรฐทั้งหลาย ถึงพร้อมด้วยมิตรทั้งสอง จึงเจริญด้วยความ
สุข มาถึงหมู่ญาติได้ฉันทิ ประโยชน์ทั้งปวงของชนเหล่าอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยกัลยาณมิตร
ก็ขอให้สำเร็จผลเป็นสุขฉันทิ

เมื่ออธิบายว่า คำว่า ถึงพร้อมด้วยมิตร คือ ถึงพร้อมแล้วด้วยกัลยาณมิตร
คำว่า เจริญด้วยความสุข คือถึงความสุข ประกอบด้วยความเจริญ คำว่า เหล่าหงส์อตรฐ
อธิบายว่า เหล่าหงส์อตรฐ คือ พระยาหงส์และสุขุมหงส์แม้ทั้งสองเหล่านั้น เป็นผู้ถึง
พร้อมด้วยกัลยาณมิตรทั้งสองคือพระราชากับบุตรนายพรานจึงเจริญด้วยความสุข
อย่างนี้ฉันทิ คำว่า เข้าถึงหมู่ญาติ อธิบายว่า ประโยชน์กล่าวคือการเข้าถึงหมู่แห่ง

ญาติของเหล่าหงส์อตรฐุั้น สำเร็จความสุขเกิดแล้วฉันใด ประโยชน์ทั้งหมดแม้ของชนเหล่าอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยกัลยาณมิตร ย่อมสำเร็จผลเป็นสุขฉันนั้นเหมือนกัน

พระศาสดาครั้นทรงนำพระธรรมเทศนານี้มาแล้ว จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไซ้แต่ในบัดนี้เท่านั้นก็หาไม่ ถึงเมื่อก่อนอาณนทีนี้ก็มิได้สละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่ตถาคตแล้วเหมือนกัน แล้วทรงประมวลชาดกว่า นายพรานในครั้งนั้น ได้เป็นฉันนภิกษุในบัดนี้ พระราชานามว่า สาคละในครั้งนั้น ได้เป็นสารีบุตร สุขุมหงส์ผู้เป็นเสนาบดี เป็นอาณนที หมู่หงส์เก้าหมื่นหกพัน เป็นพุทธบริษัท พญาหงส์อตรฐุ เป็นเราผู้โลกนาถ เธอทั้งหลายจงทรงชาดกไว้ด้วยประการฉะนี้

จบ จุลหังสชาดก

๒. มหาหังสชาดก

เอเต หังสา ปกุกมนุตติ อิหิ สตถา เขตวเน วิหรนุโต อานนุทตเถรสสุ
ชีวิตปริจจาคเมว อารพุก กเถสิ

พระศาสดาเมื่อเสด็จประทับ ณ พระวิหารเชตวัน ทรงพระปรารภการสละชีวิตของพระอาณนทเถระที่เดียว ตรัสพระธรรมเทศนານี้ มีคำเริ่มต้นว่า เอเต หังสา ปกุกมนุตติ ดังนี้

ส่วนเรื่องราวเหมือนกับเรื่องราวที่กล่าวแล้ว (ในจุลหงส์ชาดก) นั้นแล

ก็ในวันหนึ่งภิกษุสนทนากันในโรงธรรมสภาว่า ดูกรอาวุโสทั้งหลาย พระอาณนทีผู้มีอายุสละชีวิตของตนเพื่อประโยชน์แก่พระตถาคต กระทำกิจยากที่ผู้อื่นจะกระทำได้ ท่านเห็นช้างนาฬาคีรีแล้ว แม้ถูกพระศาสดาตรัสห้ามอยู่ถึง ๓ ครั้ง ก็ไม่ยอมกลับที่เดียว น่าชมเชยพระอาณนทเถระผู้มีอายุ กระทำกิจที่ผู้อื่นกระทำได้ยาก พระศาสดาทรงพระดำริว่า ถ้อยคำสรรเสริญคุณของพระอาณนทีกำลังเป็นไปอยู่ เราควรไปในที่นั้น จึงเสด็จออกจากพระคันธกุฎี เสด็จมาตรัสถามว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอนั่งสนทนากันด้วยเรื่องอะไร บัดนี้ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไซ้แต่บัดนี้เท่านั้นก็หาไม่ ถึงในกาลก่อน อาณนทีแม้บังเกิดแล้วในกำเนิดสัตว์

ดิรัจฉาน ก็ได้ยอมเสียสละชีวิตของตน เพื่อประโยชน์แก่ตถาคตแล้วเหมือนกัน ดังนี้แล้ว จึงทรงดูฎีกาภาพ เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลอาราธนา จึงทรงนำอดีตนิทานมาดังต่อไปนี้

อดีเต พาราณสียํ สยมสุส นาม พาราณสีรณฺโณ เขมา นาม อคฺคมเหสี อโหสิ ในอดีตกาล ในเมืองพาราณสี พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระนามว่า สยมะ มีพระอัครมเหสีทรงพระนามว่าเขมา ในกาลนั้นพระโพธิสัตว์มีหมู่หงส์เก้าหมื่นหกพัน แวดล้อมเป็นบริวาร อาศัยอยู่ ณ ภูเขาจิตตภูฏ อยู่มาวันหนึ่ง พระนางเขมาเทวี ได้ทรงสุบินนิมิตในเวลาใกล้รุ่งว่า มีพญาหงส์ทอง ๒ ตัวมาจับอยู่ที่ราชบัลลังก์แล้วแสดงธรรมกถาด้วยเสียงอันไพเราะ เมื่อพระนางเทวีประทานสาธุการ ทรงสดับธรรมกถาอยู่ ยังไม่ทันเอบอ้มในการสดับธรรมทีเดียว ราตรีก็สว่างเสียแล้ว พญาหงส์ทั้งสอง ครั้นแสดงธรรมแล้ว จึงพากันบินออกไปทางช่องพระแกล แม้พระนางก็รับสั่งว่า ท่านทั้งหลายจงรีบลุกขึ้น ช่วยกันจับ ช่วยกันจับหงส์ที่กำลังบินหนีไป กำลังเหยียดพระหัตถ์อยู่นั้นแล ก็ตื่นบรรทม เหล่านางกำนัลได้ยื่นพระเสาวณีย์ของพระนาง ก็พากันแย้มสรวลเล็กน้อยว่า หงส์ที่ไหน พระนางจึงทรงทราบในขณะนั้นว่าทรงสุบินนิมิตไป จึงทรงดำริว่า สิ่งที่ไม่เป็นความจริง เราจะไม่แลเห็น พญาหงส์ที่มีสีประดุจทองคำคงจักมีอยู่ในโลกนี้เป็นแน่แท้ แต่ถ้าเราทูลพระราชาว่า หม่อมฉันใคร่จะฟังธรรมของพญาหงส์ทองทั้งหลาย ถ้าพระองค์จะตรัสว่า ขึ้นชื่อว่าหงส์ทองทั้งหลาย เรายังไม่เคยเห็นเลย และธรรมดว่าหงส์ทั้งหลายจะกล่าวถ้อยคำได้ ก็ไม่เคยมีเลย ดังนี้ ก็จักเป็นผู้ไม่ทรงชวนชวายให้ แต่เมื่อเราทูลว่า เราตั้งครมรมีอาการแพ้ท้องแล้ว พระองค์คงจักทรงสืบเสาะหาโดยอุบายอย่างไรอย่างหนึ่ง ความปรารถนาของเราจักสำเร็จดังมโนเรตด้วยอาการอย่างนี้ พระนางจึงสร้างแสดงอาการประชวร ให้สัตตภูฏาแก่เหล่านางกำนัล ทรงบรรทมหนึ่งอยู่ พระราชาประทับนั่ง ณ พระราชอาสน์ มิได้ทอดพระเนตรเห็นพระนางในเวลาที่พระนางเคยเข้าเฝ้า จึงรับสั่งถามว่า พระนางเขมาไปไหน ทรงสดับว่าประชวร จึงเสด็จไปยังสำนักของพระนาง ประทับนั่ง ณ ประเทศส่วนหนึ่งข้างที่พระบรรทม ทรงลูบพระปฤษฎางค์ตรัสถามว่า ดูกรนางผู้เจริญเธอไม่สบายเป็นอะไรไปหรือ ขอเดชะ ความไม่สบายอย่างอื่นมิได้มี แต่อาการทรงครมรมักเกิดขึ้นแก่หม่อมฉัน ดูกรนาง ถ้าเช่นนั้น จงบอกมาเถิด เธอปรารถนาสิ่งใด เราจะน้อมนำสิ่งนั้นมาให้เธอโดยเร็ว ข้าแต่มหाराช หม่อมฉันปรารถนาจะทำการบูชาด้วยของหอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้นแก่พญาหงส์ทองตัวหนึ่ง

ซึ่งจับอยู่ที่ราชบัลลังก์ มีเศวตฉัตร อันยกขึ้นไว้แล้วให้สาธุการระดับธรรมกถา (ของ พญาหงส์นั้น) ถ้าหม่อมฉันได้อย่างนี้ การได้ด้วยประการดังนี้นี้เป็นการดี ถ้าหากไม่ได้ ชีวิตของหม่อมฉันก็จะไม่มี ลำดับนั้นพระราชาราชจึงทรงพลอบเอาพระทัยพระนางว่า ถ้าสุพรรณหงส์มีอยู่ในมนุษยโลก เธอคงจักได้สมประสงค์ อย่าเสียใจไปเลย แล้วเสด็จออกจากห้องอันมีศิริ ตรัสปรึกษากับพวกอำมาตย์ว่า ดูกร ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พระนางเขมาเทวีตรัสกะเราว่า หม่อมฉันได้ระดับธรรมกถาของพญาหงส์ทอง จึงจะมีชีวิตอยู่ได้ ถ้าไม่ได้แล้วชีวิตของหม่อมฉันก็จะไม่มี หงส์ที่มีสีดังทองคำยังมีอยู่บ้างหรือ ขอเดชะ ข้าพระองค์ทั้งหลายไม่เคยเห็น ทั้งไม่เคยได้ยินเลย พระเจ้าข้า ก็มีใครจะพึงรู้จักบ้าง พวกพราหมณ์พระเจ้าข้า

พระราชารับสั่งให้เชิญพราหมณ์ทั้งหลายมา ทรงกระทำสักการะแล้วตรัสถามว่า ข้าแต่ท่านอาจารย์ทั้งหลาย หงส์ที่มีสีดังทองคำยังมีอยู่บ้างหรือ พระเจ้าข้า ข้าแต่มหाराชเจ้าทั้งหลาย สัตว์ดิรัจฉาน ๖ จำพวกเหล่านี้ คือ ปลา ปู เต่า เนื้อ นกยูง หงส์ มีมาในมนต์ของข้าพเจ้าทั้งหลายว่า มีสีดังทองคำ บรรดาสัตว์ทั้ง ๖ จำพวกนี้ขึ้นชื่อว่าเหล่าหงส์ที่เกิดในตระกูลอตรฐ เป็นสัตว์ฉลาด ประกอบด้วยความรู้ นับทั้งพวกมนุษย์ด้วย ย่อมเป็นสัตว์ที่มีพรณประหนึ่งทองคำ รวมเป็น ๗ จำพวกด้วยประการฉะนี้ พระราชาทรงดีพระทัยรับสั่งถามว่า เหล่าหงส์ที่เกิดในตระกูลอตรฐนั้นอยู่ที่ไหนเล่า ท่านอาจารย์ ข้าแต่มหाराชเจ้า ข้าพระองค์ไม่ทราบพระเจ้าข้า มีใครรู้จักพวกหงส์เหล่านั้นบ้าง เมื่อพวกพราหมณ์ทูลว่า พวกบุตรนายพราณจักทราบ จึงรับสั่งให้เรียกพวกนายพราณในแคว้นของพระองค์มาประชุมกันทั้งหมด แล้วรับสั่งถามว่า ดูกรพ่อ ชื่อว่าหงส์ตระกูลอตรฐมีสีดังทองคำ อยู่ ณ ที่ไหน ลำดับนั้น นายพราณคนหนึ่ง จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ได้ยินว่า ตระกูลแห่งญาติทั้งหลายกล่าวสืบ ๆ กันมาว่า หงส์เหล่านั้นอยู่ ณ ภูเขาจิตตกุฎในเทศหิมวันต์ ก็ท่านยังรู้อุบายที่จะจับหงส์เหล่านั้นได้หรือ ขอเดชะ ข้าพระองค์ไม่ทราบ พระเจ้าข้า ก็ชนเหล่าไหนจักทราบ พวกพราหมณ์พระเจ้าข้า ท้าวเธอจึงรับสั่งให้เรียกพราหมณ์ที่เป็นบัณฑิตมาแล้ว ตรัสบอกความที่พวกหงส์มีพรณดังทองคำมีอยู่ ณ ภูเขาจิตตกุฎแล้วรับสั่งถามว่า ท่านทั้งหลายยังจะรู้จักอุบายที่จะจับหงส์เหล่านั้นหรือ ข้าแต่มหाराชเจ้า ประโยชน์อะไรที่จะต้องไปจับหงส์เหล่านั้นถึงภูเขาจิตตกุฎนั้น ข้าพระองค์จักนำหงส์เหล่านั้นมาสู่ที่ใกล้พระนครแล้ว จักจับเอาด้วย

อุบาย ก็อุบายอะไรเล่า ข้าแต่มหาราชาเจ้า พระองค์จงรับสั่งให้ชุดสระชื่อว่า เขมะ ใหญ่
ประมาณสามศอกพยุตทางทิศเหนือแต่พระนคร ให้เต็มด้วยน้ำแล้วปลุกธัญญะชาติต่าง ๆ
กระทำให้ดาระดาษไปด้วยดอกบัวเบญจพรรณ ให้นายพรานผู้ฉลาดคนหนึ่งอยู่ประจำ
รักษา อย่าให้หม่มมนุษย์เข้าไปใกล้ ให้คนอยู่ ๔ มุมสระคอยประกาศอภัย สกุนชาติ
ต่าง ๆ ก็จักบินมาลงจากทิศทั้งสี่ หงส์เหล่านั้นได้สดับว่าสระนั้นเป็นที่เกษมสำราญ
โดยที่เล่าลือกันสืบ ๆ มา ก็จักพากันมา เมื่อเป็นเช่นนั้น พระองค์พึงให้ตักด้วยบ่วงอันทำ
ด้วยขนสัตว์ แล้วจับเอาหงส์เหล่านั้นเถิด

พระราชาทรงสดับคำนั้น จึงให้สร้างสระมีประการดังกล่าวแล้วในประเทศที่พวก
พราหมณ์เหล่านั้นทูลบอก แล้วรับสั่งให้เรียกนายพรานผู้ฉลาดมา ทรงปลอบประโลม
นายพรานนั้นว่า จำเดิมแต่เมื่อไป ท่านจงเลิกกระทำการงานของตนเสียเถิด เราจักเลี้ยงดู
บุตรและภรรยาของท่านเอง ท่านเป็นผู้ไม่ประมาทแล้ว พึงรักษาสระเขมะ ให้พวกมนุษย์
ถอยกลับแล้วประกาศอภัยในมุมสระทั้ง ๔ พึงบอกถึงฝูงนกที่มาแล้วและมาแล้วแก่เรา
เมื่อสุวรรณหงส์ทั้งหลายมาแล้ว ท่านจักได้สักการะใหญ่ แล้วให้รักษาสระเขมะ จำเดิม
แต่นั้นมา พรานนั้นก็ปฏิบัติอยู่ที่นั่น โดยนัยที่พระราชาดรัสสั่งไว้ทีเดียว ก็นายเนสาท
นั้นปรากฏชื่อว่า นายเขมเนสาทดังนี้ทีเดียว เพราะรักษาสระเขมะ แลจำเดิมแต่นั้นมา
สกุนชาติทั้งหลายต่าง ๆ ชนิดก็พากันลงสู่สระนั้น พวกหงส์ต่าง ๆ พากันมาด้วยเสียง
ประกาศ ชักชวนกันต่อ ๆ มาว่า เขมสระไม่มีภัย ที่แรกพวกดิณหงส์มาก่อน แล้วพวก
บัณฑิตหงส์ก็พากันมาด้วยประกาศของพวกดิณหงส์เหล่านั้น แล้วพวกมโนศิลาวรรณหงส์
ก็พากันมาด้วยประกาศของพวกบัณฑิตหงส์ แล้วเสตหงส์ก็พากันมาด้วยเสียงประกาศของ
พวกมโนศิลาวรรณหงส์นั้น ต่อจากนั้นพวกปากหงส์ก็พากันมาด้วยเสียงประกาศของเสต
หงส์เหล่านั้น ครั้นพวกหงส์เหล่านั้นมาแล้ว นายเขมเนสาทจึงได้มาเฝ้ากราบทูลแด่
พระราชาวา ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ หงส์มากินอาหารในสระถึง ๕ ประเภทแล้ว
พวกหงส์มีสีดังทองก็คงจักมาในสองสามวันนี้แน่ เพราะพวกปากหงส์มาแล้ว ขอพระองค์
อย่าทรงวิตกไปเลยพระเจ้าข้า พระราชาทรงสดับคำนั้น จึงให้ราชบุรุษเที่ยวตักทอง
ประกาศทั่วไปในพระนครว่า บุคคลอื่นอย่าพึงเข้าไปในเขมสระนั้น บุคคลผู้ใดเข้าไป
บุคคลผู้นั้นจักถึงการตัดมือและเท้าและถูกริบเรือดด้วย จำเดิมแต่วันนั้นมา ใคร ๆ ก็
ไม่อาจเข้าไปในสระนั้น ก็พวกปากหงส์ทั้งหลาย อาศัยอยู่ในถ้ำทอง ใกล้ภูเขาจิตตภูฏ

แม้ปากหงส์เหล่านั้นเป็นสัตว์มีกำลังมาก หนึ่งวรรณะแห่งสี่ระของพวกปากหงส์เหล่านั้น มิได้ผิดแปลกกับหงส์ตระกูลธรรมดา ก็ธิดาแห่งพระยาหงส์ปากราช มีวรรณะประดุจทองคำ พญาปากหงส์นั้นดำริว่า ธิดาของเราสมควรแก่ธรรมาศราชหงส์ผู้มีอิสราใหญ่ จึงส่งนางไปให้เป็นบาทปริจาริกาของพญาหงส์ธรรมาศราชหงส์นั้น นางได้เป็นที่รักที่เจริญของพญาหงส์ธรรมาศราชหงส์นั้น เพราะเหตุนั้นแล ตระกูลหงส์ทั้งสองนั้น จึงได้เกิดมีความคุ้นเคยกันอย่างสนิทสนม

อยู่มาวันหนึ่ง พวกหงส์ผู้เป็นบริวารของพระโพธิสัตว์ถามพวกปากหงส์ว่า ทุก ๆ วันพวกท่านไปเที่ยวหาอาหารกินที่ไหน พวกเราไปหาอาหารกินในเขมสระใกล้เมืองพาราณสี ก็พวกท่านไปเที่ยวหาอาหารกินที่ไหนเล่า เมื่อพวกหงส์เหล่าธรรมาศราชหงส์บอกว่า พวกเราไปหาอาหารกินในที่โน้น ๆ พวกปากหงส์จึงกล่าวพรรณนาคุณเขมสระว่า ทำไมพวกท่านจึงไม่ไปยังสระเขมะ ด้วยว่าสระนั้นเป็นที่รื่นรมย์ เกลื่อนกลาดไปด้วยสกุณาชาติต่าง ๆ ชนิด ดาระดาษไปด้วยดอกบัวเบญจพรรณ สมบูรณ์ด้วยพืชพรรณธัญญาหารและผลไม้ต่าง ๆ มีหมู่ภมรต่าง ๆ ชนิดบินว่อนอยู่วู่วิว ในมุมสระทั้งสี่มีเสียงประกาศอภัยเป็นไปอยู่ตลอดเวลาเป็นนิตย์ ไม่ว่ามนุษย์ใด ๆ ไม่สามารถที่จะเข้าไปใกล้ได้เลย จะยอมกล่าวไปไยถึงการกระทำอันตรายอย่างอื่น ๆ เล่า สระมีคุณเห็นปานนี้แล พวกเหล่าหงส์ธรรมาศราชหงส์เหล่านั้นได้สดับคำของพวกปากหงส์แล้ว จึงพากันไปบอกแก่สุขุมหงส์ว่า ได้ยินว่ามีสระหนึ่งชื่อเขมะมีคุณภาพเห็นปานนี้ใกล้เมืองพาราณสี พวกปากหงส์ไปเที่ยวหาอาหารกินในสระนั้น แม้ท่านก็จงบอกแก่พญาหงส์ธรรมาศราชหงส์ผู้มีอิสสระใหญ่ ถ้าพระองค์อนุญาต แม้พวกข้าพเจ้าก็จะพึงไปหาอาหารในที่นั้นบ้าง สุขุมหงส์จึงบอกแก่พญาหงส์ แม้พญาหงส์นั้นก็คิดว่า ชื่นชื่อวามมนุษย์ทั้งหลายมีเล่ห์เหลี่ยมมาก มีความคิดหลักแหลม ฉลาดในอุบาย น่าจะมีเหตุในที่นั้น ชื่นชื่อวามสระยอมไม่มีในที่นั้นตลอดเวลาที่มีประมาณเท่านี้ บัดนี้ชะรอยจะมีใครมาขุดไว้ และจักขุดไว้เพื่อคอยดักจับพวกเราเป็นแน่ พญาหงส์จึงกล่าวแก่สุขุมหงส์ว่า ท่านอย่าพอใจไปในที่นั้นเลยสระนั้นพวกมนุษย์เหล่านั้นมิได้ขุดไว้เพื่อธรรมดา ส่วนดี คงขุดไว้เพื่อต้องการจับพวกเราเป็นแน่ ชื่นชื่อวามมนุษย์ทั้งหลายมีเล่ห์เหลี่ยมมาก มีความคิดแหลมฉลาดในอุบาย ท่านทั้งหลายจงเที่ยวไปในที่โคจรของตนตามเดิมเถิด พวกหงส์ทองก็ได้บอกแก่สุขุมหงส์ว่า พวกเราใคร่จะไปยังเขมะสระดังนี้ ถึงสองครั้งสามครั้ง สุขุมหงส์จึงบอกความที่พวกหงส์เหล่านั้นใคร่จะไปในสระนั้นแก่พระมหาสัตว์ ลำดับนั้น

พระมหาสัตว์ จึงกล่าวว่า พวกญาติทั้งหลายของเรา จึงอย่าได้ลำบากเพราะอาศัยเราเลย ถ้ากระนั้นเราทั้งหลายจะไปด้วยกัน มีหงส์เก้าหมื่นหกพันแหวดล้อมเป็นบริวารพากันไปหากินในสระนั้น เล่นหงส์กีฬาแล้วบินกลับมายังเขาจิตตภูฏ ฝ่ายนายพรานเขมกะ ในเวลาที่หงส์เหล่านั้นมาเที่ยวบินกลับไปแล้ว จึงไปกราบทูลแต่พระราชาว่า พวกหงส์ทองเหล่านั้นพากันมาแล้ว พระราชาทรงดีพระทัย รับสั่งว่า ดูกรสหยาเขมกะ ท่านจงพยายามจับหงส์ทองนั้นไปให้สักตัวหนึ่งหรือสองตัว เราจักให้ยศใหญ่แก่ท่าน แล้วจึงประทานเครื่องสะเบียงส่งนายพรานนั้นไป นายเขมกะเนสาทนั้นไปถึงที่สระนั้นแล้ว จึงนั่งอยู่ในเรือนกรงมีสัญญาณดังตุ่มพิจารณาทำเลหากินของพวกหงส์ ธรรมดาว่าพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้มีปกติไม่ประพฤติกินได้ เพราะเหตุนั้นพระมหาสัตว์จึงจิกกินข้าวสาลีไปโดยลำดับจำเดิมแต่ที่ที่ตนร่อนลง ฝ่ายหงส์นอกนั้นเที่ยวจิกกินข้างโน้นข้างนี้บ้าง ลำดับนั้นบุตรนายพรานจึงคิดว่า หงส์ตัวนี้มีปกติไม่ประพฤติกินได้ เราควรดักหงส์ตัวนี้เถิด ในวันรุ่งขึ้น เมื่อหงส์ทั้งหลายยังไม่ทันร่อนลงมาสู่สระที่เดียว จึงนั่งในเรือนกรงมีสัญญาณดังตุ่มนั้นแล้ว ค่อยๆ กระเถิบไปสู่ที่นั้น แล้วจึงซ่อนตัวอยู่ในกรงหญ้าในที่ไม้ไถลนักแลดูอยู่ตามช่อง

ในขณะนั้นพระมหาสัตว์ มีหงส์เก้าหมื่นหกพันเป็นเบื้องหน้า ร่อนลงในสถานที่ที่ตนเคยร่อนลงแล้วในวันวานนั่นเอง จับอยู่ที่แอ่งจิกข้าวสาลีไปพลาง นายเนสาทแลดูตามช่องลูกกรง เห็นอัฐภาพของพระโพธิสัตว์นั้นถึงแล้วซึ่งส่วนอันงามเลิศด้วยรูปร่าง จึงคิดว่า หงส์ตัวนี้มีร่างกายโตเท่าตุ่มเกวียน มีพรรณดุจทองคำ มีรอยแดง ๓ รอย คาดอยู่ที่คอ มีรอยพาดลงไปทางลำคอไป โดยระหว่างท้อง ๓ รอบ มีรอยเล่นไปตลอดโดยส่วนแห่งเบื้องหางอีก ๓ รอย ย่อมรุ่งเรืองประดุจลี้มทองคำที่บุคคลวางไว้บนกลุ่มไหมกำพลแดง หงส์ตัวนี้คงเป็นพญาแห่งหงส์เหล่านี้เป็นแน่แท้ เราจักจับหงส์ตัวนี้แหละ แม้พญาหงส์เที่ยวหาอาหารได้เป็นอันมาก เล่นกีฬาในน้ำ มีฝูงหงส์แหวดล้อมกลับไปยังเขาจิตตภูฏที่เดียว พระโพธิสัตว์เที่ยวหาอาหารกินโดยทำนองนี้ตลอดกาลประมาณ ๕-๖ วัน ในวันที่ ๗ นายพรานเขมกะ ขวนเข็ญใจใหญ่อันแล้วไปด้วยทางม้าสีดำให้มันคง กระทำให้เป็นบ่วงมีคัน ทราบโดยถ่องแท้ว่า ในวันพรุ่งนี้ พญาหงส์จักร่อนลงในที่นี้ จึงดักบ่วงไว้ได้หน้า ในวันรุ่งขึ้นพญาหงส์เมื่อโผลงมา จึงเอาเท้าถลาลงไปในบ่วง ทันใดนั้นบ่วงของนายพรานนั้นก็รวบรัดเท้าไว้ เหมือนมีใครมาจูดคร่ำด้วยลวดเหล็ก พญาหงส์

นั้นจึงคิดว่าเราจักกระตุกบ่วงนั้นให้ขาด จึงรวบรวมกำลังจุดคร่ำมาแล้วให้ตกลงไป ในครั้งแรกหนึ่งอันมีสีประดุจทองคำก็ขาดไป ในครั้งที่สอง เนื้อซึ่งมีสีประดุจผ้ากำพลก็ขาดไป ในครั้งที่สาม เส้นเอ็นก็ได้ขาดไปจนจุดกระดูก พระโพธิสัตว์ดำริว่า ในครั้งที่สี่เท่า คงขาดแน่ ธรรมดาว่าพระราชาเป็นผู้มีอวัยวะอันเลวทราม ไม่เหมาะสมเลย จึงมิได้กระทำความพยายามอีกต่อไป ทุกขเวทนาได้แผ่สร้าลงไปอย่างแรงกล้า พระโพธิสัตว์จึงดำริว่า ถ้าเราร้องแสดงอาการว่าติดบ่วง พวกญาติของเราจักตกใจ ไม่ทันได้กินอาหาร บินหนีไปทั้งที่ตนกำลังหิวจัดอยู่ที่เดียว ก็จักตกลงในมหาสมุทร พระองค์จึงทรงอดกลั้นทุกขเวทนา แมตตกอยู่ในอำนาจบ่วงก็ทำเป็นเหมือนจิกกินข้าวสาลี้อยู่ ในเวลาที่หงส์เหล่านั้นกินอาหารเสร็จอ้อมหน้าแล้วเล่นหังสกีฬายู่ จึงร้องขึ้นด้วยเสียงอันดังว่าติดบ่วง หงส์ทั้งหลายได้ยินเสียงนั้น ต่างก็กลัวตายเป็นกำลัง จึงมุ่งหน้าตรงไปยังเขาจิตตภูฏเป็นพวก ๆ บินหนีไปโดยนัยก่อนนั้นแล

สุขุขหงส์ผู้เป็นเสนาบดีคิดว่า ภัยนี้บังเกิดขึ้นแก่มหाराชบ้างหรือไม่หนอ เราจักทราบเหตุนั้น จึงรีบบินกลับไปค้นหาในระหว่างแห่งหมู่ผู้บินไปข้างหน้าโดยนัยดังกล่าวแต่หนหลังที่เดียว มิได้เห็นพระมหาสัตว์ในหมู่แม่ทั้งสามหมู่ คิดว่า ภัยนี้บังเกิดแก่มหाराชของเราเป็นแน่แท้ที่เดียว จึงหวนกลับมา ก็ได้เห็นพระมหาสัตว์ติดบ่วง มีร่างกายเปื้อนโลหิต เราร้อนอยู่ด้วยความทุกข์ จับอยู่บนหลังเปือกตม จึงกล่าวว่า ข้าแต่มหाराช พระองค์อย่ากลัวเลย ข้าพระองค์จะสละชีวิตของข้าพระองค์ให้นายพรานปล่อยพระองค์เสีย ร่อนลงมาปลอบประโลมพระมหาสัตว์จับอยู่บนหลังตม ลำดับนั้นพระมหาสัตว์ดำริว่า เมื่อหงส์เก้าหมื่นหกพันทั้งเราหนีไป สุขุขหงส์ผู้นี้กลับมาแต่ผู้เดียว เธอจักทั้งเราหนีไปในเวลาที่บุตรนายพรานมาแล้วหรือไม่หนอ เป็นผู้มียกายเปื้อนด้วยโลหิตห้อยอยู่ที่ปลายบ่วงที่เดียว ได้กล่าวคาถา ๓ คาถา ด้วยสามารถจะลงใจว่า

เอเต หังสา ปกุกมนฺติ

หริตฺตจา เหมวณฺณา

โอหาย มํ ญาตึคณา

อนเปกฺขมานา คจฺจนฺติ

ปเตว ปตตํ เสฏฺฐ

มา อนีฆาย หาเปลี

วงฺกุงคา ภยเกริตา

กามํ สุขุข ปกุกม

เอกํ ปาสวสํ คตํ

กึ เอโก อวหียสิ

นตฺถิ พนฺธะ สหายตา

กามํ สุขุข ปกุกม

แปลว่า หงส์ทั้งหลายมีหนังเหลือง มีพรรณดุจทองคำ ห้วนไหวอยู่ด้วยภัย หงส์เหล่านี้ย่อมบินหนีไป ดูกรพ่อสุขุม พ่องจหงส์ไปตามความปรารถนาเถิด หมู่ญาติทั้งหลายทอดทิ้งเราผู้ถึงอำนาจบ่วงไว้แต่ลำพังผู้เดียว ไม่เหลียวแลดูเลยพากันบินไป พ่อจะอยู่ผู้เดียวทำไมเล่า แน่ะพ่อผู้ประเสริฐกว่านกทั้งหลาย พ่องจบินกลับไปเถิด ความเป็นสหายย่อมไม่มีในเราผู้ติดบ่วง ดูกรพ่อสุขุมพ่ออย่าคลายความเพียร เพราะความไม่มีทุกข์เสียเลย จหงส์ไปเสียตามความปรารถนาเถิด

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ห้วนไหวอยู่ด้วยภัย อธิบายว่า ถูกภัยรุกราน ถูกภัยคุกคาม กระทบกระเทือนด้วยภัย คำว่า หริ และคำว่า เหมะ ในบทที่สาม เป็นชื่อของทองคำเหมือนกัน แม้หงส์นั้นมีพรรณดุจทองคำเพราะมีหนังเป็นสีทอง เพราะเหตุนั้นพญาหงส์จึงเรียกสุขุมหงส์นั้นอย่างนี้ คำว่า ดูกรพ่อสุขุม คือ ดูกรพ่อผู้มีมุขดี คำว่า ไม่เหลียวแล คือ พวกญาติเหล่านั้น มิได้แลดูหมดความอาลัย คำว่า จหงส์กลับไป คือ พ่องจบินกลับไปเสียเถิด คำว่า เพราะความไม่มีทุกข์ อธิบายว่า พ่ออย่าได้คลายความเพียร เพราะความหมดทุกข์อันจะพึงถึงเพราะไปเสียจากที่นี่

สุขุมหงส์เสนาบดีลำดับคำนั้น จึงคิดว่า พญาหงส์นี้ยังไม่รู้จักว่าเราเป็นมิตรแท้ ย่อมกำหนดว่าเราเป็นมิตรไม่มีความรักใคร่ เราจักแสดงความรักแก่พญาหงส์นี้ ดังนี้ ได้กล่าวคาถา ๔ คาถาว่า

นาหิ ทุกฺขปรโตปิ

ธตฺตญฺจ ตฺวํ ขเห

ชีวติ มรณํ วา เม

ตยา สทฺธิ ภาวิสฺสตี

แปลว่า ข้าแต่พญาธตฺต ข้าพระองค์แม้มีความทุกข์เป็นเบื้องหน้า ก็จะไม่ละทิ้งพระองค์เลย ความเป็นหรือความตายของข้าพระองค์จักมีพร้อมกับพระองค์

นาหิ ทุกฺขปรโตปิ

ธตฺตญฺจ ตฺวํ ขเห

น มํ อนฺริยสํยุตฺเต

กมฺเม โย เขตฺตมฺรหฺสิ

แปลว่า ข้าแต่พญาธตฺต ข้าพระองค์แม้มีความทุกข์เป็นเบื้องหน้า ก็จะไม่ละทิ้งพระองค์เลย พระองค์ไม่ควรจะให้ข้าพระองค์ประกอบกรรมอันประกอบด้วยภาวะแห่งคนเลว

สุกฺมาโร สขา ตฺยุมฺหิ

สจิตฺเต สมิเต จิโต

ญาโต เสนาปติ ตฺยาคํ

หํสํ ปวฺรุตฺตม

กถมหิว กถิตสุสั

ณาทิมขุณเ อโต คโต

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐสุดกว่าหงส์ทั้งหลาย ข้าพระองค์เป็นสหาย สหชาติของพระองค์ ดำรงอยู่ในจิตของพระองค์เป็นปกติ ใคร ๆ ก็รู้จักข้าพระองค์ ว่าเป็นเสนาบดีของพระองค์ ข้าพระองค์ไปจากที่นี่แล้ว จักกล่าวอ้างในท่ามกลางแห่ง ญาติได้อย่างไร

ตํ หิตฺวา ปตตํ เสฏฺฐ

กนฺเต วฺกฺขามิโต คโต

อิธ ปาณํ ขหิสฺสามิ

น อนริยํ กตฺตุมสฺสเห

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐกว่านกทั้งหลาย ข้าพระองค์ละทิ้งพระองค์ ไปจากที่นี่แล้ว จักกล่าวกะพวกหงส์เหล่านั้นได้อย่างไร ข้าพระองค์จักสละชีวิตในที่นี้ ไม่อาจกระทำกิจอันเป็นภาวะของคนแล้วได้

เมื่อธรรมาธิบายว่า ข้าแต่มหाराช ข้าพระองค์แม้อันทุกข์ทางกายและทุกข์ทาง ใจถูกต้อแล้ว ก็ไม่ยอมละทิ้งพระองค์ คำว่า ประกอบด้วยภาวะแห่งคนแล้ว คือประกอบ พร้อมแล้วด้วยความเป็นผู้ไม่ประเสริฐ เพราะเป็นกรรมที่บุคคลผู้ประทุษร้ายมิตรทั้งหลาย ผู้ไม่ประเสริฐพึงกระทำ คำว่า กรรม คือ กรรมที่จะต้องละทิ้งพระองค์ไป คำว่า สหชาติ คือ เป็นเด็กเสมอกัน อธิบายว่า เป็นกุมารที่ถือปฏิสนธิในวันเดียวกัน ทำลายฟองไข่ ในวันเดียวกัน แล้วเติบโตเจริญมาด้วยกัน คำว่าเป็นสหาย คือ ข้าพระองค์เป็นสหาย ที่รักเสมอด้วยดวงตาข้างขวาของพระองค์ คำว่า ในจิตของพระองค์ คือ พระองค์ตั้ง อยู่ในจิตของพระองค์ ย่อมเป็นไปในอำนาจของพระองค์ อธิบายว่า เมื่อพระองค์ยังมี ชีวิตอยู่ ข้าพระองค์ก็ยังมีชีวิตอยู่ เมื่อพระองค์สิ้นชีวิต ข้าพระองค์ก็สิ้นชีวิตเหมือนกัน พระบาลีเป็นจิตตัตถังนี้ก็มี อธิบายว่า ข้าพระองค์ดำรงอยู่ในจิตของพระองค์ ตั้งอยู่ ด้วยดีแล้ว คำว่า รู้จัก คือรู้จักกันทั่วปรากฏในระหว่างหงส์ทั้งหมด คำว่า อวดอ้าง คือ ข้าพระองค์ถูกหงส์เหล่านั้นถามว่า พญาหงส์ไปไหน จักบอกอย่างไร คำว่า จักกล่าว กะพวกหงส์เหล่านั้นว่าอย่างไร อธิบายว่า ข้าพระองค์จักกล่าวกะหมู่หงส์ผู้ถามถึงข่าว คราวของพระองค์เหล่านั้นว่าอย่างไร

เมื่อสุขุขหงส์บันลือสีหนาทด้วยคาถา ๔ บทอย่างนี้แล้ว พระมหาสัตว์เมื่อจะ พรรณนาคุณของสุขุขหงส์นั้น จึงกล่าวว่า

เอโส หิ ธมฺโม สุขุข

ยํ ตฺวํ อริยปเถ จิโต

โย ภคตาริ สขาริ ม

น ปริจจุตตุมุสสุสเห

แปลว่า ดูกรพ่อสุขุม พ่อผู้ไม่อาจจะทิ้งเราซึ่งเป็นทั้งนายและเป็นทั้งสหายตั้งอยู่ในครองธรรมอันประเสริฐ นี้แลเป็นธรรมเนียมของบัณฑิตทั้งหลาย

ติ หิ เม เปกฺขมานสุส

ภยิ น เตวว ขายติ

อติคจฺจสิ ตฺวํ มยฺหิ

เอวํถตฺสสุ ชีวติ

แปลว่า จริงอยู่ เมื่อเรายังเห็นพ่อ ความกลัวย่อมไม่เกิดขึ้นได้เป็นแน่ พ่อจักให้เราผู้เป็นอยู่เช่นนี้รอดชีวิตได้

มีอรรถาธิบายว่า คำว่านี้แล เป็นธรรมเนียม คือนี้แลเป็นสภาพของบัณฑิตในปางก่อนทั้งหลาย คำว่าเราเป็นทั้งนายและเป็นทั้งสหาย คือเป็นทั้งนายด้วย เป็นทั้งเพื่อนด้วย คำว่าความกลัว คือ ความสะดุ้งตกใจกลัวย่อมไม่เกิดแก่เรา เหมือนกับว่าเราอยู่ในท่ามกลางหมู่หงส์ บณฺเฐเขาจิตตภูฏฉะนั้น คำว่าเรา คือ พ่อจักให้เรารอดชีวิต

เมื่อหงส์ทั้งสองนั้นกำลังพูดกันอยู่อย่างนี้ทีเดียว นายลุททบุตฺรียีนีอยู่ที่ขอบสระเห็นหงส์บินหนีไปถึง ๓ หมู่แล้ว จึงมองดูสถานที่ที่ตนดักบ่วงไว้ว่า เป็นอย่างไรหนอ เห็นพระโพธิสัตว์ห้อยอยู่ที่คันท่วง มีความโสมนัสเกิดขึ้นแล้ว เหน็บชายกระเบนหยักครั้งถือไม้ค้อนลุยลงไปดั่งว่าไฟบรรลัยกัลป์ เสือกศีรษะในเบื้องบนไปยังเลนที่จะต้องเหยียบด้วยเท้า ฟุ้งตัวไปข้างหน้ารีบเข้าไปจนใกล้

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

อิจฺเจวํ มนฺตยฺนฺตานิ

อริยานิ อริยวฺตฺตินิ

ทณฺฑมาทาย เนสาโท

อาปตี ตฺริเต ภูสํ

ตมาปตฺนํ ทิสฺวาน

สุมุโข อปริพฺรุหฺย

อฏฺฐาสึ ปุโรโต รลฺโย

หิโส วิสฺสาสยํ พฺยถํ

มา ภายิ ปตฺติ เสฏฺฐ

น หิ ภายฺนฺติ ตาทิสฺสา

อหํ โยคํ ปยุณฺขิสฺสํ

ยฺตุตฺติ ฐมฺมุปฺสณฺหิตํ

เตน ปฺริยาปทาเนน

ชิปปิ ปาสา ปโมกฺขสิ

แปลว่า เมื่อหงส์ทั้งสองผู้ประพฤติธรรมอันประเสริฐของพระอริยเจ้าทั้งหลาย กำลังกล่าวปรึกษากันอยู่อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ นายเนสาทผู้มีร่างกายกำยำล่ำสัน ถือท่อนไม้รีบวิ่งเข้ามา สุขุมหงส์เห็นนายเนสาทนั้นกำลังวิ่งเข้ามา จึงได้ร้องเสียงดังยืนอยู่

ข้างหน้าพญาหงส์ ยังพระองค์ผู้หวาดกลัวให้เบาใจด้วยคำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐกว่านกทั้งหลาย พระองค์อย่ากลัวไปเลย ด้วยว่าบุคคลทั้งหลายผู้เชื่อกับพระองค์ย่อมไม่กลัว ข้าพระองค์จักประกอบความเพียรอันสมควรอาศัยธรรม พระองค์จักพ้นจากบ่วงด้วยความเพียรอันผ่องแผ้วนั้นโดยเร็ว

เมื่อรรณาทิบายว่า คำว่าประพฤติอันประเสริฐ คือประพฤติอยู่ในครองธรรมอันประเสริฐคำว่า มีร่างกายแข็งแรงกำยำล่ำสัน คือ มีกำลังมั่นคงแข็งแรง คำว่า ร้องเสียงดัง อธิบายว่า สุขุขหงส์เมื่อจะกล่าวคำว่า พระองค์อย่ากลัวเลยดังนี้เป็นต้น อันมาแล้วในคาถาอันเป็นลำดับต่อไป ได้ร้องเสียงดัง คือได้ส่งเสียงดัง คำว่ายินอยู่ อธิบายว่า สุขุขหงส์นั้นได้ยอมสละชีวิตแล้วยืนข้างหน้าพญาหงส์ด้วยคิดว่า ถ้านายพรานจักประหารพญาหงส์เราก็จักรับการประหารนั้นเสียเอง คำว่า ให้เบาใจ คือให้โล่งใจ ให้คล่องใจ คำว่า ผู้หวาดกลัว คือ พญาหงส์ผู้หวาดกลัวแล้ว สุขุขหงส์ได้ปลอบพญาหงส์ให้เบาใจด้วยคำว่า พระองค์อย่ากลัวเลย คำว่า ผู้เชื่อกับพระองค์ คือ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้และความเพียรเชื่อกับพระองค์ คำว่า ความเพียร คือ ประกอบด้วยญาณวิริยะ คำว่าสมควร คือ เหมาะสม คำว่า อาศัยธรรม คือ อาศัยเหตุ คำว่า ด้วยความเพียรอันผ่องแผ้วนั้น คือด้วยความเพียรเป็นเครื่องประกอบอันบริสุทธิ์ดังที่ข้าพระองค์กล่าวแล้วนั้น คำว่า พ้น คือ พระองค์จักหลุดพ้น

สุขุขหงส์ ปลอบพระมหาสัตว์ให้เบาใจอย่างนี้แล้ว จึงไปยังที่ใกล้นายสุททบุตร เปล่งวาจาภาษามนุษย์อันไพเราะว่า ดูกรสหายท่าน ท่านชื่อไร เมื่อนายพรานตอบว่า ดูกรพญาหงส์ผู้มีพรรณดังทอง เรามีชื่อว่าเขมกะ จึงกล่าวว่า ดูกรเขมกะผู้เป็นสหายท่านอย่าได้กระทำความสำคัญว่า หงส์ที่ติดในบ่วงอันท่านดักไว้เป็นหงส์ธรรมดาสามัญ หงส์ที่ติดบ่วงของท่านนี้ คือ พญาหงส์ธรรฐ ประเสริฐกว่าหงส์เก้าหมื่นหกพัน ถึงพร้อมด้วยญาณแลศีลาจารวัตร ดำรงอยู่ในฝ่ายแห่งความสรรเสริญ หงส์นี้ไม่สมควรที่ท่านจะฆ่าเสียเลย ข้าพเจ้าจักกระทำกิจที่ควรกระทำด้วยสรีระนี้แก่ท่าน แม้พญาหงส์นี้มีพรรณประดุจทองคำ ถึงตัวข้าพเจ้าก็มีพรรณดุจทองคำเช่นเดียวกัน แต่ข้าพเจ้าจักยอมสละชีวิตของตนเพื่อประโยชน์แก่พญาหงส์นี้ หากว่าท่านประสงค์จะเอาขนปีกทั้งหลายของพญาหงส์นี้ ก็จงเอาขนปีกของข้าพเจ้าเถิด ถ้าแม้ว่าท่านประสงค์จะเอาหนังเนื้อเอ็นกระดูกอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็จงเอาจากสรีระของข้าพเจ้าผู้เดียว หรือถ้าท่านประสงค์จะกระทำพญา

หงส์นั้นให้เป็นทั้งสีกีฬา (หงส์ระบำ, หงส์ร่อน) ก็จงกระทำข้าพเจ้าผู้เดียว ถ้าท่านประสงค์จะให้บังเกิดทรัพย์ ก็จงเอาพญาหงส์นั้นขายทั้งเป็น ๆ กระทำทรัพย์ให้บังเกิดขึ้น ขอท่านอย่าได้ฆ่าพญาหงส์ผู้ประกอบด้วยคุณมีฐานเป็นต้นนี้เสียเลย เพราะถ้าท่านจักฆ่าพญาหงส์นั้น ท่านจักไม่พ้นจากอบายมีนรกเป็นต้น สุขุขหงส์กล่าวคุคคามนายพรานนั้นด้วยภัยในอบายมีนรกเป็นต้นให้เชื่อถือถ้อยคำอันไพเราะของตนแล้วกลับไปยังสำนักของพระโพธิสัตว์อีก ปลอดภัยประโลมพระองค์ให้เบาใจแล้วยืนอยู่ นายเนสาทสดับคำของสุขุขหงส์นั้น จึงคิดว่า หงส์นี้แม้เป็นสัตว์ดิรัจฉาน ยังกระทำมิตรธรรมเห็นปานนี้ อันไม่น่ากระทำกับมนุษย์เลย แท้จริงแม้พวกมนุษย์ด้วยกันก็ยังไม่อาจกระทำมิตรธรรมได้อย่างนี้ น่าอัศจรรย์พญาหงส์นี้เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา กล่าววาจาไพเราะ ชื่อว่าเป็นผู้แสดงธรรม ย่อมกระทำสรีระทั้งสิ้นของเราให้เต็มไปด้วยปีติและโสมนัส เขามีโลมชาติชูชันทั้งท่อนไม้ตั้งอัญชลีไว้เหนือศีรษะ ประหนึ่งว่านอบน้อมนมัสการพระอาทิตย์ ยืนกล่าวสรรเสริญคุณของสุขุขหงส์อยู่

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ตสฺส ตํ วจันํ สุตฺวา

ปหฺนฺจฺโลโม เนสาโท

น เม สุตํ วา ทิฏฺฐํ วา

อริยํ พฺรหฺมวฺโต วรฺกฺโข

กินฺนุ ตายํ ทิโช โหติ

ปหาย สกฺขมา ยนฺติ

สุขุขสฺส สฺภาสิตํ

อญฺชลิสฺสฺสนามยิ

ภาสนฺโต มานุสี ทิโช

จขนฺโต มานุสี คิริ

มุตฺโต พนฺธํ อฺปาสสิ

กึ เอโก อวหียสิ

แปลว่า นายพรานครั้งได้สดับวาจาอันเป็นสุภาสิตของสุขุขหงส์นั้นแล้ว ก็มีโลมชาติชูชัน นอบน้อมอัญชลีแก่หงส์นั้นว่า เราไม่เคยได้ยิน ไม่เคยได้เห็น นกพูดภาษามนุษย์ได้ ท่านเป็นหงส์พูดวาจาอันประเสริฐ เปล่งวาจาภาษามนุษย์ได้ นกนี้เป็นอะไรกับท่านหนอ ท่านพ้นไปแล้วใจจึงเข้ามาใกล้บ่วงอีกเล่า นกทั้งหลายพากันบินหนีไป ท่านจะล้าอยู่ไยแต่ลำพังผู้เดียว

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า นอบน้อมอัญชลีแก่หงส์นั้น คือ นายพรานนั้นน้อมอัญชลีแก่สุขุขหงส์นั้น คือ กระทำการชมเชย สุขุขหงส์นั้นด้วยคาถาอันเป็นลำดับต่อไป คำว่า ภาษามนุษย์ คือ ภาษาอันเป็นของมนุษย์ คำว่า ประเสริฐ คือ ดีไม่มีโทษ

คำว่า เปล่ง คือ กล่าว มีคำกล่าว อธิบายว่า ดูกรสหายน ท่านแม่เป็นนกกก็ได้กล่าววาทา
ภาษามนุษย์กับเราในวันนี้ กล่าววาทาอันไม่มีโทษ เปล่งวาทาภาษามนุษย์ เราเห็นแล้ว
โดยประจักษ์ เพราะสิ่งอัศจรรย์นี้เราไม่เคยได้ยิน ไม่เคยได้เห็นมาในกาลก่อนแต่ที่นี่เลย
คำว่านกนี้ เป็นอะไรกับท่านหนอ อธิบายว่า ท่านเข้าไปใกล้นกใด นกนั้นยอมเป็นอะไร
กับท่าน

สุขุมหงส์ถูกนายพรานผู้มีจิตชื่นชมไต่ถามด้วยถ้อยคำอย่างนี้แล้ว จึงดำริว่า
นายพรานนี้ เป็นผู้ที่มีใจอ่อนเกิดแล้ว บัดนี้เราจักแสดงคุณของเรา เพื่อให้นายพรานนี้
มีใจอ่อนยิ่งขึ้นไปอีกทีเดียว จึงกล่าวว่า

ราชา เม โส ทิชามิตต
ตมาปเท ปริจจตตุ
มหาคณายั ภตฺตา เม
ยถา ตั สมฺม เนสาท

เสนาปจฺจสุส การยิ
นุสุสเห วิหคาคิปี
มา เอโก พุยสนั อคา
ภตฺตายั อภิริโต รเม

แปลว่า ดูกรท่านผู้เป็นศัตรูของนก หงส์นี้เป็นพระราชอาของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเป็น
เสนาบดีของพระองค์ ข้าพเจ้าไม่อาจจะละทิ้งพระองค์ผู้เป็นอธิบดีของหมู่กในยามวิบัติ
นี้ได้ พญาหงส์นี้เป็นนายของข้าพเจ้าและของหมู่หงส์เป็นอันมาก พระองค์ผู้เดียวอย่าได้
ถึงความพินาศเลย ดูกรนายพรานผู้สหาย เพราะเหตุที่พระองค์เป็นนายของข้าพเจ้า
เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงยินดีรื่นรมย์อยู่

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ไม่อาจจะละทิ้ง คือ ไม่สามารถจะทิ้งไปได้ คำว่า หมู่
หงส์เป็นจำนวนมาก คือ แม่ของหมู่หงส์ใหญ่ คำว่า พระองค์ผู้เดียว อธิบายว่า เมื่อ
อำมาตย์ราชเสวกเช่นข้าพเจ้ายังมีอยู่ ขอพระองค์อย่าได้ถึงความพินาศแต่ผู้เดียวเลย
คำว่า เพราะฉะนั้น คือ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ฉันทกัฉันทนั้นแล คำว่า ผู้สหาย คือผู้เป็นมิตร
ที่รัก คำว่า พระองค์เป็นนาย ข้าพเจ้าจึงยินดียิ่งแต่พระองค์ รื่นรมย์อยู่ในที่ใกล้ไม่เบื่อ
หน่าย

นายเนสาทสดับถ้อยคำอันไพเราะทั้งอาศัยธรรมของสุขุมหงส์นั้นแล้วเกิดความ
โสมนัสยินดี มีโสมชาติชูชัน คำว่า ถ้าเราจักฆ่าพญาหงส์ผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น
เช่นนี้ คงจักไม่พ้นจากอบายทั้ง ๔ ไปได้ พระราชาทรงพระประสงค์จะกระทำเราอย่างใด
ก็จงทรงกระทำอย่างนั้นเถิด เราจะกระทำพญาหงส์นี้ให้เป็นเป็นรางวัลแก่สุขุมหงส์แล้วจัก

ปล่อยไป จึงกล่าวคาถาว่า

อริยวृตติ วงกขค

จชาติ เต ตั ภาตตาริ

โย ปัญทมปจายสิ

คจจณฺโภ ยถาสุขิ

แปลว่า ดูกรหงส์ ท่านผู้นอบน้อมก่อนอาหาร ชื่อว่าประพฤติมิตรธรรมอันประเสริฐ ข้าพเจ้าจะปล่อยเจ้านายของท่านนั้นไป ท่านทั้งสองจงไปตามความสบายเถิด

มีอรรถาธิบายว่า ดูกรหงส์ ท่านใดบูชาก่อนอาหารที่ได้แล้ว จากสำนักของนายท่านนั้นชื่อว่า เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยวัตรของท่าน ผู้ประเสริฐด้วยอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวคือการรักษามิตรธรรม ท่านผู้เป็นชนแม่ทั้งสอง จงยังหมั่นปฏิบัติผู้มีหน้าอันชุ่มด้วยน้ำตาให้รำเริงอยู่ จงไปตามความสบายเถิด

ก็นายเนสาทครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว จึงเข้าไปใกล้พระมหาสัตว์ ด้วยจิตอันอ่อนโยน แล้วโน้มคันท่วงลงมาให้จับอยู่ที่หลังเปือกตมแก่พระมหาสัตว์นั้นออกจากคันท่วงอุ้มขึ้นนำออกจากสระ ให้จับอยู่บนลานหญ้าแพรกอ่อน ค่อย ๆ แก่บ่วงที่รัดเท้าทั้งสอง ออก เข้าไปตั้งไว้ซึ่งความรักในพระมหาสัตว์อย่างแรงกล้า ไปตักน้ำมาล้างเลือดลูบคลำอยู่ไปมาด้วยเมตตาจิต ขณะนั้น ด้วยอำนาจแห่งเมตตาของนายเนสาทนั้น เส้นกับเส้น เนื้อกับเนื้อ หนังกับหนัง ก็ติดต่อกันทุกที เท้าก็หายเป็นปกติ มิได้มีส่วนผิดแปลกกับอวัยวะส่วนอื่น ๆ เลย พระโพธิสัตว์เป็นผู้ถึงความสุขสบายแล้วจับอยู่ด้วยความเป็นปกติทีเดียว สุขหงส์เห็นพญาหงส์ได้รับความสบายเพราะอาศัยตน ก็เกิดความโสมนัสยินดี จึงคิดว่า นายเนสาทชื่อว่าได้กระทำอุปการะไว้แก่เราเป็นอันมาก มีอยู่ส่วนเรายังไม่มีอุปการะแก่เขาเลย ก็ถ้านายเนสาทนี้จับเอาเราไปเพื่อประโยชน์แก่พระราชชาแลมหาอำมาตย์ของพระราชชาเป็นต้น นำไปยังสำนักของอิสสรชนเหล่านั้น จักได้ทรัพย์มาก ถ้าเขาจับเอาไปเพื่อประโยชน์แก่ตน ขายเราแล้วจักได้ทรัพย์เหมือนกัน เราจักถามเขาดูก่อน ลำดับนั้นสุขหงส์เมื่อจะกล่าวถามนายเนสาทนั้น เพราะความที่ตนเป็นผู้ใคร่ที่จะกระทำอุปการะ จึงกล่าวคาถาว่า

สเจ อตตปฺปโยเคน

ปฏิกคณฺหาม เต สมฺม

โน จ อตตปฺปโยเคน

อนิสฺสโร มฺลจํ อมฺเห

โอหิโต หิสปกฺขินิ

เอตํ อภยทกฺขินิ

โอหิโต หิสปกฺขินิ

เถยฺยํ กยิราสิ ลุฑฺฑกฺก

แปลว่า ดูกรสหาย ถ้าว่าท่านดักหงส์และนกทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ตน ข้าพเจ้าจักรับทักษิณาทนของท่านนี้ หากว่าท่านมิได้ดักหงส์และนกทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ตนแล้ว ดูกรนายพราน ท่านผู้ไม่มีอิสสระปล่อยข้าพเจ้าเสีย พึงทำความเป็นผู้ลึกลับเอาเถิด

มีอรรถาธิบายว่า ดูกรนายเนสาทผู้เป็นสหาย ถ้าท่านดักบ่วงหงส์และนกอันเหลือทั้งหลายด้วยประโยชน์ของตนคือเพื่อประโยชน์แก่ตน ข้าพเจ้าจักรับอภัยอย่างสูงของท่าน ถ้าท่านมิได้กระทำดั่งนั้น ท่านเป็นผู้ไม่มีอิสสระปล่อยข้าพเจ้าเสีย ไปยังสำนักของผู้ที่บังคับท่านนั้นเถิด พึงกระทำการลึกลับอย่างกระทำนี้เลย

นายเนสาทสดับคำนั้น จึงกล่าวว่า เรามิได้จับท่านทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ตนเลย แต่พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระนามว่าสยมะ มีรับสั่งให้เราจับแล้วจึงเล่าเรื่องทั้งหมดจำเดิมแต่กาลที่พระนางเทวีทรงเห็นสุบินนิมิต จนกระทั่งถึงพระราชาทรงทราบความที่พวกหงส์ทองเหล่านั้นมาแล้ว จึงรับสั่งว่า ดูกรเขมกะผู้เป็นสหาย ท่านจงพยายามจับหงส์สักตัวหนึ่งหรือสองตัวให้ได้ เราจักให้ยศแก่ท่าน แล้วประทานสะเบียงส่งไป สุขุมหงส์สดับเรื่องราวนั้น จึงคิดว่า นายเนสาทนี้มีได้เห็นแก่ชีวิตของตนปล่อยเราไปเสียชื่อว่า การกระทำก็จ้อนยากที่คนอื่นจะกระทำได้ ถ้าเราจักไปยังเขาจิตตภูฏจากที่นี่ อานุภาพแห่งบุญบารมีของพญาหงส์ธรรฐก็จักไม่ปรากฏ และมิตรธรรมของเราก็จักไม่ปรากฏ ทั้งบุตรนายพรานก็จักไม่ได้ยศใหญ่ พระราชาก็จักมิได้ตั้งอยู่ในศีลห้า ความปรารถนาของพระเทวีก็จักไม่ถึงที่สุด จึงกล่าวว่า ดูกรสหาย เมื่อเป็นเช่นนี้ ท่านจะปล่อยข้าพเจ้ายังมิได้ ท่านต้องแสดงข้าพเจ้าแก่พระราชาท้าวเธอจักทรงกระทำข้าพเจ้าตามพอพระทัย

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ยสุส ตูว์ ภตโก รณโย

กามํ ตสุเสว ปาปย

ตตถ สยมโก ราชา

ยถาภินุญํ กริสฺสติ

แปลว่า สุขุมหงส์กล่าวกะนายพรานว่า ท่านเป็นผู้รับใช้ของพระราชารององค์ใด จงนำข้าพเจ้าไปให้ถึงพระราชารององค์นั้นเถิด พระเจ้าสยมราชจักทรงกระทำตามพระราชประสงค์ในพระนิเวศน์นั้น

มีอรรถาธิบายว่า ท่านจงนำข้าพเจ้าไปยังสำนักของพระเจ้าสยมราชนั้นเถิด พระองค์จักทรงกระทำตามพระราชประสงค์ คือตามความพอพระทัยในพระราชนิเวศน์นั้น

นายเนสาทสดับคำนั้นจึงกล่าวว่า ดูกรท่านผู้เจริญ ท่านอย่าพอใจให้พระราชาทอดพระเนตรเลย ขึ้นชื่อว่าพระราชาทรงทลาย เป็นที่น่าเกรงกลัว พึงกระทำท่านให้เป็นหงส์ระบำหรือไม่พึงฆ่าท่านเสีย ลำดับนั้นสุขุมหงส์ จึงกล่าวกะนายเนสาทนั้นว่า ดูกรนายพรานผู้สหายผู้ให้ชีวิต ท่านอย่าได้คิดถึงข้าพเจ้าเลย ข้าพเจ้าได้ทำคนหยาบช้าเช่นท่านให้อ่อนโยนด้วยธรรมกถา โฉนจักทำพระราชาทรงเกิดความอ่อนโยนไม่ได้ ด้วยว่าพระราชาทรงทลายเป็นผู้ฉลาด รู้จักวาจาที่เป็นสุภาสิตหรือทุพภาสิต ท่านจงนำข้าพเจ้าทั้งสองไปยังสำนักของพระราชาทันทีเถิด แต่เมื่อจะนำไปอย่านำไปด้วยการผูกมัด จงยังข้าพเจ้าให้เกาะในกรงดอกไม้หน้าไป อนึ่ง เมื่อท่านจะกระทำกรงดอกไม้ ท่านจงกระทำกรงของพญาหงส์ธรรฐให้ใหญ่ คาดด้วยดอกบัวสีขาว ส่วนของข้าพเจ้าจงกระทำให้เล็ก คาดด้วยดอกบัวสีแดง แล้วจงพาพญาหงส์ธรรฐไปข้างหน้า พาข้าพเจ้าไปข้างหลังกระทำให้ต่ำเล็กน้อย แล้วจงนำไปแสดงแก่พระราชาทันที นายพรานนั้นสดับคำของสุขุมหงส์นั้นแล้วจึงคิดว่า สุขุมหงส์คงจะปรารถนาเฝ้าพระราชาทันทีใหญ่แก่เรา ก็เกิดความโสมนัสยินดี เอาเถาวัลย์อ่อน ๆ มากระทำเป็นกรง คาดด้วยดอกประทุมแล้ว ได้พาไปโดยนัยดังกล่าวแล้วทีเดียว

พระศาสดาเมื่อทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

อิจฺเจวํ วุตฺโต เนสาทโ

เหมวณฺเณ หริตฺตเจ

อุโภ หตฺถเหหิ ปคฺคยฺห

ปญฺชเร อชฺฌโวทฺติ

เต ปญฺชเรเต ปกฺขี

อุโภ ภาสุสรวณฺณิเน

สุขุมฺหิ ธตฺตฎฺฐเจณฺจ

ลฺลทฺโถ อาทาย ปกฺกมฺมิ

แปลว่า นายเนสาทผู้อันสุขุมหงส์กล่าวอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงประคองพญาหงส์ทั้งสองผู้มีพรรณเพียงทองคำ ผู้มีหนังเหลือง ด้วยมือแล้วค่อย ๆ วางลงในกรง นายพรานพาเอาพญาหงส์ทั้งสองผู้มีพรรณอันผุดผ่องเข้าไปในกรง คือ สุขุมหงส์และพญาหงส์ธรรฐแล้วหลีกไป

เมื่ออธิบายว่า คำว่า ค่อย ๆ วางลง คือ นายเนสาทนั้นวางหงส์ทั้งสองลง คือวางไว้ในกรง คำว่ามีพรรณอันผุดผ่อง คือมีพรรณอันดีพร้อมด้วยรัศมี

ในเวลาที่น่าายลลททบุตรพาหงส์ทั้งสองไปด้วยอาการอย่างนี้ พญาหงส์ธรรฐระลึกถึงราชธิดาของพญาหงส์ผู้เป็นภรรยาของตน จึงเรียกสุขุมหงส์แล้วพรั่ำพรั่ำพันด้วยอำนาจ

กิลีส

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

หริยมาโน ๑๓๓๖

สุขุมฺหิ ๑๓๓๗

พาฬุหิ ๑๓๓๘

สามาย ๑๓๓๙

อสุมากํ ๑๓๔๐

อถตฺตานํ ๑๓๔๑

ปากหิสา ๑๓๔๒

สุหema ๑๓๔๓

โกณฺจิว ๑๓๔๔

กปณา ๑๓๔๕

แปลว่า พญาหงส์๑๓๓๖ถูกนายเนสาทนำไปอยู่ ได้กล่าวเนื้อความนี้กะสุขุมฺหิหงส์ว่า ดูกรสุขุมฯ เรากลัวหนักด้วยนางผู้มีขาอันได้ลักษณะ มีผิวดั่งสีดอกคำ นางทราบที่เราถูกฆ่า ก็จักฆ่าตนตามเสียโดยแท้ ดูกรสุขุมฯ แท้จริงราชธิดาของพญาปากหงส์ ทรงนามว่าสุหema มีผิวหน้าผ่องดังทองคำจักรำให้อยู่เป็นแน่ เสมือนนางนกกระเรียนผู้กำพร้ารำให้อยู่ริมฝั่งสมุทรฉะนั้น

เมื่อรรดาธิบายว่า เรากลัวต่อมรณภัย ด้วยนางผู้มีผิวดังพรณดังทองคำ มีขาอันถึงพร้อมด้วยลักษณะ เมื่อนางรู้ว่าเราถูกฆ่า คือเป็นผู้มีความสำคัญว่าสามีอันเป็นที่รักของเราถูกฆ่าตายเสียแล้ว ก็จักฆ่าตัวตายบ้างด้วยคิดว่า เมื่อสามีอันเป็นที่รักของเราตายแล้ว ประโยชน์อะไรที่เราจะมีชีวิตอยู่ ราชธิดาของพญาปากหงส์ ผู้มีพระนามอย่างนี้ว่าสุหema มีผิวหนึ่งงามดุจทองคำ นางคงจักร้องไห้คร่ำครวญอยู่เป็นแน่แท้ เสมือนหนึ่ง นางนกกระเรียน เมื่อผิวจมลงสู่สมุทรกล่าวคือน้ำเค็มตายเสียแล้ว ก็ยอมเป็นผู้ว่าเหวอยู่ฉะนั้น

สุขุมฺหิหงส์๑๓๓๗ดับค่านั้นจึงคิดว่า พญาหงส์๑๓๓๖นี้เป็นผู้สมควรที่จะสั่งสอนผู้อื่น มาพร้ารำพันไปด้วยอำนาจกิลีสเพราะอาศัยมาตุคาม เกิดเป็นประหนึ่งเวลาที่น้ำมีอาการร้อนและประหนึ่งเวลาที่น้ำอันไม่มีรั้วล้อม (ปล่อยใจให้กิลีสเข้าไปได้) ถ้ากระไรพึงประกาศโทษมาตุคามด้วยกำลังแห่งญาณของตน พึงยังพญาหงส์๑๓๓๖ให้รู้สึก จึงกล่าวคาถาว่า

เอวํ มหนฺโต ๑๓๔๖

อปฺปเมยฺโย ๑๓๔๗

เอกิตฺถิมนุโสเจยฺย ๑๓๔๘

นยิทํ ปณฺณวโตมิเว ๑๓๔๙

แปลว่า พระองค์ผู้เป็นใหญ่แก่โลก (หมู่หงส์) ไม่สามารถจะประมาณคุณได้เป็นครุคุณะใหญ่ พึงตามเส้าโคกถึงหญิงคนเดียวอย่างนี้ การกระทำดังนี้เหมือนไม่ใช่ความประพฤติของผู้มีปัญญา

วาโตว คนุธมาเทติ

อุภยั เจกปาปกั

พาลอ อามกปกุกัว

โลโล อนุโธว อามิสั

แปลว่า ลมย่อมพัดทั้งกลิ่นหอมและกลิ่นเหม็นฉันใด เด็กย่อมเก็บผลไม้ทั้งดิบและสุกฉันใด คนตาบอดผู้โลภย่อมถือเอาอาหารฉันใด ธรรมดาหญิงก็ฉันนั้น

อวินิจฺฉยณฺณ อตฺถสฺ

มนุโทว ปฏิกาสิ มั

กิจฺจากิจฺจํ น ชานาสิ

สมฺปตฺโต กาลปริยายั

แปลว่า พระองค์ไม่รู้จักตัดสินในเหตุทั้งหลาย ปรากฏแก่ข้าพระองค์เหมือนคนเขลา พระองค์ถึงเวลาใกล้มรณะแล้วยังไม่รู้จักกิจที่ควรและไม่ควร

อทฺตมฺมตฺโต อุทีเรสิ

เสยฺยา มณฺณสิ อิตฺถิโย

พหุสาธารณา คตา

โสณฺทานันว สุราขมริ

แปลว่า พระองค์ผู้เป็นผู้กึ่งคนบ้า บ่นเพื่อไปต่าง ๆ ย่อมสำคัญว่าหญิงเป็นผู้ประเสริฐ แท้จริงหญิงเหล่านี้เป็นของทั่วไปแก่คนเป็นอันมาก เหมือนโรงสุราเป็นสถานที่ทั่วไปแก่พวกนักเลงสุราฉะนั้น

มายา เจตา มรีจิว

โสกา โรคา จุพทฺทวา

ขราว พนฺธนา เจตา

มจฺจุปาสา คฺุหาลยา

ตาสฺ โย วิสฺสเส โปโส

โส นเรสุ นราธโม

แปลว่า หนึ่งหญิงทั้งหลายเหล่านี้มีมารยาเหมือนพะยับแดด เป็นที่ตั้งแห่งความโศก โรค และอันตราย หนึ่งหญิงนี้เป็นคนหยาบหนัก เป็นเครื่องผูกมัด เป็นบ่วงเป็นถ้ำ และเป็นที่อยู่ของพญามัจจุราช บุรุษใดหลงระเริงในหญิงเหล่านี้ บุรุษนั้นชื่อว่าเป็นคนอธรรมในนครชนทั้งหลาย

ในคาถาเหล่านี้ มีอรรถาธิบายว่า สุขุขหงส์กล่าวโดยประสงค์ว่า พระองค์เป็นผู้ใหญ่แก่โลกของหมู่หงส์ ใคร ๆ ไม่พึงอาจที่จะประมาณด้วยคุณทั้งหลายได้ เป็นครูของคณะอันประกอบแล้วด้วยคณะใหญ่ ท่านผู้เจริญเห็นปานนี้ พึงตามเส้าโคกถึงหญิงคนเดียว ความตามเส้าโคกนี้ ประหนึ่งมิใช่ของผู้มีปัญญา เพราะฉะนั้น ข้าพระองค์จึงมีความสำคัญพระองค์ว่าเป็นผู้โง่เขลาในวันนี้อง คำว่า ลมย่อมพัด คือ ย่อมถือเอา คำว่าทั้งกลิ่นหอมและกลิ่นเหม็น คือทั้งดีและชั่ว คำว่าทั้งดิบและสุก คือ ดิบด้วยสุกด้วย คำว่าผู้โลภ คือโลภในรส มีคำกล่าวอธิบายว่า ข้าแต่มหาราชา ธรรมดาว่าลมย่อมพัด

สระดอกปทุมเป็นต้นซึ่งมีกลิ่นหอม และพัดสถานที่อันเต็มไปด้วยกองหยากเยื่อเป็นต้นซึ่งมีกลิ่นเหม็น ย่อมถือเอากลิ่นทั้งหอมทั้งเหม็นทั้งสองอย่างด้วยประการฉะนี้ฉันใด หนึ่งเด็กเล็ก ๆ หนึ่งอยู่ใต้ต้นมะม่วงและต้นหว้าทั้งหลาย เอื้อมมือออกไปเก็บผลทั้งที่ยังดิบและสุก ซึ่งหล่นลงมาแล้วเคี้ยวกินฉันใด หนึ่งคนตาบอดผู้โลกในรสอาหาร เมื่อเขายกภัตต์เข้ามาให้ ย่อมถือเอาอาหารทั้งที่มีแมลงและไม่มีแมลงทุกอย่างฉันใด ขึ้นชื่อว่าหญิงทั้งหลาย ย่อมถือเอา คือ ย่อมคบแต่คนตาบอด คนเขี้ยวใจ คนมีตระกูลสูง คนไม่มีตระกูล คนรูปสวย คนรูปชั่ว ทั้งหมดด้วยอำนาจกิเลสฉันนั้นเหมือนกัน ข้าแต่มหाराช พระองค์มาบ่นรำพันเพราะเหตุแห่งหญิงทั้งหลายผู้มีธรรมอันลามกเช่นกับลม เด็กเล็ก ๆ และคนตาบอด คำว่า เหตุ หมายถึงเหตุทั้งเหตุและมีไม่ใช่เหตุ คำว่า เวลา คือเป็นอันธพาล คำว่า ปราภฏแก่ข้าพเจ้า คือยอมตั้งขึ้นเฉพาะข้าพเจ้า คำว่า เวลาใกล้มรณะ คือพระองค์ถึงเวลาใกล้มรณะเห็นปานนี้แล้ว ยังไม่รู้สักอีกว่า สิ่งนี้ควรทำ สิ่งนี้ไม่ควรทำในเวลานี้ สิ่งนี้ควรกล่าว สิ่งนี้ไม่ควรกล่าวในกาลนี้ คำว่า กิ่งบัว คือชะรอยว่าจะไปเป็นบัวไปครั้งหนึ่ง คำว่า บ่นรำพัน อธิบายว่า พระองค์บ่นรำพันเพื่อ เหมือนนบุรุษที่ดื่มสุราแล้ว แต่ไม่เมาเกินไป บ่นถึงสิ่งโน้นสิ่งนี้บ้างต่าง ๆ นานา คำว่า ประเสริฐ คือ เลิศสูงสุด คำว่าหญิงทั้งหลายมีมารยาเป็นต้น นี้พึงแสดงคำอธิบายว่า ขึ้นชื่อว่าหญิงทั้งหลาย เป็นผู้ที่มีมารยาด้วยอรรถว่าหลอกลวง เปรียบเหมือนพยับแดด ด้วยอรรถว่าเป็นสิ่งที่ใคร ๆ เข้าไปจับต้องถือเอาไม่ได้ เป็นผู้มีโรคเพราะเป็นปัจจัยแห่งความโศกเป็นต้น เป็นผู้มีโรคและมีอันตรายเป็นเอนกประการ ทั้งชื่อว่าเป็นคนหยาบคาย เพราะกระด้างกระเดื่องด้วยกิเลสมีความโกรธเป็นต้น หนึ่ง ขึ้นชื่อว่าหญิงเหล่านี้ เป็นเครื่องผูกมัด เพราะบุคคลจะถูกผูกมัดด้วยเครื่องจำมีชื่อคาเป็นต้น ก็เพราะอาศัยหญิงเหล่านี้ หนึ่งหญิงเหล่านี้แหละชื่อว่าเป็นพญามัจจุราชอันสิงอยู่ในถ้ำคือ สรีระ ก็พระราชาทั้งหลายจับใจได้แล้วก็ตัดศีรษะเสียด้วยขวานอันคมแล้วเสียบในหลาว ก็เพราะโจรพวกนี้อาศัยกามเป็นเหตุ มีกามเป็นแดนมอบให้ซึ่งผลมีกามเป็นอธิกรณ์ทีเดียว

ลำดับนั้น พญาหงส์ตรฐ แสดงว่า พ่อยังไม่รู้จักคุณของมาตุคาม พวกบัณฑิตเท่านั้นจึงจะรู้จัก ใคร ๆ ไม่ควรติเตียนหญิงเหล่านี้เลย เพราะความที่ตนเป็นผู้มีจิตหลงไหลใฝ่ฝันในมาตุคาม จึงกล่าวคาถาว่า

ยัม รุกฺขเดหิ อุปญฺญาตัม

โก ตัม นิรุทิตฺตุมรหติ

มหาภูตติถิโย นาม

โลกสุมี อุปปชชิสฺสุ

แปลว่า วัตถุใดที่ท่านผู้เจริญทั้งหลายรู้จักดีแล้ว ใครจะควรรติเตียนวัตถุนั้นได้เล่า
ขึ้นชื่อว่าหญิงทั้งหลายเป็นมหาภูต เกิดมาแล้วในโลก

ขิทฺฐา ปณฺหิตา ตาสฺ

รติ ตาสฺ ปติภฺจिता

วิชานี ตาสฺ รุหนฺติ

ยทิทํ สตุตา ปชายเร

ตาสฺ โก นิพฺพิเช โปโส

ปาณมาสชฺช ปาณิกิ

แปลว่า ความคนองอันบุคคลตั้งไว้แล้วในหญิงเหล่านั้น อหนึ่งความยินดีอันบุคคล
ตั้งไว้เฉพาะแล้วในหญิงเหล่านั้น พืชทั้งหลายย่อมงอกขึ้นในหญิงเหล่านั้น สัตว์เหล่านั้น
พึงเจริญ บุรุษไรมาเกี่ยวข้องกับชีวิตหญิงด้วยชีวิตของตน จะพึงเปื้อน่ายในหญิงเหล่านั้น
ได้

ตฺวเมว นาถฺโย สุขฺ

ถินํ อตฺถสฺสุ ยฺยชฺชิสฺ

ตสฺส ตยชฺช ภเย ชาเต

ภีเตน ชายเต มติ

แปลว่า ดูกรพ่อสุข ถึงตัวพ่อเอง ไม่ต้องคนอื่นละ ก็ยังต้องประกอบในประโยชน์
ของหญิงทั้งหลาย เมื่อภัยบังเกิดขึ้นแก่พ่อในวันนี้ ความคิดจึงเกิดขึ้นเพราะความกลัว

สพฺโพ หิ สํสยปฺปตฺโต

ภยํ ภีรฺุ ติตฺติกฺขตฺติ

ปณฺฑิตา หิ มหนฺตานิ

อตฺถเย ยฺยชฺชนฺติ ทฺยชฺชเช

แปลว่า จริงอยู่ ผู้ถึงความสงสัยทั้งปวง มีความหวาดกลัว ย่อมอดกลั้นความกลัว
ไว้ได้ เพราะบัณฑิตทั้งหลายเป็นผู้ดำรงอยู่ในฐานะอันใหญ่ ย่อมประกอบในประโยชน์อัน
ยากที่ใคร ๆ จะประกอบได้

เอตตฺถาย ราชานิ

สุรฺมิจฺจนฺติ มนฺตินิ

ปฏฺิพาหติ ยํ สุโร

อาปทํ อตฺตปฺริยาโย

แปลว่า พระราชาทั้งหลายย่อมทรงปรารถนาความกล้าหาญของเหล่ามนตรี เพื่อ
ทรงพระประสงค์ที่จะให้ความกล้าหาญป้องกันอันตรายและอาจป้องกันตนเองได้อีกด้วย

มา โน อชฺช วิกนฺตีสฺ

รณฺโถ สุทา มหฺนเส

ตถา หิ วณฺโณ ปตฺตานิ

ผลํ เวฬุํ ว ตํ วธิ

แปลว่า ในวันนี้ พ่ออย่ากระทำเหมือนพ่อครัวของพระราชาในโรงครัวใหญ่หัน
เนื้อเลย จริงอย่างนั้นสี่แห่งชนปีกทั้งหลายจะฆ่าพ่อเสียเหมือนขุยไผ่ฆ่าไม้ไผ่จะนั้น

มุตโตสิ เนจฉสิ อุทเทตุ

สยิ พนธิ อูปาคมิ

โสสชช สัสยปุตโต

อตถิ คณฺหาหิ มา มุขิ

แปลว่า พ่อเป็นผู้พ้นไปแล้ว ยังเข้าใกล้เครื่องผูกเอง อย่าปรารถนาที่จะถูกดักอีกเลย วันนี้พ่อถึงความสงสัยแล้ว จงถือเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์ จงอย่ายื่นปากออกมาเลย

ในคาถาเหล่านั้น มีอธิบายว่า คำว่าโต อธิบายว่า วัตถุ กล่าวคือ มาตุคามโต อันท่านผู้เจริญด้วยปัญญาทั้งหลายบัญญัติแล้ว คือปรากฏแก่ท่านเหล่านั้นที่เดียว มิได้ปรากฏแก่พวกชนพาล คำว่า เป็นมหาภูต อธิบายว่า มีคุณมาก มีอานิสงส์มาก คำว่าเกิดมาแล้ว อธิบายว่า บังเกิดก่อน เพราะเพศหญิงปรากฏเป็นครั้งแรกในกาลแห่งปฐมกัลป์

คำว่า ในหญิงเหล่านั้น อธิบายว่า ดูกรพ่อสุขุม ความคะนองกายและความคะนองวาจา อันบุคคลตั้งมั่น คือ ตั้งลงฝังไว้ในหญิงเหล่านั้น และความยินดีในกามคุณ ก็ตั้งอยู่เฉพาะในหญิงเหล่านั้นด้วย คำว่า พืช อธิบายว่า พืชเป็นต้นว่า พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยสาวก และพระเจ้าจักรพรรดิ ก็ย่อมงอกขึ้นในหญิงเหล่านั้น คำว่า สัตว์เหล่านั้น อธิบายว่า พญาหงส์ย่อมแสดงว่าสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้แม้ทั้งหมด ย่อมเจริญพร้อมแล้วในท้องของหญิงเหล่านั้นแล คำว่า เบื่อหน่ายคือหมดความอาลัยไยดี คำว่า มาเกี่ยวข้องกับชีวิตหญิงด้วยชีวิตของตน อธิบายว่า ใคร ๆ ที่เอาชีวิตของตนเข้าคลุกเคล้ากับชีวิตของหญิงเหล่านั้น ถึงกับสละชีวิตของตน จึงได้หญิงนั้นมาแล้ว จะพึงเบื่อหน่ายเสียได้เล่า

คำว่า ไม่ต้องคนอื่น อธิบายว่า ดูกรพ่อสุขุม ไม่ต้องกล่าวถึงคนอื่นละ เมื่อเราอยู่ในท่ามกลางหมู่หงส์ที่พื้นเขาจิตตภูฏ มองไม่เห็นพ่อ จึงถามว่า สุขุมหงส์ไปไหน หงส์ทั้งหลายตอบว่า สุขุมหงส์นี้พามาตุคามไปเสวยความยินดีอย่างสูงสุดในถ้ำทอง พ่อ นั้นแลย่อมประกอบในประโยชน์ของหญิงอย่างนี้ คือ เป็นผู้ประกอบแล้วประกอบทั่วแล้วที่เดียว ไม่ต้องกล่าวถึงคนอื่น คำว่า เกิดขึ้นแก่พ่อในวันนี้ อธิบายว่า พญาหงส์นั้นกล่าวดังนี้ ด้วยหมายความว่า เมื่อความกลัวตายบังเกิดขึ้นแก่พ่อในวันนี้ ชะรอยว่าพ่อ จะกลัวมรณภัยนี้ จึงเกิดความคิดอันละเอียดซึ่งแสดงถึงโทษของมาตุคามนี้ขึ้น

คำว่า ทั้งปวง อธิบายว่า จริงอยู่ผู้ที่ถึงความสงสัยในชีวิตผู้ใดผู้หนึ่ง แม้เป็นผู้มีความหวาดสะดุ้งกลัว ก็ระงับความกลัวไว้ได้ คำว่าดำรงอยู่ในฐานะอันใหญ่ อธิบายว่า

ส่วนชนเหล่าใดย่อมเป็นบัณฑิตด้วย ตั้งอยู่ในฐานะใหญ่ด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าเป็นผู้ดำรงอยู่ในฐานะใหญ่ คำว่าย่อมประกอบในประโยชน์อันยากที่ใคร ๆ จะประกอบได้อธิบายว่า ชนเหล่านั้นย่อมประกอบคือสืบทอดพยายามในประโยชน์นั้นให้เกิดความอุตสาหกรรมว่า อย่างกล้วยพ้อ พ้อจงเป็นนักปราชญ์เกิด จึงได้กล่าวอย่างนี้

คำว่า อันตราย อธิบายว่า คนกล้าหาญย่อมป้องกันเสียได้ซึ่งอันตรายอันจะมีมาถึงนาย เพราะฉะนั้น พระราชาทั้งหลายจึงทรงปรารถนาความกล้าหาญของเหล่ามนตรีเพื่อประโยชน์อย่างนี้แล คำว่า ป้องกันตนเอง อธิบายว่า อีกอย่างหนึ่ง คนกล้านั้นย่อมอาจที่จะกระทำการคุ้มครองตนเองได้ด้วย

คำว่า หั้น คือ เชือด มีคำกล่าวอธิบายว่า ดูกรสหายสุขุชะ เราตั้งพ้อไว้ในตำแหน่งอันเป็นลำดับกับตัวเราเอง เพราะฉะนั้นพ้อคร้วของพระราชาอย่าได้เชือดเฉือนเราทั้งสองในวันนี้เพื่อต้องการเนื้อด้วยประการใด ท่านจงกระทำด้วยประการนั้นเกิด เพราะว่าสีแห่งขนปีกของเราทั้งหลายซึ่งเป็นเช่นนั้น จะฆ่าพ้อเสีย คำว่า ฆ่าพ้อเสีย อธิบายว่า พญาหงส์กล่าวอย่างนี้ด้วยความประสงค์ที่จะให้เข้าใจว่า สีอย่างนี้นั้นจะฆ่าพ้อเสีย เหมือนขุยไม้ที่อาศัยต้นไม้มิเกิดขึ้น ก็ย่อมจะฆ่าไม้ไม้มิเสียฉะนั้น คือสีอย่างนี้อย่าฆ่าเราเสียเลย

คำว่า พันแล้ว อธิบายว่า พ้อเป็นผู้อันนายลูททบุตร ปล่อยแล้ว คือ สละแล้ว พร้อมกับเราด้วยคำอย่างนี้ว่า ท่านจงกลับไปยังเขาจิตตภูตามความสบายเถิด ดังนี้แล้วอย่าปรารถนาที่จะติดบ่วงอีกเลย คำว่า เอง อธิบายว่า พ้อปรารถนาจะเฝ้าพระราชาชื่อว่า เข้าถึงการถูกฆ่าเองที่เดียว ภัยของเรทั้งสองนี้มาแล้วเพราะอาศัยพ้ออย่างนี้ คำว่า วันนี้ อธิบายว่า ในวันนี้พ้อถึงความสงสัยในชีวิตแล้ว คำว่า จงถือเอาสิ่งที่เป็นประโยชน์จงอย่ายื่นปากออกมาเลย อธิบายว่า พ้อจงถือเอาเหตุที่จะให้ปล่อยพวกเราในบัดนี้เกิดคือว่าเราทั้งสองจะหลุดพ้นได้ด้วยประการใดก็จงพยายามด้วยประการนั้นเกิด พ้อกล่าวคำเป็นต้นว่า ลมย่อมพัดกลิ่นหอมและเหม็นฉันใด ดังนี้ ขออย่าได้ยื่นปากออกเพื่อประสงค์จะติเตียนหญิงเลย

พระมหาสัตว์ครันสรรเสริญมาตุคามอย่างนี้แล้ว กระทำให้สุขุชหงส์หมดคำพูดที่จะโต้ตอบได้ ทราบว่าสุขุชหงส์นั้นมีความเสียใจ เพื่อจะกล่าวยกย่องสุขุชหงส์ในกาลบัดนี้ จึงกล่าวคาถาว่า

โส ตว์ โยคํ ปยุณฺขสฺสุ

ยฺตุตฺ ฌมฺมุปสฺสยฺหิตํ

ตว ปฺริยาปทาเนน

มม ปาณฺสนํ จร

แปลว่า พ่อฉันแลจงประกอบความเพียรอันสมควร เข้าไปอาศัยซึ่งธรรม พ่อจงประพฤติการแสวงหาเอาชีวิตรอดให้แก่เราด้วยความพากเพียรพยายามของพ่อเถิด

มีอรรถาธิบายว่า ดูกรสุขุมผู้เป็นสหาย บัดนี้พ่อจงประกอบความเพียรที่เราเคยประกอบไว้ในกาลก่อน จงประพฤติการแสวงหาให้เรารอดชีวิตด้วยความเพียรเครื่องประกอบอันบริสุทธิ์ของพ่อฉัน คือ ด้วยการป้องกันอันเป็นของของพ่อเพราะพ่อกระทำเอง

สุขุมหงส์สดับคำนั้นจึงคิดว่า พญาหงส์กลัวต่อมรณภัยยิ่งนัก ไม่รู้จักกำลังของเรา เราจักเฝ้าพระราชชาติสนทนากันบ้างเล็กน้อยแล้วจักทราบ เราจักให้พญาหงส์นี้เบาใจเสียก่อน จึงกล่าวคาถาว่า

มา ภายิ ปตตํ เสฏฺฐ

นหิ ภายนฺติ ตาทิสา

อหํ โยคํ ปยุณฺขิสฺสํ

ยฺตุตฺ ฌมฺมุปสฺสยฺหิตํ

มม ปฺริยาปทาเนน

ชิปฺยํ ปาสา ปโมกฺขสิ

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐกว่านกกทั้งหลาย พระองค์อย่างกลัวเลย ผู้ที่ประกอบไปด้วยวิริยเช่นพระองค์ ย่อมกลัวก็หาไม่ได้ ข้าพระองค์จักประกอบความเพียรอันสมควรเข้าไปอาศัยธรรม พระองค์จักพ้นจากบ่วงด้วยความเพียรอันผ่องแผ้วของข้าพระองค์โดยเร็วพลัน

คำว่า บ่วง ในคานานั้น หมายถึงบ่วงทุกข์

เมื่อพญาหงส์ทั้งสองนั้นสนทนากันอยู่ด้วยภาษาของนกขณะนี้ นายลัททบุตรมิได้รู้เรื่องอะไรด้วยเลย ได้แต่พาเอาพญาหงส์ทั้งสองนั้นไปด้วยหาบแล้วก็เข้าไปยังกรุงพาราณสีอย่างเดียว นายพรานนั้นถูกมหาชน ผู้มีความแปลกปลาด อันเกิดแต่ความอัศจรรย์ที่ไม่เคยมีติดตามไปอยู่ ก็ไปถึงประตูราชวัง กราบทูลความที่ตนมาถึงแล้วแต่พระราช

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

โส ลุทฺโท หํสกาเชน

ราชทวารํ อฺปาคมิ

ปฏิวะเทถ มํ รณฺโณ

ธตฺตญฺจายมาคโต

แปลว่า นายพรานนั้นเข้าไปยังประตูพระราชวังพร้อมด้วยหาบหงส์แล้ว จึงสั่ง นายประตูว่า ท่านจงไปกราบทูลถึงเราแต่พระราชว่า พญาหงส์ธรรฐนั้นมาแล้ว

มีอรรถาธิบายว่า นายพรานเข้าไปสั่งนายประตูว่า ท่านทั้งจงกราบทูลถึงเราแต่ พระราชาอย่างนี้ นายพรานเขมกะกลับมาแล้ว และกราบทูลให้ทรงทราบต่อไปว่า พญา หงส์ธรรฐนี้ก็มาถึงแล้ว

นายประตูรีบไปกราบทูลตามคำสั่ง พระราชาทรงปลื้มพระทัยรับสั่งว่า จงมา เร็ว ๆ ทรงแวดล้อมไปด้วยหมู่อำมาตย์ ประทับนั่งบนราชบัลลังก์อันมีเศวตฉัตรอันมี เศวตฉัตรยกชั้นไว้แล้ว ทอดพระเนตรเห็นนายพรานเขมกะนำพญาหงส์ขึ้นมาสู่พระลาน ใหญ่ ทรงมองดูพญาหงส์ทั้งสองผู้มีสีดุจทองคำ จึงทรงพระดำริว่า ความปรารถนาของ เราสำเร็จสมประสงค์แล้ว จึงทรงบังคับอำมาตย์ทั้งหลายถึงกิจที่ควรทำแก่นายพรานนั้น

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

เต ทิสฺวา ปุณฺณสงฺกาเส

อุโภ ลกฺขณสมฺมเต

ขลฺ สณฺณมโน ราชา

อมจฺเจ อชฺฌภาสถ

เทถ ลุทฺทสฺส วตฺถานิ

อนฺนปानญจ โภชนํ

กามงฺกโร หิริญฺญสฺส

ยาวนฺตํ เอส อิจฺฉติ

แปลว่า ได้ยินว่า พระราชาทอดพระเนตรเห็นพญาหงส์ทองทั้งสองตัวนั้นผู้รุ่ง เรืองด้วยบุญ หมายถึงด้วยลักษณะ เป็นผู้ที่มีพระทัยขึ้นบาน รับสั่งกะพวกอำมาตย์ว่า ท่านทั้งหลายจงให้ผ้า ให้ข้าวน้ำและเครื่องบริโภคนแก่นายพราน เงินทองเป็นสิ่งที่กระทำ ความปรารถนาแก่เขา เขาต้องการเงินทองมีประมาณเท่าใด ก็จงให้แก่เขามีประมาณ เท่านั้นเถิด

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ผู้รุ่งเรืองด้วยบุญคือมีบุญเช่นเดียวกับตน คำว่า หมายถึงด้วยลักษณะคือสมมติกันว่าประเสริฐรู้กันโดยทั่ว ๆ ไปแล้ว คำว่า ได้ยินเป็นนิบาต เชื่อมกับข้อความในเบื้องต้นว่า ได้ยินว่า พระราชาทรงทอดพระเนตรหงส์ทั้งสองนั้นดัง นี้ พระราชาเมื่อจะทรงกระทำอาการคือความเลื่อมใสให้ปรากฏ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ท่านทั้งหลายจงให้ดังนี้ คำว่า เงินทองเป็นสิ่งที่ทำความปรารถนาแก่เขา อธิบายว่า เงินทองย่อมเป็นกิริยาแห่งความใคร่ของเขา คำว่ามีประมาณเท่าใด อธิบายว่า นายพราน นี้ประสงค์ทรัพย์สินสักเท่าใด ๆ ท่านทั้งหลายก็จงให้เงินมีประมาณเท่า นั้นแก่เขาเถิด

นายเขมกะระดับถ้อยคำของพระราชานั้น จึงกราบทูลว่า

อชช เม สดตมารตติ

อาทานานิ อุปาสโต

ปทเมตสฺส อนฺเวสํ

อปฺปมตฺโต ฆฏฺฐสฺสโต

อถสฺส ปทมทฺทกฺขิ

จรโต อาทเนสนํ

ตตฺถาหิ โอทฺหิ ปาสํ

เอวนฺตํ ทิชฺมคฺคหิ

แปลว่า วันนี้เป็นราตรีที่เจ็ดของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นผู้ไม่ประมาทแล้ว แอบอยู่ในตุ่ม คอยติดตามรอยเท้าของพญาหงส์ผู้เข้าไปยังที่ถือเอาซึ่งอาหารนี้ ลำดับนั้น ข้าพระองค์ได้เห็นรอยเท้าของพญาหงส์นั้น ผู้กำลังเที่ยวแสวงหาที่ถืออาหาร จึงดักบ่วง ในสถานที่นั้น ข้าพระองค์จับพญาหงส์นั้นมาได้ด้วยวิธีอย่างนี้

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ที่ถืออาหารคือ ที่สำหรับยึดเอาเป็นที่หากิน พระบาลี บางฉบับกล่าวไว้อย่างนี้เลยก็มี คำว่าเข้าไปคือเข้าไปใกล้ คำว่ารอยเท้าคือรอยเท้าที่พญาหงส์เหยียบลงในพื้นสำหรับหากิน คำว่าแอบอยู่ในตุ่ม หมายถึงอาศัยอยู่ในกรงที่ทำคล้ายตุ่ม คำว่าลำดับนั้น อธิบายว่า ลำดับนั้น ครั้นถึงวันที่หก ข้าพระองค์ก็ได้เห็นรอยเท้าของพญาหงส์นี้ผู้เที่ยวแสวงหาที่ถืออาหาร คำว่าด้วยวิธีอย่างนี้อธิบายว่า นายพรานนั้นกราบทูลอุบายที่ตนจับพญาหงส์ทั้งหมดด้วยคำว่า ข้าพระองค์จับพญานกนั้นได้ด้วยวิธีอย่างนี้

พระราชาทรงสดับคำนั้น จึงทรงพระดำริว่า นายพรานผู้นี้ แม้ยืนทูลอยู่ที่ประตูวัง ก็ทูลถึงการมาของพญาหงส์ตรฐผู้เดียว แม้บัดนี้ก็ยังทูลอยู่อีกว่า ขอพระองค์จงทรงรับพญาหงส์ตรฐนี้ตัวเดียวเถิด เหตุอะไรจะพึงมีในข้อนี้หนอ จึงตรัสคาถานี้ว่า

ลฺลทฺท เทว อิมํ สกฺกณํ

กตเมโกติ ภาสสิ

จิตฺตํ นฺุ เต วิปลสฺสญฺจ

อาทฺุ กิณฺุ ขิคีสฺสิ

แปลว่า ดูกรนายพราน หงส์นี้มีอยู่สองตัว แต่ไหนท่านจึงกล่าวว่าตัวเดียว จิตของท่านวิปลาสไปเสียแล้วหรือ หรือท่านคิดอยากจะได้บ้าง

คำวิปลาสในคาถานั้นหมายเอาแปรปรวน คำว่า หรือท่านคิดอยากจะได้บ้าง อธิบายว่า หรือว่าท่านคิดเห็นอย่างไรหนอ พระราชาตรัสถามว่า ท่านปรารถนาจะถือเอาพญาหงส์ที่เหลืออยู่อีกตัวหนึ่งนี้ไปให้คนอื่นจึงคิดหรือ

ลำดับนั้น นายเนสาทจึงกราบทูลว่า ขอเดชะจิตของข้าพระองค์จะได้วิปลาสก็

หาไม่ ข้าพระองค์มิได้ปรารถนาที่จะให้หงส์ที่เหลืออีกตัวหนึ่งนี้แก่ผู้อื่น ด้วยว่าเมื่อข้าพระองค์ดับบ่วงไว้ หงส์ตัวเดียวเท่านั้นติดบ่วง เมื่อจะกระทำเพื่อความให้แจ่มแจ้ง จึงกล่าวว่

ยสฺส โลहितกา ตาลา

ตปนิยยานิกา สุภา

อูร์ สหฺจฺจ ติฏฺฐนฺติ

โส เม พนฺธํ อูปาคมิ

อถายํ ภสฺสโร ปกฺขี

อพนฺโธ พนฺธมาตุริ

อริยํ พุรุวนฺโต อฏฺฐาสิ

วทฺนฺโต มานุสฺสี คีริ

แปลว่า หงส์ตัวที่มีพื้นแดง งดงามประดุจทองคำที่หล่อตั้งอยู่จุดทรวงอกนั้น ได้เข้ามาติดบ่วงของข้าพระองค์ ส่วนหงส์ตัวที่สดใสนี้มีได้ติดบ่วง เมื่อจะกล่าวถ้อยคำอันเป็นภาษาของมนุษย์ ได้ยินกล่าวถ้อยคำอันประเสริฐกะพญาหงส์ผู้ติดบ่วง ผู้มีความกระสับกระส่ายอยู่

คำว่า พื้นแดงในคานานั้น หมายถึงพื้นมีสีแดง คือมีรอยแดง ๓ รอย คำว่า จุดทรวงอก คือรอยแดง ๓ รอยนี้พาดลงไปทางลำคอจนจุดทรวงอก มีคำกล่าวอธิบายว่า ข้าแต่มหाराช พญาหงส์ตัวมีรอยแดง ๓ รอย มีรัศมีงดงามประดุจทองคำมีสีสุกเหล่านี้ วงล้อมรอบคอบลากไปถึงทรวงอก ตั้งอยู่นั้น ตัวเดียวเท่านั้น เข้าไปติดในบ่วงของข้าพระองค์ คำว่า สดใส คือ บริสุทธิ์ ถึงพร้อมแล้วด้วยรัศมี คำว่า กระสับกระส่าย คือเป็นไข้ กำลังได้รับทุกข์ คำว่า ยิน อธิบายว่า ส่วนพญาหงส์นี้ ครั้นทราบว่พญาหงส์ธรรฐติดบ่วง จึงบินกลับมาปลอบเอาใจพญาหงส์ธรรฐนี้ แต่กระทำการต้อนรับในเวลาที่ข้าพระองค์ไปถึง กระทำการปฏิสันถารด้วยถ้อยคำอันไพเราะกับข้าพระองค์ในท่ามกลางอากาศที่เดียว กล่าวสรรเสริญคุณของพญาหงส์ธรรฐด้วยถ้อยคำเป็นภาษามนุษย์มากมาย กระทำใจของข้าพระองค์ให้อ่อนโยน แล้วได้ยินข้างหน้าพญาหงส์ที่เดียว ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐ ลำดับนั้น ข้าพระองค์ได้สดับถ้อยคำอันเป็นสุภาสิตของสุขุขหงส์ เป็นผู้มีจิตเลื่อมใส จึงได้ปล่อยพญาหงส์ธรรฐไป พญาธรรฐพ้นจากบ่วงด้วยประการฉะนี้ อันการที่ข้าพระองค์นำเอาพญาหงส์ทั้งสองตัวนี้มาในที่นี้นั้น สุขุขหงส์ผู้เดียวได้กระทำขึ้น

นายเขมกเนสาทนั้น กราบทูลสรรเสริญคุณของสุขุขหงส์อย่างนี้ พระราชทรงสดับคำนั้น จึงมีพระประสงค์ใคร่จะสดับธรรมกถาของสุขุขหงส์ เมื่อพระองค์ทรงกระทำสักการะแก่นายลูททบุตรอยู่ที่เดียว พระอาทิตย์อัสดงคตแล้ว แสงประทีปสว่างไสวอยู่ทั่วไป อิสสรชนมีกษัตริย์เป็นต้นมาประชุมกันเป็นอันมาก แม้พระนางเขมาเทวี ทรง

แวดล้อมด้วยนางพื่อนต่าง ๆ ประทับนั่งข้างพระปรัศว์เบื้องขวาของพระราชาในขณะนั้น พระราชาทรงพระประสงค์จะให้สุขุมหงส์แสดงธรรมกถา จึงตรัสคาถาว่า

กถนุ ทานี สุขุม

หนุ สหจจ ติฏฐสิ

อาทุ เม ปริส ปตโต

ภยา ภิโต น ภาสสิ

แปลว่า ดูกรสุขุมหงส์ ทำไมหนอท่านจึงยืนชบคางอยู่ในบัดนี้ หรือว่าท่านมาถึง บริษัทของเราแล้วกลัวภัยจึงไม่กล้าพูด

อธิบายว่า ได้ยินว่าท่านมีถ้อยคำไพเราะ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไรท่านจึงยืนปิดปากเสียในกาลนี้ หรือว่าท่านกลัวภัยอันเกิดจากอำนาจราชศักดิ์ในบริษัท จึงไม่พูด

สุขุมหงส์สดับคำนั้น เมื่อจะแสดงความที่ตนเป็นผู้มีได้เกรงกลัวภัย จึงกล่าวคาถาว่า

นาหิ กาสิปติ ภิโต

โอคฺคยฺห ปริส ตว

นาหิ ภยา น ภาสิสฺส

วากุญฺ อตฺถสฺมึ ตาทิสฺเส

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งชนชาวกาสิ ไซ้ว่าข้าพระองค์หยั่งลงสู่บริษัทของพระองค์แล้ว จะมีความเกรงกลัวก็หาไม่ได้ ข้าพระองค์มิได้พูดเพราะความกลัวหาไม่ได้ เมื่อประโยชน์เช่นนั้นเกิดขึ้นแล้ว ข้าพระองค์จึงพูด

คำว่าประโยชน์เช่นนั้น ในคานานนั้นมีอธิบายว่า ก็แต่ว่า ข้าพระองค์นั่งคอยโอกาสที่จะพูดอยู่ด้วยคิดว่า เมื่อประโยชน์เห็นปานนั้นบังเกิดขึ้น เราจึงจักพูด

พระราชาทรงสดับคำนั้น เมื่อจะทรงกระทำความแยมสรวล เพราะทรงพระประสงค์จะให้สุขุมหงส์นั้นกล่าวถ้อยคำเพิ่มเติมขึ้นอีก จึงตรัสว่า

น เต อภิสฺสรํ ปสฺเส

น รเถนปิ ปตฺติเก

นาสฺส จมฺมํ วา กิตฺตํ วา

วมฺมิเน จ ธนุคฺคเห

แปลว่า เรายังไม่เห็นผู้ยิ่งใหญ่ยิ่ง พลรถ พลเดินเท้าและเกราะโล่ห้และนายขมัง ธนุผู้สวมเกราะในสำนักของท่านเลย

น หิริณฺณํ สุวณฺณํ วา

นคฺริ วา สุมาปิตํ

โอภินฺณปริกุขํ ทุคฺคํ

ทพฺพหมฺมฏฺฐาลโกฏฺฐกํ

ยตฺถ ปวิฏฺฐโจะ สุขุม

ภายิตพฺพํ น ภายสิ

แปลว่า ดูกรสุขุมหงส์ ท่านอาศัยสิ่งใดหรือที่ไปในสถานที่ใด จึงไม่กลัวต่อสิ่งที่

น่ากลัว เรายังมองไม่เห็นสิ่งนั้น อันจะเป็นเช่นเงินทอง หรือนครที่สร้างไว้เป็นอย่างดี ซึ่งมีค่ายเรียงราย มีคู หอรบ และเชิงเทินอันมั่นคงเลย

มีอรรธาธิบายว่า คำว่า ผู้เป็นใหญ่ยิ่ง คือ เรายังมองไม่เห็นบุคคลผู้ถืออาวุธยืน แวดล้อมเพื่อต้องการรักษาในที่สุดบริษัทของท่านเลย คำว่า และในคาถานั้นเป็นนิบาต คำว่า เกราะ หมายถึงเอาหนังสำหรับป้องกันตัว คำว่า โล่ห์ หมายถึงเอาแผ่นโลหะ บางที่ท่านกล่าวว่าเป็นแผ่นจานกระเบื้องก็มี พระราชาทรงแสดงว่า แม้ผู้ที่ถือจานกระเบื้องก็ ยังไม่มีในสำนักของท่านเลย คำว่า สวมเกราะ คือ ผูกสอดแล้วด้วยเกราะ คำว่า เงิน เป็นต้น อธิบายว่า ท่านอาศัยสิ่งใด จึงไม่มีความกลัวภัย เรายังมองไม่เห็นสิ่งนั้นแม้ จะเป็นเงินในสำนักของท่านเลย

สุขุขหงส์เมื่อถูกพระราชชาตรัสถามอย่างนี้ว่า อะไรเป็นเหตุที่ท่านไม่กลัว เมื่อจะบอกถึงเหตุนั้น จึงกราบทูลคาถาต่อไปว่า

น เม อภิสฺสเรนฺตฺโถ

นคเรน ธเนน วา

อปเถน ปถิ ยาม

อนุตฺตลิกฺเข จรา มยิ

สุตา จ ปณฺธิตาตฺตฺยมฺหา

นิปฺญา จตฺตจฺจินฺตกา

ภาเสมตฺตฺวตี วาจิ

สจฺเจ จสฺสํ ปตฺติฏฺจฺจิโต

กิณฺนุ ตฺตฺยหิ อสจฺจสฺส

อนริยสฺส กริสฺสตี

มฺุสวาทิสฺส ลุทฺทสฺส

ภณฺตีปิ สุภาสิตํ

แปลว่า ข้าพระองค์ไม่ต้องการผู้เป็นใหญ่ยิ่ง หรือพระนครและทรัพย์เพราะข้าพระองค์ไปสู่ทางโดยสถานที่อันมิใช่ทาง ข้าพระองค์เป็นผู้เที่ยวไปในอากาศต่างหาก ก็พระองค์ทรงทราบข้าว่าข้าพระองค์เป็นบัณฑิต และเป็นผู้ละเอียดคิดข้อยรรถ ถ้าพระองค์เป็นผู้ดำรงมั่นอยู่ในความสัตย์โดยแท้จริงแล้ว ข้าพระองค์จะพึงกล่าววาจาอาศัยอรรถ ด้วยว่าคำที่ข้าพระองค์กล่าวแม้จะเป็นสุภาสิต ก็จะทำอะไรแก่พระองค์ผู้หาความสัตย์มิได้ ผู้ไม่ประเสริฐ ผู้มักกล่าวคำเท็จ ผู้หยาบเข้าได้เล่า

มีอรรธาธิบายว่า คำว่าผู้เป็นใหญ่ยิ่ง หมายถึงเอาบริวารผู้รักษา คำว่า ไม่ต้องการ อธิบายว่า ข้าพระองค์ไม่มีกิจด้วยสิ่งนี้ เพราะอะไร เพราะว่าข้าพระองค์สร้างหนทางไปโดยสถานที่อันมิใช่ทาง คือโดยอันที่ไม่ใช่ทางของบุคคลเช่นกับพระองค์เพราะว่าข้าพระองค์เที่ยวไปในอากาศ คำว่า ข้าพระองค์เป็นบัณฑิต อธิบายว่า ได้ยินว่าพระองค์ทรง

สดับว่าข้าพระองค์เป็นบัณฑิต พระองค์มีพระประสงค์จะใคร่สดับธรรมจากสำนักของพระองค์ จึงให้จับข้าพระองค์ทั้งสองมา เหตุนั้นแล คำว่า ในความสัตย์ อธิบายว่า ก็ถ้าพระองค์เป็นผู้ดำรงอยู่ในความสัตย์ไซ้ ข้าพระองค์จะฟังกล่าววาจาอาศัยอรรถคืออาศัยเหตุ คำว่าผู้หาความสัตย์มิได้ อธิบายว่า คำที่ข้าพระองค์กล่าว ถึงเป็นสุภาษิตก็จะกระทำอะไรแก่พระองค์ผู้เว้นขาดแล้วจากวจีสัจจะได้ประดุจเข็มที่ทำด้วยงาย่อมไม่มีประโยชน์แก่สมณะฉะนั้น

พระราชาทรงสดับคำนั้น จึงตรัสว่า เพราะเหตุใดท่านจึงกล่าวกะเราว่า เราเป็นผู้กล่าวเท็จ มิใช่ผู้ประเสริฐ เรากระทำอะไรไว้เล่า ลำดับนั้น สุขุมหงส์จึงกราบทูลกะพระองค์ว่า ข้าแต่ महाराज ถ้าอย่างนั้น พระองค์จงทรงสดับเถิด แล้วกราบทูลว่า

ดี พุราหุมนานํ วจนา

อิมํ เขมํ อาการยิ

อภยณฺจ ตยา ชุญฺจํ

อิมายิ ทสธา ทิสสา

โอบุคฺคยฺห เต โปกฺขรณิ

วิปฺปสนฺโนทกํ สุจि

ปฺหุตํ ชาทนํ ตตฺถ

อหิสสา เจตฺถ ปกฺขินิ

อิทํ สุตฺวาน นิคฺโขสํ

อาคตมฺหา ตวนฺติเก

เต เต พนฺธสุมา ปาเสนา

อตฺนฺเต ภาสิตํ มุสา

มุสวาทํ ปุรกฺขตฺวา

อิจฺฉาโลภณฺจ ปาปกํ

อุโภสนฺธิ อติกฺกมฺม

อสาตํ อุปฺปชฺชติ

แปลว่า พระองค์ได้รับสั่งให้นายพราหมณ์ชุตระชื่อว่าเขมะนี้ไว้ ตามถ้อยคำของพวกพราหมณ์ และพระองค์ประกาศอภัยตลอดทิศทั้งสิบนี้ หงส์เหล่านั้นจึงได้บินลงสู่สระโบกขรณี มีน้ำอันใสและสะอาด ในสระโบกขรณีนั้นมีอาหารเครื่องจิกกินอย่างเพียงพอ และมีได้มีการเบียดเบียนแก่กันทั้งหลายในสระนั้นเลย พวกข้าพระองค์ได้ยินคำประกาศนี้แล้ว จึงพากันบินมาในสระของพระองค์พวกข้าพระองค์นั้น ๆ ก็ถูกบ่วงรัดไว้ นี้แลเป็นภาษิตมุสวาทของพระองค์ บุคคลผู้กระทำมุสวาทและความโลภคือความอยากได้อันลามกเป็นเบื้องหน้าแล้ว ก้าวล่วงที่ต่อแห่งโลกทั้งสองเสีย ย่อมเข้าถึงซึ่งสถานที่อันไม่น่าเพลิดเพลิน

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า พระองค์หมายเอาตัวพระองค์เองนั้นแล คำว่า เขมะหมายเอา สระโบกขรณี ซึ่งมีชื่ออย่างนี้ว่า เขมะดังนี้ คำว่า ประกาศ คือ พระองค์รับสั่ง

ให้บุคคลอื่นประกาศอยู่ในมุมนุสนหะทั้ง ๔ มุม คำว่า ทั้งสิบ คือ พระองค์ประกาศอภัยนั้นในทิศทั้งสิบเหล่านี้ คำว่า บินลง คือ จากสำนักของหงส์ผู้บินลงแล้วจึงมาแล้ว คำว่า มีอาหารเครื่องจิกกินอย่างเพียงพอ คือ มีอาหารสำหรับกินเป็นต้นว่าดอกประทุม ดอกกุบลและข้าวสาลีอย่างเพียงพอ คำว่า ได้ยินคำประกาศนี้ อธิบายว่า ได้ยินว่า อภัยโทษนี้จากสำนักของหงส์เหล่านี้ ผู้บินลงยังสระโบกขรณีของพระองค์แล้วจึงกลับมาแล้ว คำว่า ในสระของพระองค์ อธิบายว่า ข้าพระองค์จึงพากันมายังสระโบกขรณีที่พระองค์ได้ขุดขึ้นในสำนักของพระองค์ คำว่า นั้นนั้น คือ พวกข้าพระองค์นั้นนั้นก็พากันติดบ่วงของพระองค์ คำว่า กระทำเป็นเบื้องหน้า คือกระทำไว้ข้างหน้า คำว่า ความโลภ คือ ความอยากได้ หมายถึงความโลภอันลามก กล่าวคือ ความอยากได้ คำว่า ที่ต่อแห่งโลกทั้งสอง อธิบายว่า บุคคลผู้ประพฤติธรรมอันลามกเหล่านี้ กระทำไว้ในเบื้องหน้าย่อมก้าวล่วงปฏิสนธิทั้งสอง คือปฏิสนธิในเทวโลกและมนุษย์โลก ชื่อว่าย่อมก้าวล่วงปฏิสนธิอันเป็นสุดติ คำว่า สถานที่อันไม่น่าเปลิดเพลิน คือยอมเข้าถึงนรก

สมุขหงส์ กระทำพระราชโองการให้ช่วยพระทัยในท่ามกลางบริษัทอย่างนี้ทีเดียว ลำดับนั้น พระราชาจึงตรัสถามสมุขหงส์นั้นว่า ดูกรสมุขหงส์ ไซ้ว่าเรามีความประสงค์ จะไปจับท่านมาฆ่ากินเนื้อก็หามิได้ แต่เราทราบที่ท่านเป็นบัณฑิต ประสงค์จะฟังถ้อยคำอันเป็นสุภาษิต จึงได้ให้จับท่านมา เมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

นาปรชุณาม สมุข

นปี โลภาย มคฺคหิ

สุตา จ ปณฺทิตาตุยตุถ

นิปฺพณา จตุถจินฺตกา

อปฺเปวตฺถวตี วาจํ

พฺยาหเรยฺยํ อีธาคตา

ตถายํ สมฺม เนสาโท

วฺตุโต สมุข มคฺคหิ

แปลว่า ดูกร สมุขหงส์ เรามิได้ประพฤติผิด ทั้งเราได้จับท่านมาด้วยความโลภ ก็เราได้ทราบที่ท่านเป็นบัณฑิต เป็นผู้ละเอียดคิดข้ออรธ ทำใฉนพ้อจึงจะมาในที่นี้กล่าววาจาอาศัยอรธ ดูกรสมุขหงส์ผู้สหาย นายพรานผู้ที่เราสั่งไป จึงได้ไปจับเอาท่านมาด้วยความประสงค์อย่างนี้แหละ

มีอรรธาธิบายว่า เราฆ่าพ่อท่านเสียจึงจะชื่อว่าประพฤติผิด แต่เราได้ฆ่าพ่อท่านเลย ทั้งเราประสงค์จะกินเนื้อท่านจึงได้จับท่านมาด้วยความโลภก็หาไม่ แต่เราได้ยินว่าท่านเป็นบัณฑิต สามารถจะคิดค้นข้อความอันลึกลับได้ ฉะนั้นเล่าท่านจะฟังกล่าวถ้อยคำอัน

อาศัยเหตุ ดูกรท่านสุขุขหงส์ นายพรานเราส่งไปเองด้วยเหตุนั้นแหละ เราจับมาเพื่อให้
แสดงธรรมต่างหาก

สุขุขหงส์สดับคำนั้น จึงกราบทูลว่า ข้าแต่มหाराช พระองค์มีพระประสงค์เพื่อ
จะทรงสดับคำเป็นสุภาวิต ทรงกระทำกิจอันไม่สมควรเสียแล้ว แล้วกราบทูลว่า

เนว ภูตา กาลิปติ

อุปนีตสุมิ ชีวิต

ภาเสมตถวตี วาจ

สมปตตทา กาลปริยาย

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งชนชาวกาลี ข้าพระองค์เมื่อชีวิตน้อมเข้า
ไปใกล้มรณกาลแล้ว ไม่ฟังกล่าววาจาอาศัยเหตุเลย

โย มิเคน มิค์ หนติ

ปกุชินิ ปน ปกุชิชา

สุเตน วา สุตติ กิเลย

กิ อนริยตรนุตโต

แปลว่า ผู้ใดฆ่าเนื้อด้วยเนื้อต่อ และฆ่านกด้วยนกต่อ ดักผู้เลี้ยงสัตว์ด้วยเสียงเลี้ยง
สัตว์ อะไรเล่าจะเป็นความเลวทรามยิ่งกว่าความเลวทรามของผู้นั้น

โย อริยรุท ภาเส

อนริยธมฺมวสฺสิตโต

อุโภ โส ธัสเต โลกา

อิธ เจว ปตฺตถ จ

แปลว่า ผู้ใดกล่าวคำอันประเสริฐ ประพฤติธรรมอันไม่ประเสริฐ ผู้นั้นชื่อว่า ย่อม
กำจัดเสียจากโลกทั้งสองคือโลกนี้และโลกเบื้องหน้า

น มชฺฌเถถ ยสํ ปตฺโต

น พุยาเถ ปตฺตสํสยํ

วายเถว กิจฺเจสุ

สํวเร วิวรานิ จ

แปลว่า บุคคลถึงยศแล้วไม่ฟังเมฆ ถึงความสงสัยในชีวิตแล้วไม่ฟังเดือดร้อน ฟัง
พยายามในกิจทั้งหลายรำไป และฟังปิดเสียซึ่งช่องทั้งหลายของตน

เย วุฑฺฒา อพฺภตฺติกฺกนฺตา

สมปตฺตทา กาลปริยาย

อิธ ธมฺมํ จริตฺวาน

เอเวเต ติวฺงคฺตา

แปลว่า ผู้ใดเป็นผู้เจริญ ถึงพร้อมซึ่งเวลาใกล้มรณะ ไม่ว่างเลยไปได้แล้ว ประพฤติ
ธรรมในโลกนี้ ผู้นั้นย่อมไปสู่ไตรทิพยได้ด้วยความปลอดภัยอย่างนี้

อิทํ สุตฺวา กาลิปติ

ธมฺมมตฺตนิ ปาลย

ธตฺตฏฺฐญฺจ มุญฺจาหิ

หํसानํ ปวฺรุตฺตมํ

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งชนชาวกาลี พระองค์ทรงสดับคำนี้แล้ว ขอ

ได้ทรงรักษาธรรมในพระองค์เกิด และขอพระองค์ทรงปล่อยพญาหงส์อัครรัฐผู้ประเสริฐ
สุดกว่าหมู่หงส์ทั้งหลาย

ในคาถาเหล่านั้น มีอรรถาธิบายว่า คำว่าน้อมเข้าไปคือน้อมเข้าไปใกล้ความตาย
คำว่า มรณกาล อธิบายว่า ข้าพระองค์ถึงวาระใกล้มรณกาลแล้ว จักไม่กล่าวอะไรเลย
พระองค์ผู้กษัตริย์ที่จะแสดงธรรมกถาแล้วขอให้กลัวด้วยมรณภัย คิดว่าเราจักฟังธรรมดังนี้
ชื่อว่ากระทำการกรรมอันไม่สมควรแล้ว

คำว่า เนื้อต่อ หมายถึง เนื้อที่ได้รับการศึกษาฝึกหัดไว้ดีแล้ว คำว่า ฆ่าหมาย
เอาฆ่าให้ตาย คำว่า นกต่อหมายเอานกที่นำมาล่อนั่นเอง คำว่า เสียงเลื่องลือ หมายถึง
เอาสระดอกปทุม เช่นเดียวกับเนื้อและนกต่ออันปรากฏในเสียงลือว่า เขมสระไม่มีภัย
คำว่า ผู้เลื่องลือ หมายถึงแสดงธรรมที่เลื่องลือกันอย่างนี้ว่า ท่านผู้เป็นบัณฑิต มีปกติ
กล่าวถ้อยคำอันวิจิตร คำว่าดัก คือ อธิบายว่า ผู้ใดดักผู้เลื่องลือคือฟังเบียดเบียนทำให้
เดือดร้อนด้วยเครื่องผูกคือบ่วงด้วยคิดว่า เราจักฟังธรรม คำว่านั้น อธิบายว่าสิ่งอะไร
อย่างอื่นที่จะเลวทรามของชนเหล่านั้นยังมีอยู่อีกเล่า

คำว่า คำอันประเสริฐ อธิบายว่า ผู้ใดกล่าวคำอันประเสริฐ คือ ถ้อยคำอันดี
แต่ปาก คำว่า ประพฤติธรรม คือ อาศัยธรรมอันเลวทรามนั้นด้วยการกระทำ คำว่า
ทั้งสองคือจากโลกทั้งสองคือเทวโลกแลมนุษยโลก คำว่า โลกนี้ อธิบายว่า บุคคลนี้แม้
บังเกิดในโลกนี้ บังเกิดในโลกหน้า คือ บุคคลเห็นปานนี้ ชื่อว่ากำจัดเสียจากโลกแห่ง
สุคติทั้งสองเสียแล้ว ย่อมเข้าถึงนรกอย่างเดียว

คำว่า ถึงความสงสัย คือ บุคคลแม้ถึงความสงสัยในชีวิตคือ ถึงความทุกข์แล้ว
ก็ไม่พึงลำบาก คำว่า ฟังปิดเสียซึ่งช่อง คือ ฟังปิดฟังกันเสียซึ่งช่องทะลุของตน

คำว่า เจริญ หมายถึงเป็นบัณฑิตผู้เจริญด้วยคุณ คำว่า ถึงพร้อมซึ่งเวลาใกล้
มรณะ คือ เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งเวลาใกล้มรณกาล ไม่ล่วงพ้นไปได้แล้ว คำว่า ผู้นั้นอย่างนี้
คือ ผู้นั้นยอมไปสวรรค์ได้อย่างนี้

คำว่า คำนี้ หมายถึงถ้อยคำอันอาศัยเหตุที่ข้าพระองค์กราบทูลไว้แล้วนี้ คำว่า
ธรรม หมายถึงธรรมที่เป็นประเพณีทั้งธรรมที่เป็นสุจริต

พระราชาทรงสดับคำนั้น จึงตรัสว่า

อาหารนตุทกั ปชชั

อาสนนญจ มหารหั

ปณฺชชโรโต ปโมกฺขามิ	ชตรกฺโข ยสฺสสินฺ
ตณฺจ เสนาปตี ธีริ	นิปฺพนํ อตฺตจินฺตกํ
โย สุเช สุชิตโร รณฺโณ	ทฺฤชิตโต โหติ ทฺฤชิตโต
เอตาทิสฺโส โช อรหติ	ปิณฺทมสนาตุ ฆตฺตุนฺ
ยถายํ สุขฺโข รณฺโณ	ปาณสาธารณฺ สขา

แปลว่า ชาวพนักงานทั้งหลายจงนำน้ำ น้ำมันชะโลมและอาสนะอันมีราคามากเถิด เราจักปล่อยพญาชตรฐราชสุวรรณหงส์ ผู้มีศอกออกจากกรง ผู้ใดเมื่อพระราชาทรงสำราญ เป็นผู้มีความสุขด้วย เมื่อพระราชามีความทุกข์ ย่อมเป็นผู้มีความสุขด้วย เขาจักปล่อยผู้นั้นจัดเป็นเสนาบดีมีปัญญา เป็นผู้ละเอียดยึดข้ออรรถ บุคคลเช่นนี้แล ย่อมสมควรเพื่อจะบริโภคนกก่อนข้าวของนายได้ เหมือนสุขุมหงส์เสนาบดี ผู้เป็นราชสหายทั่วไปแก่สัตว์มีชีวิตฉะนั้น

คำว่า น้ำ ในคานานั้น หมายถึงน้ำสำหรับล้างเท้า คำว่า น้ำมันชะโลม หมายถึงเอาน้ำมันชะโลมเท้า คำว่า ทรงสำราญ คือ เมื่อทรงสำราญอยู่

พวกชาวพนักงานมีอำนาจเป็นต้น ได้ฟังรับสั่งของพระราชแล้ว จึงนำอาสนะมาเพื่อพญาหงส์ทั้งสองนั้น แล้วจึงล้างเท้าของพญาหงส์ทั้งสองนั้นซึ่งจับอยู่บนอาสนะด้วยน้ำหอมชะโลมด้วยน้ำมันที่เคี้ยวให้เดือดแล้วตั้งร้อยครั้ง

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ปีจณฺจ สพฺพโสวณฺณํ	อฏฺฐปาหํ มโนรมํ
มกฺโข กาสิกวตฺถินํ	ชตรกฺโข อฺปาวิสิ
โกจฺจณฺจ สพฺพโสวณฺณํ	เวยฺยคฺฆมฺปริสิพฺพิตํ
สุขฺโข อชฺฌปาเวกฺขิ	ชตรกฺขสฺสนนฺตนฺตรา
เตสํ กายณฺจนปตฺเตหิ	ปฺฤ อาทาย กาสิโย
หิสนํ อภิหาเรสฺสุ	อคฺคํ รณฺโณ ปวาสิตํ

แปลว่า พญาหงส์ชตรฐเข้าไปเกาะตั้งมีแปดเท้า ล้วนไปด้วยทองคำนารีธรรม์เป็นตั้งเกลี้ยงเกลาลาดด้วยผ้าอันมาแต่แคว้นกาสิ สุขุมหงส์เกาะเก้าอี้ล้วนไปด้วยทองคำ หุ้มด้วยหนังเสือโคร่ง ในลำดับแห่งพญาหงส์ชตรฐ พวกชนชาวกาสิมากมายถือเอาโภชนะอันเลิศที่เขาส่งไปถวายพระราชานั้น นำเข้าไปให้แก่พญาหงส์ทั้งสองนั้นด้วย

แผ่นทองคำ

มีอรรธาธิบายว่า คำว่า กลี๋ยงเกลา คือ เป็นตั้งที่สำเร็จขึ้นด้วยการกระทำ คำว่า ผ้าอันมาแต่แคว้นกาสิ คือ เป็นตั้งที่ปลูลาดด้วยผ้าอันมาจากแคว้นกาสิ คำว่า แก้อี้ คือ ตั้งที่เขาสานไว้ไนท่ามกลาง คำว่า หุ้มด้วยหนังสือโคร่ง คือ ตั้งสำหรับเป็นที่ประทับนั่งของพระอัศรมเหสีในวันมงคล หุ้มด้วยหนังสือโคร่ง คำว่า แผ่นทองคำ หมายถึงเอาภาชนะทองคำ คำว่า มากมาย คือ เป็นจำนวนมาก คำว่า ชาวกาสิ คือ ชนผู้อยู่ในแคว้นกาสิ คำว่า นำเข้าไป คือ น้อมเข้าไป คำว่า โภชนะอันเลิศที่เขาส่งไปถวายพระราชา อธิบายว่า ชนชาวกาสิเป็นอันมาก นำเอาโภชนะมีรสอันเลิศต่าง ๆ ที่พวกเขาใส่ไว้ในจานทอง ๑๐๘ ใบสำหรับส่งไปถวายพระราชา เข้าไปเพื่อประโยชน์เป็นบรรณาการแก่พญาหงส์

ก็เมื่ออำมาตย์น้อมนำโภชนะนั้นเข้าไปอย่างนี้แล้ว พระเจ้ากาสิกราช ทรงรับภาชนะทองคำจากมือของพวกอำมาตย์เหล่านั้นด้วยพระหัตถ์ แล้วจึงทรงน้อมนำเข้าไปด้วยพระองค์เอง เมื่อจะทรงยกย่องพญาหงส์ทั้งสองนั้น จึงจิกกินข้าวตอกอันระคนด้วยน้ำผึ้งจากภาชนะนั้น และจึงดื่มน้ำหวาน ลำดับนั้นพระมหาสัตว์เห็นอาหารที่นำมาล้วนแต่ของดีเลิศและความเลื่อมใสของพระราชาจึงได้กระทำปฏิสันถาร

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ทิสฺวา อภิตฺ วัตฺถุ

กาสิราเชน เปสิตํ

กฺุสโล ชตฺตธฺมฺมานํ

ตโต ปุจฺฉิ อนนฺตวา

แปลว่า พญาหงส์ตรัสผู้ฉลาด เห็นข้าวที่เขานำมาให้ อันพระราชาแห่งชนชาวกาสิประทานแล้ว จึงได้ความธรรมนิยมเครื่องปฏิสันถาร ในกาลอันเป็นลำดับนั้นว่า

กจฺฉิ นุ โภโต กุสลํ

กจฺฉิ โภโต อนามยํ

กจฺฉิ รญฺฐิมิทํ ผิตํ

ธฺมฺเมน อนุสาสติ

แปลว่า พระองค์ทรงสำราญอยู่หรือ พระองค์ไม่ประชวรบ้างหรือ แคว้นมั่งคั่งนี้ พระองค์ทรงปกครองโดยธรรมหรือ

พระราชาตรัสว่า

กฺุสลญฺเจว เม หํส

อโถ หํส อนามยํ

อโถ รญฺฐิมิทํ ผิตํ

ธฺมฺเมน อนุสาสิหํ

แปลว่า ดูกรพญาหงส์เรามีความสบายดี อนึ่งเราได้ป่วยไข้ และแคว้นอันมั่งคั่ง

นี้ เราได้ปกครองโดยธรรม

พระมหาสัตว์ทูลถามว่า

กจฺจิ โภโต อมจฺเจสุ

โทโส โกจิ น วิชฺชติ

กจฺจิ จ เต ตวตฺเตสุ

นาวกฺกขนฺติ ชีวิตํ

แปลว่า ความผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มีในหมู่อำมาตย์ของพระองค์บ้างหรือ
และอำมาตย์เหล่านั้น ย่อมไม่จำหนงชีวิตในประโยชน์ของพระองค์บ้างหรือ

พระราชชาตรีตอบว่า

อโถปิ เม อมจฺเจสุ

โทโส โกจิ น วิชฺชติ

อโถปิ เต มมตฺเตสุ

นาวกฺกขนฺติ ชีวิตํ

แปลว่า แม้ความผิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่มีในหมู่อำมาตย์ของเรา อนึ่งแม้
หมู่อำมาตย์เหล่านั้น ย่อมไม่จำหนงชีวิตในประโยชน์ของเรา

พระมหาสัตว์ทูลถามว่า

กจฺจิ เต สาทิสี ภริยา

อสุสฺวา ปิยภาณินิ

ปุตฺตรูปยสุเปตา

ตว จฺนทฺวसानุคา

แปลว่า พระมเหสีของพระองค์ทรงมีสमानชาติ เป็นผู้เชื่อฟังมีถ้อยคำอันอ่อน
หวาน ทรงประกอบด้วยพระโอรส พระรูปโฉมและยศเป็นไปตามอำนาจพระราชอัธยาศัย
ของพระองค์แล้วหรือ

พระราชชาตรีตอบว่า

อโถ เม สาทิสี ภริยา

อสุสฺวา ปิยภาณินิ

ปุตฺตรูปยสุเปตา

มม จฺนทฺวसानุคา

แปลว่า พระมเหสีของเรา เป็นผู้ที่มีสमानชาติเสมอกัน เป็นผู้เชื่อฟัง มีถ้อยคำ
อันอ่อนหวาน ประกอบด้วยโอรส รูป และยศ เป็นไปตามอำนาจอัธยาศัยของเรา

พระมหาสัตว์ทูลถามว่า

กจฺจิ รกฺขํ อานุปฺปีฬิ

อกุโตจิจูปทฺทว

อสาหเสน ธมฺเมเน

สเมน อานุสาเสสิ

แปลว่า พระองค์ทรงปกครองแคว้นไม่ได้เบียดเบียน ไม่มีอันตรายแก่ที่ไหน ๆ

โดยความไม่เกรี้ยวกราด โดยธรรม โดยเสมอแลหรือ

พระราชชาตรัสตอบว่า

อโถ รฏฐิ์ อนุปปีฬิ์

อกุโตจิอุปทหวิ์

อสาหเสน ฌมุเมน

สเมน อนุสาสิหิ์

แปลว่า ก็เราปกครองแคว้นมิได้เบียดเบียน ไม่มีอันตรายแต่ที่ไหน ๆ โดยความไม่เกรี้ยวกราด โดยธรรม โดยเสมอ

พระมหาสัตว์ทูลถามว่า

กจฺจิ สนฺโต อปจिता

อสนฺโต ปริวชฺชิตา

โน จ ฌมุมิ์ นินฺรูกตฺวา

อฌมุมนฺหวตฺตสิ

แปลว่า พระองค์ทรงยำเกรงสัตบุรุษ เว้นอสัตบุรุษแล้วหรือพระองค์ไม่ห่างธรรมไม่ทรงประพฤติคล้อยไปตามสิ่งที่มีใช่เป็นธรรมหรือ

พระราชชาตรัสตอบว่า

สนฺโต จ เม อปจिता

อสนฺโต ปริวชฺชิตา

อฌมุเมวานฺหวตฺตามิ

อฌมุโม เม นินฺรูกโต

แปลว่า เรายำเกรงสัตบุรุษ และเว้นอสัตบุรุษแล้ว เราประพฤติคล้อยไปตามธรรม เราห่างจากสิ่งที่มีใช่ธรรมแล้ว

พระมหาสัตว์ทูลถามว่า

กจฺจิ อนาคติ์ ทิมิ์

สมเวกฺขสิ ฆตฺติย

กจฺจิ มตฺโต มทนิเย

ปรโลกิ์ น สนฺตสิ

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นกษัตริย์ พระองค์ทรงพิจารณาเห็นชัด ซึ่งพระชนมายุอันเป็นไปในอนาคตยังยืนนานอยู่หรือ พระองค์ทรงมีนเมาในอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งความมีนเมา ไม่ทรงสะดุ้งกลัวโลกหน้าบ้างหรือ

พระราชชาตรัสตอบว่า

นาหิ์ อนาคติ์ ทิมิ์

สมเวกฺขามิ ปกฺขิม

จิโต ทสฺสุ ฌมุเมสุ

ปรโลกิ์ น สนฺตสิ

แปลว่า ดูกรพญาหงส์ เราไม่พิจารณาเห็นชัด ซึ่งอายุอันเป็นไปในอนาคตยืนนาน เราดำรงอยู่แล้วในธรรม ๑๐ ประการ จึงไม่สะดุ้งกลัวต่อปรโลก

ทานิ สิลิ ปริจจาคิ

อกุกุโธ อวิหีสลย

อิจฺเจเต กุสเส ธมฺเม

ตโต เม ชายเต ปิติ

อาชฺชวํ มทฺทวํ ตป

ชนฺตี จ อวิโรธนํ

จิตฺเต ปสฺสสามิ อตฺตนิ

โสมนสฺสสญฺจนปฺปกํ

แปลว่า เราเห็นธรรมที่เป็นกุศลดำรงอยู่ในตนเหล่านี้ คือ ทาน ศีล บริจาค ความซื่อตรง ความอ่อนโยน ตบะ ความไม่โกรธและความไม่เบียดเบียน ความอดทน และความไม่พิโรธ แต่นั้นปิติแลโสมนัสมีประมาณไม่น้อยย่อมบังเกิดแก่เรา

สุมุโข จ อจินฺเตตฺตวา

ภาวโทสมนญฺญา

โส กุทฺโธ ผรฺสฺส วาจิ

ยานสฺมาสุ น วิชฺชนฺติ

วิสฺซชฺชิ ผรฺสฺส คิริ

อสุมากายํ วิหฺงคฺโม

นิจฺฉาเรสิ อโยนิโส

นยิทํ ปญฺญวตฺตามิวาตี

แปลว่า ก็สุขุขหงส์นี้ไม่ทันคิด ไม่ทราบโทษที่เป็นภาวะจึงเปล่งวาจาอันหยาบคายแก่เรา สุขุขหงส์นั้น ไม่ทันตรึกตรอง จึงเปล่งวาจาหยาบคายออกมา ย่อมกล่าวถึงโทษที่ไม่มีอยู่ในเรา คำของสุขุขหงส์นี้ ย่อมไม่เป็นเหมือนคำของผู้มีปัญญา

ในคาถาเหล่านั้น มีอรรถาธิบายว่า คำว่าเห็น คือมองเห็นเครื่องดีและเครื่องบริโภคนันเลิศมากมายเหล่านั้น คำว่า ประทานคือที่พระราชานำมาแล้วทรงน้อมเข้าไปให้ คำว่า ธรรมนิยมอันเป็นเครื่องปฏิสันถาร คือ ธรรมสำหรับกระทำปฏิสันถารในบุคคลผู้กระทำคราวแรก คำว่า จึงได้ถามในกาลเป็นลำดับนั้น คือ ในกาลนั้น ก็คาถา ๖ คาถาที่พญาหงส์อตรฐทูลถามตามลำดับมา มีคำว่า พระองค์ ทรงสำราญอยู่หรือ ดังนี้เป็นต้น ล้วนมีเนื้อความกล่าวไว้แล้วแต่หนหลังที่เดียว คำว่า ไม่ได้เบียดเบียน คือ พญาหงส์อตรฐทูลถามว่า พระองค์มิได้ทรงบีบคั้นชาวเมือง เหมือนบุคคลบีบอัดด้วยเครื่องยนต์บ้างหรือ คำว่า ไม่มีอันตรายแต่ที่ไหน ๆ คือ หาอันตรายจากที่ไหน ๆ มิได้เลย คำว่า พระองค์ทรงปกครองโดยเสมอ คือ พระองค์ทรงปกครองแคว้นนี้โดยธรรมโดยเสมออยู่หรือ คำว่า สัตบุรุษ หมายถึงเอาท่านผู้เป็นสัปบุรุษซึ่งประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น คำว่าไม่ห่างธรรม คือ ไม่ละทิ้งธรรม คำว่าอนาคตยืนาน คือ พระองค์ทรงเห็นชัดพระชนมายุของพระองค์อันเป็นอนาคตว่า ยังเป็นไปยั่งยืนอยู่หรือ คำว่า พิจารณาเห็นชัด คือ พญาหงส์อตรฐทูลถามว่า พระองค์ทรงทราบว่าอายุสังขารเป็นของน้อยหรือ คำว่า

เป็นที่ตั้งแห่งความมีนเมา คือ ในอารมณ์มีรูปเป็นต้น ที่นำความมีนเมามา คำว่า ไม่ทรง
 สะดุ้ง คือ ไม่ทรงกลัว มีคำอธิบายว่า พระองค์เป็นผู้ไม่ประมาทแล้วในกามคุณทั้งหลาย
 มีรูปเป็นต้น มิได้ทรงสะดุ้งกลัวปรโลก เพราะทรงกระทำกุศลมีทานเป็นต้นหรือ คำว่า
 สิบ หมายถึงเอาราชธรรมสิบประการ

เจตนาได้ที่เป็นไปในทานเป็นต้น ชื่อว่า ทาน ศีลห้าและศีลสิบเป็นต้น ชื่อว่า ศีล
 การบริจาคไทยธรรม ชื่อว่าบริจาค ความเป็นผู้ซื่อตรง ชื่อว่า ความซื่อตรง ความเป็นผู้
 อ่อนโยน ชื่อว่า ความอ่อนโยน กรรมคือการรักษาอุโบสถ ชื่อว่า ตบะ ส่วนเบื้องต้น
 แห่งเมตตา ชื่อว่า ความไม่โกรธ ส่วนเบื้องต้นแห่งกรุณา ชื่อว่าความไม่เบียดเบียน ความ
 อุดกัลป์ ชื่อว่า ความอดทน ความไม่ขัดเคือง ชื่อว่า ความไม่พิโรธ คำว่า ไม่ทันคิด คือ
 ไม่ทันคิดถึงคุณสมบัติของเราเหล่านี้ คำว่า โทษที่เป็นภาวะ หมายถึงโทษอันเกิดแก่จิต
 คำว่าไม่ทราบคือไม่รู้ คำว่าเรา อธิบายว่าขึ้นชื่อว่าโทษที่เกิดแก่จิตของเราย่อมไม่มี พญา
 หงส์มิได้ทราบถึงสิ่งที่ตัวควรจะรู้นั้น จึงได้กล่าววาจาหยาบคายออกมา คำว่าไม่ทันตรึก
 ตรอง คือ โดยมีใช่อุบาย คำว่าไม่มีในเรา อธิบายว่า พญาหงส์นี้ย่อมกล่าวถึงโทษที่ไม่มี
 อยู่ในเรา คำว่า คำนี้ อธิบายว่า เพราะฉะนั้นคำของสุขุขหงส์นี้ จึงเหมือนคำของผู้มี
 ปัญญาก็หาไม่ คือด้วยเหตุนี้และสุขุขหงส์ จึงปรากฏแก่เราเหมือนมิใช่เป็นบัณฑิต

สุขุขหงส์สดับคำนั้น จึงคิดว่า พระราชาทรงประกอบไปด้วยคุณอันใหญ่ ถูกเรา
 รุกรานและโกรธเคืองพระองค์ เราจักขอขมาโทษพระองค์เสียเถิด จึงกราบทูลว่า

อตุถิ เม ตํ อติสาริ	เวเคน มนุชาธิป
ชตรฎฺเฐ จ พนุชฺสมิ	ทุกฺขิ เม วิปุลลํ อหุ
ตุวํ โน ปิตาว ปตฺตานํ	ภูตานิ ธรณิรว
อสมากมธิปนฺนานิ	ชมสฺสุ ราชกฺุณฺชราติ

แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่กว่ามนุษย์ ข้อพลังพลานั้น มีอยู่แก่ข้าพระองค์
 โดยความริบร้อน อนึ่ง เมื่อพญาหงส์ตรฐูติดบ่วง ความทุกข์ได้มีแล้วแก่ข้าพระองค์มาก
 มาย ขอพระองค์ได้โปรดเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ ดุจบิดาเป็นที่พึ่งของบุตร และดุจแผ่น
 ดินเป็นที่พึ่งของสัตว์ทั้งหลายเถิด ข้าแต่พระองค์ผู้ราชกฤษณ ขอพระองค์ได้โปรดงดโทษ
 แก่ข้าพระองค์ ผู้ถูกความผิดเข้าครอบงำแล้วเถิด

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ข้อพลังพลาด หมายถึงเอาความพลาดพลังทุกอย่าง คำว่า

โดยความรีบร้อน คือ ข้าพระองค์เมื่อจะกราบทูลข้อความนี้ได้กราบทูลไปโดยความรีบร้อน คือ โดยความผลุนผลัน คำว่า ความทุกข์ คือ ความทุกข์อันเป็นไปทางจิต ได้มีแก่ข้าพระองค์มากมาย เพราะฉะนั้นข้าพระองค์จึงได้กราบทูลคำนั้นออกไปด้วยสามารถ ความโกรธ ข้าแต่มหाराชเจ้าจงทรงอดโทษนั้นแก่ข้าพระองค์เถิด คำว่า ของบุตร คือ พระองค์เปรียบเหมือนเป็นบิดาของบุตรทั้งหลาย คำว่า แผ่นดิน คือ หนึ่งเล่า ขอพระองค์จงเป็นที่พึ่งของข้าพระองค์ เหมือนแผ่นดิน เป็นที่พำนักอาศัยของเหล่าสัตว์ฉะนั้น คำว่า ครอบงำ อธิบายว่า ข้าพระองค์ผู้กำลังถูกโทษคือความผิดท่วมทับแล้ว สุขุขหงส์นั้นลงจากอาสนะ ประคองอัญชลีด้วยปีกทั้งสองข้าง แล้วจึงกราบทูลคำนี้ว่า ขอพระองค์ได้โปรดงดโทษ ดังนี้

ลำดับนั้น พระราชาจึงทรงสวมกอดสุขุขหงส์นั้นแล้ว ทรงพาไปให้เกาะบนตั้งทอง เมื่อจะทรงรับการแสดงโทษ จึงตรัสว่า

เอวนุเต อนุโมทาม

ยัม ภาวัม น นิคฺขุหฺลึ

ซีลัม ปฏฺฐินฺหฺลึ ปกฺขึ

อุชฺชุกฺโกสิ วิหฺงฺคโมติ

แปลว่า เพราะท่านมิได้ปกปิดซึ่งความในใจ เพราะฉะนั้นเราย่อมอนุโมทนาแก่ท่านด้วยอาการอย่างนี้ ดูกรหงส์ ท่านย่อมเป็นหงส์ชื่อตรง ท่านจงทำลายความตรึงจิตเสียเถิด

คำว่า อนุโมทนา ในคานานั้น อธิบายว่า เราย่อมงดโทษนั้นแก่ท่าน คำว่า เพราะ อธิบายว่า เพราะเหตุที่ท่านมิได้ซ่อนเร้นสิ่งซึ่งควรจะปิดบังในใจของตน คำว่า ความตรึงจิต หมายถึงเอาเสาเรือนแห่งจิต คือหลักตอแห่งจิต

ก็พระราชาครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว ทรงเลื่อมใสธรรมกถาของพระมหาสัตว์และความชื่อตรงของสุขุขหงส์ จึงทรงพระดำริว่า ธรรมดาผู้มีความเลื่อมใส ต้องกระทำอาการแสดง ความเลื่อมใส เมื่อจะทรงมอบสิริราชสมบัติของพระองค์แก่พญาหงส์ทั้งสองนั้น จึงตรัสคานาว่า

ยงฺกิลฺลจึ รตนัม อตฺถึ

กาสิราชนิเวสเน

รชฺฏัม ชาตฺรฺรูปฺลฺลจ

มุตฺตา เวฬุริยา พหุ

มณฺโโย สงฺขมุตฺตฺตฺลฺลจ

วตฺถึกัม หริจฺนฺทนัม

อชินัม ทนฺตฺถณฺทฺลฺลจ

โลหัม กาศายสํ พหุ

เอตํ ททามิ โววิตุดํ

อิสฺสรียํ วิสฺสขฺขามิ โว

เราขอมอบทรัพย์เครื่องปลื้มใจทุกชนิด ที่มีอยู่ในราชนิเวศน์ของเราผู้เป็นราชาของชนชาว กาสีนั้นให้แก่ท่าน คือ เงิน ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์เป็นอันมาก และเครื่องแก้ว มณี สังข์ ไข่มุก ผ้า จันทร์แดง หนังสือเหลือง เครื่องงา ทองแดงและเหล็กอีกมาก เรา ขอสละความเป็นใหญ่ให้แก่ท่าน

มีอรรธาธิบายว่า คำว่าที่มีอยู่ คือที่เก็บไว้ คำว่าแก้วมุกดา คือ แก้วมุกดาทั้งที่ เจียรไนแล้วและยังมิได้เจียรไน คำว่า แก้วมณี ได้แก่ เครื่องใช้ที่ทำด้วยแก้วมณีทั้ง หลาย คำว่า สังข์ ไข่มุก หมายถึงเอาแก้วสังข์ทักษิณาวัฏและแก้วไข่มุกกลมดุมมะขามป้อม คำว่าผ้า หมายถึงเอาผ้าเนื้อละเอียดซึ่งนำมาจากแคว้นกาสิ คำว่าหนังสือเหลือง คือ หนังสือมฤคเหลือง คำว่าทองแดงแลเหล็ก หมายถึงเอาโลหะมีสีแดง และโลหะมีสีดำ คำว่า ความเป็นใหญ่ อธิบายว่า เราขอสละราชสมบัติในพระนครพาราณสี มีอาณาเขตกว้าง ยาว ๑๒ โยชน์ กับเศวตฉัตรประดับมาลาทองให้แก่ท่าน

ก็พระราชครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว จึงทรงบูชาพญาหงส์แม่ทั้งสองนั้นด้วยเศวตฉัตร มอบราชสมบัติให้ ลำดับนั้น พระมหาสัตว์เมื่อจะสนทนากับพระราชาก็กราบทูลว่า

อทฺธา อปฺจิตา ตฺยมฺหา

สกุทตา จ รเถสภ

ธมฺเมสุ วตฺตมานานํ

ตฺว โน อจฺริโย ภว

อจฺริย สมนุญฺญาตา

ตยา อนฺมฺตา มยํ

ตํ ปทกฺขินฺโต กตฺวา

ญาตี ปสฺเสมฺรินฺทม

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมทัพ ข้าพระองค์เป็นผู้อันพระองค์ทรงยำเกรง และทรงสักการะ โดยแน่แท้แล้ว ขอพระองค์ทรงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ผู้ประพฤติดูอยู่ในธรรมทั้งหลาย เกิด ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นอาจารย์ ผู้ย้ายซึ่งข้าศึก ข้าพระองค์เป็นผู้อันพระองค์ทรงยอม อนุญาตแล้ว ข้าพระองค์ขอกระทำพระองค์โดยเบื้องขวาและจักกลับไปหาญาติทั้งหลาย

คำว่า ธรรม หมายถึงเอา ธรรม คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ คำว่า เป็น อาจารย์ คือ พระองค์ เป็นผู้ฉลาดกว่าข้าพระองค์ทั้งสอง เพราะฉะนั้น ขอพระองค์จง เป็นอาจารย์ของข้าพระองค์เกิด ก็อีกอย่างหนึ่งพระมหาสัตว์ทูลว่า อนึ่ง พระองค์จงเป็น อาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสองเกิด เพราะพระองค์ตรัสราชธรรม ๑๐ ประการ และ เพราะพระองค์ทรงแสดงโทษแก่สุขุมหงส์แล้ว ทรงกระทำการงดโทษ เพราะฉะนั้น ขอ

พระองค์จึงเป็นอาจารย์ของข้าพระองค์ทั้งสองด้วยเหตุที่ให้ศึกษามารยาทแม่ในวันนี้เกิด
คำว่า ผู้ย้ายซึ่งข้าศึก อธิบายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ย้ายซึ่งข้าศึก ข้าพระองค์จักเห็นหมู่ญาติ
ทั้งหลาย

พระราชาประทานอนุญาตให้พญาหงส์ทั้งสองนั้นกลับไป แม้เมื่อพระโพธิสัตว์
แสดงธรรมอยู่ที่เดียว อรุณขึ้นมาแล้ว

พระราชามือจะทรงประกาศเนื้อความนั้นจึงตรัสว่า

สพฺพรัตติ จินฺตยิตฺวาน

มนฺตยิตฺวา ยถากถํ

กาสิกฺกราชา อนฺนุญฺจาสิ

หิํสานํ ปวฺรุตฺตมํ

พระเจ้ากาสิกราชทรงพระดำริแลทรงปรึกษาข้อคดีตามที่ได้กล่าวมาตลอดราตรี ทรง
อนุญาตแต่พญาหงส์ทั้งสองผู้ประเสริฐสุด

คำว่า ตามที่ได้กล่าวมาในคานานั้น มีอธิบายว่า พระเจ้ากาสิกราช ทรงพระ
ดำริถึงเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งที่พระองค์ควรจะดำริ และทรงปรึกษาถึงข้อความที่ควร
จะปรึกษากับพญาหงส์ทั้งสองนั้น คำว่า ทรงอนุญาต คือพระองค์ทรงอนุญาตว่า ท่านทั้ง
สองจงพากันกลับไปเถิด

พระโพธิสัตว์ผู้อันพระราชานั้นทรงอนุญาตอย่างนี้แล้ว จึงทูลถวายโอวาทพระราช
ว่า ขอพระองค์อย่าได้ทรงประมาท จงเสวยราชสมบัติโดยชอบธรรมเถิด แล้วให้พระ
ราชาประดิษฐานอยู่ในศีลห้า พระราชาทรงน้อมข้าวตอกอันระคนด้วยน้ำผึ้งและน้ำหวาน
เข้าไปให้แต่พญาหงส์ทั้งสองนั้นด้วยภาชนะทองคำ ในเวลาที่เสร็จอาหารกิจแล้ว จึงทรง
บูชาด้วยของหอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้น ทรงเอาผอบทองคำประคองพระโพธิสัตว์
ยกขึ้นด้วยพระองค์เอง ฝ่ายพระนางเขมาเทวี ทรงยกสุขุมหงส์ขึ้น ลำดับนั้น ท้าวเธอ
ทั้งสองจึงให้เผยแพร่บัญญัติแล้วตรัสว่า ดูกรท่านผู้เป็นนาย ท่านทั้งสองจงกลับไปในเวลา
มีอรุณขึ้นเถิด แล้วทรงปล่อยพญาหงส์นั้นไป

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ตโต รตฺยา วิวสเน

สุริยสุสฺสुकฺคมนํ ปติ

เปกฺขโต กาสิราชสฺส

ภวนโต วิคาหิสฺสุ

พระอาทิตย์อัสดงคตแล้ว เมื่อราตรีนั้นสว่างแจ้ง พญาหงส์ทั้งสองนั้นก็บินไปจากพระ
ราชวังของพระเจ้ากาสิกราชแล้ว

คำว่า บินไป คือ แล่นขึ้นไปสู่อากาศ

พระมหาสัตว์บินขึ้นไปจากผอบทองคำ แล้วเล่าโลมพระราชาวา ข้าแต่มหาราชเจ้า พระองค์อย่าได้เสียพระทัยเลย พระองค์พึงเป็นผู้ไม่ประมาท ทรงประพฤติในโอวาทของข้าพระองค์เถิด ดังนี้แล้ว จึงพาสุขุมหงส์บินไปยังเขาจิตตภูฏาทีเดียว ฝ่ายหงส์เก้าหมื่นหกพันแม่เหล่านั้นแล พากันบินออกจากถ้ำทอง จับอยู่บนพื้นเขา เห็นพญาหงส์ทั้งสองนั้นบินกลับมา จึงบินไปต้อนรับห้อมล้อมแล้ว หงส์ทั้งสองนั้นแวดล้อมไปด้วยหมู่ญาติเข้าไปยังภูเขาจิตตภูฏา

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

เต อโรเค อนุปุตเต

ทิสวาน ปรมะ ทิเช

เกเกติมกรู หังสา

ปุกุสทุโท อชายถ

หงส์เหล่านั้น เห็นหงส์ทั้งสองผู้ยิ่งใหญ่ไม่มีโรคมาถึงโดยลำดับ จึงได้กระทำเสียงว่า เกเก เก ดังนี้ เสียงดังแข็งแซ่ได้บังเกิดขึ้นแล้ว หงส์ผู้มีความเคารพนายเหล่านั้นได้ปัจจัยแล้ว ด้วยเหตุที่นายพนักกลับมาได้ จึงพากันกระโดดโลดเต้นเข้าห้อมล้อมนายจนรอบ

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ได้กระทำเสียง คือ ได้เปล่งเสียงดังลั่น แข็งแซ่ไปหมด คำว่า ยิ่ง คือ สูงสุด คำว่า เกเก อธิบายว่า พวกหงส์เหล่านั้น ได้กระทำเสียงว่า เกเก ด้วยเสียงร้องตามภาษาของตน คำว่า ผู้มีความเคารพนาย คือ ผู้เต็มไปด้วยความเคารพในพญาหงส์ผู้เป็นนาย คำว่า ห้อมล้อม คือ หงส์เหล่านั้นมีความยินดีด้วยเหตุที่นายพนักกลับมาได้ จึงพากันเข้าห้อมล้อมนายนั้นอยู่โดยรอบ คำว่า ได้ปัจจัยแล้ว คือ ได้ที่พึ่งแล้ว

พวกหงส์เหล่านั้น ครั้นห้อมล้อมอยู่อย่างนี้ จึงพากันได้ถามว่า ข้าแต่มหาราช พระองค์พ้นได้อย่างไร พระมหาสัตว์จึงเล่าถึงความที่ตนพ้นมาได้เพราะอาศัยสุขุมหงส์ และเล่าถึงกิจการที่กระทำกันในราชตระกูลและกิจการที่นายลูกทบุตรกระทำทำให้พวกหงส์เหล่านั้นฟัง ผู้หงส์ได้สดับเรื่องราวนั้นแล้ว จึงกล่าวอวยพรอีกว่า สุขุมหงส์ผู้เป็นเสนาบดี และนายพรานจงเป็นผู้มีความสุข นิราศทุกข์ มีชีวิตอยู่ยืนยาวเถิด

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสพระคาถาอันเป็นคาถาสุดท้ายว่า

เอว มิตุตวตติ อตุถา

สพเพ โหนติ ปทกฺขินา

หังสา ยถา ฐตฺตฺรฐจา

ณาทิสงฺฆมฺพาคมฺมุ

ประโยชน์ทั้งมวลของผู้สมบูรณ์ด้วยเหล่ามิตต์ ย่อมประกอบไปด้วยสุขเจริญ เหมือนพญาหงส์อตรฐเกิดประโยชน์ประกอบด้วยสุขเจริญ ได้กลับมาถึงหมู่ญาติฉะนั้น

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ผู้สมบูรณ์ด้วยมิตต์ คือ ผู้ถึงพร้อมด้วยกัลยาณมิตต์ คำว่า ประกอบไปด้วยสุขเจริญ คือ ย่อมสำเร็จความสุขและประกอบไปด้วยความเจริญ คำว่า พญาหงส์เหล่าอตรฐ อธิบายว่า เปรียบเหมือนพญาหงส์เหล่าอตรฐแม้ทั้งสองนั้น คือ พญาหงส์และสุขหงส์เสนาบดี สมบูรณ์ด้วยกัลยาณมิตต์ทั้งสอง คือ พระราชาและนายสุททบุตร คำว่า ได้กลับมาถึงหมู่ญาติ อธิบายว่า ประโยชน์ของหงส์ทั้งสองนั้นกล่าวคือ การได้กลับมาถึงหมู่ญาติ ย่อมประกอบไปด้วยความเจริญเกิดแล้ว คือว่า ประโยชน์ทั้งหลายของผู้สมบูรณ์ด้วยกัลยาณมิตต์แม้เหล่าอื่น ก็ย่อมประกอบไปด้วยความสุขความเจริญอย่างนี้เหมือนกัน

พระศาสดาครั้นทรงนำพระธรรมเทศนานี้มาแล้ว จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ใช้ว่าอานนท์จะบริจาคชีวิตเพื่อเราตถาคตในบัดนี้เท่านั้นก็หามิได้ ถึงเมื่อก่อนอานนท์ก็ได้สละชีวิตเพื่อตถาคตมาแล้วเหมือนกัน แล้วจึงทรงประมวลชาดกว่า นายพรานในกาลนั้น ได้มาเป็นภิกษุชื่อว่า ฉนนะในกาลนี้ พระนางเขมาเทวี ได้มาเป็นภิกษุชื่อ เขมา พระราชาได้มาเป็นสารีบุตร สุขหงส์เสนาบดี ได้มาเป็นภิกษุชื่ออานนท์ บริษัทนอกนั้น ได้มาเป็นพุทธบริษัทแล้ว ส่วนพญาหงส์อตรฐ ได้มาเป็นเราผู้ตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า

จบ มหาหังสชาดก

สุธาโภชนชาดก

นคุดตเม คิริวเร คนุธมาทเนติ อิทํ สตุถา เขตวเน วิหรนุโต เอกํ
ทานชฎาสยํ ภิกขุ อารพุก กเถสิ

พระศาสดาเมื่อเสด็จประทับ ณ พระวิหารเชตวัน ทรงพระปรารภภิกษุผู้มี

อธยาศัยในการบำเพ็ญทานรูปหนึ่ง ตรีสพระธรรมเทศานี้ มีคำเริ่มต้นว่า **นคุดตเม คิริวเร คนุธมานเ** ดังนี้

ได้ยินว่า ภิกษุหนึ่งเป็นบุตรสกุลคนหนึ่งในเมืองสาวัตถี ได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระศาสดา มีจิตเลื่อมใสแล้วจึงออกบวชกระทำศีลให้บริบูรณ์ประกอบด้วยธุดงค์คุณ มีเมตตาจิตแผ่ไปในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย เป็นผู้ไม่ประมาทในการบำรุงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์วันละ ๓ ครั้ง เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยมรรยาทมีอธยาศัยชอบในการให้ทานได้บำเพ็ญสาราณียธรรมให้บริบูรณ์แล้ว ภิกษุหนึ่งเมื่อปฏิบัติทุกทั้งหลายมีอยู่ ย่อมให้สิ่งของที่ตนได้แล้วจนหมดสิ้น แม้นตนเองถึงกับอดอาหาร เพราะฉะนั้นเธอก็ได้ปรากฏในหมู่ภิกษุว่าเป็นผู้มีอธยาศัยในการจำแนกทาน ยินดียิ่งในทาน ต่อมาวันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายสนทนากันในโรงธรรมสภาว่า ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุชื่อโชนเป็นผู้มีอธยาศัยในการจำแนกทาน ยินดียิ่งแล้วในทาน ตัดความโลภเสียได้แล้ว มีน้ำมีประมาณเพียงของมือหนึ่งที่ตนได้มา ก็ถวายแก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายหมด เธอมีอธยาศัยดุจพระโพธิสัตว์ พระศาสดาทรงได้ยินถ้อยคำนั้นด้วยพระโสตธาตุเพียงดังทิพย์ จึงเสด็จออกจากพระคันธกุฎีเสด็จมาตริสถามว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้พวกเธอนั่งประชุมสนทนากันด้วยเรื่องอะไรกัน เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้เมื่อชาติก่อนเป็นผู้ไม่ให้ทานเป็นปกติ เป็นผู้ตระหนี่ ไม่ให้ของอะไร ๆ แก่ใคร ๆ แม้หยาดน้ำมันด้วยปลายหญ้า ต่อมาเราได้ทราบเธอกระทำเธอให้หมดพศพรรณนาผลแห่งทาน ให้ตั้งอยู่ในทานแล้ว เธอได้รับพรในสำนักแห่งเราว่า แม้ได้น้ำมาเล็กน้อยเพียงของมือหนึ่ง ยังมีได้ให้ทานแล้ว ก็จักไม่ดื่มหน้านั้น ด้วยผลแห่งการที่ได้รับพรในสำนักของเรา เธอจึงเป็นผู้มีอธยาศัยในการจำแนกทาน เป็นผู้ยินดียิ่งแล้วในทาน ครั้นตรัสฉะนี้แล้ว ทรงดูชฎีภาพหนึ่งอยู่ เมื่อพวกภิกษุผู้ฉลาดด้วยอนุสนธิในเรื่องเทศนาเหล่านั้น กราบทูลอาราธนา จึงทรงนำอดีตนิทานมาทรงแสดงดังต่อไปนี้

อดีเต พาราณสีย พุรุมทตเต รชขั กาเรนเต เอโก คหปติ อทุโธ อโหสิ ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติในพระนครพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นคฤหบดีคนหนึ่ง เป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติประมาณ ๘๐ โภกียาภายหลัง พระราชาได้ประทานตำแหน่งเศรษฐีแก่พระโพธิสัตว์นั้น เศรษฐีนั้นได้เป็นผู้อัน

พระราชาทรงบูชาแล้ว และอันชาวเมืองชาวชนบทนับถือบูชาแล้ว วันหนึ่งเธอแลดูสมบัติของตนแล้วคิดว่า ยศนี้เรามีได้นอนหลับอยู่ได้แล้วหรือว่าเราทำกายทุกจจริตเป็นต้นไว้ในอดีตภพแล้วได้มาก็หาไม่ได้ เราบำเพ็ญกายสุจริตเป็นต้นให้บริบูรณ์แล้วจึงได้มา แม้ในอนาคตกาลเล่าเราก็ควรจะกระทำที่พึงของเรา เธอจึงไปยังสำนักของพระราชากราบทูลว่า ขอเดชะ ทรัพย์ในเรือนของข้าพระองค์มีอยู่ถึง ๘๐ โภกฏี ขอพระองค์จงรับทรัพย์นั้นไว้ เมื่อพระราชารับสั่งว่า เราไม่มีความต้องการทรัพย์ของท่าน ทรัพย์ของเราก็มากมายอยู่แล้ว ตั้งแต่ขึ้นไปท่านปรารถนาสิ่งใด ก็จงถือเอาสิ่งนั้นเถิด จึงกราบทูลว่า ขอเดชะ ข้าพระองค์จะได้ให้ทรัพย์ของข้าพระองค์เป็นประโยชน์อย่างไรดีหนอ ลำดับนั้น พระราชาก็ตรัสว่า ท่านจงกระทำตามความพอใจเถิด ดังนี้ เธอจึงให้สร้างศาลาทานขึ้น ๖ แห่ง คือที่ประตูพระนคร ๔ แห่ง ที่ท่ามกลางพระนคร ๑ แห่ง และที่ประตูเรือนของตน ๑ แห่ง กระทำการบริจาคทรัพย์วันละ ๖ แสนบำเพ็ญมหาทานอยู่ทุก ๆ วัน เธอให้ทานอยู่อย่างนี้จนตลอดชีวิต แล้วสั่งสอนพวกลูก ๆ ว่า เจ้าอย่าได้ตัดทานวงศ์นี้ของเราเสีย ครั้นสิ้นชีวิตแล้วได้บังเกิดเป็นท้าวสักกเทวราช แม้บุตรของเศรษฐีนั้นก็ให้ทานเหมือนบิดาฉะนั้น ครั้นทำลายชันรฐ์ก็ไปบังเกิดเป็นพระจันทรเทพบุตร บุตรของพระจันทรเทพบุตรก็บำเพ็ญทานเหมือนบิดา ได้บังเกิดเป็นสุริยเทพบุตรแล้ว บุตรแห่งสุริยเทพบุตรนั้นบำเพ็ญทานเหมือนบิดาก็ได้บังเกิดเป็นพระมาตลีเทพบุตร บุตรแห่งพระมาตลีก็บำเพ็ญทานเหมือนบิดา บังเกิดเป็นพระปัญจสิขเทพบุตร ส่วนบุตรคนที่ ๖ แห่งปัญจสิขเทพบุตรนั้นได้เป็นเศรษฐีนามว่า มัจฉริยโกสิยะ มีทรัพย์สมบัติถึง ๘๐ โภกฏี เศรษฐีนั้นเป็นคนตระหนี่เหนียวแน่น มานึกว่าบิดาและปู่ของเราเป็นคนพาล ทิ้งทรัพย์ที่แสวงหามาด้วยความลำบากเสียแล้ว ส่วนเราจักรักษาทรัพย์ไว้ จักไม่ให้อะไร ๆ แก่ใคร ๆ เลย จึงให้หรือโรงทานทั้ง ๖ แห่งนั้นเผาไฟเสียสิ้น ลำดับนั้นพวกเขาจากมาประชุมกันที่ประตูเรือนของเศรษฐีนั้น ยกแขนทั้งสองขึ้นร้องคร่ำครวญด้วยเสียงอันดังว่า ข้าแต่มหาเศรษฐีขอท่านจงอย่ากระทำทานวงศ์แห่งบิดาและปู่ของท่านให้ฉิบหายเสียเลย ท่านจงให้ทานเถิด มหาชนได้ยินก็พากันติเตียนเศรษฐีนั้นว่า มัจฉริยโกสิยะเศรษฐีตัดทานวงศ์ของตนเสียแล้ว เศรษฐีนั้นก็มีความละอายได้ตั้งคนรักษาไว้เพื่อคอยห้ามมาจากผู้มาที่ประตูเรือน พวกเขาจากเหล่านั้นหมดที่พึ่งก็มิได้มองดูประตูเรือนของเศรษฐีนั้นอีกเลย จำเดิมแต่นั้นมาเขาก็รวบรวมทรัพย์เองที่เดียว ไม่บริโภคด้วยตนเอง ทั้งไม่ให้บุตรและภรรยาเป็นต้น

บริโศคอีกด้วย ตนเองบริโศคข้าวปลายเกวียนปนรำ มีสัมพะอุมเป็นกับข้าว หนึ่งผ้าเนื้อหยาบที่ช่างทอทอสักว่าเป็นดังรากไม้ผลไม้ กั้ نرمไบตาล ใช้รถเก่าคร่ำคร่ำเทียมด้วยโคแก่เป็นยานพาหนะ ทรัพย์อันเป็นของเศรษฐีผู้เป็นอสัตบุรุษนั้นได้เป็นดังสุนัขได้ผลมะพร้าวด้วยประการฉะนี้

วันหนึ่ง มัจฉริยโกสียเศรษฐีนั้น เมื่อจะไปสู่ที่เฝ้าพระราชชา คิดว่า เราจะไปชวนอนุเศรษฐีไปด้วย จึงได้ไปเรือนของอนุเศรษฐีนั้น ในขณะที่อนุเศรษฐีแหวดล้อมด้วยบุตรธิดา กำลังบริโศคข้าวปายาสที่ปรุงด้วยของที่เจือด้วยเนยใสใหม่ น้ำผึ้งสุกและน้ำตาลกรวด อนุเศรษฐีนั้นครั้นเห็นมัจฉริยโกสียเศรษฐีมาจึงลุกจากอาสนะ กล่าววาเชิญท่านมหาเศรษฐีมาหนึ่งที่บัลลังก์นี้ เชิญบริโศคข้าวปายาสด้วยกัน มหาเศรษฐีพอเห็นข้าวปายาสก็เกิดน้ำลายไหล อยากจะใคร่บริโศคบ้าง แต่คิดอย่างนี้ว่า ถ้าเราบริโศคเราก็จะต้องกระทำสักการะตอบแทนในเวลาทีอนุเศรษฐีไปยังเรือนของเรา เมื่อเป็นเช่นนี้ทรัพย์ของเราจักพินาศ เราจักไม่บริโศคละ ลำดับนั้นมหาเศรษฐีแม้ถูกอนุเศรษฐีอ้อนวอนอยู่บ่อย ๆ จึงกล่าวกะอนุเศรษฐีนั้นว่า เราพึ่งบริโศคมาเดี๋ยวนี้อเอง เรายังอ้อมอยู่ แล้วมิได้ปรารถนาจะบริโศค แต่เมื่ออนุเศรษฐีบริโศคอยู่ มหาเศรษฐีนั่งมองดูอยู่มีน้ำลายไหลออกจากปาก เมื่อเสร็จกัตตกิจของอนุเศรษฐี จึงไปยังพระราชนิเวศน์ด้วยกัน กลับจากพระราชนิเวศน์มาถึงเรือนของตน ถูกความอยากในรสแห่งข้าวปายาสบีบคั้นอยู่ จึงคิดว่า ถ้าเราจักพูดว่า เราอยากบริโศคข้าวปายาส มหาชนก็พลอยอยากบริโศคกับเราด้วย สิ่งที่เป็นอันมากมีข้าวสารเป็นต้นก็จักหมดเปลืองไป เราจักไม่บอกแก่ใคร ๆ มหาเศรษฐีนั้นคิดถึงแต่ข้าวปายาสอยู่อย่างเดียว ทำคึนและวันให้ล่วงไป มิได้บอกแก่ใคร ๆ เพราะกลัวทรัพย์จะหมด อดกลั้นความอยากไว้ เมื่อไม่อาจจะอดกลั้นโดยลำดับได้ ก็เป็นผู้มีโรคผอมเหลืองเกิดขึ้น แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ มหาเศรษฐีก็ไม่บอกใครเพราะกลัวทรัพย์จะหมดไป ในเวลาต่อมาก็เป็นผู้หมดกำลัง จึงเข้าไปสู่ที่นอนแล้วแอบซ่อนนอนอยู่ ลำดับนั้นภรรยาจึงเข้าไปใกล้มหาเศรษฐีนั้นแล้วเอามือบีบหวดพลาถถามว่า ข้าแต่นายท่านไม่สบายเป็นอะไรไปหรือ ไม่เป็นอะไรหรือทรวงนางผู้เจริญ ความไม่สบายในร่างกายของท่านมีอยู่หรือ ความไม่สบายในร่างกายของเราก็ไม่มี ข้าแต่นายท่านเป็นผู้ผอมเหลืองเกิดขึ้นแล้ว ท่านมีความคิดอะไรบ้างหรือ หรือว่าพระราชกริ้วท่าน หรือพวกลูก ๆ กระทำการดูหมิ่น หรือความอยากอะไรบังเกิดขึ้นแล้วแก่ท่าน เออ ความอยากเกิดขึ้นแล้วแก่เรา

ถ้าเช่นนั้น ขอท่านจงบอกมาเถิด ท่านจักอาจรักษาถ้อยคำของเราไว้ได้หรือ ถ้าเป็นวาจาที่ข้าพเจ้าควรจะรักษา ข้าพเจ้าก็จักรักษาไว้ แม้เมื่อภรรยากล่าวรับรองอยู่อย่างนี้ มหาเศรษฐีก็ไม่อาจจะบอกได้เพราะกลัวเสียทรัพย์ ครั้นถูกภรรยารบเร้าอยู่บ่อย ๆ จึงได้บอก ว่า ดูกรนางผู้เจริญ วันหนึ่งเราเห็นอนุเศรษฐีบริโภคข้าวปายาสที่ปรุงด้วยของอันเจือด้วยเนยใสใหม่ น้ำผึ้ง น้ำตาลกรวด จำเดิมแต่วันนั้นมา ก็เกิดอยากจะบริโภคข้าวปายาสอย่างนั้นบ้าง ดูกรท่านผู้เป็นอัสตบุรุษ ตัวท่านยากจนนักหรือ ข้าพเจ้าจักหุงข้าวปายาสให้เพียงพอแก่ชาวพระนครทั้งสิ้น คราวนั้นได้เป็นจุดดั่งว่ากาลที่มหาเศรษฐีถูกตีศีรษะด้วยท่อนไม้ เขาโกรธภรรยามาก กล่าวว่า เราธู้อยู่ที่ท่านเป็นผู้มีทรัพย์มาก ถ้าว่าทรัพย์ที่นำมาจากเรือนสกุลของท่านมีอยู่ ท่านจงหุงข้าวปายาสแจกแก่ชาวเมืองทั้งหลายเถิด ถ้าเช่นนั้นข้าพเจ้าจะหุงให้พอแก่ชาวบ้านผู้อยู่ในถนนเดียวกัน ประโยชน์อะไรด้วยชนเหล่านั้นแก่ท่าน พวกเขาก็จงกินของของตนเองซิ ถ้าอย่างนั้น ข้าพเจ้าจะหุงให้พอแก่ชนผู้อยู่รอบเรือนข้างละเจ็ด ๆ ตั้งแต่เรือนนี้ไป ท่านจะได้ประโยชน์อะไรด้วยชนเหล่านั้น ถ้าอย่างนั้นข้าพเจ้าจะหุงพอพวกชนผู้เป็นบริวารในเรือนหลังนี้เท่านั้น ประโยชน์อะไรด้วยชนนี้แก่ท่าน ถ้าอย่างนั้นข้าพเจ้าจะหุงให้พอแก่ชนที่เป็นญาติพวกพ้องเท่านั้น ประโยชน์อะไรด้วยชนเหล่านั้นแก่ท่าน ถ้าอย่างนั้นข้าพเจ้าจะหุงให้เฉพาะแก่ท่านและข้าพเจ้าเพียงสองคนเท่านั้น ตัวท่านเป็นอะไรเล่า ข้าวปายาสที่ไม่สมควรแก่ท่าน ครั้นภรรยา กล่าวว่าถ้าอย่างนั้น ข้าพเจ้าจะหุงให้พอแก่ท่านคนเดียวเท่านั้น มหาเศรษฐีจึงกล่าวว่า ก็ถ้าท่านจะหุงเฉพาะเราคนเดียวแล้ว จงอย่าหุงในเรือนนี้เลย ด้วยว่าเมื่อท่านหุงในเรือนนี้ ชนมากมายก็คอยหวังจะบริโภค ก็ท่านจงเอาแบ่งข้าวสารของเราแบ่งออกเป็น ๔ ส่วน น้ำตาลกรวดสักหยิบมือหนึ่ง นมเนยและน้ำผึ้งอย่างละขวดกับภาชนะสำหรับหุงใบหนึ่ง ให้แก่เรา เราจักเข้าไปหุงในที่นั้นแล้วบริโภค ภรรยาได้กระทำตามคำสั่งทุกประการ เศรษฐีให้คนใช้เอาผ้าห่อของเหล่านั้นทั้งหมด แล้วให้ถือไปส่งแล้วกล่าวว่า เจ้าจงไปยืนอยู่ที่โน้น ส่งคนใช้ไปข้างหน้าแล้วไปแต่ผู้เดียว เอาผ้าคลุมแปลงเพศมิให้ใครรู้จักไปถึงที่ป่านั้น ให้คนใช้ทำเตาที่โคนกอไม้แห่งหนึ่งริมแม่น้ำ ให้หาฟืนและน้ำมาแล้วบอกว่า เจ้าจงยืนอยู่ที่หนทางแห่งหนึ่ง ถ้าเห็นใคร ๆ มาพึงให้สัญญาแก่เรา อนึ่งเมื่อเวลาที่เราร้องเรียกเจ้าจึงค่อยมา ส่งคนใช้ไปแล้ว จึงติดไฟหุงข้าวปายาส

ในขณะนั้น ท้าวสักกเทวราชทรงทอดพระเนตรสิริสมบัติของพระองค์อย่างนี้คือ

เทพนครอันประดับแล้วประมาณหมื่นโยชน์ ถนนแล้วด้วยทองคำหกลีบโยชน์ เวชยันตปราสาทสูงพันโยชน์ สุธรรมสภากว้างห้าร้อยโยชน์ อาสน์หินอ่อนมีสีเหลืองดุกดำกำพลเหลืองกว้างใหญ่หกลีบโยชน์ เศวตฉัตรมีพวงดอกไม้ทองเวียนรอบห้าร้อยโยชน์ นางเทพอัปสรนับได้สองโกฏิครึ่ง และอัตรภาพอันประดับตกแต่งแล้ว ครั้นทรงเห็นฉะนี้ จึงทรงใคร่ครวญว่า ยศนี้เราได้มาเพราะกระทำอะไรหนอ จึงได้ทรงเห็นทานที่พระองค์บำเพ็ญให้เป็นไป เมื่อเป็นเศรษฐีในเมืองพาราณสี ในลำดับนั้น จึงทรงตรวจดูต่อไปว่า ชนทั้งหลายมีบุตรของเราเป็นต้นเกิดแล้วในที่ไหน ได้ทอดพระเนตรเห็นที่เกิดของชนทั้งปวง คือบุตรของเราได้เกิดเป็นจันทรเทพบุตร บุตรของจันทรเทพบุตรเกิดเป็นสุริยเทพบุตร บุตรของสุริยเทพบุตรเกิดเป็นมาตลี บุตรของมาตลีเกิดเป็นปัญจสิขคันธัพพเทพบุตร จึงทรงตรวจดูต่อไปว่า บุตรของปัญจสิขคันธัพพเทพบุตรเป็นเช่นไร ก็ได้ทรงเห็นบุตรของปัญจสิขเทพบุตรเป็นผู้เข้าไปตัดดวงศานของพระองค์เสีย ลำดับนั้นพระองค์จึงทรงปริวิตกว่าผู้นี้เป็นอสัตบุรุษ เป็นผู้ตระหนี่มิได้บริโภครด้วยตนเอง ทั้งไม่ให้แก่ชนเหล่าอื่น เข้าไปตัดทานวงศ์ของเราเสีย ทำกาลกิริยาแล้ว จักไปบังเกิดในนรก เราจักให้โอวาทแก่เขา จักให้ประดิษฐานทานวงศ์ของเราต่อไป จักทำให้เหตุอันจะให้เขามาเกิดในเทพนครนี้ ท้าวเธอจึงได้เรียกจันทรเทพบุตรเป็นต้นมา แล้วจึงมีบัญชาสั่งว่า เธอทั้งหลายจงมาเราจักไปยังมนุษยโลกด้วยกัน มัจฉริยโกสิยเศรษฐีเข้าไปตัดดวงศานของเราเสียแล้ว ให้เผาโรงงานเสียสิ้น ตนเองก็ไม่บริโภคร พวกชนเหล่าอื่นก็ไม่ให้เขาเลย ก็บัดนี้เขาเป็นผู้ใคร่จะบริโภครข้าวปายาส คิดว่าเมื่อหุงข้าวปายาสในเรือน ก็จะต้องให้ข้าวปายาสแก่คนอื่นบ้าง จึงเข้าป่าหุงกินแต่คนเดียว เราจักทรมานเศรษฐีนี้กระทำให้รู้จักผลของทานแล้ว จักกลับมา ก็แต่ว่าเศรษฐีนั้นเมื่อถูกพวกเราทั้งหมดขอยู่พร้อมๆ กัน ก็จะพึงตายเสียในที่นั้นทีเดียว ในเวลาที่เราไปขอข้าวปายาสนั่งอยู่ก่อนแล้ว พวกท่านพึงแปลงเป็นพราหมณ์ไปขอโดยลำดับเถิด ครั้นสั่งแล้วท้าวเธอก็นิรมิตเพศเป็นพราหมณ์เข้าไปหาเศรษฐีนั้นก่อน แล้วถามว่าหนทางที่จะไปยังเมืองพาราณสีไปทางไหน ท่านผู้เจริญ

ลำดับนั้นมัจฉริยโกสิยเศรษฐีจึงกล่าวกะท้าวเธอว่า ท่านเป็นคนบ้าหรือ จึงไม่รู้จักแม้จนกระทั่งทางไปเมืองพาราณสี จะมาทำอะไรทางนี้เล่า จงไปทางโน้นซิ ท้าวสักกะทรงสดับถ้อยคำของเขาแล้ว ทำเป็นเหมือนไม่ได้ยิน ตรัสถามว่า ท่านพูดว่าอย่างไร แล้วก็เดินกระเถิบเข้าไปใกล้เขาก็กว่า แม้เศรษฐีนั้นก็ร้องตะโกนว่า แน่พราหมณ์หูหนวก

คนร้าย ท่านจะมาทำไมทางนี้เล่า จงไปข้างหน้าซิ ลำดับนั้นท้าวสักกะจึงกล่าวกะเขา ว่า ดูกรท่านผู้เจริญท่านร้องเอะอะทำไม ครั้นและไฟยังปรากฏอยู่ ท่านคงหุงข้าวปายาส สุกแล้ว ชะรอยว่าคงจะนิมนต์พราหมณ์ทั้งหลายมาฉันในที่นี้ ในเวลาที่พวกพราหมณ์ ฉันแล้ว แม้ข้าพเจ้าก็จักพลอยได้บริโภคน้อยหนึ่ง ท่านไม่นิมนต์ข้าพเจ้าบ้างหรือ เศรษฐีตอบว่า การนิมนต์พวกพราหมณ์ในที่นี้ไม่มีเลย ท่านจงไปข้างหน้าเถิด ท้าวสักกะจึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้นท่านโกรธข้าพเจ้าทำไม ในเวลาที่ท่านบริโภคนั้นแล้ว ข้าพเจ้า ก็คงจักได้บริโภคน้อยสักเล็กน้อย ลำดับนั้นเศรษฐีหมายเอาอาหารที่ตนขอภรรยาได้มา แล้ว จึงกล่าวกะท้าวสักกะนั้นว่า ข้าพเจ้าจักไม่ให้แม่เพียงเมล็ดเดียวแก่ท่าน ภัตต์นี้มี น้อยพอข้าพเจ้าบริโภคน้อยคนเดียวเท่านั้น อึ่ง ก็ภัตต์นี้ข้าพเจ้าก็ต้องขอเขาจึงได้มา ท่านจงแสวงหาอาหารของท่านจากที่อื่นเถิด แล้วกล่าวคาถาว่า

เนว ก็ณามิ น วิกุกิณามิ

น จาปี เม สนุนิจโย อิตตถิ

สุกัจจรูป วตทํ ปริตตํ

ปตฺถโถทโน นาลมยํ ทูวินนํ

ข้าพเจ้าจะไม่ซื้อ จะไม่ขาย อึ่งแม่ความสังสมของข้าพเจ้าในที่นี้ก็ไม่มีเลย ภัตต์นี้มีนิด น้อย ทั้งหาได้แสนยากยิ่งนัก ข้าวสุกแ่งหนึ่งนี้หาพอแก่เราสองคนไม่

ท้าวสักกะได้ทรงสดับคำนั้น จึงรับสั่งว่า ข้าพเจ้าจักกล่าวโคลกสักบทหนึ่งด้วย เสียงอันไพเราะให้ท่าน ขอท่านจงฟังโคลกคาถาสรรเสริญคุณนั้น เมื่อเศรษฐีนั้นกำลัง คัดค้านห้ามปรามอยู่ที่เดียวว่า ข้าพเจ้ามิได้มีความต้องการด้วยโคลกคาถาสรรเสริญ ของท่าน ท้าวเธอก็ได้กล่าวสองคาถาว่า

อปฺปมฺหา อปฺปกํ ทชฺชา

อนุมชฺฌโต มชฺฌกํ

พหฺมฺหา พหฺกํ ทชฺชา

อทานํ นฺนูปชฺชติ

ตํ ตํ วทามิ โกลิย

เทหิ ทานานิ ภูณฺช จ

อริยมคฺคํ สมารุห

เนกาสิ ลภเต สุขํ

บุคคลควรแบ่งของน้อยให้ตามน้อย ควรแบ่งของส่วนกลางให้ตามส่วนกลาง ควรแบ่ง ของมากให้ตามมาก การไม่ให้เสียเลยหาควรไม่ ดูกรโกลิยเศรษฐี เพราะเหตุฉะนั้น ข้าพเจ้าจะบอกกะท่าน ท่านจงขึ้นสู่หนทางของพระอริยเจ้า จงให้ท่านและจงบริโภคน เพราะ

ผู้บริโภคนคนเดียวหาได้ความสุขไม่

มีอรรถาธิบายว่า แม้ของมีประมาณน้อย บุคคลควรแบ่งออกในท่ามกลางกระทำให้เป็นสองส่วน ให้ทานเสียหนึ่ง แม้ส่วนที่เหลืออยู่จากส่วนที่ให้ทานไปแล้วนั้น พึ่งแบ่งออกในท่ามกลางแม้จากส่วนกลางอันน้อยนั้นอีกครั้งหนึ่ง พึ่งให้ส่วนหนึ่งทีเดียว สิ่งที่ให้ทานนั้นจะน้อยหรือมากก็ตาม ก็เป็นอันได้ชื่อว่าได้แล้ว ขึ้นชื่อว่าทานไม่ให้เสียเลยย่อมไม่ควร ทานเช่นนั้นย่อมมีผลมากทีเดียว

มัจฉริยโกสิยเศรษฐี สดับคำของท้าวสักกะนั้นแล้วจึงกล่าวว่า ดูกรพราหมณ์ ท่านพูดจาน่าพอใจมาก เมื่อข้าวปายาสสุกแล้วท่านจักได้หน้อยหนึ่ง ท่านจงนั่งลงเถิด ท้าวสักกะจึงนั่งลง ณ สถานที่ควรส่วนข้างหนึ่ง เมื่อท้าวสักกะนั่งแล้ว จันทรเทพบุตรจึงเข้าไปใกล้เศรษฐีโดยท่านองนั้นทีเดียว ยังถ้อยคำให้เป็นไปเหมือนอย่างนั้น เมื่อเศรษฐีนั้นคัดค้านห้ามปรามอยู่ ได้กล่าวสองคาถาว่า

โมขณฺจสฺส หุตฺ โหติ
 อติถิสฺมึ โย นิสินฺนสฺมึ
 ตํ ตํ วทามิ โกสิย
 อริยมคฺคํ สมารุห

โมขณฺจาปี สมึหิตํ
 เอโก ภูณฺขติ โภชนํ
 เทหิ ทานานิ ภูณฺข จ
 เนกาสิ ลภเต สุขํ

บุคคลผู้ใด เมื่อแยกหนึ่งแล้ว บริโภคโภชนะอยู่แต่เพียงผู้เดียว พลักรรมของบุคคลผู้นั้น ย่อมไร้ผล ทั้งความเพียรแสวงหาทรัพย์ก็ไร้ประโยชน์ ดูกรโกสิยเศรษฐี เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้าจะขอบอกแก่ท่าน ท่านจงขึ้นสู่หนทางของพระอริยเจ้า จงให้ทานและบริโภค เพราะผู้บริโภคนคนเดียวหาได้ความสุขไม่

คำว่า ความเพียรแสวงหาทรัพย์ในคานานั้น หมายถึงความเพียรที่ให้เกิดทรัพย์ เศรษฐีฟังคำของจันทรเทพบุตรนั้นแล้ว ก็ได้กล่าวถ้อยคำอย่างนั้นเหมือนกัน แล้วจึงพูดด้วยความลำบากยากแค้นว่า ถ้าอย่างนั้นท่านจงนั่งลงเถิด ท่านจักได้หน้อยหนึ่ง จันทรเทพบุตรไปนั่งในสำนักของท้าวสักกะ ในลำดับนั้น สุริยเทพบุตร จึงเข้าไปบอกเศรษฐีนั้นโดยท่านองนั้นเหมือนกัน แล้วจึงกล่าวเหมือนอย่างนั้น เมื่อเศรษฐีนั้นกำลังคัดค้านห้ามปรามอยู่ที่เดียว ได้กล่าวสองคาถาว่า

สจฺจณฺจสฺส หุตฺ โหติ
 อติถิสฺมึ โย นิสินฺนสฺมึ

สจฺจณฺจาปี สมึหิตํ
 เนโก ภูณฺขติ โภชนํ

ตัม ตัม วทามิ โกลิย

เทหิ ทานานิ ภูณฺช จ

อริยมคฺคํ สมารุห

เนกาสิ ลภเต สุขํ

ผู้ใดเมื่อแยกหนึ่งแล้ว มิได้บริโภคนิโคชนะแต่ผู้เดียว พลักรรมของผู้นั้นย่อมมีผลจริง ทั้งความเพียรแสวงหาทรัพย์ก็ย่อมมีประโยชน์โดยแท้ ดูกรโกลิยเศรษฐี เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้าจะขอกล่าวกะท่าน ท่านจงขึ้นสู่หนทางของพระอริยเจ้า จงให้ท่าน และจงบริโภคนิโคชนะแต่ผู้เดียวหาได้ความสุขไม่

เศรษฐีระดับคำของสุริยเทพบุตรนั้นแล้ว จึงพูดด้วยความลำบากยากเย็นว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจงนั่งลงเถิด จักได้เหนื่อยหนึ่ง สุริยเทพบุตรนั้นจึงไปนั่งในสำนักจันทรเทพบุตร ลำดับนั้นมาตลีเทพบุตรจึงเข้าไปหาเศรษฐีนั้นโดยอุบายอย่างเดียวกันนั้นแล้วกล่าวถ้อยคำเหมือนอย่างนั้น เมื่อเศรษฐีนั้นกำลังคัดค้านอยู่ที่เดียว ก็ได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า

สรณฺจ ชุหติ โปโส

พหุกาย คยาย จ

โทณฺเฑ คิมฺพฺรุตฺตถสฺมึ

สิมฺโสเต มหาวเห

อตุร จสฺส หุตํ โหติ

อตุร จสฺส สมิหิตํ

อติถิสฺมึ โย นิสินฺนสฺมึ

เนโก ภูณฺชติ โภชนํ

ตัม ตัม วทามิ โกลิย

เทหิ ทานานิ ภูณฺช จ

อริยมคฺคํ สมารุห

เนกาสิ ลภเต สุขํ

ก็บุรุษไปสู่สระแล้วบูชาที่แม่น้ำชื่อพุกาก็ดี ที่สระชื่อคยาก็ดี ที่ท่าชื่อโทณะก็ดี ที่ท่าชื่อติมพรุกี้ดี ที่ห้วงน้ำใหญ่มีกระแสนเชี่ยวก็ดีการบูชาและความเพียรของเขาในที่นั้น ๆ ย่อมมีผลมีกำไรได้ ผู้ใดเมื่อแยกหนึ่งแล้ว ไม่บริโภคนิโคชนะแต่คนเดียว (จะกล่าวว่ามีผลนั้นไม่ได้) ดูกรโกลิยเศรษฐี เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้าจะขอพูดกะท่าน ท่านจงขึ้นสู่หนทางของพระอริยเจ้า จงให้ท่านด้วย จงบริโภคนิโคชนะด้วย เพราะผู้กินคนเดียวหาได้ความสุขไม่

เนื้อความแห่งคาถาเหล่านี้ว่า บุรุษใดคิดว่าเราจักกระทำพลักรรมแก่นาคและยักษ์เป็นต้น จึงเข้าไปสู่สระแห่งใดแห่งหนึ่ง ในบรรดาสมุทร แอ่ง สระ โบกขรณิเป็นต้นแล้วบูชาอยู่ กระทำพลักรรมอยู่ในที่นั้น ๆ หนึ่ง บุคคลบูชาอยู่ที่แม่น้ำชื่อพุกา ที่สระ โบกขรณิชื่อคยา หรือที่ท่าชื่อโทณะก็ดี ที่ท่าชื่อติมพรุกี้ดี หรือที่ห้วงน้ำใหญ่มีกระแสน้ำ

เชียวก็ดี ถ้าว่าการบูชาและความเพียรของบุรุษนั้น ในที่นั้น ๆ คือ ในสระเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมมี คือมีผลกำไรถึงพร้อมอยู่ไซ้ คำที่บุคคลจะฟังกล่าวในคำนี้ว่า คือ มีผลกำไรถึงพร้อมอยู่ไซ้ คำที่บุคคลจะฟังกล่าวในคำนี้ว่า ผู้ใดเมื่อแขกหนึ่งแล้ว ไม่บริโภคนกษณะแต่คนเดียวย่อมไร้ผลดังนี้ ก็จะไม่มียเลย ดูกรโกสิยเศรษฐี เพราะเหตุนี้ข้าพเจ้าจะขอบอกกะท่าน ท่านจงให้ท่านด้วย จงบริโภคนกษณะด้วย ท่านจงขึ้นสู่ทางของพระอรียเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธรเจ้าเป็นต้น ผู้ยินดียิ่งแล้วในทาน เพราะว่า ผู้กินคนเดียว คือผู้บริโภคนกษณะอยู่คนเดียว ย่อมไม่ได้รับความสุขเลย

เศรษฐีสดับคำของมาตลีเทพบุตรนั้นแล้ว ประหนึ่งถูกยออดฎเขาทับ จึงพูดด้วยความลำบากใจว่า ถ้าอย่างนั้นท่านจงนั่งลงเถิด จักได้หน้อยหนึ่ง มาตลีเทพบุตรจึงไปนั่งในที่ใกล้กับสุริยเทพบุตรในลำดับนั้น ปัญจสิขเทพบุตรจึงเข้าไปหาเศรษฐีโดยทำนองนั้นอีก แล้วกล่าวถ้อยคำเหมือนอย่างนั้น เมื่อเศรษฐีกำลังคัดค้านห้ามปรามอยู่ที่เดียว จึงกล่าว ๒ คาถาว่า

พลีส หิ โส นิคิลติ
 อติถิสฺมึ โย นิสินฺนสฺมึ
 ตํ ตํ วทามิ โกลิย
 อริยมคฺคํ สมารุห

ทิมสฺสุดํ สพนธํ
 เอโก ภูยฺชติ โภชนํ
 เทหิ ทานานิ ภูยฺเช จ
 เนกาสิ ลภเต สุขํ

ผู้ใดเมื่อแขกหนึ่งแล้ว บริโภคนกษณะอยู่แต่เพียงผู้เดียว ผู้นั้นเท่ากับกลืนกินเบ็ดอันมีสายยาวพร้อมทั้งเหยื่อ ดูกรโกสิยเศรษฐี เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าขอบอกกะท่าน ท่านจงขึ้นสู่หนทางพระอรียเจ้า จงให้ท่านด้วย จงบริโภคนกษณะด้วย เพราะผู้กินคนเดียวหาได้ความสุขไม่

มัจฉริยโกสิยเศรษฐีได้สดับคำนั้น ทอดถอนใจอยู่ด้วยกำลังแห่งความทุกข์ที่เดียว กล่าววว่า ถ้าอย่างนั้นท่านจงนั่งลงเถิด จักได้หน้อยหนึ่ง ปัญจสิขเทพบุตรจึงไปนั่งในที่ใกล้มาตลีเทพบุตร เมื่อพราหมณ์ทั้ง ๕ คนเหล่านี้พอนั่งพร้อมกันเท่านั้น ข้าวปายาสก็พอสุขด้วยประการฉะนี้ ลำดับนั้นโกสิยเศรษฐีจึงยกข้าวปายาสนั้นลงจากเตาแล้ว กล่าววว่า ท่านทั้งหลายจงนำไปไม้มาให้เราเถิด พราหมณ์เหล่านี้มิได้ลุกขึ้น นั่งอยู่ในที่เดิมนั้น แลเหยียดมือไปนำใบอย่างทรายมาจากป่าหิมวันต์ โกลิยเศรษฐีเห็นใบไม้ใหญ่หนัก จึงพูดวว่า ข้าวปายาสนี้ เราควรจะให้ท่านในใบไม้เหล่านี้ไม่มี ท่านจงนำไปตะเคียนเป็นต้นมา พราหมณ์เหล่านี้ก็นำเอาใบไม้ทั้งหลายมาแล้ว ใบไม้แต่ละใบที่นำมานั้นใหญ่

ประมาณเท่าโล่ห้ของทหาร โกลิยเศรษฐีนั้นจึงเอาทัพพีตักข้าวปายาสให้แก่พราหมณ์
ทั้งหมดคนละทัพพี แม้ในเวลาทีให้แก่พราหมณ์ปัญจสิขะอันเป็นคนสุดท้ายกว่าพราหมณ์
ทั้งหมด ข้าวปายาสนั้นก็หาปรากฏว่าพร่องลงไปถึงกันหม้อไม่ เศรษฐีนั้นครั้งให้แก่
พราหมณ์แม่ทั้ง ๕ คนแล้ว ส่วนตนหนึ่งจับหม้อไว้ ในขณะที่นั้น ปัญจสิขะเทพบุตรจึงลุก
ขึ้นแปลงร่างเป็นสุนัขเข้าไปยืนข้างหน้าพราหมณ์เหล่านั้น ถ้ายปีสสาวะรดแล้วก็ไป
พวกพราหมณ์เอามือปิดข้าวปายาสของตนตนไว้ หยาดน้ำปีสสาวะกระเซ็นถูกหลังมือ
ของโกลิยเศรษฐี พวกพราหมณ์จึงเอาเต้าน้ำไปตักน้ำเอามาเกลี่ยข้าวปายาส กระทำ
ประดุจจะบริโภค โกลิยเศรษฐีจึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงให้น้ำแก่ข้าพเจ้าบ้าง ข้าพเจ้า
ล้างมือแล้วจักบริโภค ท่านจงนำน้ำของท่านมาล้างมือแล้วบริโภคเองเถิด ข้าพเจ้าให้
ข้าวปายาสแก่พวกท่านแล้ว ท่านจงให้น้ำแก่ข้าพเจ้าสักหย่อมหนึ่งเถิด พวกเราเชื่อว่ายอม
ไม่กระทำการคือการให้ก้อนข้าวตอกก้อนข้าว (ท่านให้ก้อนข้าวเราและเราให้ก้อนข้าว
ตอก) เศรษฐีกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านทั้งหลายจงช่วยดูหม้อข้าวนี้ เราไปล้างมือ
แล้วจักกลับมา แล้วจึงลงไปสู่แม่น้ำ ในขณะที่นั้นสุนัข จึงถ่ายปีสสาวะไว้จนเต็มหม้อข้าว
เศรษฐีนั้นกลับมาเห็นสุนัขกำลังถ่ายปีสสาวะ จึงถือเอาท่อนไม้ใหญ่มาขู่ตวาดสุนัขนั้น
อยู่ สุนัขนั้นกลับเป็นสัตว์ใหญ่โตประมาณเท่าม้าอาชาไนยไล่ติดตามเศรษฐีนั้น แล้ว
แปลงร่างเป็นสัตว์มีสี่ต่าง ๆ เป็นสี่ดำบ้าง สีขาวบ้าง สีคล้ายทองคำบ้าง ดำบ้าง ดำบ้าง
ดำบ้าง สูงบ้าง เป็นสัตว์มีสี่ต่าง ๆ อย่างนี้ ไล่ติดตามมัจฉริยโกลิยเศรษฐีไป เศรษฐี
มีความกลัวต่อมรณภัย จึงเข้าไปหาพวกพราหมณ์ แม้พวกพราหมณ์เหล่านั้นพากันเหาะ
ขึ้นไปยืนอยู่บนอากาศ เศรษฐีเห็นอิทธิฤทธิ์ของพวกพราหมณ์เหล่านั้น จึงกล่าวคาถา
ว่า

อุฬารวณฺณา วต พุราหฺมณา อิเม

อยญฺจ โว สุนฺโข กิสฺส เหตุ

อฺจุจาวจํ วณฺณนิภํ ปกุพฺพติ

อกุขาถ โน พุราหฺมณา เก นฺตุ ตุมฺเห

พราหมณ์เหล่านี้มีผิวพรรณงามจริงหนอ เหตุไฉนสุนัขของท่านนี้จึงเปล่งรัศมีต่าง ๆ ได้
ข้าแต่พราหมณ์ พวกท่านใครเล่าจะบอกข้าพเจ้าได้

ท้าวสักกเทวราชทรงสดับคำนั้น จึงตรัสคาถาว่า

จนุโท จ สุริโย จ อิธาคตา
 อัย ปน มาตลี เทวสารถิ
 สกุโกสมสมุมิ ติตถานมินุโท
 เอโส จ โข ปญจสิโขติ วุจจติ

ผู้ี้คือจันทรเทพบุตร ผู้ี้คือสุริยเทพบุตร และผู้ี้คือมาตลีเทพสารถิมาแล้วในที่นี้ เราคือท้าวสักกะเป็นจอมของเทวดาพวกไตรทศ ส่วนสุนัขแลเราเรียกว่า ปัญจสิขเทพบุตร ท้าวสักกะเทวราชครันตร์สาคาถานี้แล้ว เมื่อจะทรงชมเชยศของปัญจสิขเทพบุตรนั้นจึงตรัสคาถาว่า

ปาณิสสุรา มุทิงคา จ มุรชาลมุพรานิ จ
 สุตตเมนํ ปโปเชนุติ ปฏิพุทฺโธ จ นนุทติ

จึงตะโพนและเปิงมาง ย่อมปลุกเทพบุตรผู้้หลับแล้วนั้นให้ตื่นและตื่นขึ้นแล้วย่อมเปลือดเปลือใจ

เศรษฐีได้สดับคำของท้าวสักกะนั้น จึงถามว่า ข้าแต่ท้าวสักกะปัญจสิขเทพบุตรนี้ได้ทักขสมบัตินี้เพราะทำกรรมอะไรไว้ เมื่อท้าวสักกะจะทรงแสดงว่า บุคคลผู้ไม่ให้อานเป็นปกติ มีกรรมอันเป็นบาป มีความตระหนี่จะไปเทวโลกไม่ได้ ย่อมไปเกิดในนรก จึงตรัสคาถาว่า

เย เกจิมะ มจจรีโน กทริยา
 ปริภาสกา สมณพฺราหมณานํ
 อิธะว นิกุขปฺป สรีรเทหํ
 กายสุส เภทา นิรยํ วชนุติ เต

ชนเหล่าใด ผู้มีความตระหนี่เหนียวแน่น มักบริภาสสมณพราหมณ์ทั้งหลาย ชนเหล่านั้นทอดทิ้งสรีระร่างกายไว้ในโลกนี้แล้ว เมื่อแตกกายย่อมไปสู่ นรก

ท้าวสักกะครันตร์สาคาถานี้แล้ว หวังจะทรงแสดงการได้เฉพาะซึ่งเทวโลกของบุคคลทั้งหลาย ผู้ตั้งอยู่ในธรรม จึงตรัสคาถาว่า

เย เกจิมะ สุกฺตี อาสีสมานา
 ธมฺเม จิตา สยฺเม สวีภาเค
 อิธะว นิกุขปฺป สรีรเทหํ

กายสส เมทา สุกตตี วชนุติ เต

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง หวังสุคติ ตั้งอยู่แล้วในธรรม คือความสำรวมและความจำแนก
ชนเหล่านั้นทอดทิ้งสรีระร่างกายไว้ในโลกนี้แล้ว เมื่อแตกกายย่อมไปสู่สุคติ

มีอรรถาธิบายว่า ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งเมื่อจะหวัง ย่อมหวังสุคติ ชนเหล่านั้น
ทั้งหมด เป็นผู้ตั้งอยู่แล้วในธรรมคือศีล ๑๐ ประการที่นับความสำรวมอย่างหนึ่ง ใน
ธรรมคือการให้ทานที่มีแต่การจำแนกอย่างหนึ่ง ทอดทิ้งร่างกายกล่าวคือสรีระไว้ในโลก
นี้ที่เดียว เพราะการแตกกายของเขา ย่อมเข้าถึงสุคติ

ท้าวสักกะครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว หวังจะทรงประกาศแก่เศรษฐีนั้นว่า ดูกรโกสิย
เศรษฐี พวกเรามายังสำนักของท่านเพื่อต้องการข้าวปายาสก็หาไม่ แต่พวกเราเอ็นดู
ท่านจึงพากันมา ด้วยความกรุณา จึงตรัสว่า

ตฺวั โน ญาติ ปุริมาย ชาติยา

โส มจฺจรี โกลิโย ปาปธฺโม

ตเวว อตฺถาย อิธาคตฺตฺมหา

มา ปาปธฺโม นิรยํ อปตฺถ

ตัวท่านนั้นชื่อโกสิยะ มีความตระหนี่ มีธรรมอันลามก เป็นญาติของเราทั้งหลายในชาติ
ก่อน เราทั้งหลายพากันมาในที่นี้เพื่อประโยชน์แก่ท่านผู้เดียว ด้วยคิดว่า โกสิยะนี้อย่า
ได้มีธรรมอันลามกไปนรกเลย

อธิบายว่า ท่านนั้นเป็นญาติของเรา เราพากันด้วยคิดอย่างนี้ว่า เศรษฐีเป็น
ญาติของเรา อย่าได้เป็นผู้มีธรรมอันลามกไปนรกเสียเลย

โกสิยศรษฐีระดับค่านั้น มีจิตยินดีว่า ได้ยินว่าเทพบุตรเหล่านี้ใคร่ประโยชน์
แก่เรา พรารถนาจะยกเราขึ้นจากนรก ให้ประดิษฐานบนสวรรค์ จึงกล่าวว่า

อทุธา หิ เม เต หิตกามา

ยํ มํ สมนุสสาสถ

โสหํ ตถา กริสฺตฺตฺตฺมิ

สพฺพํ วุตฺตํ หิเตสิริ

ก็ท่านเหล่านั้นเป็นผู้ใคร่ประโยชน์แก่ข้าพเจ้าโดยแน่แท้ เพราะเหตุที่มาจากพร้าสอน
ข้าพเจ้าอยู่เบื้อง ๗ ข้าพเจ้านั้นจักกระทำตามคำทั้งหมด ที่ท่านผู้แสวงหาประโยชน์กล่าว
แล้วทุกประการ

น จาปีหิ กิณฺจิกิ กเรยฺย ปาปี

น จาปี เม กิณฺจิกิ อเทยฺยมตฺติ

น จาปี ทตฺวา อุทกํ ปิวามิ

ข้าพเจ้านั้นจะเว้นจากความเป็นคนตระหนี่เสียในวันนี้แหละ หนึ่งข้าพเจ้าจะไม่พึงกระทำบาปอะไร ๆ หนึ่ง ชื่อว่าการไม่ให้ของอะไร ๆ จะไม่มีแก่ข้าพเจ้าอีก หนึ่งข้าพเจ้าไม่ให้แล้ว จะไม่ดื่มแม้จนกระทั่งน้ำ

๒

เอวณฺจ เม ททโต สพฺพกาลํ

โกคาปี เม วาสว ชียิสฺสนฺติ

ตโต อหํ ปพฺพชิสฺสามิ สกฺก

หิตฺวาน กามานิ ยถาจิตานิ

ข้าแต่ท้าววาสวะ ก็เมื่อข้าพเจ้าให้อยู่อย่างนี้ตลอดกาลทั้งปวง แม้โภคทรัพย์ทั้งหลายของข้าพเจ้าจักหมดไป ข้าแต่ท้าวสักกะ แต่นั้นข้าพเจ้าละกามทั้งหลายที่ยังคงมีอยู่อย่างไป แล้วจักบวช

มีอรรธาธิบายว่า คำว่า แก่ข้าพเจ้า หมายถึงแก่ตัวข้าพเจ้าเอง คำว่า ท่าน หมายถึงท่านทั้งหลาย มาตามพร่ำสอนข้าพเจ้าอยู่ด้วยเหตุใด ท่านทั้งหลายก็ยอมเป็นผู้ใคร่ประโยชน์แก่ข้าพเจ้าด้วยเหตุนั้น คำว่า ทุกประการ อธิบายว่า ท่านกล่าวอย่างใด ข้าพเจ้าจักกระทำอย่างนั้นทุกประการ คำว่า เว้น คือ ข้าพเจ้าจะเว้นจากความเป็นคนตระหนี่ คำว่า การไม่ให้เป็นไม่มี อธิบายว่า หนึ่งจำเดิมแต่บัดนี้ไป ขึ้นชื่อว่าการไม่ให้แม้ประมาณสักว่าครึ่งหนึ่งแห่งค่าข้าวของข้าพเจ้า จะไม่มีอีกต่อไปเลย คำว่า หนึ่ง ยังไม่ให้ อธิบายว่า หนึ่ง ข้าพเจ้าได้นำมาแม้ประมาณเพียงชองมือหนึ่ง ถ้ายังมีได้ให้ท่านก่อนแล้ว จะไม่ดื่มกินน้ำนั้นเลย คำว่า จักหมดไป คือ จักสิ้นไป คำว่า ยังคงมีอยู่อย่างให้ อธิบายว่า ข้าพเจ้าจักละกามอันมีส่วนตามที่เหลืออยู่ด้วยอำนาจวิตุกามและกิเลสกามที่เดียว

ท้าวสักกะทรงทรมานมัจฉริยโกสิยเศรษฐี กระทำให้หมดพยศให้รู้จักผลแห่งทาน ให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ ด้วยธรรมเทศนาแล้ว จึงพากันเสด็จกลับเทพนครของพระองค์ พร้อมด้วยเทพบุตรเหล่านั้น ฝ่ายมัจฉริยโกสิยเศรษฐีเข้าไปยังพระนคร ขอพระบรมราชานุญาตแล้ว ให้ทรัพย์แก่ยาจกทั้งหลาย ด้วยคำว่า ท่านทั้งหลายจงถือเอาทรัพย์จน

เต็มภาชนะที่ตนถือมาแล้ว ๆ นั้นเกิด แล้วออกจากเรือนไปในขณะนั้น ไปสร้างบรรณศาลาในระหว่างแม่น้ำคงคาและชาตสระแห่งหนึ่ง ที่ข้างทิศทักษิณ แต่หิมวันตประเทศ แล้วจึงบรรพชา มีรากไม้และผลไม้ในป่าเป็นอาหาร ได้ยู่ในที่นั้นเป็นเวลานานตลอดกาลถึงชรา

ในกาลนั้นธิดาของท้าวสักกะมีอยู่ ๔ นาง คือ นางอาสา นางศรัทธา นางหิริ นางสิรี นางทั้งสี่นั้นถือเอาของหอมและระเบียบดอกไม้ อันเป็นทิพยมากมายไปยังสระอนโธดาตเพื่อประสงค์จะเล่นน้ำ ครั้นเล่นน้ำในสระนั้นแล้วจึงพากันนั่งอยู่บนพื้นมโนศิลา ในขณะนั้นพราหมณ์ดาบสชื่อนารทะไปยังพิภพดาวดึงส์ เพื่อต้องการจะพักผ่อนในกลางวัน จึงกระทำที่อยู่ากลางวันในสวนนั้นวัน และสวนจิตลดาวัน แล้วถือเอาดอกไม้ปริฉัตรดอกเพื่อบังเงาประหนึ่งร่ม ไปยังกาญจนคูหาอันเป็นที่อยู่ของตน โดยที่ สุดแห่งพื้นมโนศิลา ลำดับนั้น พวกนางเทพธิดาทั้ง ๔ เห็นดอกไม้ในมือของพระดาบส นั้น จึงพากันขอ

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

นคุดตเม คิริเว คนุธมาทเน
โมทนต์ิ ตา เทวราภิปาไลตา
อถาคมา อสิวิโร สพฺพโลกคู
สุปฺปุผิตฺติ ทุมวรสาชมาทีย

นางเทพธิดาเหล่านั้น อันท้าวสักกะผู้ประเสริฐกว่าเทวดารักษาแล้ว บันเทิงอยู่ ณ ภูเขาคันธมาทน์ ซึ่งเป็นภูเขอันประเสริฐสูงสุด ในกาลนั้นพระนารทดาบสผู้ประเสริฐกว่าฤาษีผู้สามารถไปตลอดโลกทั้งปวง ได้มาถือเอากิ่งไม้อันประเสริฐมีดอกบานงามดีแล้ว ดอกไม้นั้นสะอาดมีกลิ่นหอม เทพยดาชั้นใดเทศนาทั้งกระทำสักการะ เป็นดอกไม้สูงที่สุด ท้าวสักกะผู้ประเสริฐกว่าเทวดาทั้งหลายได้เสพแล้ว ส่วนพวกมนุษย์เหล่าอื่นหรือพวกอสูรไม่ได้แล้ว เว้นแต่พวกเทวดา เป็นดอกไม้ที่มีประโยชน์อันสมควรแก่พวกเทวดาเหล่านั้น

ตโต จตฺสฺโส กนกตฺตจฺปมา
อฺฏฺจาย นาริโย ปมฺุทาธิปา มฺุณี
อาสา จ สหฺธา จ สิรี ตโต หิริ

อิจฺจพฺรวั นารทํ เทวพฺรหฺมณํ

ในลำดับนั้นนางเทพนารีทั้ง ๔ คือ นางอาสา นางศรัทธา นางสิรี และนางทิริ ผู้มี
ผิวพรรณประหนึ่งทองคำ เป็นใหญ่กว่านางเทพธิดาผู้รื่นเริง ลูกขึ้นเกล้าวกะพระนารทมนี่
ผู้เป็นพราหมณ์ประเสริฐกว่าพวกเทวดาว่า

สเจ อนุกฺทิจฺจํ ตยา มหามุณี

ปุปฺผํ อิทํ ปาริฉตฺตสฺส พฺรหฺม

ททาหิ โน สพฺพา คตฺติ เต อิชฺฌตฺตุ

ตฺวํ ปิ โน โหหิ ยเถว วาสโว

ข้าแต่พระมหามุณีผู้ประเสริฐ ถัดดอกปาริฉัตตกะนี้ พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าไม่เจอะจงแล้ว ก็จงให้แก่
พวกข้าพเจ้าเถิด คติทั้งปวงจงสำเร็จแก่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า ขอพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจงให้แก่ข้าพเจ้า
ดุจท้าวอัสวณะฉะนั้นเถิด

ตํ ยาจมานาภิสเมกฺข นารโท

อิจฺจพฺรวิ สกลนํ อุทฺธิริยิ

น มยฺหมตฺถิ อิเมหิ โกจิ นํ

ยาเยว โว เสยฺยสิ สา ปิลนุตฺตุ

พระนารทดาบสเห็นนางเทพธิดาทั้ง ๔ พวกกันขอดอกไม้นั้น จึงกล่าวว่าท่านพูดถ้อยคำ
ชวนทะเลาะ เราหามีความต้องการด้วยดอกไม้เหล่านี้สักหน่อยหนึ่งไม่ บรรดาพวกเจ้า
ทั้ง ๔ นางใดประเสริฐกว่า นางนั้นก็จงประดับดอกไม้เหล่านั้นเถิด

ในคาถาเหล่านั้นมีอธิบายว่า คำว่า เป็นภูเขอันประเสริฐ นี้เป็นไวยพจน์
ของคำแรกที่ว่า เป็นภูเขาสองสุด คำว่า ท้าวสักกเทวราช ผู้ประเสริฐกว่าเทวดาทรงรักษา
แล้ว คือ นางเทพธิดาทั้ง ๔ นั้นเป็นผู้อันท้าวสักกเทวราชทรงรักษาแล้ว คำว่า สามารถไป
ตลอดโลกทั้งปวง อธิบายว่า เป็นผู้สามารถที่จะไปได้ในโลกทั้งหมด คือทั้งในเทวโลก
ทั้งในมนุษย์โลก คำว่า ถือเอากิ่งไม้อันประเสริฐ อธิบายว่า ถือเอาดอกไม้มีชื่ออันได้แล้ว
ว่า ทুমวราชะ เพราะดอกไม้นี้เกิดจากกิ่ง คำว่า พวกกันทำสักการะ คือมีสักการะอันกระ
ทำแล้ว คำว่า ผู้ประเสริฐกว่าหมู่มรดังนี้ พระศาสดาตรัสหมายเอาท้าวสักกะ คำว่า
เว้นไว้แต่พวกเทวดา อธิบายว่า นอกจากพวกเทวดาและท่านผู้มีฤทธิ์แล้ว พวกมนุษย์หรือ
พวกอมมนุษย์มียักษ์เป็นต้นเหล่าอื่นไม่ได้แล้ว คำว่า เป็นประโยชน์ คือ สมควรเหมาะแก่

พวกเทพดาเหล่านั้นทีเดียว คำว่า ลูกขึ้น อธิบายว่า นางเทพนารีเหล่านั้นปรึกษากันว่า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าเป็นผู้เว้นขาดแล้วจากระเบียบดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้เป็นต้น คงจักไม่ประดับดอกไม้ จักทิ้งเสียในประเทศแห่งหนึ่ง เราขอกะท่านแล้วจักประดับดอกไม้ เมื่อจะเหยียดมือออกไปขอ จึงลุกขึ้นพร้อมกันทีเดียว คำว่า เป็นใหญ่กว่า นางเทพธิดา ผู้รื่นเริง คือ เป็นผู้สูงสุดกว่านางผู้รื่นเริงทั้งหลาย คำว่า มุณี หมายถึงเอาฤกษ์ คำว่า ไม่เจาะจงว่า เราจักให้ดอกไม้แก่ชนชื่อโน้น คำว่า คติทั้งปวงจงสำเร็จแต่พระผู้เป็นเจ้าของเจ้า อธิบายว่า นางเทพธิดาเหล่านั้น กล่าวถ้อยคำอันเป็นมงคลแก่พระนารทมุณีนั้น ว่า ขอคติแห่งใจของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งหมดจงสำเร็จเถิด ขอพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจงเป็นผู้ได้สิ่งที่ตนปรารถนาแล้วเถิด คำว่า ดุจท้าววาสวะฉะนั้น อธิบายว่า ท้าววาสวะผู้เป็นบิดาของ หม่อมฉันทั้งหลาย ประทานสิ่งที่หม่อมฉันปรารถนาแล้ว อยากรู้ได้แล้วฉันใด แม้พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าก็จงให้แก่พวกหม่อมฉันเหมือนกันฉันนั้นเถิด คำว่า นั้น หมายถึงเอาดอกไม้ นั้น คำว่า เห็น คือมองเห็น คำว่า ชวนทะเลาะ อธิบาย ท่านกล่าว คำมีการถือเอาต่าง ๆ ก่อให้เกิดความทะเลาะวิวาท คำว่า เหล่านี้ อธิบายว่า เราไม่มี ต้องการด้วยดอกไม้เหล่านี้ พระนารทมุณีแสดงว่า เราเป็นผู้เว้นขาดแล้วจากการตัด ทรงประดับดอกไม้ คำว่าบรรดาพวกท่าน นางใดประเสริฐกว่า อธิบายว่า นางใดเป็นผู้ เจริญที่สุดในระหว่างท่านทั้งหลาย คำว่า นางนั้นจงประดับ อธิบายว่า นางนั้นจงประดับดอกไม้

แม้นางเทพนารีทั้ง ๔ นั้น ครั้นได้สดับคำของพระดาบส จึงกล่าวคาถาว่า

ตฺวํ โนตุตฺตเมวาทิสเมกฺข นารท

ยสฺสิจฺฉลฺลิตฺติ ตสฺสมนุปฺปเวจฺฉลฺล

ยสฺสสา หิ โน นารท ตฺวํ ปทสฺสลฺลิตฺติ

สาเยว โน โหติ ปเสฏฺฐจฺฉมมตฺตา

ข้าแต่พระนารทดาบสผู้สูงสุด พระผู้เป็นเจ้านั้นแลจงพิจารณาดูพวกข้าพเจ้า จะปรารถนา ให้แก่นางใด จงเพิ่มให้แก่นางนั้น ก็บรรดาพวกข้าพเจ้า พระผู้เป็นเจ้าของเจ้าจักให้นางนั้นแล พวกข้าพเจ้าสมมติว่าเป็นผู้ประเสริฐสุด

หมุดอายุ 01/09/2566

คำว่า ผู้สูงสุดในคาถานั้น มีอธิบายว่า ข้าแต่พระมหามุนีผู้อุดม พระผู้เป็นเจ้านั้นแลจงใคร่ครวญดูพวกข้าพเจ้า

พระนารทดาบสดับคำของนางทั้ง ๔ นั้น เมื่อจะเจรจากะนางเหล่านั้น จึงกล่าวคาถาว่า

อกุลเมตต์ วจัน สุกตเต
โก พุราหุมนโณ โก กลหิ อูทีรเย
คนุตวาน ภูตาทิปเมว ปุจฺจณ
สเจ น ชานาถ อธิตุตมธมฺม

ดูกรนางผู้มีตัวอ้วนงาม คำนี้ไม่สมควร ใครเล่าเป็นพราหมณ์ ใครกล่าวทะเลาะ ถ้าพวกท่านยังไม่ทราบในที่นี้ว่าตนประเสริฐหรือธรรมประเสริฐ ก็จงไปทูลถามท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่กว่าภูตเถิด

อธิบายความแห่งคาถานั้นว่า ดูกรนางผู้มีตัวอ้วนงามผู้เจริญ คำที่พวกท่านกล่าวแล้วนี้ ไม่สมควรแก่เรา ด้วยว่าเมื่อเป็นอย่างนี้ เมื่อเรากระทำางหนึ่งในบรรดาพวกท่านให้เป็นผู้ประเสริฐ นางที่เหลือให้เป็นคนเลวแล้ว ความทะเลาะวิวาทก็จะพึงมีขึ้น ใครจะเป็นพราหมณ์ผู้ลอยบาป ใครพึงกล่าวการทะเลาะคือพึงทำความทะเลาะให้เจริญ ด้วยว่า การทำความทะเลาะให้เกิดขึ้นย่อมไม่สมควรแก่เขาผู้มีรูปเห็นปานนี้ เพราะฉะนั้นท่านทั้งหลายจงไปจากที่นี่แล้ว จงถามท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่กว่าภูตทั้งหลายซึ่งเป็นบิดาของตนเอาเองเถิด ถ้าพวกท่านยังไม่ทราบว่าตนประเสริฐหรือธรรมประเสริฐ

ลำดับนั้น พระศาสดา ตรัสพระคาถาว่า

ตา นารเทน ปรมปฺปโกปิตา
อูทีริตา วณฺณมเทน มตฺตา
สํกาสํ คนุตวาน สหสฺสจกฺขุโน
ปุจฺจณิ ภูตาทิปิ กา นุ เสยฺยสิ

นางเทพธิดาเหล่านั้น ที่พระนารทดาบสได้กล่าวขึ้น เป็นผู้มีความโกรธแค้นอย่างยิ่ง เป็นผู้มัวเมาแล้วด้วยความเมาในผิวพรรณ จึงไปสู่สำนักแห่งท้าวสหัสสนันท์ แล้วทูลถามท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งภูตว่า บรรดาพวกหม่อมฉันใครเล่าเป็นผู้ประเสริฐกว่ากัน

อธิบายว่า คำว่า มีความโกรธแค้นอย่างยิ่ง คือ นางทั้ง ๔ นั้น เมื่อพระนารทดาบสไม่ให้ดอกไม้ ก็เป็นผู้มีความโกรธยิ่งนักหนา คำว่าได้กล่าวขึ้น คือ เมื่อพระนารทดาบสกล่าวว่า พวกท่านจงไปถามท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งภูตเอาเองเถิด คำว่า ท้าว

สหัสสหนัสน์ คือไปสู่สำนักของท้าวสักกะ คำว่า ใครเล่า อธิบายว่า นางเทพธิดาทั้ง ๔
ทูลถามว่า ในระหว่างข้าพระองค์ทั้งหลาย ใครคนไหนเล่าเป็นผู้สูงสุด
ครั้นนางเทพธิดาทั้งสี่ ยืนทูลถามดังนั้น

ดา ทิสฺวา อายตฺตมฺนา ปุริฺนทโท
อิจฺจพฺรวิ เทวโร กตญฺชลี
สพฺพาว โว โหถ สุกฺคเค สาทิสฺสี
โกเนธ ฆทฺเท กลหฺมึ อุตฺตริเย

ท้าวปุรินททะผู้ประเสริฐกว่าเทวดา ผู้อันเทวดากระทำอัญชลีแล้วทรงเห็นพระธิดาทั้งสี่
นั้นมีใจพะวักพะวนอยู่ จึงตรัสว่า ดูกรธิดาผู้งามเลิศ พวกเจ้าทั้งปวงเป็นผู้เช่นเดียวกัน
จงยกไว้ก่อน ในที่นี้ใครเล่าหนอได้ กล่าวการทะเลาะขึ้น

เมื่อธรรมาธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกะเทวราชผู้อันเทวดา ผู้มอบน้อม
อยู่กระทำอัญชลีแล้ว เห็นนางเทพธิดาทั้งสี่ซึ่งมายังสำนักของตน มีใจหงุดหงิดมีจิตงุ่น
ง่าน จึงตรัสว่า พวกเจ้าทั้งหมดเป็นผู้เหมือนกันจงยกไว้ก่อน ก็ใครเล่าหนอในที่นี้
กล่าวการทะเลาะวิวาทนี้ขึ้น คือ ทำความทะเลาะให้เกิดขึ้น

ลำดับนั้นนางเทพนารีทั้ง ๔ เมื่อจะกราบทูลจึงกล่าวคาถาว่า

โย สพฺพโลกญฺจรโก มหามฺุ
ธมฺเม จิตฺโต นารโท สจฺจนิกฺกโม
โส โน พฺรวิ คิริวเร คณฺธมาทเน
คณฺธวานํ ภูตาธิปเมว ปุจฺจถ
สเจ น ชานาถ อิจฺจตฺตมธมฺมํ

พระนารทมุณีนั้นใด ผู้เที่ยวไปยังโลกทั้งปวง ดำรงอยู่ในธรรม มีความเพียร
บากบั่นมั่นอยู่ในความสัตย์อย่างแท้จริง ท่านนั้นได้บอกแก่พวกหม่อมฉัน ณ ที่เขา
คันธมาทน์ซึ่งเป็นภูเขานั่นประเสริฐ ถ้าพวกท่านยังไม่ทราบในที่นี้ว่าตนประเสริฐหรือ
ธรรมประเสริฐ ก็จงไปทูลถามท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งภูตเอาเองเถิด

คำว่า มีความเพียรในคานานั้น หมายถึง มีความบากบั่นเป็นเครื่องก้าวไปข้างหน้าอย่างแท้จริง

ท้าวสักกเทวราชทรงสดับดังนั้น จึงทรงพระดำริว่า นางทั้งสี่นี้ ล้วนเป็นธิดาของเราทั้งหมด ถ้าเราจักกล่าวนางคนหนึ่งในบรรดานางเหล่านี้ว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณ เป็นผู้สูงสุดแล้วไซ้ นางที่เหลือก็จักโกรธเราไม่อาจตัดสินความเรื่องนี้ได้ เราจักส่งธิดาของเราทั้ง ๔ เหล่านี้ไป ยังสำนักของโกสิยดาบสในหิมวันตประเทศ เธอจักวินิจฉัยความเรื่องนี้แก่นางเหล่านี้เอง จึงตรัสบอกว่า พ่อจะตัดสินความของเจ้าทั้งหลายไม่ได้ ในหิมวันตประเทศมีพระดาบสคนหนึ่งชื่อว่าโกสิยะ พ่อจักมอบสุธาโภชนไปถวายแก่เธอ เธอยังไม่ให้แก่ผู้อื่นก่อนแล้วจักไม่บริโภค ก็เมื่อจะให้เธอจงใคร่ครวญเสียก่อนแล้วจึงให้แก่บุคคลผู้มีคุณ ในบรรดาเจ้าทั้งหลาย นางใดได้รับภัตต์จากมือของเธอ นางนั้นจักเป็นสูงสุดแล้วจึงตรัสคาถาว่า

อสุ พุทธารญญจโร มหามุณี
 นาทตฺวา ภตฺตํ วรรคตฺเต ภูณฺชติ
 ททฺนุโต วิจินิตฺวา ททาทิ โกสิโย
 ยสฺสา หิ โส ทสฺสติ สว เสยฺยสิ

ดูกรเจ้าผู้มีตัวอันงาม พระมหามุณีผู้อยู่ในป่าใหญ่โน้น ยังมีได้ให้ก่อนแล้ว ทาบริโภคภัตต์ไม่ เมื่อพระโกสิยดาบสจะให้ก็พิจารณาเสียก่อน แล้วจึงให้ และเธอจักให้แก่นางใด นางนั้นแลเป็นผู้ประเสริฐ

คำว่า ผู้อยู่ในป่าใหญ่ในคานั้น หมายถึงผู้มีปกติอยู่ในราวป่าอันใหญ่

ท้าวสักกะส่งนางทั้ง ๔ ไปยังสำนักของพระดาบสด้วยประการฉะนี้แล้วให้เรียกพระมาตลีเทพบุตรมา เมื่อจะส่งไปยังสำนักของพระดาบสนั้น จึงตรัสคาถาติดต่อกันไปว่า

อสุ หิ โส สมฺมตติ ทกฺขิณํ ทิสํ
 คจฺจคย ตีเร หิมวฺนตปฺสฺสินิ
 ส โกสิโย ทูลฺลภปานโภชนโน
 ตสฺส สุขํ ปापย เทวาสารถิ

ก็พระโกสิยดาบสนั้นอยู่ในทิศทักษิณ ริมฝั่งแม่น้ำคงคาข้างหิมวันตบรรพตโน้น โกสิยดาบสนั้นมีน้ำดื่มและโภชนะหาได้ยาก ดูกรเทพสารถีท่านจงนำสุธาโภชนไปให้ถึงเธอ

คำว่า อยู่ หมายถึงเอาอาศัยอยู่ คำว่า ทิศทักษิณ หมายถึงเอาทิศทักษิณของภูเขาหิมวันต์ คำว่า ข้าง หมายถึงเอาข้างภูเขาหิมวันต์

ลำดับนั้น พระศาสดาตรัสว่า

โส มาตลิ เทวเรน เปสโต
 สหสฺสยตุตฺติ อภิริยุห สนุหนํ
 สุขิปฺปเมวํ อุกคมฺม อสฺสมํ
 อนิสฺสमानโน มุณีโน สุธํ อทา

พระมาตลีนั้นถูกท้าวสักกะผู้ประเสริฐกว่าเทวดาใช้ให้ไปแล้ว จึงขึ้นรถเทียมด้วยม้าพันตัว ไปยังอาศรมบทโดยรวดเร็วอย่างนี้ เป็นผู้มียกายอันไม่ปรากฏ ได้ถวายสุธาโภชนแก่พระมุณี

มีอรรธาธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย พระมาตลีนั้นรับคำสั่งของท้าวสักกเทวราชแล้ว ก็ไปยังอาศรมนั้น มียกายอันมิได้ปรากฏให้เห็นได้ถวายสุธาโภชนแก่พระดาบสนั้น ก็เมื่อจะถวายได้วางถาดสุธาโภชนลงในมือของเธอผู้ประกอบความเพียรอยู่ตลอดราตรีบำเรอไฟในเวลาใกล้รุ่ง เมื่อราตรีสว่างแล้วยืนนอบน้อมนมัสการพระอาทิตย์ซึ่งกำลังขึ้นสู่ท้องฟ้า

พระโกสิยดาบสรับโภชนะนั้นแล้ว ยืนกล่าวสองคาถาว่า

อุทฺทคฺคิหุตฺติ อุกฺปติฏฺฐโต หิ เม
 ปภงฺกโร โลกตโนนฺนุหุตฺตมํ
 สพฺพพานิ ภูตานิ อธิจฺจ วาสโว
 โก เนว เม ปาณิสฺสุ กิ สุโธทฺทฺหิ

ก็เมื่อเราบำเรอไฟที่เราบูชาแล้วยืนอยู่ใกล้พระอาทิตย์ซึ่งแรกขึ้น มีแสงสว่าง บรรเทาความมืดในโลกเสียได้อันสูงสุด ท้าววาสวะผู้ครอบงำภูตทั้งหมดหรือ หรือว่าใครเล่ามาวางภัตต์ข้าวสะอาดลงในฝ่ามือของเรา

สงฺขุปมํ เสตมตุลฺยทสฺสนํ
 สุจฺฉิ สุคนฺธํ ปิยรูปมพฺพภูตํ
 อทฺธิฏฺฐปฺพุพฺพํ มม ชาตจกฺขุภิก
 กา เทวตา ปาณิสฺสุ กิ สุโธทฺทฺหิ

ภัตต์ข้าวสะอาด มีพรรณข้าวประดุจสังข์ ขาวน่ายิ่งกว่าปุยนุ่น สะอาดมีกลิ่นหอมน่ารักใคร่ ยังไม่เคยมีเลย แม้เราเองก็ยังไม่เคยเห็นมาก่อน ด้วยชาติจักษุของเรา เทวดา

อะไรเล่ามาจำแลงในฝ่ามือของเรา

อธิบายว่า เมื่อเราบำเรอไฟที่เราบูชาแล้ว ออกจากโรงไฟยืนอยู่ที่ประตูบรรณศาล ยืนอยู่ใกล้ดวงอาทิตย์จึงมีแสงสว่าง บรรเทาความมืดในโลกเสียได้ อันสูงสุด ท้าววาสวะ ผู้ครอบงำกำวล่วงเสีย ซึ่งภูตทั้งหมดเป็นไปอยู่หรือมิใช่หนอ มาวางภัตต์อันชาวสะอาด ลงบนมือของเราอย่างนี้ พระโกสิยดาบสนั้นเป็นผู้ยืนอยู่ที่เดียว ได้กล่าวสรรเสริญสุธา โภชนาอันวิเศษด้วยคำเป็นต้นว่ามีพรรณขาวประดุจสังข์ดังนี้

ลำดับนั้น พระมาตลีเทพสารดีจึงตอบว่า

อหัม หินุเทน มहेสิ เปสิโต
 สุธาภิสสิ ตูริโต มหามุณี
 ขานาสี มัม มาตลี เทวสารดี
 ภูณขสสุ ภตตุตตมัม มาภิวารยิ

ข้าแต่พระมหามุณีผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ข้าพเจ้าถูกท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทวดาใช้ ให้นำสุธาโภชนมาโดยด่วน พระคุณเจ้าจงรู้จักข้าพเจ้าว่า คือ มาตลีเทพสารดี และจง บริโภคภัตต์อันอุดม อย่าห้ามเสียเลย

ภุตตา จ สา ทวาทส หนุติ ปาปก
 ชุหุทัม ปิปาสัม อรตี ทรณัม กิลัม
 โกรธูปนาหณจ วิวาทเปสุณัม
 สิตุณหตนุทิตยจ รสตุตตมัม อิหัม

เพราะสุธาโภชนที่บริโภคแล้วนั้น ย่อมขจัดบาปธรรมได้ถึง ๑๒ ประการ คือ ความหิว ๑ ความกระหาย ๑ ความกระสัน ๑ ความกระวนกระวาย ๑ ความเหน็ดเหนื่อย ๑ ความโกรธ ๑ ความเข้าไปผูกโกรธ ๑ ความวิวาท ๑ ความส่อเสียด ๑ ความหนาว ๑ ความร้อน ๑ ความเกียจคร้าน ๑ ภัตต์นี้มีรสอันสูงสุด

เมื่ออธิบายว่า ข้าพเจ้านำสุธาโภชนนี้มาเฉพาะพระคุณเจ้า ขอพระคุณเจ้า จงรู้จักข้าพเจ้าว่า ผู้นี้คือเทพสารดีมีนามว่ามาตลี อนึ่งขอพระคุณเจ้าอย่าได้ห้ามเสียเลย ว่า เราจักไม่บริโภคภัตต์นี้ดังนี้ จงฉันเถิด อย่ากระทำความชกช้าเลย ด้วยสุธาโภชนที่ บุคคลบริโภคแล้วนี้ ย่อมขจัดเสียได้ซึ่งธรรมอันลามกถึง ๑๒ ประการ คือ ย่อมขจัด ความหิวอยากเป็นที่ ๑ ก่อน ขจัดความกระหายน้ำเป็นที่ ๒ ความกระสันเป็นที่ ๓

ความกระวนกระวายกายเป็นที่ ๔ ความเหน็ดเหนื่อยเป็นที่ ๕ ความโกรธเป็นที่ ๖ ความเข้าไปผูกความโกรธเป็นที่ ๗ ความวิวาทเป็นที่ ๘ ความส่อเสียดเป็นที่ ๙ ความหนาวเป็นที่ ๑๐ ความร้อนเป็นที่ ๑๑ ความเกียจคร้านเป็นที่ ๑๒ สุธาโภชนมีรสอันสูงสุดคือ มีรสอันอุดมถึงเพียงนี้ ย่อมขจัดบาปกรรม ๑๒ ประการเหล่านี้เสียได้

โกสิยดาบสระดับค้ำนั้นแล้ว เมื่อจะกระทำให้แจ้งซึ่งการสมาทานวัตรของตน จึงกล่าวคาถาว่า

น กปฺปติ มาตลฺลิมยฺห ญฺญชิตฺตํ
 ปุพฺเพ อทฺตวา อิติ เม วตฺตตมํ
 น จาปี เอกาสนมรียปฺปชิตํ
 อสฺวิภาคี จ สุขํ น วินฺทติ

ดูกรมาตลีเทพสารถี เรายังไม่ได้ให้ก่อนแล้วบริโภคน้ำย่อมไม่สมควร วัตรของเรานี้เป็นวัตรอันอุดม อன்றการบริโภคคนเดียว พระอริยเจ้าไม่บูชาแล้ว ก็ชนผู้มีได้แบ่งบริโภคเสียแต่ผู้เดียว ย่อมไม่ประสบความสุข

ครั้นพระโกสิยดาบสกล่าวคาถาแล้ว พระมาตลีจึงถามว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ พระคุณเจ้าเห็นโทษอะไรในการไม่ให้คนอื่นเสียก่อนแล้วบริโภค จึงได้สมาทานวัตรนี้ จึงตอบว่า

ถิฆาตกา เย เกจิมเ ปฺรทาทิกา
 มิตฺตทฺทฺโน เย จ สปนฺนติ สุขุพฺเพเต
 สพุพฺเว เต มจฺจฺริปญฺจมาธมา
 ตสฺมา อทฺตวา อุกกัปปิ นาสุมิเย

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นผู้ฆ่าหญิง คบหาภรรยาของชายอื่น ประทุษร้ายต่อมิตร อன்றย่อมฆ่าสมณพราหมณ์ผู้มีวัตรอันดีงาม ชนเหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว มีความตระหนี่เป็นที่ห้า ชื่อว่าเป็นผู้เลวทราม เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าไม่ให้ก่อนแล้วจึงไม่ดื่มแม้จนกระทั่งน้ำ

โสหิตฺถึยา วา ปุริสสฺส วา ปน
 ทสฺสามิ ทานํ วิทฺธสฺสํปวณฺณินฺตํ
 สทฺธา วทญฺญ อิท วิตมจฺจฺรา
 ภวนฺติ เหนเต สุขิสจฺจสมฺมตา

ข้าพเจ้านั้นจักให้ท่านแก่หญิงหรือชายที่ผู้รู้สรรเสริญแล้ว เพราะท่านเหล่านั้นเป็นผู้มีศรัทธา รู้ถ้อยคำที่ปฏิคาหกขอ ปราศจากความตระหนี่ สมมติว่าเป็นผู้สะอาดและมีความสัตย์ในโลกนี้

มีอรรถาธิบายว่า คำว่าก่อน คือไม่ให้ก่อนแล้ว อีกอย่างหนึ่ง พระโกสิยดาบสแสดงว่า วัตรนี้เป็นวัตรอันอุดมของเรามาก่อน คือเราสมทานวัตรนี้มาก่อนด้วยประการฉะนี้แล คำว่า การบริโภคนคนเดียว คือ การกินของบุคคลคนเดียว พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ไม่บูชาแล้ว คำว่า ความสุข คือ ย่อมไม่ได้รับความสุขทั้งที่เป็นทิพย์และเป็นของมนุษย์

คำว่า ฆ่าหญิง หมายถึง ฆ่าสตรี คำว่า เหล่าใด คือ เหล่าใดเหล่าหนึ่งนี้ คำว่า ต่ำ คือ ย่อมต่ำ คำว่า ผู้มีวัตรอันดีงาม หมายถึง สมณพราหมณ์ผู้ประกอบในธรรม คำว่า มีความตระหนี่เป็นที่ห้า อธิบายว่า ความตระหนี่เป็นที่ห้าของชนเหล่านี้ เหตุฉะนั้นจึงชื่อว่ามีความตระหนี่เป็นที่ห้า คำว่า เลวทราม คือ ธรรมทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ ชื่อว่า อธรรม คำว่า เพราะเหตุนั้น อธิบายว่า เพราะฉะนั้น เราจึงสมทานวัตรนี้ว่า ถ้ายังมีได้ให้ก่อนแล้วจักไม่บริโภคนแม้หน้าดังนี้ เพราะกลัวความเป็นอธรรมที่ห้า คำว่า ข้าพเจ้านั้น อธิบายว่า ข้าพเจ้านั้นจักให้ท่านแก่หญิงหรือ คำว่า ผู้รู้สรรเสริญแล้ว หมายถึง ผู้รู้ ซึ่งได้แก่บัณฑิตมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นสรรเสริญแล้ว คำว่า สมมติว่า เป็นผู้สะอาดแล้วมีความสัตย์ อธิบายว่า บุรุษทั้งหลายเหล่านี้เป็นผู้ประกอบไปด้วยศรัทธาอันหยั่งลง เชื่อมมั่นเป็นผู้รู้ถ้อยคำ ปราศจากความตระหนี่ ย่อมชื่อว่าเป็นผู้สะอาดและสมมติว่าสูงสุด

พระมาตลีสดับคำนั้น จึงยืนแสดงกายให้ปรากฏ ในขณะที่นางเทพกัญญาทั้ง ๔ เหล่านั้น ได้มายืนอยู่ในทิศทั้ง ๔ คือ นางสิริยืนอยู่ในทิศปราจีน นางอาสายืนอยู่ในทิศทักษิณ นางสัทธายืนอยู่ในทิศปราจิณ นางหิริ ยืนอยู่ในทิศอุดร

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

อโตะ มตา เทวเรน เปลิตา
 กญญา จตสุโส กนกดตุจูปมา
 อาสา จ สหุธา จ สิรี ตโต หิริ
 ตั อสุสมิ อคมุ ยตุถ โกสิโย

ลำดับนั้น นางเทพกัญญาทั้ง ๔ คือ นางอาสา นางสัทธา นางสิริ และนางหิริ

ตี มั สุธาย วรปญญ ภาชย

ข้าแต่พระมหารามุณีผู้สูงสุดกว่าผู้บูชาทั้งหลาย ข้าพเจ้าปรารถนาความสุขแก่ภรรษาใด
ภรรษานั้นบันเทิงอยู่ด้วยสรรพกามสมบัติทั้งหลาย ท่านจงรู้จักข้าพเจ้าว่า สิริ ข้าแต่
ท่านผู้มีปัญญาอันประเสริฐ ขอท่านจงแบ่งสุธาโภชนนั้นให้ข้าพเจ้าบ้าง

เมื่ออธิบายว่า คำว่า ลำดับนั้น คือ ณ กาลนั้น คำว่า อนุมัติ คือ รับรู้แล้ว
อธิบายว่า เป็นผู้อันท้าวสักกะผู้ประเสริฐกว่าเทวดาทั้งหลาย อนุมัติแล้วด้วยส่งไปแล้ว
ด้วยในกาลนั้น คำว่า เป็นผู้บันเทิงอย่างยิ่ง อธิบายว่า เป็นผู้รื่นเริงอย่างยิ่งทุกนางมิได้
มีเหลือเลย พระบาลีบางฉบับเป็น สามัม แปลว่า เอง อธิบายว่า ก็พระโกสิยดาบสนั้น
เห็นนางเทพธิดาเหล่านั้นเองทีเดียว คำว่า ๔ หมายถึงนางเทพกัญญาทั้ง ๔ อีก
อย่างหนึ่งพระบาลีเป็นจตุราก็มี อธิบายว่า ประกอบพร้อมด้วยทิศทั้ง ๔ คำว่า ประเสริฐ
กว่าดาวทั้งหลาย คือ ประเสริฐกว่าดวงดาราทั้งหมด คำว่า มีร่างกายคล้ายรูปทองคำ
คือ มีสีระเหมือนกับรูปเปรียบทองคำ คำว่า ข้าพเจ้ามีชื่อว่า นางสิริ คือ ข้าพเจ้ามี
นามว่า สิริ คำว่า มาสู่สำนักของท่าน คือ มายังสำนักของพระผู้เป็นเจ้าของ คำว่า จงแบ่ง
คือ สุธาโภชน จะแบ่งให้ข้าพเจ้าได้ด้วยประการใด ขอท่านจงทำด้วยประการนั้นเถิด
อธิบายว่า จงให้สุธาโภชนแก่ข้าพเจ้าบ้าง คำว่า จงรู้จัก คือ จงรู้จัก คำว่า สูงสุดกว่าผู้บูชา
ทั้งหลาย คือ เป็นผู้อุดมกว่าผู้บูชาซึ่งไฟ

โกสิยดาบสลำดับคำนั้น จึงกล่าวว่า

สิปฺเปน วิชฺชาจรณน พุฑฺธิยา

นรา อุเปตา ปคุณา สกมฺมุนา

ตยา วิหีนา น ลภนฺติ กิณฺจิ นํ

ตยิทํ น สาธู ยทิตํ ตยา กตํ

ภรรษาทั้งหลายผู้มีความเพียรประกอบด้วยศีลปะวิททยาและความประพฤติดี ความรู้และ
การงานของตน เป็นผู้ที่ท่านละทิ้งเสียแล้ว ย่อมไม่ได้ประโยชน์อะไร ๆ กิจที่มีความ
ขาดแคลนอันใดที่ท่านทำแล้ว กิจนั้นไม่ดีเลย

ปสฺสามิ โปสํ อลสํ มหคฺขลสํ

สุทฺถุกุสึนฺปิ อรุปีมํ นรํ

ตยานุคฺตุโต สิริ ชาติมามปิ

เปเสติ ทาส วิย โภควา สุขี

เราเห็นนรชนผู้เป็นบุรุษเกียจคร้าน บริโภคมาก ทั้งมีตระกูลต่ำ มีรูปแปลกก
 ดูกรนางสิรี นรชนที่ท่านรักษาไว้แม้สมบูรณ์ด้วยชาติ ผู้มีโภคทรัพย์ มีความสุข ย่อมใช้
 เหมือนทาส

ดี ต่ อสจจํ อวิภชช เสวินี

ชานามิ มุพฺหํ วิทุรานุปาตินี

น ตาทิสี อรหติ อาสนุทกํ

กุโต สุธา คจฺจน มยฺห รุจฺจสิ

เพราะฉะนั้น เรา รู้จักท่านเป็นผู้ไม่มีสัจจะ ไม่รู้สิ่งที่ควรและไม่ควรแล้วและเสพคบ เป็น
 ผู้หลง นำผู้รู้ให้ตกไปตาม นางเทพธิดาเช่นท่านย่อมไม่สมควร อาสนะและน้ำ สุธาโภชน
 จักมีแต่ที่ไหนเล่า จงไปเสียเถิด ท่านไม่ชอบใจแก่เรา

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า ศิลปะ คือ ประกอบไปด้วยศิลปะมีศิลปะที่เกี่ยวกับช่าง
 ม้า รถและธนู เป็นต้น คำว่า วิทยาและความประพฤดีดี หมายถึงเอา วิชชาที่นับเอาพระ
 เวททั้ง ๓ และศีล คำว่า ความรู้และการงานของตน คือ เป็นผู้ประกอบไปด้วยความ
 เพียรแห่งบุรุษของตน คำว่า อะไร ๆ คือว่า ย่อมไม่ได้ยศหรือความสุขแม้มีประมาณน้อย
 คำว่า กิจนั้น คือความกังวลอันใดที่ท่านกระทำแล้วแก่บุคคลผู้เรียนศิลปะทั้งหลายแล้ว
 เทียบไป เมื่อต้องการความเป็นใหญ่ กิจนั้นไม่ดีเลย คำว่า มีรูปแปลก คือมี รูปผิดปกติ
 คำว่าที่ท่านรักษาไว้ คือที่ท่านตามรักษาไว้แล้ว คำว่า สมบูรณ์ด้วยชาติ คือ ถึงพร้อม
 แล้วด้วยชาติบ้าง ถึงพร้อมแล้วด้วยศิลปะวิทยาความประพฤดีและการงานอันประกอบ
 ด้วยปัญญา คำว่า ย่อมใช้ คือ ย่อมกระทำการใช้สอย คำว่า เพราะฉะนั้น คือ เหตุ
 นั้น คำว่า ไม่มีสัจจะ คือ ท่านไม่มีสัจจะ เพราะไม่ประพฤดีอยู่ในสัจจะที่นับว่าสภาวะ
 คือเว้นจากความเป็นผู้สูงสุด คำว่า ไม่รู้แลเสพคบคือ ไม่แบ่งไม่รู้จักสิ่งที่ควรและไม่ควร
 เสพอยู่ซึ่งสิ่งนอกนี้แม้ถึงพร้อมแล้วด้วยศิลปะ เป็นต้น คำว่า นำผู้รู้ให้ตกไปตาม คือ ทำ
 บัณฑิตให้ตกไปตาม คือ ทำบัณฑิตให้ตกไปแล้วเทียบเบียดเบียนอยู่ คำว่าสุธาโภชนจักมี
 แต่ที่ไหนเล่า อธิบายว่า สุธาโภชนะของท่านผู้มีคุณเลวทรามเช่นนั้นจะมีแต่ไหน ท่าน
 ย่อมไม่ชอบใจเรา ท่านจงกลับไปเสียอย่าอยู่ในที่นี้เลย

นางสิรีเทพธิดานั้น ครั้นถูกพระโกสิยดาบสนั้นห้ามแล้ว ก็อันตรธานหายไปในที่

นั้นทีเดียว ลำดับนั้นพระโกสิยดาบส เมื่อจะเจรจากับนางอาสาเทพธิดา จึงกล่าวต่อไปว่า

กา สุกกาทาจา ปฏิมุตตกณฺฑลา
จิตตงคฺคา กมฺพุริมฺภุจฺจารินี
โอสิตตวณฺณํ ปรีทยฺห โสภติ
กุสคฺคิรตฺตํ อปิพฺยฺห มณฺชรี

ใครนั้นเป็นผู้มีพินขาว สรวมกณฺฑล มีร่างกายอันวิจิตร ทรงเครื่องประดับเกลี้ยงเกลาทำด้วยทองคำ นุ่งห่มผ้ามีสีดั่งสายน้ำหยด ย่อมงดงามเหมือนดั่งประดับช่อดอกไม้มีสีแดงดจเปลวไฟไหม้หญ้าคาจะนั้น

มิตฺวี ฆนฺตา สรจาปฺธารีนา
วிரาคิตา มนฺทมิว อุทิกฺขลิตี
โก เต ทฺตโย อธิ มนฺทโลจเน
น ภายลิตี เอกิกกา กานเน วเน

ท่านเป็นเหมือนนางเนื้อทรามนคนอง ที่นายขมังธนูยิงผิดแล้ว มองดูอยู่ดูจทำเขลาจะนั้น ดูกรเทพธิดาผู้มีดวงตาอันขาว ในที่นี้ใครเป็นสหายของท่าน ท่านอยู่ในป่าใหญ่แต่เพียงผู้เดียวไม่กลัวหรือ

อธิบายว่า คำว่า มีร่างกายอันวิจิตร คือ ประกอบด้วยองค์อวัยวะอันวิจิตร คำว่า ทรงเครื่องประดับเกลี้ยงเกลาทำด้วยทองคำ คือ ทรงเครื่องอลังการทองคำอันเกลี้ยงเกลาอันสำเร็จขึ้นจากการกระทำ คำว่า มีสีดั่งสายน้ำหยด คือ นุ่งห่มผ้าทุกกุลพัสตร์อันเป็นทิพย์ มีสีดจสายน้ำที่หยดลงแล้ว คำว่า นุ่งห่ม คือ ทั้งนุ่งแล้วด้วยห่มแล้วด้วย คำว่า แดงดจเปลวไฟไหม้หญ้าคา คือ มีสีแดงเหมือนเปลวแห่งไฟที่กำลังไหม้หญ้าคา คำว่าประดับช่อดอกไม้ มีคำอธิบายว่าประดับช่อดอกไม้ เช่น ช่อดอกโกศกที่หูทั้งสองข้าง คำว่า นายขมังธนู หมายถึง นายพราน คำว่า ยิงผิด คือ ยิงพลาดไป คำว่า ดูจทำเขลา อธิบายว่า นางเนื้อนั้นกลัวแล้ว จึงยืนอยู่ในระหว่างป่ามองดูนายพรานนั้นดูจทำเป็นเขลาฉันทใด ท่านก็แลดูเราฉันทนั้นเหมือนกัน

ในลำดับนั้นนางอาสา จึงตอบว่า

น เม ทฺตโย อธิมตฺถิ โกสิย

มสกุสสารปุปภวมุหิ เทวดา
 อาสา สุธาย ตวนุตติมาคตา
 ตัม มํ สุธาย วรปญญ ภาชย

ข้าแต่พระโกสิยดาบส ในที่นี้สหายของข้าพเจ้าย่อมไม่มี ข้าพเจ้าเป็นเทวดามีชื่อว่าอาสา เกิดในดาวดิงสพิภพ มาสู่สำนักของท่าน เพราะหวังสุธาโกชน์ ข้าแต่ท่านผู้มีปัญญาอัน ประเสริฐ ท่านจงแบ่งสุธาโกชน์นั้นให้ข้าพเจ้าบ้าง

คำว่า เกิดในดาวดิงสพิภพ ในคานานั้น หมายความว่า เป็นผู้เกิดพร้อมแล้ว ในพิภพชั้นดาวดิงส์

โกสิยดาบสระดับคำนั้น เมื่อจะแสดงว่า ท่านได้ความหวังด้วยความสำเร็จผล แห่งความหวังแก่บุคคลที่ท่านชอบใจ หาให้แก่ผู้ที่ท่านไม่ชอบใจไม่ ความพินาศแห่ง ความปรารถนาที่ท่านตั้งใจไว้โดยชอบมิได้มี ดังนี้ได้กล่าวเป็นคาถาว่า

อาสา ยนฺติ วณฺชิชา ธเนสิโน
 นาวํ สมารุญฺห ปเรนฺติ อณฺณเว
 เต ตตฺถ สิทฺติ อโถปิ เอกทา
 ชินาธนา เอนฺติ วินฺญฺจปาภตา

พ่อค้าทั้งหลายมีความหวังแสวงหาทรัพย์ ย่อมขึ้นเรือแล่นไปในทะเล อนึ่ง พ่อค้าเหล่านั้น ย่อมจมในท่ามกลางมหาสมุทรนั้นในกาลบางครั้ง เขามีทรัพย์สิ้นไป ทั้งทรัพย์อันเป็น ต้นทุนก็สูญหายไปแล้วก็กลับมา

อาสา ย เชตฺตานิ กสนฺติ กสฺสกา
 วปฺนฺติ พีชานิ กโรนฺตฺพายโส
 อิตฺติปาเตน อวฺภูจิตาย วา
 น กิญฺจิ วินฺทฺนฺติ ตโต ผลาคมํ

ชาวนาทั้งหลายย่อมไถนาด้วยความหวัง หว่านพืชก็กระทำโดยแยบคาย เขาไม่ได้ประสบ ผลอะไร ๆ จากข้าวกล้า นั้น เพราะจัญไรตกลงบ้าง เพราะฝนแล้งบ้าง

อถตฺตการานิ กโรนฺติ ภตฺตฺสุ
 อาสํ ปฺรกุชฺเตว นรา สุเชสิโน
 เต ภตฺตฺรตฺถาย อติตฺพิตา ปฺน

ทิสา ปนสฺสนฺติ อลฺลทฺธ กิณฺณิ นํ

ในภายหลัง นรชนทั้งหลายผู้แสวงหาความสุขทำความหวังข้างหน้า ย่อมทำกิจการของตนเพื่อนาย นรชนเหล่านั้นถูกศัตรูเบียดเบียนแล้ว ไม่ได้ประโยชน์อะไร ๆ ย่อมหนีไปสู่ทิศทั้งหลาย เพื่อประโยชน์แก่นายอีก

ชหิตฺว ฌณฺณณฺจ ฌนณฺจ ฌาตเก

อาสาย สคฺคาธิมฺนา สุเชสิโน

ตปฺนฺติ ลฺลขฺปิ ตปฺ จีรตฺตรํ

กฺมฺมคฺคฺมารุญฺห ปเรณฺติ ทฺกคฺคฺติ

สัตว์ผู้แสวงหาความสุขเหล่านี้ เป็นผู้ใคร่จะไปสวรรค์ ละทิ้งธัญญาชาติ ทรัพย์และหมู่ญาติเสียแล้ว ย่อมทำความเพียรอันเศร้าหมองตลอดกาลนาน เดินทางผิตย้อมไปสู่ทุกคติ เพราะความหวัง

อาสา วิสฺวาทิกสมฺมตาสิเม

อาเส สุธาสํ วินยสฺสุ อตฺตนิ

น ตาทิสี อรหฺสิ อาสนฺนทกํ

กฺโธ สฺฐา คจฺฉ น มยฺห รุจฺจสิ

เพราะฉะนั้น ท่านชื่อว่า อาสา ที่เขาสมมติว่าเป็นผู้มักกล่าวให้เคลื่อนคลาดจากความจริง ดูกรนางอาสา ท่านจงนำความหวังในสุภาโกชนนี้ในตนออกเสีย นางเทพธิดาเช่นท่านยังไม่สมควรอาสนะและน้ำ สุภาโกชนจักมีแต่ที่ไหนเล่า ท่านจงไปเสียเถิด ท่านไม่เป็นที่ชอบใจของเรา

มีอธิบายว่า คำว่าแล่นไป คือ แล่นเรือไป คำว่า มีทรัพย์สิ้นไป คือมีทรัพย์สูญไปแล้ว พระโกสิยดาบสกล่าวอธิบายไว้ว่า ชนเหล่านี้ย่อมอึดอับด้วยอำนาจของท่าน และชนอีกพวกหนึ่งก็เสื่อมโทรมด้วยอำนาจของท่านด้วยอำนาจของท่านด้วยประการฉะนี้ เพราะฉะนั้น คนที่มีธรรมอันลามกเหมือนอย่างท่านจึงไม่มี คำว่า ทำโดยแยบคาย คือ ย่อมกระทำกิจนั้น ๆ โดยอุบาย คำว่า เพราะจัญไรตกลงบ้าง อธิบายว่า เพราะอันตรายที่เกิดแก่ข้าวกล้าทั้งหลายมีฝนตกไม่เสมอกัน และสัตว์จำพวกหนู มอด หมูและสัตว์พวกแมลงต่าง ๆ และโรคเกิดจากข้าวสาลี เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งตกลง คำว่า นั้น อธิบายว่า พระโกสิยดาบสกล่าวว่ ชาวนาเหล่านั้นย่อมไม่ประสบอะไร ๆ จากข้าวกล้า

นั้น ท่านผู้เดียวย่อมกระทำกรรมคือการตัดความหวังของชาวนาแม่เหล่านั้ คำว่าใน
 ภายหลัง กระทำกรงานของตน อธิบายว่า กระทำความบากบั่นของบุรุษในยุทธรณม
 ทั้งหลาย คำว่า กระทำความหวังข้างหน้า คือ กระทำความหวังความเป็นอิสระข้างหน้า
 คำว่า เพื่อประโยชน์แก่นาย คือ เพื่อความต้องการของนาย คำว่า ถูกศัตรูเบียดเบียน
 คือผู้ถูกข้าศึกทั้งหลายเบียดเบียนแล้ว มีทรัพย์สมบัติก็ถูกยื้อแย่งแล้ว มีเสนาและพาหนะ
 ถูกกำจัดแล้ว คำว่า หนีไป คือย่อมหนีไป คำว่าไม่ได้ประโยชน์อะไร ๆ คือ ไม่ได้ความ
 อิสระ พระโกสิยดาบสกล่าวว่า ท่านผู้เดียวย่อมกระทำให้ชนแม่เหล่านั้ไม่ได้ความเป็น
 อิสระด้วยประการฉะนี้ คำว่า ผู้ใคร่จะไปสวรรค์ คือ เป็นผู้ปรารถนาจะไปยังสวรรค์
 คำว่า เศร้าหมอง หมายถึง ความลำบากกายมีความเพียร ๕ อย่าง ซึ่งหมดโอชะ
 แล้วเป็นต้น คำว่า ตลอดกาลนาน คือ สิ้นกาลนานยิ่งนัก คำว่า ท่าน ชื่อ อาสาที่เขา
 สมมติว่าเป็นผู้มักกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง อธิบายว่า สัตว์เหล่านี้ย่อมไป
 สู่หุคคติเพราะความหวังอย่างนี้ เพราะฉะนั้นท่านมีชื่อว่าอาสา เป็นผู้ที่เขาสมมติแล้วว่า
 เป็นผู้มักกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความจริง คือ ถึงการนับว่าเป็นผู้กล่าวให้คลาดเคลื่อน
 จากความจริง พระโกสิยดาบสย่อมเรียกนางเทพธิดานั้นว่า ดูกรนางอาสาดังนี้

แม่นางอาสานั้น ครั้นถูกพระโกสิยดาบสห้ามเสียแล้ว จึงอันตรธานหายไป ใน
 ลำดับนั้น พระโกสิยดาบสเมื่อจะเจรจากับนางศรัทธา จึงกล่าวว่า

ทททลลลมานา ยสสา ยสสุสินี

ชิมณณนามวุหยนํ ทิสฺสปติ

ปฺจุฉามิ ตํ กณฺจนเวลฺลลิวคฺคเห

อาจิกฺข เม ตวํ กตมาสิ เทวตา

ท่านผู้มียศ รุ่งเรืองอยู่ด้วยยศ ยืนอยู่เป็นเจ้าในทิศ เราเรียกโดยชื่ออันน่าเกลียด ดูกร
 นางผู้มีร่างกายคล้ายทองคำ เราขอถามท่าน ท่านจงบอกเราว่าท่านเป็นเทวดาอะไร

คำว่า รุ่งเรือง คือ รุ่งโรจน์อยู่ คำว่า เราเรียกโดยชื่ออันน่าเกลียด อธิบายว่า
 เราเรียกอยู่โดยชื่ออันน่าเกลียด คือลามกอย่างนี้ว่า นางอื่นอีกบ้าง นางคนหลังบ้าง
 คำว่า เป็นเจ้าในทิศ คือ ท่านยืนรุ่งเรืองอยู่

ในลำดับนั้น นางศรัทธาจึงกล่าวคาถาว่า

ปาป กโรสี กุสลํ นิริญจสิ

น ตาทิสี อรหสิ อาสนุทกํ

กุโต สุธา คจจ น มยห รุจจสิ

ดูกรนางศรัทธา ตัวท่านนั้นแล ให้ชนอื่นเสพคบภรรยาของผู้อื่น ท่านย่อมทำบาป ละทิ้งกุศลเสีย นางเช่นท่าน ยังไม่สมควรอาสนะและน้ำ สุธาโภชนจักมีแต่ที่ไหนเล่า ท่านจงไปเสีย ท่านไม่เป็นที่ชอบใจของเรา

ก็พระดาบสนั้น กล่าวกะนางเทพธิดาผู้มีชื่อว่าศรัทธาเห็นว่า สัตว์เหล่านี้เชื่อถ้อยคำของผู้หนึ่งผู้ใดแล้ว ย่อมกระทำความผิดนั้น ๆ เขาย่อมทำกรรมซึ่งไม่สมควรกระทำ ให้มากไปกว่ากรรมที่ควรกระทำเสียอีก กรรมนั้นทั้งหมด ย่อมชื่อว่าเป็นกรรมที่ท่านใช้ให้เขาทำแล้วทุกอย่างดังนี้ กล่าวไว้แล้วด้วยความมุ่งหมายอย่างนี้

เมื่ออธิบายว่า ก็การให้ที่ประกอบด้วยเจตนามีวัตถุ ๑๐ ประการ ชื่อว่าการให้ในกาลนั้น การฝึกอินทรีย์ ชื่อว่าการฝึกฝน การบริจาคนิยธรรม ชื่อว่าการบริจาคนิย ชื่อว่าการสำรวม คำว่า ถือเอาด้วยความเชื่อ อธิบายว่า แม้ถือเอาแล้วก็ย่อมกระทำตามคำของบุคคลผู้กล่าวอยู่ว่า การให้ท่านเป็นต้นเหล่านี้ มีอานิสงส์มาก ท่านพึงกระทำเถิด ดังนี้ เพราะความเชื่อ คำว่า ล่องลง อธิบายว่า มนุษย์ทั้งหลายย่อมกระทำความผิดมีการโกงด้วยตาชั่งเป็นต้น หรือกรรมมีการโกงชาวบ้านเป็นต้น คำว่า แต่มนุษย์พวกหนึ่ง มีอธิบายว่า ฝ่ายมนุษย์อีกพวกหนึ่งเชื่อถ้อยคำของชนบางพวกว่า ท่านพึงกระทำโจรกรรมเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่คนเหล่านั้นด้วย เหล่านี้ด้วย ในกาลทั้งหลายชื่อเห็นปานนี้ ดังนี้ แล้วกระทำความผิดแม้เหล่านี้ คำว่า ท่านอย่าประกอบต่อไป อธิบายว่า แม้ชนเหล่านี้ไม่เชื่อถ้อยคำของบุคคลผู้กล่าวอยู่ว่า กรรมเหล่านั้น เต็มไปด้วยโทษมีทุกข์เป็นผล ท่านไม่ควรทำดังนี้ ก็ยังขึ้นกระทำ กรรมนั้นท่านอย่าได้ชักชวนต่อไป เพราะกรรมที่บุคคลกระทำด้วยอำนาจของท่านนั้น มีโทษก็มี ไม่มีโทษก็มี ด้วยประการฉะนี้ คำว่า เสมอกัน คือ เป็นผู้เสมอกันด้วยชาติ โคตร และศีลเป็นต้น คำว่า เฟ่งเล็ง อธิบายว่า ตัณหา ท่านกล่าวว่า ความเฟ่งเล็ง อธิบายว่า ตัณหา เป็นผู้มีความหวังใฝ่ ยังมีตัณหา คำว่า ความพอใจ คือ เป็นผู้ที่มีจิตรักใคร่แล้ว ย่อมกระทำความกำหนดด้วยสามารถแห่งความพอใจ คำว่า ความเชื่อ คือ ย่อมกระทำความเชื่อตามถ้อยคำแม้ของนางกุมภทาสีจริงอยู่ เมื่อนางกุมภทาสีกล่าวอยู่ว่าดิฉันจักกระทำอุปการะชื่อนี้แก่ท่าน ดังนี้ บุรุษนั้นเชื่อ

แล้วก็ทิ้งแม่หญิงผู้มีตระกูลเสียกลับมาเห็นกับนางทาสีนั้นแล อนึ่ง บุรุษกระทำความเชื่อตามถ้อยคำของนางกุมภทาสีหญิงมีชื่อนั้น มีจิตรักใคร่ในตัวท่าน ดังนี้แล้ว ย่อมเป็นภรรยาของชนอื่น คำว่า ดูกรนางศรัทธา ตัวท่านนั้นแลให้ชนอื่นเสพในภรรยาของผู้อื่น กระทำกรรมอันเป็นบาปละกุศลเสีย เพราะอำนาจของท่าน เพราะฉะนั้น ตัวท่านนั้นแลชื่อว่า เป็นผู้เสพซึ่งภรรยาของชนอื่น ท่านย่อมกระทำความอันเป็นบาปทั้งหลาย ย่อมละทิ้งกุศลเสีย บุคคลที่มีธรรมอันลามก ผู้นำโลกให้ฉิบหายเหมือนกับท่านไม่มีอีกแล้ว ท่านจงไปเสียเถิด ท่านไม่เป็นที่ชอบใจแก่เรา

นางศรัทธานั้นก็ได้อันตรธานหายไปในที่นั้นเอง ฝ่ายโกสิยดาบส เมื่อจะเจรจากับนางหิริผู้ยืนอยู่ด้านทิศอุดร จึงได้กล่าวสองคาถาว่า

ชัชฌณฺรตฺตํ อรุณสุมิ อุหเต

ยา ทิสฺสติ อุตฺตมรूपธารินี

ตถูปมา มํ ปฏิภาสิ เทวเต

อาจิกฺข เม ตวํ กตมาสิ อจฺจรา

เมื่ออรุณขึ้นไปในที่สุดแห่งราตรี นางเทพธิดาเหล่าใด เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งรูปอันงดงามปรากฏอยู่ ดูกรเทวดา ท่านเปรียบเหมือนนางเทพธิดานั้น จะพูดกะเราหรือ ท่านจงบอกแก่เราว่าท่านเป็นนางอัปสรอะไร

กาฬา นิทาเมริว อคฺคิชาริว

อนิเลริตา โลหิตปตฺตมาลีเน

กา ติฏฺฐสึ มนุทมิดาว โลกยํ

ภาเสสมานาว คิริ น มุญฺจสิ

ท่านมีชื่ออย่างไร ยืนอยู่ประดุจแถววัลย์ดำในฤดูร้อน และประดุจเปลวไฟที่ห้อมล้อมอยู่ด้วยใบไม้สีแดง ถูกลมพัดแล้วดูงามฉะนั้น ท่านเป็นผู้ราวกะว่าจะพูด แต่มิได้เปล่งวาจาออกมา แลดูอยู่เหมือนนางเนื้อเขลาฉะนั้น

เมื่อรธาธิบาย คำว่า ในที่สุดแห่งราตรี หมายถึง ราตรีอันเป็นที่สุดท้าย อธิบายว่า กาลเป็นที่สุดแห่งกลางคืน คำว่า ขึ้นไป คือ เมื่ออรุณขึ้นไปแล้ว คำว่าใด อธิบายว่า นางเทพธิดาใดเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งรูปอันงดงาม เพราะมีผิวพรรณดังทองคำปรากฏอยู่ทางด้านทิศบูรพาในเวลากลางคืน คำว่าประดุจแถววัลย์ในฤดูร้อน คือ ประหนึ่งแถววัลย์

มีสีด้าในสมัยแห่งฤดูร้อนฉะนั้น คำว่า ประดุงเปลวไฟคือประดุงเปลวเพลิง แม้ทาง
เทพธิดานั้น ยืนอยู่ประดุงแถววัลย์ดำที่งอกขึ้นอ่อน ๆ มีสีแดงดีในนาที่ไฟไหม้แล้วใหม่ ๆ
คำว่า ห้อมล้อมอยู่ด้วยใบไม้สีแดง คือ มีใบไม้ต่าง ๆ ซึ่งมีสีแดงแวดล้อมแล้ว คำว่า ท่าน
มีชื่อว่าอย่างไรยืนอยู่ อธิบายว่า แถววัลย์ดำอ่อนนั้น ถูกลมพัดแล้ว ไหวไปมาอยู่ดงดงงาม
ตั้งอยู่ด้วยประการใด ท่านมีชื่อว่าอย่างไร ยืนอยู่ประการนั้น คำว่า รวากะจะพูด อธิบาย
ว่า ท่านได้เป็นผู้รวากะว่าปรารถนาจะพูดกับเรา แต่หาเปล่งถ้อยคำไม่

ลำดับนั้น นางหิริเทพธิดา จึงกล่าวคาถาว่า

หิราห เทวี มนุเชสุ ปุชิตา

อปาปสตุตฺตฺปนฺนิเสวินี สทา

สุธาวิวาเทน ตวนฺติมาคตา

สา ตํ น สกฺโกมิ สุธํปิ ยาจิตฺตุ

โกปฺนรฺรูปา วีย ยาจนฺติถฺยิยา

ข้าพเจ้ามีชื่อว่านางหิริเทวี ได้รับการบูชาแล้วในหมู่มนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้ไม่คบเสพสัตว์
อันลามกในกาลทุกเมื่อ มายังสำนักของท่าน เพราะวิวาทกันด้วยเรื่องสุธาโกชน์ ข้าพเจ้า
นั้นมีอากที่จะขอสุธาโกชน์กะท่านได้ เพราะการขอของหญิงดูเหมือนจะเป็นของหน้าอาย
พระโกสิยดาบสได้สดับคำนั้น จึงได้กล่าวสองคาถาว่า

ธมฺเมน ญฺยาเยน สุคตฺเต ลจฺฉลฺลิตฺติ

เอโส หิ ธมฺโม น หิ ยาจนฺนา สุธา

ตํ ตํ อยาจนฺติมหํ นิมนฺตเย

สุธํ ยํ ยมิจฺฉลฺลิตฺติ ตํปิ ทมฺมิ เต

ดูกรนางผู้มีตัวอันงดงาม ท่านจักได้ตามธรรม ตามอุบายที่ชอบนี้เป็นธรรมดาทีเดียว
ก็สุธาโกชน์นั้น ท่านจะได้เพราะการขอก็หาไม่ เพราะฉะนั้น เราพึงเชื่อเชิญท่านผู้มีได้
ขอสุธาโกชน์นั้น ท่านต้องการสุธาโกชน์ใด ๆ เราจะให้สุธาโกชน์นั้น ๆ แก่ท่าน

สา ตวํ มยา อชฺช สกฺมฺหิ อสุสเม

นิมนฺติตา กญฺจนเวลฺลิตฺติวิคฺคเห

ตวํ หิ เม สหุพรเสหิ ปุชิตา

ตํ ปุชยิตฺวา สุธํ อสุมิเย

สาลา กเรี พหุเกตต ชมฺพุโย
 อสฺสตฺตนิโครธมรฺกกา จ เวทิสา
 อุทฺทาลกา ปาตลิสินฺทูลาริตา
 มนุญฺญคนฺธา มุจฺจลินฺทเกตกา

ในที่นั้น มากด้วยต้นไม้ชนิดใหญ่ ๆ คือต้นรัง ต้นกุ่ม ต้นหว้า ต้นโพธิ์ ต้นไทร อีกทั้ง
 มะทราง ราชพฤกษ์ แคลฝอย ไม้ยางทราย ไม้จิกและลำเจียก ต่างก็มีกิ่งก้านอันห้อยย้อย
 ลงมา กำลังส่งกลิ่นหอมฟุ้งน่ายวนใจ

หเรณฺฎกา เวลฺลกา เวณฺฎติณฺฑทฺฐกา
 สามากนิวารมโถปี จินกา
 โมจา กทลีสินฺทูลาทฺตลโย
 ปวีหโย อาภุชฺชินปี ตณฺฑทฺฐลา

ถั่วแระ อ้อยแซม ถั่วป่า ตะโก ข้าวฟ่าง ลูกเดือย ถั่วขาวเล็ก กล้วยมีเมล็ด กล้วยไม่มี
 เมล็ด ข้าวสาลี ข้าวเปลือก ราชดัด และข้าวสารอันเกิดเอง ก็มีอยู่ในอาศรมนั้นมากมาย

ตสฺส จ อุตฺตร ปุพฺพเพน
 อกกกฺสา อปฺพุภารา
 ตตฺถ มจฺจนา สนฺนิรตา
 สิงฺคุสวฺรฺกกา สกฺกฺลา
 อาลิกฺคฺครกาภิณฺณา
 ตตฺถ ปกฺขี สนฺนิรตา
 หังสา โกลฺลจา มยฺยรา จ
 กุณฺดาละกา พหุ จิตฺตรา
 ตตฺถ ปาณา สมายนฺติ
 สีหา พยคฺคมา วราหา จ
 ปลสทา จ ควชา
 เอณฺเณยฺยา จ วราหา จ
 กทลิมิกกา พหุ จิตฺตรา
 ฉมาคิริ ปุพฺพจิตฺตรสนฺถตา

ชาตา โปกฺขรณฺณี สีวา
 สาธุ อปฺปฏิกฺคณฺฐิกา
 เขมิโน พหุโภชนา
 สตวฺรฺกกา จ โรหิตา
 ปาฐฺนินา กากมจฺจกา
 เขมิโน พหุโภชนา
 จากวากา จ กุกฺกุหา
 ลิจฺฉินฺฑา ชีวชีวกา
 นานามิกคณา พหุ
 อจฺจนฺโฏกตฺตรจฺจนฺโย
 มหิสตา โรหิตา รุรุ
 คณฺนิโน นีกฺกุสฺสกา
 วิพารา สสทกฺคณฺฐิกา
 ทิชากิณฺฑุฏฺฐา ทิชสจฺจนฺเสวิตา

ก็เบื้องหน้าด้านทิศอุดรแห่งอาศรมสถานนั้น มีสระโบกขรณีอันงามราบรื่น มีพื้นที่ชันลง
เรียบเสมอกัน มีน้ำใสจืดสนิทไม่มีกลิ่นเหม็น หนึ่งในสระโบกขรณีนั้น มีปลาต่างชนิด
คือ ปลาดุก ปลากระทิงเหว ปลาทราย กุ้ง ปลาตะเพียน ปลาฉลาม ปลาเกา ว่าย
เกลือหกลาด ไปในสระโบกขรณีที่มีขอบคัน พากันแหวกว่ายอย่างสบายทั้งเหยือกก็มีมาก
และที่ใกล้เคียงสระโบกขรณีนั้น มีนกต่างชนิด คือ หงส์ นกกระเรียน นกยูง นกจากพราก
นกออก กระเหว่าลาย นกยูงทอง นกพริกและนกประทิต มากมาย ล้วนมีขนปีกอันงด
งาม พากันจับบ่ออยู่อย่างสบาย ทั้งอาหารก็มีมาก ในที่ใกล้สระโบกขรณีนั้น มีปาล์มชาติ
และหมู่เนื้อต่าง ๆ มากมาย คือ ราชสีห์ เสือโคร่ง ช้าง หมู เสือปลา เสือดาว แรด
และโคลาน กระบือ ละมั่ง กวาง เนื้อทราย หมูป่า รามาด หมูบ้าน กวางทอง แมว
กระต่าย วัวกระทิง เป็นอันมากล้วนงามวิจิตรหลากหลาย พื้นดินและหินเขา ดารดาษ
งามวิจิตรไปด้วยดอกไม้ ทั้งฝูงนกก็ส่งเสียงร้องกึกก้อง เป็นที่อาศัยของหมู่ปักษี

ในคาถาเหล่านั้น มีอธิบายว่า คำว่าผู้มีความรุ่งเรือง คือ เป็นผู้ถึงพร้อม
แล้วด้วยอานุภาพ คำว่า ให้เข้าไปสู่อาศรม คือ เชิญให้เข้าไปยังอาศรมบท ย อักษร
เป็นพยัญชนะสนธิ คำว่า มีน้ำ คือ สมบูรณ์ด้วยน้ำในที่นั้น ๆ ผลไม้ คือ สมบูรณ์ด้วย
ผลไม้มากมาย คำว่า พระอริยะบูชาแล้ว คือ พระอริยะทั้งหลาย ผู้มีปรกดีได้ฌาน ผู้เว้น
แล้วจากโทษคือ นิเวรณ บูชาแล้ว คือ สรรเสริญแล้ว คำว่า หมู่รุกขชาติ หมายถึงเอาหมู่ไม้
ที่กำลังผลิดอกออกผล คำว่า มะรุม ก็คือต้นมะรุม คำว่า อีกทั้งต้นโลทและบัวบก คือ
ต้นโลทด้วย ต้นบัวบกด้วย คำว่า การเกิดและจันกะพ้อ คือ ต้นที่มีชื่ออย่างนั้นที่เดียว คำ
ว่ากุ่ม ก็คือต้นกุ่มนั้นแล คำว่า ราชพฤกษ์ คือ ต้นราชพฤกษ์นั้นแล (ต้นคุณ) คำว่า
ไม้จิกและลำเจียกได้แก่ต้นจิกและลำเจียก ๕ ชนิด คำว่า ถั่วแระ หมายถึง อปรัณณชาติ
ชนิดหนึ่ง คำว่า อ้อยแฉม ได้แก่ ต้นอ้อย คำว่า ถั่วป่า ก็คือ ถั่วราชมาส กล้วยมีเมล็ด
เรียกว่า โมจะ คำว่า ข้าวสาสี คือ ข้าวสาสีต่าง ๆ ชนิด ซึ่งอาศัยชาติสระเกิดแล้วมีประการ
ต่าง ๆ คำว่า ข้าวเปลือก ได้แก่ข้าวเปลือกต่างชนิด คำว่า ราชดัด คือ ต้นราชดัด (ต้น
สมอ) คำว่า ข้าวสาร หมายถึงเอารวงข้าวสารอันเกิดขึ้นเอง ไม่มีรำและแกลบ

คำว่า อาศรมสถานนั้น อธิบายว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ในส่วนแห่งทิศอุดร
ของอาศรมนั้น คำว่า สระโบกขรณี หมายถึงเอาสระโบกขรณีที่เกิดเอง ดารดาษไปด้วย
ดอกบัว ๕ ชนิด คำว่าราบรื่น คือ เว้นจากของโสโครกมีดีปลาและสาหร่ายเป็นต้น

คำว่า มีท่าเรียบ คือ มีท่าเรียบเสมอกัน มีพื้นที่มิได้ขาด คำว่าไม่มีกลิ่นเหม็น คือ ประกอบไปด้วยน้ำ มีกลิ่นไม่น่ารังเกียจคือมีกลิ่นหอม คำว่า นั้น หมายถึงเอาในสระโบกขรณี นั้น คำว่า สบาย คือ ไม่มีภัย คำว่า ปลาตุก นี้เป็นชื่อของปลาจำพวกนั้น คำว่า กระเหว่า ลาย หมายถึงเอาจำพวกนกตุเหว่า คำว่า งดงาม คือ มีขนปีกอันงดงาม คำว่า นกยุงทอง ได้แก่ นกยุงที่มีหงอนตั้งขึ้น อีกอย่างหนึ่ง แม่นกเหล่าอื่นที่มีหงอนงอกขึ้นบนหัว ก็เรียกว่าสิขินทะ เหมือนกัน คำว่า มีปาณชาติ คือเหล่าสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลายพากันมา คำว่า แรต หมายถึงเอาพวกแรตต่าง ๆ คำว่า โคลาน ได้แก่พวกโคลานทั้งหลาย คำว่า ระมาต หมายถึงเอาสัตว์ที่มีหูเหมือนโค คำว่า วัวกระทิง หมายถึงเอาเนื้อที่มีเขาแหลม คำว่า พื้นดิน และหินเขา อธิบายว่า หลังแผ่นดินมีพื้นเรียบเสมอพื้นดิน ดาราตาชไปด้วยดอกไม้อันงามวิจิตร คำว่าทั้งฝูงนกก็ส่งเสียงร้องกึกก้อง อธิบายว่า ภาคพื้นและภูเขาในที่นั้นมีรูปเห็นปานนี้ อันฝูงนกทั้งหลายร้องกึกก้องไปทั่วแล้ว

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงพรรณนาอาศรมของพระโกสิยดาบสอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระองค์หวังจะทรงแสดงอาการที่นางหิริเข้าไปในอาศรมนั้นเป็นต้น จึงตรัสว่า

สา สุตตจา นีลทุมาริลมพิตา

วิชขุมหาเมฆริวานุปชชถ

ตสฺสา สฺสมุพฺนุชฺสิริ กุสามยํ

สฺจึ สฺคนุถํ อชิณฺอุปเสวิตํ

อตฺริจฺจโกจฺฉํ หิริเมตทพฺุริ

นิสีท กฺลฺยาณิ สุขยิทมาสนํ

นางหิริเทพธิดานั้นมีผิวพรรณงาม ทัดดอกไม้เขียว เดินเข้าไปยังอาศรม ประหนึ่ง มหาเมฆขณะเมื่อฟ้าแลบสว่างฉะนั้น พระโกสิยดาบสได้พูดคำนี้กะนางหิริเทพธิดา ผู้ผูกช่องผมเรียบร้อยดีแล้วด้วยหญ้าคาอันสะอาด มีกลิ่นหอม มีเก้าอันตั้งไว้ที่ประตู บรรณศาลา ใช้ลาดหนังเสื่ออชินะ เพื่อนางหิริเห็นว่า ดูกรนางงาม เชิญท่านนั่งอาสนะนี้ ตามสบายเถิด

ตสฺสา ตทา โกจฺจคตาย โกลิโย

ยทิจฺจมานาย ขฺภาชฺุดินุโร

นเวหิ ปตฺเตหิ สยํ สหุทกํ

สุขาภิหาลี ตูริโต มหามุณี

ในกาลนั้น เมื่อนางนั่งเก้าอี้แล้ว พระโกสิยดาบสมหามุณี ผู้ทรงชฎาอันรุ่งเรือง ได้รับ นำสุธาโภชนะมาพร้อมกับน้ำด้วยใบบัวใหม่เอง เพื่อจะให้เพียงพอความประสงค์

สา ตัม ปฏิกุคฺคยฺห อุกฺโกหิ ปาณินิ

อิจฺจพฺรวี อตฺตมฺนา ชฎาธรี

หนฺทาทฺ เอตฺรหิ ปุชิตา ตยา

คจฺเจยฺยํ พฺรหฺเมมฺ ทิตฺวํ ชิตาวินิ

นางหิริเทพธิดานั้น เป็นผู้มึใจเบิกบาน รับสุธาโภชนนั้นด้วยมือทั้งสอง แล้วจึงกล่าวกะ พระโกสิยฤาษีผู้ทรงชฎาว่า ข้าแต่พระมหามุณีผู้ประเสริฐเอาเถิด ข้าพเจ้าเป็นผู้ได้ชนะ ที่พระผู้เป็นเจ้าบูชาแล้ว จะพึงไปสู่ไตรทิพยสถานในบัดนี้

สา โกลิเยนํานุมฺตา ชุตีมฺตา

อุทฺทิตฺตา วณฺณมฺเทน มตฺตา

สํกาเส คนฺตุวาน สหสฺสจกฺขุโน

อโย สุธา วาสว เทติ เม ชโย

นางหิริเทพธิดานั้น เป็นผู้มัวเมาแล้วด้วยความเมาในผิวพรรณ เป็นผู้อันโกสิยดาบส ผู้ มีความรุ่งเรืองกล่าวอนุมัติแล้ว กลับไป ณ สำนักของท้าวสหัสสนัยน์ ทูลว่า ข้าแต่ท้าว วาสวะ สุธาโภชนนี้ พระโกสิยดาบสให้แล้ว ขอพระบิดาจงประทานความชนะแก่หม่อมฉัน

ตเมนํ สกุกฺโกปิ ตทา อปุชยิ

สหินฺนทา เทวา สุรกณฺณมฺตฺตมํ

สา ปณฺชสี เทวมนุสฺสปุชิตา

นวมฺหิ โกจฺจมุห ตทา อฺปาวินิ

แม้ท้าวสักกะก็ได้ทรงบูชานางหิรินั้น ในกาลนั้น เทวดาทั้งหลายพร้อมด้วยพระอินทร์ ได้พากันบูชานางสุรกัญญาผู้สูงสุด นางหิริเทพธิดานั้น ท้าวสักกะให้นั่งบนเก้าอี้ทองอัน ใหม่ในกาลใด เป็นผู้อันเทวดาแลมนุษย์ทั้งหลายบูชาแล้วด้วยประนมหัตถ์ในกาลนั้น

มีอรรถาธิบายว่า คำว่ามีผิวพรรณงาม คือ มีผิวดี คำว่า ทัดดอกไม้เขียว อธิบายว่า ห้อยดอกไม้เขียว ลูบคลำกิ่งไม้เขียวนั้น ๆ คำว่า ประหนึ่งมหาเมฆ อธิบาย

ว่า นางหิริเทพธิดานั้น เป็นผู้อันโกสียดาบสนั้นเชื่อเชิญแล้ว จึงเดินเข้าไปสู่อุศรมของท่าน ประหนึ่งสายฟ้าแลบในระหว่างมหาเมฆฉะนั้น คำว่า นั้น คือ เพื่อนางหิริเทพธิดานั้น คำว่า ผู้ผูกช่องผมเรียบร้อยดีแล้ว คือ ผู้มีศีรษะอันผูกไว้ดีแล้ว คำว่า หญ้าคา คือ สำเร็จ ด้วยหญ้าคา เจือด้วยหญ้าไทรเป็นต้น คำว่า มีกลิ่นหอม คือ มีกลิ่นหอมเพราะเจือด้วยหญ้า ไทร และหญ้าที่มีกลิ่นหอมอย่างอื่น คำว่า ลาดด้วยหนังสือ คือ ใช้หนังสือชินะลาดไว้ ข้างบน คำว่า มีแก้วหนึ่ง คือ ลาดแก้วให้เห็นปานนี้ไว้ที่ประตูบรรณศาลา คำว่า นั่งอาสนะ นี้ตามสบาย มีอธิบายว่า ท่านจงนั่งอาสนะนี้ตามความสุขสบายเถิด

คำว่า เพื่อจะให้เพียงพอความประสงค์ อธิบายว่า นางปรารถนาอยู่ซึ่งสุธาโกชน์พอ อิม คำว่า ด้วยใบบัวใหม่ คือ ด้วยใบบัวสดที่นำมาจากสระโบกขรณีในขณะนั้นเอง คำว่า เอง คือ ด้วยมือของตนเอง คำว่า พร้อมกับน้ำ คือ ประกอบด้วยน้ำทักษิณา คำว่า นำสุธา โภชน์มา คือ นำสุธาโภชน์มาเฉพาะแล้ว คำว่า รีบ คือ รีบนำมาด้วยกำลังแห่งโสมนัส

คำว่า เอาเถิด นี้เป็นนิบาตใช้ในข้อความเป็นอุปสรรค คำว่า ผู้ได้ชนะ คือ เป็นผู้ ถึงแล้วซึ่งความชนะ

คำว่า อนุมติแล้ว คือ อนุญาตแล้วว่า ท่านจงไปตามความพอใจ ณ บัดนี้เถิด คำว่า ทูล อธิบายว่า นางหิรินั้นก็กลับไปยังไตรทศบุรี แล้วกล่าวในสำนักของท้าวสักกะว่า สุธาโภชน์ นี้โกสียดาบสให้แล้ว

คำว่า นางสุรกัญญา หมายถึงนางเทพธิดา คำว่า สูงสุด คือ ประเสริฐ คำว่า นางเป็นผู้อันเทวดาแลมมนุษย์บูชาแล้วด้วยประนมหัตถ์ อธิบายว่า เป็นผู้อันเทวดาทั้งหลาย ด้วยมนุษย์ทั้งหลายด้วย บูชาแล้วด้วยการยกมือประนม คำว่า ในกาลนั้น อธิบายว่า นาง เข้าไปยังแก้วี้ กล่าวคือ ตั้งทองใหม่ที่ท้าวสักกะประทานแล้ว เพื่อต้องการนั่งในกาลใด ในกาลนั้น ท้าวสักกะและเทวดาที่เหลือจึงพากันบูชานางผู้หนึ่งบนตั่งนั้น ด้วยดอก ปาริฉัตตกะ เป็นต้น

ท้าวสักกะครั้นบูชานางอย่างนี้แล้ว จึงทรงดำริว่า เพราะเหตุอะไรหนอ พระโกสีย ดาบสจึงไม่ให้แก่นางเทพธิดาที่เหลือ ได้ให้สุธาโภชน์แก่นางหิรินี้ผู้เดียว ท้าวเธอจึงส่ง มาตลีเทพสารีไปอีกครั้งหนึ่ง เพื่อต้องการจะรู้เหตุนั้น

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

หมตอายุ 01/09/2566

ตเมว อัสสี ปุนเทว มาตลี

สหสฺสเนตฺโต ติทฺธานมฺนิโท
 คนฺตุวาน วากุญฺ มม พุรุหิ โกลิยํ
 อาสาย สทุธาย สิรียา จ โกลิย
 หิริเยว สุธํ เกณมฺลตฺถ เหตุนา

ท้าวสหสสนัยน์ผู้เป็นจอมแห่งชาวไตรทศ ได้ตรัสกะพระมาตลีนั้นต่อไปอีกว่า ท่านจงไปถามพระโกสิยดาบสตามคำของเราว่า ข้าแต่พระโกสิยดาบส เว้นนางอาสา นางศรัทธา และนางสิรีเสีย นางหิริผู้เดียวได้สุธาโภชนแล้วเพราะเหตุอะไร

มือธบายว่า คำว่า ตรัส คือ ได้ตรัสแล้ว คำว่า ตามคำของเรา คือท่านจงกล่าวคำพูดของเรากะพระโกสิยดาบส คำว่า นางอาสา นางศรัทธา และนางสิรี อธิบายว่า เว้นจากนางอาสา นางศรัทธาและนางสิรีเสีย นางหิริผู้เดียวเท่านั้นได้สุธาโภชนแล้วเพราะเหตุอะไร

พระมาตลีเทพสารดีนั้น รับคำของท้าวสักกะนั้นแล้ว จึงได้ขึ้นรถไพชยนต์ไป พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ตํ สุปลฺลวตฺถํ อุทตารยิ รถํ
 ททฺทลฺลมานํ อุปฺกฺริยสาทิสํ
 ชมฺโพหนทิสํ ตปเนยฺยสนฺนิภํ
 อลงฺกตํ กณฺจนจิตฺตสนฺนตํ

พระมาตลีขึ้นรถนั้น เลื่อนลอยไปตามสบายรุ่งเรืองอยู่ เช่นกับด้วยเครื่องใช้ไม้สอย มีงอนรถแล้วไปด้วยทองชมพูนุก มีสีแดงคล้ายทองวิเศษ มีเครื่องลาดวิจิตรด้วยทองคำอันประดับแล้ว

สุวณฺณจฺนุเทตฺถ พหุ นิปาติตา
 หตฺถิ คฺวสุสา กิปรุสพฺยคฺฆมทึปิโย
 เอณฺเวยฺยกา ลงฺฆมเยตฺถ ปกฺขิโน
 มิเคตฺถ เวฬุริยมยา ยฺยูถายฺตา

รูปทั้งหลายมีอยู่มากมายในรถนั้น คือรูปพระจันทร์ ช้าง โค ม้า กิन्नร เสือโคร่ง เสือเหลือง เนื้อทราย ล้วนแล้วด้วยทองคำ นกทั้งหลายในรถนั้น ทำด้วยรัตนหะต่าง ๆ ดุจกระโดดโลดเต้นอยู่ หมู่มฤคในรถนั้น จัดไว้ตามฝูง ล้วนแล้วด้วยแก้วไพฑูรย์

ตตถสสุรราชหริโย อโยชยฺ
ทสสตานิ สฺสุนาคสาทิสเส
อลงฺกเต กณฺจนชาลฺลรจฺจนเท
อาเวลิเน สทฺทคเม อสงฺคิเต

พวกเทพบุตรได้เทียบพญาม้าอัศวราชมีสีดังทองคำในรถนั้น คล้ายช้างหนุ่มมีกำลัง
ประมาณหมื่นตัว อันประดับแล้ว มีเครื่องประดับทับทรวงกรทำด้วยข้ายทองคำ ทั้งห้อย
เครื่องประดับหู ไปโดยเสียงปกติไม่ขัดข้อง

ตํ ยานเสฏฺฐํ อภิรฺยุห มาตลิ
ทส ทิสา อีมา อภินายิตถ
นภณฺจ เสลณฺจ วนปฺปติเนี จ
สสาครํ ปพฺยตยิตถ เมทนี

พระมาตลีขึ้นสู่ยานอันประเสริฐนั้น บันลือแล้วตลอดทิศทั้งสิบเหล่านี้ ให้ท้องฟ้า ภูเขา
แลต้นไม้อันเป็นเจ้าแห่งไพร พร้อมทั้งสาคร ตลอดทั้งเมทนีดลให้สนั่นหวั่นไหวทั่ว
ไป

ส ชิปปเมวํ อุปกมฺม อสฺสมํ
ปาวารเมกํสกโต กตณฺชลิ
พหุสฺสุตํ วุฑฺฒํ วินีกวดตฺตํ
อิจฺจพฺุรวิ มาตลิ เทวพฺุราหฺมณํ

พระมาตลีนั้นเข้าไปยังอาศรมโดยเร็วพลันอย่างนี้ กระทำผ้าทิพย์ปาวารเฉวียงป่าข้าง
หนึ่ง กระทำอัญชลีแล้ว กล่าวกะพระโกสิยดาบสผู้เป็นพราหมณ์ประเสริฐกว่าหมู่เทวดา
ผู้เป็นพหูสูตรผู้เจริญ ผู้มีวัตรอันฝึกหัดดีแล้วว่า

อินฺทสฺส วากุญฺญํ นิสาเมหิ โกลิย
ทฺุโต อหํ ปุจฺจนฺติ ตํ ปุรินฺทโท
อาสาย สทฺธาย สิรียา จ โกลิย
หิริ สฺสุธํ เกณมฺลตถ เหตุนา

ข้าแต่พระโกสิยดาบส ท่านจงฟังถ้อยคำของพระอินทร์ ข้าพเจ้าเป็นทนต์ ท้าวปรีนท
เทวราชตรัสถามท่านว่า ข้าแต่พระโกสิยดาบส ยกเว้น นางอาสา นางศรัทธา นางสิรี

เสีย เพราะเหตุไรนางหิริจึงได้สุธาโภชนแต่ผู้เดียว

มีอรรธาธิบายว่า คำว่า เลื่อนลอยไปตามสบาย อธิบายว่า พระมาตลีขึ้นรถไพชยนต์นั้นเลื่อนลอยไปตามสบาย คำว่า ขึ้น คือ ขึ้นสู่รถนั้นคือ ได้กระทำการเตรียมจะเหาะไป คำว่า เช่นกับด้วยเครื่องใช้สอย คือ เช่นกับด้วยภัณฑะเครื่องอุปกรณ์ทั้งหลาย คำว่า รุ่งเรือง อธิบายว่า รถนี้รุ่งเรืองแล้วเหมือนเครื่องอุปกรณ์ทั้งหลายอันมีสีเสมอด้วยเปลวไฟของพระมาตลีนั้นรุ่งเรืองอยู่ฉะนั้น คำว่า แล้วไปด้วยทองชมพูท อธิบายว่า มิ่งอนรถแล้วไปด้วยทองคำมีสีแดง กล่าวคือทองชมพูท คำว่า มีเครื่องลาดอันวิจิตรด้วยทองคำ คือ ประกอบแล้วด้วยเครื่องลาดอันเป็นมงคล อันวิจิตรด้วยรัตนะ ๗ ประการ สำเร็จด้วยทอง

คำว่า รูปพระจันทร์ อธิบายว่า รูปพระจันทร์อันแล้วไปด้วยทองคำมีอยู่ในรถนั้น คำว่า ช่าง คือ รูปช่างอันสำเร็จด้วยทอง สำเร็จด้วยเงินและสำเร็จด้วยแก้วมณี แม้ในคำว่า โค เป็นต้น ก็มีนัยเหมือนกันทีเดียว คำว่า นกทั้งหลายในรถนั้นดุจกระโดดโลดเต้นอยู่ อธิบายว่า แม้ฝูงนก อันสำเร็จด้วยรัตนะต่าง ๆ กำลังกระโดดโลดเต้นอยู่ในรถนั้นตามลำดับทีเดียว คำว่า จัดไว้ตามฝูง อธิบายว่า ประกอบแล้วกับฝูงของตน ๆ แสดงไว้แล้ว

คำว่า พญาม้าอัศวราชมีสีดังทองคำ คือ พญาม้าอัศวราชมโนมัยมีสีดังทองคำคล้ายช่างหนุ่มมีกำลัง คือ เช่นกับช่างรุ่นหนุ่มอันถึงพร้อมด้วยกำลัง คำว่า มีเครื่องประดับทับทรวงอันกระทำด้วยชายทองคำ คือ ประกอบด้วยเครื่องอลังการทับทรวงอันแล้วด้วยชายทองคำ คำว่า ห้อยเครื่องประดับหู คือ ประกอบด้วยเครื่องประดับหู กล่าวคือพวงระย้า คำว่า ไปโดยเสียงปกติ คือ มีการวิ่งไปเป็นปกติ ด้วยอาการสักว่าเสียงเท่านั้นปราศจากการประหารด้วยปฏัก คำว่า ไม่ขัดข้อง อธิบายว่า พวกเทพบุตรเทียมพญาอัศวราชเห็นปานนี้ จึงไม่มีความขัดข้อง วิ่งไปเร็วในรถนั้น

คำว่า บันลือ อธิบายว่า พระมาตลีได้กระทำการบันลือเป็นอันเดียวกันด้วยเสียงแห่งยาน คำว่า เจ้าแห่งไพร อธิบายว่า เป็นเจ้าแห่งป่า และชฎป่า คำว่า ให้สนั่นหวั่นไหว คือ ให้สะเทือนสะท้านทั่วไป บัณฑิตพึงทราบความหวั่นไหวด้วยความหวั่นไหวแห่งวิมานอันตั้งอยู่ในอากาศในรถนั้น

คำว่า กระทำผ้าทิพยปาวารเฉวียงป่าข้างหนึ่ง อธิบายว่า มีผ้าทิพยปาวาร

กระทำเวียงป่าข้างหนึ่ง คำว่า ผู้เจริญ คือเจริญด้วยคุณ คำว่า มีวัตรอันฝึกหัดดีแล้ว คือ ประกอบด้วยวัตรคือมรรยาทอันฝึกหัดไว้ดีแล้ว คำว่า กล่าววา อธิบายว่า พระมาตลี หยุดรณนั้นในอากาศแล้วจึงไปกล่าวอย่างนี้ คำว่า ผู้เป็นพราหมณ์ประเสริฐกว่าหมู่เทวดา อธิบายว่า ผู้เป็นพราหมณ์ประเสริฐกว่าเทวดาทั้งหลาย

พระโกสิยดาบสดับคำของพระมาตลีนั้นแล้ว จึงกล่าวคาถาว่า

อทธา สิริ มํ ปฏิภาติ มาตลี

สทฐา อนิจจา ปน เทวสารถิ

อาสา วิสฺวาทิกสมฺมตา หิ เม

หิริ จ อริยมฺหิ คุณฺเ ปตฺติจฺจิตา

ดูกรมาตลีเทพสารถิ นางสิริเทพธิดากล่าวตอบข้าพเจ้าว่า แน่ ส่วนนางศรัทธา กล่าวตอบ ข้าพเจ้าว่า ไม่เที่ยง แต่นางอาสา เราสมมติว่าเป็นผู้กล่าวให้คลาดเคลื่อนจากความ เป็นจริง ส่วนนางหิริเป็นผู้ตั้งอยู่ในคุณอันประเสริฐ

อธิบายความในคาถานั้นว่า นางสิริตอบกะเราว่า แน่ เพราะคบชนที่ถึงพร้อมแล้ว ด้วยศิลปศาสตร์เป็นต้นบ้าง ชนที่ไรจากคุณเช่นนี้บ้าง ส่วนนางศรัทธาตอบกะเราว่า ไม่เที่ยง เพราะบุคคลละวัตุนั้น ๆ แล้ว จึงไปบังเกิดขึ้นในที่อื่น เพราะอาการที่มีแล้ว กลับไม่มี ฝ่ายนางอาสาพูดตอบกะเราว่า พวกชนผู้มีความต้องการด้วยทรัพย์ เล่นเรือ ไปยังสมุทรขาดทุนหมดแล้วกลับ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นผู้พูดให้ผิด ส่วนนางหิริเป็นผู้ตั้งอยู่ในคุณอันบริสุทธิ์และในคุณอันประเสริฐ กล่าวคือ เป็นผู้มีหิริและโอตตัมปะเป็นปกติ

เมื่อพระโกสิยดาบสจะพรรณนาคุณของนางหิรินั้นในบัดนี้ จึงกล่าวคาถาว่า

กุมาริโย ยาจิมา โคตฺตรกฺขิตา

ชินฺณา จ ยา จ สภตฺตฺตฺติโย

ตา จนฺทราคํ ปุริเสสุ อุกฺคตํ

หิริยา นิวาเรนฺติ สจฺจิตฺตมตฺตโน

นางกุมารีกีดี หญิงที่สกุลรักษาแล้วก็ดี หญิงแก่ที่ไม่มีสามีก็ดี หญิงมีสามีก็ดี เหล่านี้ ได้รู้ฉันทราคะที่เกิดขึ้นแรงกล้าในบุรุษทั้งหลาย แล้วห้ามกันจิตของตนเสียได้ด้วยความ ละอายใจ

สงฺคามสีเส สรสตุตฺตีสยฺเต
 ปราชิตานํ ปตตํ ปลาโยนํ
 หิริยา นีวตฺตุนฺติ ชหิตฺว ชีวิตํ
 เต สมฺปญฺญิจฺจนฺติ ปุณฺ หิริมนฺนา

เปรียบเหมือนนักรบเหล่าใด ที่ต้องสละชีวิตในสนามรบ อันกำลังต่อสู้ด้วยลูกศรและ
 หอก เมื่อพวกนักรบแพ้แล้วในระหว่างผู้ที่ตกไปอยู่และหนีไป ย่อมกลับมาด้วยความ
 ละอายใจ พวกนักรบที่แพ้สงครามเหล่านั้น เป็นผู้ที่มีใจละอาย ย่อมมารับนายอีกฉะนั้น

เวลา ยถา สาครเวควาริณี
 อยมฺ หิริ ปาปชนํ นีวาริณี
 ตํ สพฺพโลเก หิริมวริยปุชิตํ
 อิณฑสฺส ตํ เวทย เทวสารถิ

นางหิรินี้เป็นผู้มีปกติห้ามชนเสียจากบาป เหมือนท่านบเป็นสถานที่กั้นกระแสน้ำเชี่ยว
 ไว้ได้ฉะนั้น ดูกรเทพสารถิ เพราะฉะนั้น ท่านจงทูลตามคำที่เรากล่าวแล้วนั้นแต่พระอินทร์
 ว่า นางหิรินั้น อันท่านผู้ประเสริฐบูชาแล้วในโลกทั้งปวงฉะนั้น

ในคาถาเหล่านั้นมีอธิบายว่า คำว่า หญิงแก่ หมายถึงเอาหญิงหม้าย คำว่า หญิงมี
 สามี หมายถึงเอาหญิงรุ่นสาวที่มีสามี คำว่า ของตน อธิบายว่า หญิงเหล่านั้นแม้ทั้งหมด
 รู้สึกมีความกำหนัดด้วยสามารถแห่งความพอใจของตนบังเกิดขึ้นแล้วในบุรุษอื่น ย่อมห้าม
 กันจิตของตนเสียได้ คือไม่กระทำความอันลามก เพราะความละอายว่า กรรมนี้ไม่สมควร
 แก่เรา

คำว่าตกไปอยู่และหนีไป อธิบายว่า ในระหว่างแห่งผู้ที่ตกไปอยู่ด้วย ผู้หนีไปอยู่
 ด้วย คำว่า สละชีวิต อธิบายว่านักรบเหล่าใด ย่อมเป็นผู้มีใจละอาย ยอมสละชีวิตของ
 ตนแล้วกลับมาด้วยความละอาย ก็แลครั้นกลับมาแล้วอย่างนี้ นักรบเหล่านั้น จึงเป็นผู้
 มีใจละอาย ย่อมรับนายของตนอีก คือ แก้ไขนายให้พ้นจากเงื้อมมือของศัตรูแล้วรับเอาไป

คำว่า ห้ามชนเสียจากบาป อธิบายว่า นางหิรินั้นเป็นผู้มีปกติห้ามชนเสียจาก
 กรรมอันลามก อีกอย่างหนึ่งพระบาลีเป็น ปาปโต ชนํ นีวาริณี ดังนี้ก็มี คำว่า นั้น หมายถึง
 เอานางหิรินั้น คำว่า อันท่านผู้ประเสริฐบูชาแล้ว อธิบายว่า อันท่านผู้ประเสริฐทั้งหลาย
 มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นบูชาแล้ว คำว่า ท่านจงทูลตามคำที่เรากล่าวแล้วนั้นแต่พระอินทร์

อธิบายว่า เพราะเหตุที่นางหิรีนี้มีคุณมาก มีเพศที่ท่านผู้ประเสริฐบูชาแล้วอย่างนี้ เพราะฉะนั้น ท่านจงไปบอกแก่พระอินทร์ว่า นางหิรีนั้นมีเพศอันสูงสุดอย่างนี้ พระมาตลีสดับคำนั้น จึงกล่าวคาถานี้ว่า

โก เต อิมํ โกลิย ทิฏฺฐิจิโมทหิ
 พุรหฺมา มหินฺโท อถวา ปชาปติ
 หิราย เทเวสุปี เสฏฺฐสมฺมตา
 อีตา มหินฺทสุส มเหสิ ชายถ

ข้าแต่พระโกสิยผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ท้าวมหาพรหม ท้าวมหินทรเทวราช หรือท้าวกษัตริย์ ใครเล่าได้เข้าใจความเห็นนี้ของท่าน นางหิรีนี้เป็นธิดาของท้าวมหินทรเทวราช ย่อมได้สมมติว่าเป็นผู้ประเสริฐที่สุด แม้นในหมู่เทวดาทั้งหลาย

อธิบายความในคาถานั้นว่า คำว่า ความเห็นอธิบายว่า ใครเล่าจะเข้าใจความเห็นที่ ชื่นชื่อว่า นางหิรีนี้ เป็นผู้ที่มีคุณมาก อันท่านผู้ประเสริฐบูชาแล้ว คำว่า เข้าใจ คือให้เข้าไปในหัวใจ คำว่า สมมติว่าประเสริฐที่สุด อธิบายว่า นางหิรีนั้น นับจำเดิมแต่ได้สุธาโภชนในสำนักของท่านแล้ว ก็ได้เสนาสนะทองคำในสำนักของพระอินทร์อีก เป็นผู้อันเทพยดาทั้งปวงบูชาแล้ว ย่อมได้รับสมมติว่าเป็นผู้สูงสุด

เมื่อพระมาตลีกำลังกล่าวอยู่อย่างนี้ทีเดียว ธรรมคือความเสื่อมได้บังเกิดขึ้นแล้ว แก่พระโกสิยดาบสในขณะนั้นนั่นเอง ลำดับนั้น พระมาตลีจึงกล่าวว่า ข้าแต่พระโกสิยะ ท่านปลงอายุสังขารเสียได้แล้ว แม้ธรรมคือการเคลื่อนก็ถึงพร้อมแก่ท่านแล้ว ท่านจะได้ประโยชน์อะไรด้วยมนุษย์โลก เราจะไปยังเทวโลกด้วยกันเถิด ดังนี้ เป็นผู้ปรารถนาจะนำพระโกสิยดาบสนั้นไปในเทวโลกนั้น จึงกล่าวคาถาว่า

หนฺนุเทหิ ทานิ ดิทิวิ อปกุम्म
 รถํ สมารุญฺห มมายิตํ อิทํ
 อินฺโท จ ตํ อินฺทสโคตฺต กงฺขติ
 อชฺเชว ตฺวํ อินฺทสพฺพยตํ วช

เชิญเถิด ท่านจงมา จงขึ้นรถคันนี้อันเป็นของข้าพเจ้าไปสู่ไตรทิพย์ในกาลบัดนี้ ข้าแต่ท่านผู้มีโคตรเสมอด้วยพระอินทร์ ทั้งพระอินทร์ก็ทรงหวังท่านอยู่ ท่านจงถึงความ เป็นสหายกับพระอินทร์ในวันนี้ทีเดียว

อธิบายความในคาถานั้นว่า คำว่า เป็นของข้าพเจ้า คือ เป็นสิ่งที่น่ารักน่าพอใจ คำว่า ผู้มีโคตรเสมอด้วยพระอินทร์ อธิบายว่า ผู้มีโคตรเสมอกับพระอินทร์ในภพก่อน คำว่า หวัง อธิบายว่า ทั้งพระอินทร์ ก็ทรงปรารถนาหวังให้ท่านมาอยู่

เมื่อพระมาตลีนั้นกำลังพูดคุยอยู่กับพระโกสิยดาบสด้วยประการฉะนี้ที่เดียว พระโกสิยดาบสก็จืดจากอดีตภาพนั้น บังเกิดเป็นอุปปาติกเทพบุตรขึ้นยืนอยู่บนทิพยรถ ลำดับนั้นพระมาตลีจึงนำท่านไปยังสำนักของท้าวสักกะ ท้าวสักกะพอเห็นท่าน ก็มีพระทัยยินดี ได้ประทานหิริเทวีซึ่งเป็นธิดาของพระองค์ให้เป็นอัครมเหลสีของท่านแล้ว โกสิยเทพบุตรนั้น ได้มีอิสสรียศมากมายหาประมาณมิได้

พระศาสดาทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงตรัสว่า ขึ้นชื่อว่า กรรมของสัตว์ผู้มีคุณ ไม่ทราม ย่อมหมดจดได้อย่างนี้ แล้วจึงตรัสพระคาถาสุดท้ายว่า

เอวํ วิสุขณฺณติ อปาปกมฺมิโน
 อโถ สุจิณฺณสุส ผลํ น นสฺสติ
 เย เกจิ อทุทกฺขุํ สุธาโภชนํ
 สพฺเพว เต อินฺทสหฺพฺยตํ คตา

สัตว์ทั้งหลาย ผู้ไม่กระทำความอันเป็นบาป ย่อมหมดจดได้ด้วยอาการอย่างนี้ อหนึ่งผลของกรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมไม่เสื่อมสูญไป สัตว์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นสุธาโภชนะแล้ว สัตว์เหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว ถึงความเป็นสหายกับพระอินทร์แล้ว

อธิบายความในคาถานั้นว่า สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ได้กระทำความอันลามก ย่อมบริสุทธิ์อย่างนี้ สัตว์ทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้เห็นสุธาโภชนะที่พระโกสิยดาบสให้ อยู่แก่นางหิริเทวีธิดาในประเทศหิมวันต์นั้น ในกาลนั้น สัตว์เหล่านั้น แม้ทั้งหมดอนุโมทนาทานนั้นแล้ว กระทำจิตให้เลื่อมใสในทานนั้นแล้ว ถึงความเป็นสหายของพระอินทร์

พระศาสดาครั้งทรงนำพระธรรมเทศนานี้แล้ว จึงตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไซ้แต่ในบัดนี้เท่านั้นก็หาไม่ ถึงเมื่อก่อนตถาคตก็ได้ทรมานภิกษุ ผู้ไม่ยินดียิ่งแล้วในการให้ทาน ผู้มีความตระหนี่อันกระด้างนี้แล้วเหมือนกัน แล้วทรงประมวลชาดกว่า นางเทวีธิดาชื่อว่าหิริในกาลนั้น ได้เป็นนางอุบลวรรณาแล้ว โกสิยดาบสได้เป็นภิกษุเจ้าของทานแล้ว ปัญจสิขเทพบุตรเป็นอนุรุทธ มาตลีเทพสารถิเป็นอาณนที สุริยเทพบุตรเป็นกัสสปะ จันทเทพบุตรเป็นโมคคัลลานะ นารทดาบส ได้เป็นสารีบุตร ส่วนท้าวสักกะเทวราชได้เป็นเรตถาคตเองด้วยประการฉะนี้แล

กษัตริย์ชาดก

เอวมกุชยตีติ อิหิ สตถา กุณาสะทเท วิหรนุโต อนภิริตีปีฬิโต ปญจสเต
ภิกขุ อารพภ กเถสิ

พระศาสดาเมื่อเสด็จประทับ ณ ริมสระชื่อกุณาสะ ทรงพระปรารภภิกษุ ๕๐๐
รูป ซึ่งถูกความกระสันอยากจะสีกบีบคั้นแล้ว จึงตรัสเทศนานี้มีคำเริ่มต้นว่า
ลำดับเรื่องในกุณาสะชาดกนั้นดังนี้

ดังได้ยินมาว่า ระหว่างเมืองกบิลพัสดุ์ กับเมืองโกสิยะทั้งสองเมืองนี้ มีแม่น้ำชื่อ
ว่าโลหิณีสายเดียวเท่านั้นไหลผ่านลงมา ชนชาวสาภิยะ และชนชาวโกสิยะ จึงทำทำนบ
กั้นน้ำนั้นร่วมอันเดียวกันแล้วจึงตกกล้า ครั้งหนึ่งในต้นเดือน ๗ ข้าวกล้าเฉาลง พวก
กรรมกรของชนชาวนครทั้งสองนั้นจึงประชุมกัน บรรดากรรมกรทั้งสองเมืองนั้น พวก
กรรมกรชาวเมืองโกสิยะกล่าวขึ้นก่อนว่า น้ำที่ปิดกั้นไว้นี้ ถ้าจะไขเข้าหาทั้งสองฝ่าย ก็ไม่
พอเลี้ยงต้นข้าวของพวกเราและพวกท่าน ก็ข้าวกล้าของพวกเราจักสำเร็จเพราะน้ำคราว
เดียวเท่านั้น พวกท่านจงให้น้ำนี้แก่พวกเราเถิด แม้พวกกรรมกรชาวเมืองกบิลพัสดุ์ก็
พูดว่า เมื่อพวกท่านได้ข้าวกล้าเอาบรรจุไว้ในฉางจนเต็มแล้วตั้งปิ้งอยู่ พวกเราไม่อาจที่
จะถือเอาภาพณฑทองคำ เงิน นิล มณี สัมฤทธิ์ แבקกระเข้ากระสอบเป็นต้นเที่ยวไป
ขอซื้อตามประตูเรือนของท่านได้ แม้ข้าวกล้าของพวกเราก็จักสำเร็จได้เพราะน้ำคราว
เดียวเท่านั้นเหมือนกัน ขอให้พวกท่านให้น้ำนี้แก่พวกเราเถิด ทั้งสองฝ่ายต่างก็ขึ้นเสียง
เถียงกันว่า พวกเราก็จักไม่ให้ แม้พวกเราก็จักไม่ยอมให้เหมือนกัน ดังนี้ ครั้นพูดกันมาก
ขึ้น ๆ อย่างนี้ กรรมกรคนหนึ่งก็ลุกขึ้นตีเอาคนหนึ่งเข้า แม้คนที่ถูกตีนั้นก็ตีคนอื่น ๆ ต่อ
ไป ต่างฝ่ายต่างตีกันอย่างนี้ ก็เกิดการทะเลาะกระทบชาติแห่งราชตระกูล พวกกรรมกร
ชาวโกสิยะกล่าวขึ้นก่อนว่า พวกมึงจงพาพวกเด็ก ๆ สาภิยะซึ่งในเมืองกบิลพัสดุ์ไปเถิด
อ้ายพวกสังวาสกับน้องสาวของตัวเหมือนสัตว์ดิรัจฉาน มีหมาบ้าน และหมาป่าเป็นต้น
ถึงจะกำลังเป็นต้นว่า ช้าง ม้า โสฬั และอาวุธ ก็จักกระทำอะไรแก่พวกกูได้ แม้พวก
กรรมกรชาวเมืองสาภิยะก็กล่าวตอบว่า พวกมึงก็เหมือนกันจงพาเด็กขี้เรื้อนไปเสียใน
บัดนี้ อ้ายพวกอนาถาหาที่ไปมิได้ เทียวอาศัยอยู่ในโพรงไม้กระเบาเหมือนสัตว์ดิรัจฉาน

ถึงจะมีโยธาหาญเป็นต้นว่า ช้าง ม้า โล่ห์และอาวุธ ก็จักรกระทำอะไรแก่พวกกูได้ ชนเหล่านั้นต่างฝ่ายต่างก็ไปร้องเรียนอำมาตย์ผู้เป็นเจ้าหน้าที่ในการนั้น พวกอำมาตย์จึงเสนอเรื่องราวแก่ราชตระกูลต่อไป ในลำดับนั้นพวกกษัตริย์สาภิยะทั้งหลายจึงตรัสว่า พวกเราจะสำแดงเรี่ยวแรงและกำลังของคนที่สังวาสกับน้องสาวให้ดู แล้วตระเตรียมการรบยกออกไป แม้กษัตริย์ พวกโกสิยะก็ตรัสว่า พวกเราก็จะสำแดงให้เห็นเรี่ยวแรงและกำลังของคนที่อาศัยอยู่ในต้นกระเบา แล้วตระเตรียมการรบยกออกไปเหมือนกัน

เรื่องที่วิวาทกันนี้บางอาจารย์กล่าวว่า พวกทาสีของชาวกาลิยะและชาวโกสิยะ ไปสู่แม่น้ำเพื่อตักน้ำ ต่างปลดเอาเทริดลงวางไว้ที่พื้นดินแล้วนั่งพักผ่อนสนทนากันอยู่อย่างสบายทาสีคนหนึ่งหยิบเอาเทริดของคนหนึ่งไปด้วยเข้าใจว่าเป็นของตน อาศัยเทริดนั้นเป็นเหตุจึงเปิดทะเลาะกันขึ้นว่า เทริดของกู เทริดของมึง ดังนี้ ครั้นแล้ว ชนชาวนครทั้งสองเริ่มแต่ทาสกรรมกรโดยลำดับมาจนถึงเสวกนายบ้าน อำมาตย์ อุปราช และพระราชา ทั้งหมดต่างฝ่ายต่างก็เตรียมออกไปทำสงครามกัน แต่นัยก่อนจากนัยมีมาในอรรถกถามากแห่งด้วยกัน และรูปเรื่องก็เหมาะสม เพราะฉะนั้นบัณฑิตจึงควรถือเอาเรื่องวิวาทกันเพราะแย่งน้ำนั้นแล ก็กษัตริย์สาภิยะและโกสิยะทั้งสองฝ่ายนั้น ครั้นเตรียมรบพร้อมแล้วก็ยกออกไปในเวลาเย็นด้วยประการฉะนี้แล

ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จประทับอยู่ ณ เมืองสาวัตถี ทรงสอดส่องดูโลกในเวลาใกล้รุ่งที่เดียว ได้ทอดพระเนตรเห็นกษัตริย์ทั้งสองพระนครเหล่านี้ มีการตระเตรียมรบแล้วยกกองทัพออกไปอย่างนี้ เมื่อทอดพระเนตรเห็นแล้วจึงทรงใคร่ครวญต่อไปว่า เมื่อเราไปห้ามการทะเลาะนี้จักรงับหรือไม่หนอ ก็ทรงเห็นว่า เราไปในที่นั้นแล้ว จักแสดงชาดก ๓ เรื่องเพื่อระงับการทะเลาะวิวาท การทะเลาะวิวาทก็จักรงับลงในขณะนั้น ครั้นแล้วเราจักแสดงชาดกอีก ๒ เรื่องเพื่อต้องการจะให้แสดงความสามัคคีกัน แล้วจักแสดงอรรถกถาสูตต่อไป กษัตริย์ผู้อยู่ในพระนครทั้งสอง เมื่อได้ฟังเทศนาของเราแล้วจักให้พระราชากุมารฝ่ายละ ๒๕๐ เราจักให้ราชากุมารเหล่านี้บรรพชา สมาคมใหญ่ จักมีด้วยประการฉะนี้ ครั้นตกลงพระหฤทัยดังนี้แล้ว พอรุ่งเช้าก็ทรงกระทำการชำระพระสรีระ เสด็จเที่ยวไปบิณฑบาตในเมืองสาวัตถี เสด็จกลับจากบิณฑบาตแล้ว ถึงเวลาเย็นก็เสด็จออกจากพระคันธกุฎี มิได้ตรัสบอกแก่ใคร ๆ เลย ทรงถือเอาบาตรแลจีวรด้วยพระองค์เอง ทรงคู้บัลลังก์ประทับนั่งในอากาศระหว่างเสนาทั้งสองฝ่าย ทรงเปล่งพระ

รัศมีออกจากพระเกศ ทำให้เกิดมืดในกลางวันเพื่อเกิดความท้อใจแล้ว พระองค์จึงทรงแสดงพระองค์ให้ปรากฏ ทรงเปล่งพระพุทธรัศมีมีพรรณ ๖ ประการ ฝ่ายเหล่ากษัตริย์สาเกียะชาวเมืองกบิลพัสดุ์ ครั้นเห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงดำริว่า ญาติผู้ประเสริฐของพวกเราเสด็จมาแล้ว ชะรอยพระองค์จะได้ทรงทราบข่าวว่าพวกเรากระทำการทะเลาะวิวาทกัน จึงพากันวางเครื่องอาวุธเสียด้วยตกลงใจว่า ก็เมื่อพระศาสดาเสด็จมาแล้ว พวกเราไม่อาจที่จะให้อาวุธตกต้องร่างกายของผู้อื่นได้ พวกชาวเมืองโกสียะจะฆ่าจะแกงพวกเราเสียก็ตามที่เถิด แม้พวกกษัตริย์ชาวเมืองโกสียะก็คิดและกระทำอย่างนั้นเหมือนกัน ลำดับนั้นพระผู้มีพระภาคจึงเสด็จลงมาประทับนั่ง ณ พุทธอาสน์อันประเสริฐ ซึ่งพวกกษัตริย์จัดถวายบนเนินทรายในประเทศอันรื่นรมย์ ทรงรุ่งเรื่องอยู่ด้วยพุทธศิริอันงดงามหาสิ่งเปรียบเทียบมิได้ แม้พระราชาทั้งสองฝ่ายนั้น ก็พากันถวายบังคมพระผู้มีพระภาคแล้วนั่งอยู่

ลำดับนั้น พระศาสดาแม้ทรงทราบเรื่องอยู่ แต่ก็ได้ตรัสถามพวกกษัตริย์เหล่านั้นอีกว่า ดูกรมหาราชทั้งหลาย พวกท่านมาที่นี่ทำไม กษัตริย์เหล่านั้นกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันทั้งปวงมา ณ ที่นี้ เพื่อต้องการจะดูแม่น้ำก็หามิได้ เพื่อต้องการจะเที่ยวเล่นก็หามิได้ เพื่อต้องการจะดูภาพอันรื่นรมย์ในป่าก็หามิได้ ก็แต่ว่า หม่อมฉันมา ณ ที่นี้เพราะการเริ่มสงครามกันขึ้น ดูกรมหาราช พวกเธอเกิดทะเลาะวิวาทกันด้วยเรื่องอะไรเล่า เพราะเรื่องน้ำพระเจ้าข้า ดูกรมหาราช น้ำมีราคาเท่าไร น้ำราคาเล็กน้อย พระเจ้าข้า ดูกรมหาราช ก็แผ่นดินราคาเท่าไร แผ่นดินมีราคาประมาณค่ามิได้พระเจ้าข้า ดูกรมหาราช ก็กษัตริย์เล่ามีราคาเท่าไร กษัตริย์ก็มีราคาประมาณมิได้เหมือนกันพระเจ้าข้า พระศาสดาจึงตรัสว่า ดูกรมหาราชทั้งหลาย ไฉนพวกท่านจึงจะยังกษัตริย์ทั้งหลายซึ่งหาค่ามิได้ให้พินาศไปเพราะอาศัยน้ำซึ่งมีราคาเพียงเล็กน้อยเล่า ครั้นตรัสดังนี้แล้ว จึงตรัสเทศนาผันทนชาดกความว่า ดูกรมหาราชทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่าการหายใจคล่องเพราะเหตุทะเลาะวิวาทกันนั้นไม่มีเลย ด้วยว่ารุกขเทวดาตนหนึ่งกับหมีผู้อาฆาตกัน เพราะเหตุทะเลาะวิวาท เวรนั้นก็ตกตามอยู่ตลอดกัลป์นี้ทั้งสิ้น ลำดับต่อนั้นไป ได้ตรัสเทศนาทุททกชาดกความว่า ดูกรมหาราชทั้งหลาย เกิดมาเป็นคนไม่ควรหันไปตามเหตุที่ถึงของบุคคลอื่น (คือไม่ควรเอาเรื่องของคนอื่นมายึดถือ) จะเล่าให้ฟัง พวกสัตว์จรดุกาตในประเทศหิมวันต์ซึ่งกว้างประมาณสามพันโยชน์ ยึดถือเรื่องของ

คนอื่น พวกนี้จึงจะไปลงทะเล เพราะฟังคำของกระต่ายตัวหนึ่ง เพราะฉะนั้นบุคคลจึงไม่ควรยึดถือเอาเรื่องของคนอื่น ต่อจากนั้นพระองค์ตรัสเทศนาญาณลักขณชาดกความว่า ดูกรมหาราชทั้งหลาย บางคราวผู้ที่มีกำลังน้อยก็หาช่องทำลายผู้ที่มีกำลังมากได้ บางคราวผู้ที่มีกำลังมากก็ได้ช่องทำลายผู้ที่มีกำลังน้อย แม้แต่นางนกไซร์ก็ยังฆ่าพระยาช้างตัวประเสริฐได้ สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสเทศนาชาดก ๓ เรื่อง เมื่อทรงประสงค์จะระงับการทะเลาะวิวาทดังนี้แล้ว จึงตรัสเทศนาชาดกอีก ๒ เรื่องเพื่อแสดงสามัคคีธรรมเหมือนดังนั้นอีก คือ ตรัสเทศนารุกชธรรมชาดกว่า ดูกรมหาราชทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลพร้อมเพรียงกันอยู่แล้ว ใคร ๆ ก็ไม่อาจหาช่องทำร้ายได้ แล้วตรัสเทศนาวิภูฏกชาดก ความว่า ดูกรมหาราชทั้งหลาย เมื่อฝูงนกกระจาบพร้อมเพรียงกันอยู่ นายพรานก็ไม่อาจหาช่องทำร้ายได้ ต่อเมื่อใดฝูงนกกระจาบเกิดแก่งแย่งกันขึ้น เมื่อนั้นบุตรนายพรานคนหนึ่งจึงทำลายชีวิตเอานกกระจาบเหล่านั้นไปเสีย ขึ้นชื่อว่า ความหาใจคล่องในการทะเลาะวิวาทย่อมไม่มีเลย พระศาสดาตรัสชาดก ๕ เรื่องเหล่านี้ อย่างนี้แล้ว ในที่สุดจึงตรัสเทศนาอิตตทัณตสูตร

พระราชามัธยมมตตบพระธรรมเทศนานั้นแล้ว ก็ทรงเลื่อมใส ปรึกษากันว่า ถ้าหากว่าพระศาสดาไม่เสด็จมา พวกเราก็จักฆ่าฟันซึ่งกันและกันจนเลือดไหลนองเป็นแม่น้ำ พวกเราจะได้ชีวิตเพราะอาศัยพระศาสดา ก็ถ้าพระศาสดาจักทรงครอบครองฆราวาสราชสมบัติในทวีปใหญ่ทั้ง ๔ มีทวีปน้อย ๒,๐๐๐ เป็นบริวารก็จะตกอยู่ในเงื้อมพระหัตถ์ของพระองค์ และพระองค์จักมีพระราชโอรสกว่าพัน แต่นั้นก็จักมีกษัตริย์เป็นบริวารเสด็จเที่ยวไป ก็แต่ว่าพระองค์ทรงสละราชสมบัติเช่นนั้นเสียแล้ว เสด็จออกบรรพชาจนได้บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ ถึงอย่างนั้นเดี๋ยวนี้พระองค์ก็ควรมีกษัตริย์เป็นบริวารเสด็จเที่ยวไป ครั้นปรึกษากันดังนี้แล้ว กษัตริย์ทั้งสองพระนครนั้นจึงถวายพระราชกุมารฝ่ายละ ๒๕๐ องค์ พระผู้มีพระภาคก็ทรงให้พระราชกุมารเหล่านั้นบรรพชาแล้วเสด็จไปสู่มหาวัน จำเดิมแต่วันรุ่งขึ้นเป็นต้นไป พระผู้มีพระภาคมีภิกษุราชกุมารเหล่านั้นแวดล้อมเป็นบริวาร เสด็จเที่ยวบิณฑบาตไปในพระนครทั้งสอง คือ บางคราวก็เสด็จไปเมืองกบิลพัสดุ์ บางคราวก็เสด็จไปเมืองโกสิยะ แม้ชาวพระนครทั้งสองก็กระทำสักการะใหญ่แก่พระองค์ ฝ่ายพวกภิกษุราชกุมารเหล่านั้นบวชด้วยความเคารพในสมเด็จพระบรมครูหาได้บวชด้วยความเต็มใจของตนไม่ จึงได้เกิดความกระสันอยากจะสึก ไซ้แต่เท่านั้นพวก

ภรรยาเก่าของพวกภิกษุเหล่านั้น ยังกล่าวถ้อยคำและส่งข่าวสาส์นไปยั่วยวนให้เกิดความ
 กระสันอีกเล่า ภิกษุราชากุมารเหล่านั้นก็ยิ่งกระสันหนักขึ้น พระผู้มีพระภาคทรงพิจารณา
 ดูก็ทรงทราบว่าภิกษุเหล่านั้นเกิดความกระสันขึ้นแล้ว จึงทรงใคร่ครวญว่า ภิกษุเหล่านี้
 อยู่ร่วมกับพระพุทธเจ้าอย่างเช่นเรายังมีความกระสัน อรรถกถาเช่นไรหนอจึงเป็นที่
 สบายของภิกษุเหล่านี้ ก็ทรงเห็นว่ากุณालะธรรมเทศนาเป็นที่สบาย ลำดับนั้น พระองค์
 จึงทรงตรีกต่อไปว่า เราจักพาภิกษุเหล่านี้ไปยังประเทศหิมวันต์ ประกาศโทษของมาตุคาม
 ตามถ้อยคำของนกดุเหว่าชื่อ กุณาละ ให้ภิกษุเหล่านั้นฟัง กำจัดความกระสันเสียแล้ว
 จักแสดงพระโสดาปัตติมรรคแก่เธอ ครั้นเวลารุ่งเช้า พระองค์จึงทรงมุ่งห่มถือบาตรและ
 จีวรเสด็จเข้าไปบิณฑบาตเมืองกบิลพัสดุ์ พอเวลาปัจฉิมภัตต์ก็เสด็จกลับจากบิณฑบาต
 รับสั่งให้หาภิกษุประมาณ ๕๐๐ เหล่านั้น ในเวลาเสร็จภัตตกิจแล้ว ตรัสถามว่า ดูกร
 ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเคยเห็นหิมวันต์ประเทศอันเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์แล้วหรือ ภิกษุ
 เหล่านั้นกราบทูลว่า ยังไม่เคยเห็นเลยพระเจ้าข้า จึงรับสั่งถามว่า ก็พวกเธอจักไปเที่ยว
 ยังประเทศหิมวันต์ใหม่เล่า กราบทูลว่า ข้าพระองค์ทั้งหลายไม่มีฤทธิ์จักไปอย่างไรได้เล่า
 พระเจ้าข้า รับสั่งว่า ถ้าใครคนใดคนหนึ่งจะพาพวกเธอไป เธอจะไปหรือไม่เล่า พระภิกษุ
 เหล่านั้นก็กราบทูลว่า พระพุทธเจ้า ข้าพระองค์จักไป

สมเด็จพระบรมศาสดาจึงทรงพาภิกษุเหล่านั้นแม้ทั้งหมดไปด้วยฤทธิ์ของ
 พระองค์ ทรงเหาะไปในอากาศจนถึงป่าหิมวันต์ ประทับยืนอยู่บนท้องฟ้า ทรงชี้ให้ชม
 ภูเขา ๗ ลูกต่าง ๆ กัน คือ ภูเขาทอง ภูเขาเงิน ภูเขาแก้วมณี ภูเขาหรดาล ภูเขามอ
 ภูเขาโล้น ภูเขาแก้วผลึก แล้วทรงชี้ให้ดูแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี
 สรรภู มหิ แล้วทรงชี้ให้ดูสระทั้งเจ็ด คือ สระชื่อกัณณมุนทะ รถการ มัณฑาทิณี สีหปาด
 ฉัททันต์ อโนดาต กุณาละ ภูเขาที่ได้ชื่อว่าหิมวันต์นั้น สูงถึง ๕๐๐ โยชน์ กว้าง ๓,๐๐๐
 โยชน์ พระศาสดาทรงชี้สถานอันน่ารื่นรมย์นี้ ซึ่งเป็นเพียงบางส่วนของภูเขาหิมวันต์
 นั้นด้วยอานุภาพของพระองค์ แล้วทรงชี้สัตว์ ๔ เท้า เป็นต้นว่า ราชสีห์ เสือโคร่ง
 ตระกูลช้าง และสัตว์ ๒ เท้า มีนกดุเหว่าเป็นต้น ซึ่งอาศัยอยู่ที่ภูเขาหิมวันต์นั้นแต่
 บางส่วนอีก ต่อจากนั้นทรงชี้ป่าอันเป็นที่รื่นรมย์ราวกะว่าสวนที่แต่งไว้ มีทั้งพรรณไม้อัน
 มีดอกออกผล เกลือ่นกล่นด้วยหมุ่นกานานาชนิด ทั้งดอกไม้ไม้และดอกไม้บก ด้านทิศ
 ตะวันออกของภูเขาหิมวันต์นั้นมีพื้นแผ่นดินสุวรรณ ด้านทิศตะวันตกมีพื้นหรดาล จำเดิม

แต่กาลที่ภิกษุเหล่านั้นเห็นสถานที่แล้วตฤอันน่ารื่นรมย์เหล่านี้แล้ว ความกำหนดยินดีในชายาก็เสื่อมหายไป

ลำดับนั้นพระศาสดาจึงทรงพาภิกษุเหล่านั้นลงจากอากาศ เสด็จประทับนั่งบนอาสนะมโนศิลา อันมีปริมณฑลได้ ๓ โยชน์ ภายใต้ต้นรังอันตั้งอยู่ตลอดกัลป์ ซึ่งมีปริมณฑลได้ ๗ โยชน์ ขึ้นอยู่บนพื้นมโนศิลาอันกว้างใหญ่ประมาณ ๖๐ โยชน์ อยู่ด้านทิศตะวันตกแห่งภูเขาคิมวันต์ เมื่อภิกษุเหล่านั้นแวดล้อมพร้อมกันแล้ว จึงทรงเปล่งพระรัศมีพรรณ ๖ ประการ ดุจดวงสุริยะอันชัชวาลย์ส่องสว่างกลางท้องมหาสมุทร ทำทะเลให้กระเพื่อมขึ้นลงฉะนั้น แล้วทรงเปล่งพระสุรเสียงอันไพเราะตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย สิ่งอันใดที่พวกเธอไม่เคยเห็นในเขาคิมวันต์นี้ ก็จงตามเราเถิด ในขณะที่นางนกดูเหว่าสวยงาม ๒ ตัว คาบท่อนไม้ที่ปลายทั้งสองข้าง ให้นักผู้เป็นสามีของตนจับตรงกลาง แล้วมีนางนกดูเหว่าบินไปข้างหน้า ๘ ตัว ข้างหลัง ๘ ตัว ข้างซ้าย ๘ ข้างขวา ๘ ข้างล่าง ๘ ข้างบน ๘ พวกนางนกดูเหว่าเหล่านั้นบินแวดล้อมดูเหว่านั้นบินไปในอากาศโดยอาการอย่างนี้ ภิกษุเหล่านั้นเห็นฝูงนกทั้งหมด จึงทูลถามพระศาสดาว่า ฝูงนกเหล่านี้ ชื่อนกอะไรพระเจ้าข้า พระศาสดาตรัสตอบว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นวงศ์เก่าของเรา เราได้ตั้งประเพณีไว้ แต่ก่อนนางนกดูเหว่าทั้งหลายก็ได้บำเรอเราอย่างนี้เหมือนกัน แต่คราวนี้นฝูงนกนี้ยังเป็นฝูงใหญ่ นางนกที่บินตามแวดล้อมเรามีประมาณถึง ๓,๕๐๐ ในกาลต่อมาก็ร่วงโรยลงโดยลำดับ จนเวลานี้เหลืออยู่เพียงเท่าที่เห็นอยู่ที่นี่ พวกภิกษุจึงทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นางนกเหล่านี้ได้เคยบำเรอพระองค์มาในป่าชฎุเห็นปานนี้อย่างไร พระเจ้าข้า ลำดับนั้นพระศาสดาจึงตรัสแก่พวกภิกษุเหล่านั้นว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น เธอทั้งหลายจงตั้งใจฟังถ้อยคำของเราเถิด แล้วทรงดำรงพระสติเมื่อจะทรงนำอดีตนิทานมาแสดง จึงมีพระพุทธรูฏีกาดังต่อไปนี้

เอวมกขายติ เอวมนุสสุยติ เล่ากันมาอย่างนี้ ได้ยินมาอย่างนี้ ดูกรท่านผู้เจริญ ได้ยินว่าที่ภูเขาคิมพานต์อันทรงไว้ซึ่งแผ่นดินมีโอสถทุกชนิด ดาราตาชไปด้วยดอกไม้และของหอมทุกชนิด เป็นที่สัตยูจรเที่ยวไปแห่งช้าง โค กระบือ กวาง เนื้อทราย จามรี กวาง กระ แรด ละมวด ราชสีห์ เสือโคร่ง เสือเหลือง หมี หมาใน เสือดาว นาก ชะมด แมว กระต่าย วัวกระทิง เป็นที่อาศัยอยู่แห่งช้างใหญ่และช้างตระกูลอัน

ประเสริฐกลิ่นกล่นอยู่ทั่วปริณฑลอันราบเรียบ มีค่าง ลิง อีเห็น ละมั่ง เนื้อลาย เนื้อสมัน เนื้อกระหน้า ม้ากินนร ยักษ์รากษส อาศัยอยู่มากมาย ดารดาชไปด้วยหมู่ ไม้เป็นเอนก ทรงไว้ซึ่งดอกตูมและก้าน มีดอกอันแย้มบานตลอดปลาย มีฝูงนกออก นกโพระดก นกหัสดีลิงค์ นกยูง นกพิราบ นกพริก นกกระจาบ นกยาง นกแขก นก การะเวก ส่งเสียงร้องก้องระงมไพเราะ มาตรฐานว่าฝูงละร้อย ๆ เป็นภูมิประเทศที่ประดับด้วย แร่ธาตุหลายร้อยชนิด เป็นต้นว่า อัญชันมโนศิลาหรรดาส มหาหิงค์ทองคำเงินทองคำ เป็นป่าชัฏอันน่ารื่นรมย์เห็นปานนี้ มีนกดุเหว่าตัวหนึ่งชื่อกุกุณาสะ มีตัวปีกและขน ดงามยิ่งนักอาศัยอยู่ แลนกดุเหว่าชื่อกุกุณาสะนั้นมีนางนกดุเหว่าเป็นบริวารสำหรับ บำเรอถึง ๓,๕๐๐ นางนก ๒ ตัวเอาปากคาบท่อนไม้ให้นกกุกุณาสะนั้นจับตรงกลางพา บินไป ด้วยประสงค์ว่านกกุกุณาสะนั้น อย่าได้มีความเหน็ดเหนื่อยในหนทางไกลเลย เหล่า นางนกดุเหว่า ๕๐๐ ตัว บินไปเบื้องต่ำ ด้วยประสงค์ว่าถ้านกกุกุณาสะนั้นตกจากที่เกาะแล้ว เราก็จะเอาปีกรับรองไว้ นางนกอีก ๕๐๐ คอยบินไปข้างบนด้วยคิดว่า แสงแดดอย่าได้ ส่องถูกพญานกกุกุณาสะนี้เลย นางนกบินไปข้าง ๆ ทั้งสองอีกข้างละ ๕๐๐ ด้วยประสงค์ ว่า พญานกกุกุณาสะนี้อย่าได้ถูกความหนาว ความร้อน หนาว หนาว ละออง ลม และน้ำค้าง เลย นางนกอีก ๕๐๐ บินไปข้างหน้า ด้วยประสงค์ว่า เด็กเลี้ยงโค เด็กเลี้ยงสัตว์ คน เกี้ยวพญา คนหักฟีน คนทำกรงงานในป่า อย่าได้ขว้างปานกุกุณาสะนั้นด้วยท่อนไม้ กระเบื้อง มือ หิน ก้อนดิน ไม้ กระบอง ศาสตรา หรือ ก้อนกรวดเลย นางนกอีก ๕๐๐ บินไปข้างหลังด้วยประสงค์ว่า นกกุกุณาสะนี้ อย่าได้ถูกกอไม้ เครือเถา ต้นไม้ กิ่งไม้ เสาหรือหินหรือนกที่มีกำลังกว่าเลย นางนกอีก ๕๐๐ บินไปข้างหลังเจรจาด้วยคำที่ ละเอียดอ่อนหวานไพเราะ ด้วยประสงค์ว่า นกกุกุณาสะนี้อย่าได้เจ็บเหงาอยู่บนที่จับ เลย นางนกอีก ๕๐๐ บินไปในทิศานุทิศ นำผลไม้อันร่อยจากต้นไม้หลายชนิดมาให้ ด้วยประสงค์ว่า นกกุกุณาสะนี้อย่าลำบากด้วยความหิวในระหว่างทางเลย ได้ยินว่านาง นกเหล่านั้นพานกกุกุณาสะนั้นเข้าป่า ออกป่า เข้าสวน ทำน้ำ ซอกภูเขา สวนมะม่วง สวนชมพู สวนขนุน สำมะลอ สวนมะพร้าว โดยรวดเร็วเพื่อต้องการให้รื่นเริง ได้ยินว่า เมื่อนางนกเหล่านั้นบำเรออยู่ครบถ้วนเช่นนี้ พญานกกุกุณาสะก็ยิ่งรุกรานเอาพวกนางนก เหล่านี้ว่า อีถ้อยฉิบหาย อีถ้อยละลาย อีโจร อีหนักเลง อีเปลอเรือ อีใจง่าย อีไม่รู้ จักคุณคน อีตามใจตนเหมือนลม

เมื่อรรณาทิบายดังต่อไปนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย ได้ยินมาอย่างนี้ได้ฟังมาอย่างนี้ ว่า ชฎแห่งป่านั้นเป็นสถานที่เต็มไปด้วยโอสถทุกชนิด มีเนื้อความพิสดารว่า คำว่าทรงไว้ซึ่งแผ่นดินมีโอสถทั้งหมด อธิบายว่า ประกอบด้วยภาคพื้นดินทรงไว้ซึ่งโอสถทั้งหมด มีรากไม้เปลือกไม้ ใบไม้และดอกไม้เป็นต้น อีกอย่างหนึ่งคือ เป็นประเทศที่ทรงไว้ ซึ่งภาคพื้นอันประกอบด้วยโอสถทั้งหมด ด้วยว่าประเทศนั้น เป็นประเทศที่ทรงไว้ซึ่งแผ่นดินอันประกอบไปด้วยโอสถทั้งหมด เพราะฉะนั้นจึงกล่าวกันมาอย่างนี้ และได้ยินกันมาอย่างนี้ คำกล่าวอธิบายว่า ในชฎแห่งป่านั้นมีแผ่นดินที่มีเครื่องยาทั้งหมด แม้ในการประกอบบทที่เหลือก็มีบ้างเหมือนกันทีเดียว คำว่า ดารดาษไปด้วยดอกไม้และของหอมมิใช่น้อย อธิบายว่า ดารดาษแล้วด้วยดอกไม้ที่เกิดขึ้นเพื่อเป็นผล และระเบียบดอกไม้สำหรับเป็นเครื่องประดับมิใช่น้อย คำว่า กวาง หมายถึงเอาจำพวกเนื้อที่มีสี่เป็นทอง คำว่า นาก หมายถึงเอา จำพวกนาก คำว่า แมว หมายถึงเอา แมวตัวใหญ่ ๆ มณฑลแห่งข้างรูน เรียกว่า มณฑลอันราบรื่น คำว่า ข้างใหญ่ หมายถึงเอาข้างขนาดใหญ่ มีอธิบายว่ามีสกุลข้างตัวประเสริฐ ๑๐ ตระกูล ซึ่งเป็นข้างใหญ่มีมณฑลอันราบเรียบและฝูงข้างรูนอาศัยอยู่ คำว่า อีสสมฤค หมายถึงเอาราชสีห์ดำ คำว่า เนื้อสมัน หมายถึงเอาเนื้อสมันตัวใหญ่ ๆ คำว่า เนื้อกระ หมายถึงเอาเนื้อลาย คำว่า หน้าม้า หมายถึงเอานางยักษ์ฉิมที่มีหน้าเหมือนม้า คำว่า กิณทรได้แก่พวกกิณทรต่างประเภทเป็นต้นว่า เทพกิณทร จันทกิณทร ทุมกิณทร (กิณทรบนต้นไม้) นกกระต่ายตีวิด มานพ นกกระเรียน กิณทรมีผ้าห้อยหูเป็นต้น คำว่า ดารดาษไปด้วยหมูไม้เป็นเอนกทรงไว้ซึ่งดอกตูมและก้าน มีดอกอันแย้มบานตลอดปลาย อธิบายว่า ดารดาษด้วยหมูไม้เป็นอันมาก ล้วนแต่ทรงไว้ซึ่งดอกตูมและทรงก้าน มีดอกอันบานดีแล้ว บานตลอดถึงปลาย นกหัสดีลิงค์ชื่อว่าอารณะ นกเหล่านี้บางที่เรียกว่า เจลาวกะ ก็มี คำว่า เหมและกนก ทั้ง ๒ นั้น หมายถึงเอาสุพรรณชาติอย่างเดียว อธิบายว่า เป็นประเทศที่ประดับด้วยธาตุหลายร้อยชนิด มีอัญชันเป็นต้น เหล่านี้และกองแห่งธาตุซึ่งมีสี่เป็นอันมาก คำว่า ท่านผู้เจริญนี้เป็นคำทักทายโดยธรรม คำว่า วังดงาม คือ วังตั้งแต่จะงอยปากตลอดถึงภายใต้ส่วนแห่งท้อง คำว่า ๓,๕๐๐ คือ ๔,๐๐๐ หย่อน ๕๐๐ หมายถึงความว่า ๓,๕๐๐ นั่นเอง คำว่า ในหนทางไกล คือ ในทางที่จะไป กล่าวคือ ระยะทางอันไกล คำว่า เบียดเบียน คือ บีบคั้นหรือท่วมทับ คำว่า ถูก อธิบายว่า ความหนาวเป็นต้นอย่าได้เข้าไปกระทบเลย คำว่า ขวางป่า นี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความว่า

เด็กเลี้ยงโค เป็นต้น อย่าได้ขำงปาพญานกนั้น คำว่า ถูกต้อง คือ พญานกนั้นอย่าได้ ถูกกอไม้เป็นต้นเลย คำว่า ละเอียด คือ กลมเกลี้ยง คำว่า อ่อน คือ น่ารัก คำว่า หวาน คือ ไม่หยาบคาย คำว่า ไพเราะ หมายถึงเอวาวาจาที่เปล่งด้วยเสียงอันไพเราะ คำว่า เจริญ คือ บำเรออยู่ด้วยสามารถกระทำการฟ้อนรำ ขับร้อง คำว่า ผลไม้อันอร่อยจากต้นไม้หลาย ชนิด หมายถึงผลไม้มีรสแปลก ๆ ต่าง ๆ ชนิด คำว่า เข้าป่าออกป่า อธิบายว่า บรรดา ป่าดอกไม้เป็นต้น นางนกเหล่านั้นได้นำพญานกเข้าไปยังป่านี้ โดยป่าแห่งใดแห่งหนึ่ง ที่ เดียว แม้ในคำว่าสวนเป็นต้นก็มีนัยเหมือนกัน คำว่า สวนมะพร้าว หมายถึงสวนมะพร้าว แห่งอื่นจากสวนมะพร้าว นั้น คำว่า พา หมายถึงความว่า นางนกเหล่านั้นพาพญานกไป อย่างนี้ เข้าไปถึงสถานที่นั้นโดยเร่งรีบ เพื่อต้องการให้รีบเร่ง คำว่า บำรุงบำเรออยู่ ตลอดวันยังคำ อธิบายว่า บำเรออยู่ทั้งวัน คำว่า รุกราน อธิบายว่า ได้ยินว่านางนกเหล่านั้ น บำรุงบำเรอพญานกนั้นตลอดวันอย่างนี้ ให้ลงจากต้นไม้ที่อยู่ จับอยู่ที่กิ่งไม้เป็นต้น ประารถนาอยู่ว่า ไฉนหนอเราพึงได้ถ้อยคำอันไพเราะบ้าง ในเวลาที่พญานกที่บอกให้ กลับ คิดว่าพวกเราก็จักไปยังที่อยู่ของตนแล้วก็ยังพักอยู่ ส่วนพญานกกุณาละะ เมื่อจะส่ง พวกนางนกเหล่านั้นให้กลับไป ได้รุกรานด้วยคำว่า อีฉิบหาย เป็นต้น คำว่า อีฉิบหาย ในข้อความนั้น หมายถึงความว่า พวกเจ้าจงกลับไป คำว่า อีละลาย หมายถึงความว่า จง ฉิบหายโดยประการทั้งปวง อธิบายว่า พญานกกล่าววว่า อีโจร เพราะนำทรัพย์และข้าว เปลือกเป็นต้นในเรือนให้พินาศ เรียกว่า อีหนักเลง เพราะมีมายามาก เรียกว่า อีผลอเรือ เพราะไม่มีสติ เรียกว่า อีใจง่าย เพราะมีใจโลเล เรียกว่า อีไม่รู้จักคุณคน เพราะทำลาย มิตร กระทำความพินาศให้

สมเด็จพระผู้มีพระภาคครั้งตรัสอย่างนี้แล้ว จึงตรัสต่อไปว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้เมื่อเราเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ก็ย่อมรู้ว่าหญิงทั้งหลายเป็นคนอกตัญญู เป็นคนมีมายา มาก เป็นคนประพฤตินาจาร เป็นคนทาศีล ด้วยประการฉะนี้ แม้ในคราวนั้นเราก็ มิได้อยู่ในอำนาจของหญิงเหล่านั้น กลับให้หญิงเหล่านั้นอยู่ในอำนาจของตน พระองค์ ทรงนำเสียซึ่งความกระสันของภิกษุเหล่านั้น ด้วยพระธรรมกถาอย่างนี้แล้ว ก็ทรงดูษฎี ภาพหนึ่งอยู่

ในขณะนั้น มีนางนกดูเหว่าดำ ๒ ตัว ให้นกสามีจับตรงกลางท่อนไม้แล้วคาบ บินมา แม้ในส่วนเบื้องต่ำเป็นต้นก็มีนางนกประจำข้างละ ๔ ตัว ๆ ได้มาถึงประเทศนั้น

ภิกษุเหล่านั้นเห็นนกเหล่านั้นจึงทูลถามพระศาสดา พระศาสดาตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย แต่ปางก่อนนี้มีนกดุเหว่าขาวตัวหนึ่งชื่อ ปุณณมุข เป็นสหายของเรา เป็นวงศ์ของนกดุเหว่าปุณณมุขนั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้นทูลถามโดยนัยก่อนที่เดียว จึงตรัสว่า ดูกรผู้เจริญ ได้ยินว่าข้างทิศตะวันออกแห่งภูเขาคิมพานต์นั้น มีแม่น้ำอันไหลมาแต่ชอกเขอันละเอียด สุขุมดียิ่งนัก มีสีเขียว

อธิบายว่า ชอกเขอันละเอียดสุขุมดี เพราะมีน้ำอันใสสะอาดดี เป็นที่เกิดของแม่น้ำเหล่านี้ เพราะฉะนั้นแม่น้ำเหล่านั้นจึงได้ชื่อว่า มีชอกเขอันละเอียดสุขุมดีเป็นแดนเกิด แม่น้ำที่ไหลผ่านจากเขาคิมพานต์นั้น มีสีเขียวเพราะมีห้วงน้ำเจือด้วยหญ้าเขียว ไหลผ่านมาลงสระกุณาละ แม่น้ำทั้งหลายซึ่งมีชอกเขอันละเอียดสุขุมเป็นแดนเกิด มีสีเขียวไหลผ่านไปเห็นปานนี้ ย่อมไหลไปในที่ใด บัดนี้สมเด็จพระบรมศาสดา เมื่อจะทรงพรรณนาดอกไม้ทั้งหลายในสระชื่อกุณาละซึ่งแม่น้ำเหล่านั้นไหลมาลง จึงได้ตรัสว่า เป็นประเทศที่น้ำรื่นเรียงบันเทิงใจด้วยกลิ่นหอมอันเกิดในบัดนี้จากดอกอุบล ดอกประทุม ดอกกุ่มุท ดอกนลิน บัวผ้น จงกลนี้ บัวเผื่อน

อธิบายว่า คำว่า ดอกอุบล หมายถึงเอาดอกอุบลเขียว คำว่า ดอกนลิน หมายถึงเอาบัวขาว คำว่า บัวผ้น หมายถึงเอามีดอกบัวทุกชนิดครบบริบูรณ์ คำว่า ในบัดนั้น คือดอกไม้เหล่านี้งอกงามขึ้นในบัดนี้ คือ เกิดขึ้นใหม่ ๆ ภูเขาคิมพานต์นั้นประกอบด้วยประเทศที่มีกลิ่นหอมมีกลิ่นเป็นที่พอใจ และเป็นที่ยรื่นเรียงใจ เพราะสามารถที่จะผูกน้ำใจไว้ได้

บัดนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาเมื่อจะทรงพรรณนาต้นไม้เป็นต้นในสระนั้น จึงตรัสเนื้อความดังต่อไปนี้

ดูกรท่านผู้เจริญ ได้ยินว่า ณ ภูเขาคิมพานต์ ซึ่งเป็นป่าอันเป็นทิวแถวประกอบด้วยพรรณไม้ต่างชนิด คือ บัวต่าง ๆ พรรณ และพรรณต้นไม้คือ ไม้จิก ไม้เกตุ ต้นงา (ต้นหมากหอมก็ว่า) ต้นประยงค์ ต้นขมิ้น ต้นรัง ต้นจำปา ต้นอโศก ต้นนาถ ต้นหงอนไก่ ต้นเสนียด ต้นโลท ต้นจันทน์ ซึ่งมีกิ่งก้านแผ่ก่ายกัน อันเป็นป่าชฎซึ่งเต็มไปด้วยต้นกะลำพัก ต้นประทุม ต้นประยงค์ ต้นเทพทวารู ต้นกล้วย ทรงไว้ซึ่งต้นไม้รกรฟ้า ต้นหมวกเหล็ก ต้นประดู่ ต้นสัก ต้นกรรณิการิ ต้นกัณณวิรา ต้นหางช้าง (หงอนไก่อก็ว่า) ต้นทองกลาง ต้นทองกวาว ต้นคัดเค้า ต้นมะลิป่า ต้นแก้ว ต้นทริกอันไม่มีโทษ

ต้นขานางซึ่งงามดียิ่งนัก และดอกไม้สำหรับร้อยเป็นพวงมาลัยต่าง ๆ พรรณ ดารดาช
 ไปด้วยกอมะลิและนมแมว ลำเจียก กฤษณา แผลก ซึ่งล้วนมีดอกตูมอ่อนสะพรั่ง เป็น
 ประเทศที่มีพรรณไม้ดอกงอกงามขึ้นเป็นพุ่มและดารดาชประดับด้วยเครื่องวัลย์ ได้ยินเสียง
 หมูหงส์ นกนางนวล นกกาน้ำ นกเป็ดน้ำ ร้องก้องระงมไพเราะ เป็นที่สถิตอยู่แห่งหมู่
 วิทยาธร ฤาษี สิทธิสมณะดาบส เป็นประเทศที่ประชุมอยู่ของหมู่มนุษย์ เทพยดา ยักษ์
 รากษกทานพ คนธรรพ์ กิณนร พระยานาค ในไพโรสถอันน่ารื่นรมย์สำราญเห็นปาน
 นี้ มีนกดุเหว่าขาว มีถ้อยคำอันอ่อนหวานยิ่งนัก มีตาแดงดั่งนัยน์ตาคนเมาสอดส่ายไป
 มาอาศัยอยู่ ดูกรท่านผู้เจริญ ได้ยินว่านกดุเหว่าชื่อปุณณมุขนั้น มีนางนกดุเหว่า เป็น
 นางบำเรอ ๓๕๐ ตัว กล่าวกันว่า นางนกดุเหว่า ๒ ตัวคาบท่อนไม้ตัวละข้าง ให้พญานก
 ปุณณมุขจับที่ตรงกลางพาบินไปด้วยความประสงค์จะมีให้พญานกปุณณมุขนั้นเหน็ดเหนื่อย
 ในหนทางยืดยาว นางนกอีก ๕๐ บินในเบื้องต่ำด้วยประสงค์ว่า ถ้าพญานกปุณณมุข
 พลาดจากที่จับแล้วจะได้เอาปีกทั้งสองประกองรับไว้ ยังมีนางนกอีก ๕๐ บินไปในเบื้องบน
 ด้วยประสงค์จะป้องกันมิให้แดดส่องต้องพญาปุณณมุขได้ นางนกอีก ๑๐๐ บินไปข้างซ้าย
 และข้างขวาข้างละ ๕๐ ด้วยประสงค์มิได้หนาวร้อน หนาว ลม และน้ำค้าง ตกต้อง
 พญานกปุณณมุขนั้น นางนกอีก ๕๐ บินไปข้างหน้าด้วยประสงค์จะป้องกันพวกเลี้ยงโค
 พวกเลี้ยงสัตว์ คนหาหญ้า คนหาฟืน คนทำงานในป่า มิให้ประหารด้วยไม้ ด้วย
 กระบอง ด้วยมือ ด้วยก้อนหิน ไม้ซ้อน ศาดราและก้อนกรวด นางนกอีก ๕๐ บินไป
 เบื้องหลัง ด้วยประสงค์มิให้พญาปุณณมุขกระทบกอไม้ เครือเขา ต้นไม้ กิ่งไม้ เส้า หิน
 และนกที่มีกำลังมากกว่า ยังมีนางนกอีก ๕๐ เปล่งเสียงอันละเอียดอ่อนหวานไพเราะจับ
 ใจ บินตามไปข้างหลัง ด้วยประสงค์มิให้พญานกปุณณมุขซึ่งจับอยู่บนคอนมีความเงียบ
 เหงา ยังมีนางนกอีก ๕๐ บินไปในที่ต่าง ๆ นำผลไม้รสอันอร่อยมาให้ ด้วยประสงค์
 จะมีให้พญานกปุณณมุขทิวโหยในระหว่างทาง ดูกรท่านผู้เจริญ ได้ยินว่า นางนกทิวทิว
 เหล่านั้น พาพญาปุณณมุขเข้าป่าออกป่า เข้าสวนออกสวนไปยังทำหน้าที่ ยอดภูเขาสวน
 มะม่วง สวนชมพู สวนขนุน ลำมะลอ สวนมะพร้าว โดยรวดเร็ว เพื่อให้มีความรื่นเริง
 ยินดี ได้ยินว่า เมื่อนางนกทั้งหลายบำเรออยู่อย่างนี้ตลอดวัน พญาปุณณมุข ย่อมสรรเสริญ
 อย่างนี้ว่า ดีมาก ๆ นื่องหญิงทั้งหลาย การปฏิบัติตัวอย่างนี้สมควรแก่พวกเจ้าผู้เป็นลูก
 เหล่าตระกูล

ดูกรผู้เจริญ ได้ยินว่า ในกาลต่อมา พญานกปูนณมุขดูเหว่าขาว ได้ไปหาพญานก
 กุณालะ พวกนางนกดูเหว่าบริจาริกาของพวกพญานกกุณาละเห็นพญาปูนณมุขมาแต่ไกล
 จึงออกไปหาแล้วพูดกะพญานกดูเหว่าปูนณมุขว่า ข้าแต่สหายปูนณมุข พญากุณาละนี้
 หยาบข้า มีวาจาหยาบคาย พวกเราจะได้ฟังวาจาอันเป็นที่รักเพราะอาศัยท่านได้บ้างหรือ
 ไม่หนอ พญาปูนณมุขจึงตอบว่า บางทีจะได้บ้างกระมัง น่องหญิงทั้งหลาย แล้วก็พาไป
 หาพญากุณาละ กล่าวสัสมโหมทนียกถากับพญากุณาละแล้ว ก็สถิตอยู่ ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง
 ครั้นเรียบริ้อยแล้ว พญาปูนณมุขก็กล่าวกะพญากุณาละนั้นว่า ดูกรสหายกุณาละ เพราะ
 เหตุไรท่านจึงปฏิบัติผิดต่อหญิงทั้งหลายที่เป็นลูกเหล่าตระกูล มีชาติเสมอกัน ซึ่งนาง
 ปฏิบัติดีต่อท่าน ดูกรสหายกุณาละ ได้ยินเขวากันว่า หญิงทั้งหลายที่บริบูรณ์ด้วยมารยาท
 ถึงจะพูดไม่ถูกใจเรา เราก็ควรพูดได้ถูกใจเขา ก็จะป่วยกล่าวไปใยถึงหญิงที่มีมารยาทดี
 พูดถูกใจเรา และเราจะไม่พูดให้ถูกใจเขาเล่า เมื่อพญานกปูนณมุขกล่าวอย่างนี้ พญา
 นกกุณาละจึงรุกรานเอาพญานกปูนณมุขว่า ดูกรสหายลามกชั่วถ้อย ใครเขาจะฉลาดผจญ
 เมียยิ่งไปกว่าเธอเล่า พญานกปูนณมุขถูกพญานกกุณาละรุกรานเอาก็กลับจากที่นั้น

ได้ยินว่า ต่อมาโดยสมัยอื่นอีก อาพาธอันแรงกล้าได้เกิดขึ้นแก่พญาปูนณมุข
 โดยกาลไม่นานทีเดียว คือลงเป็นโลหิต เกิดเวทนากล้าแข็งจวนตาย ลำดับนั้นนางนก
 ดูเหว่าผู้บริจาริกาของพญานกปูนณมุขก็เกิดปริวิตกว่า พญานกปูนณมุขนี้เกิดอาพาธ
 หนักแล้ว จะหายหรือไม่หายจากโรคนี้ก็ไม่รู้ คิดแล้วก็ทิ้งพญาปูนณมุขไว้แต่ผู้เดียวไม่มี
 เพื่อนสอง พวกกันเข้าไปหาพญานกกุณาละ ฝ่ายพญานกกุณาละได้เห็นนางนกเหล่านั้นมา
 แต่ไกล ครั้นเห็นแล้วจึงได้กล่าวกพวกนางนกเหล่านั้นว่า ดูกรอีพวกถ้อย ก็ผิวของเจ้าไป
 เสียไหนเล่า นางนกทั้งหลายจึงตอบว่า ข้าแต่สหายกุณาละ พญานกปูนณมุขดูเหว่าขาว
 เจ็บหนัก จะหายจากอาพาธนั้นหรือไม่หายก็ไม่รู้ได้ เมื่อนางนกทั้งหลายกล่าวอย่างนี้แล้ว
 พญานกกุณาละก็รุกรานเอาพวกนางนกเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ดูกรอีถ้อยพวกเจ้าจงฉิบหาย
 อีพวกถ้อย เจ้าจงพินาศ อีพวกโจร อีพวกนักเลง อีเปลอเรือ อีใจง่าย อีไม่รู้จักคุณคน
 อีตามใจตนเหมือนลม ครั้นรุกรานแล้ว จึงเข้าไปหาพญาปูนณมุขดูเหว่าขาวแล้วร้อง
 เรียกว่า นี่แน่แยะ สหายปูนณมุข พญาปูนณมุขก็พานว่า หา สหายกุณาละ
 ครั้นแล้วพญานกกุณาละก็ประคบประหม่อมพญาปูนณมุขด้วยปีกและจงอยปาก พอให้ลุก
 ขึ้นได้แล้ว ก็ให้ตีมยาต่าง ๆ อาพาธของพญานกปูนณมุขก็หายในขณะนั้นทีเดียว

พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายไว้ว่า คำว่า ดอกประยงค์หมายถึงเอาจำพวกดอกไม้ขาว ตัว ห อักษรในคำว่า หสนา นั้นเป็นบทสนธิ แท้จริงเป็น อสนา เท่านั้น คำว่า ติริฎิ (ต้นหงอนไก่) หมายถึงเอารุกขชาติชนิดหนึ่ง คำว่า ต้นจันทน์ หมายถึงเอาต้นจันทน์แดง คำว่า ในป่าอันเป็นทิวแถว คือ ในป่าอันประกอบด้วยทิวแถวของหมู่ไม้เหล่านี้ คำว่า อันเป็นป่าชฎซึ่งเต็มไปด้วยต้นเทพทวารูและต้นกล้วย หมายถึงเอาป่าต้นเทพทวารูและป่ากล้วยทั้งหลาย คำว่า กัจจิการะ (ต้นสัก) หมายถึงเอารุกขชาติชนิดหนึ่ง คำว่า กรรณิการ หมายถึงเอา ต้นกรรณิการซึ่งมีดอกใหญ่ คำว่า กัณณวิรา หมายถึงเอาต้นกรรณิการที่มีดอกเล็ก คำว่า ทองกวาว หมายถึงเอาราชพฤกษ์ก็ได้ คำว่า คัดเค้า หมายถึงเอา ต้นโยธกาก็ได้ คำว่า ทรงไว้ซึ่งต้นมะลิป่า ต้นแก้ว ต้นทริก อันไม่มีโทษ ต้นชานางซึ่งงามดียิ่งนัก และดอกไม้สำหรับร้อยเป็นพวงมาลัยต่าง ๆ พรรณ อธิบายว่า ทรงไว้ซึ่งดอกไม้ทั้งหลายแห่งต้นมะลิป่า ต้นแก้ว ต้นไม้ที่ไม่มีโทษ ต้นทริก ต้นไม้ที่งดงาม ต้นชานางซึ่งร้อยเป็นมาลัยได้ คำว่า นมแมว หมายถึงเอาต้นคนธาก็ได้ คำว่า ลำเจียก หมายถึงเอาทั้งต้นและทั้งใบของลำเจียก คำว่า ดารดาษไปด้วยกอ หมายถึงเอา กอไม้ที่เกิดในน้ำและกอไม้ที่เกิดบนภูเขา ดารดาษไปด้วยดอกมะลิเป็นต้นเหล่านี้ คำว่า เป็นพุ่มและประดับด้วยเครื่องวัลย์ หมายถึงเอาประเทศที่ดารดาษและประดับด้วยพรรณไม้ต่างชนิดมีไม้ดอกเป็นต้นและเครื่องวัลย์ต่าง ๆ ชนิด ซึ่งออกขึ้นเป็นพุ่มอย่างดีในที่นั้น ๆ คำว่า มีหมู่สถิตอยู่ อธิบายว่า มีหมู่พวกวิทยาธรเป็นต้นสถิตอยู่ในที่นั้น

คำว่า พญานกปुณณมุข อธิบายว่า ที่ได้ชื่อว่า ปุณณมุข เพราะมีหน้าเต็ม และได้ชื่อว่าเป็นนกดุเหว่าขาว เพราะสิ่งเหล่านี้ถูกต้อง คำว่า มีนัยน์ตาสอดสาย คือ มีนัยน์ตาสายไปสายมา คำว่า มีตาเหมือนคนเมา อธิบายว่า มีตาแดงเหมือนตาของคนเมา อนึ่ง มีตาประกอบด้วยประมาณ คำว่า น่องหญิงทั้งหลาย เป็นคำร้องเรียกด้วยโวหารอันประเสริฐ คำว่า ปฏิบัติ คือพึงรับใช้ตลอดวันยังค่ำ พญานกปुณณมุขกล่าวด้วยคำอันเป็นที่รัก แล้วจึงส่งพวกนางนกเหล่านี้ไปด้วยประการฉะนี้ ก็ในกาลบางครั้ง พญานกปुณณมุขก็มาหาพญานกกุณณาละ เพราะฉะนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ดูกรท่านผู้เจริญ ได้ยินว่าในกาลบางครั้ง ดังนี้ เป็นต้น คำว่า สหาย หมายถึงเอา เพื่อนที่รักใคร่กัน คำว่า อาศัย ได้แก่ ตั้งใจ เข้าไปอาศัย หมายถึงเอาคำว่า พึงได้ อธิบายว่า พวกเราพึงได้ด้วยคำอันเป็นที่รักจากสำนักของพญานกกุณณาละ คำว่า บ้างกระมัง อธิบายว่า

ฟังได้บ้างเป็นแน่ เราจักลองพูดกะพญานกกฤณาละดู คำว่า มีชาติเสมอกัน คือ มีชาติร่วมกันคำว่า จงฉิบหาย คือ จงปราศไป คำว่า ลามก คือ เลวทราม คำว่า ฉลาด อธิบายว่าคนอื่นใครเล่าที่เขาจะฉลาดเหมือนอย่างท่านยังมีอยู่ คำว่า เมียชนะ หมายถึงเอาเมียเอาชนะตัว อีกอย่างหนึ่ง บาลีเป็น ชายาชิติน ดังนี้เลยก็มี อธิบายว่า พญานกกฤณาละได้รุกรานพญานกปुณณมุขว่า ขึ้นชื่อว่าใครที่จะฉลาดเหมือนอย่างท่าน ที่ถูกหญิงให้ท่านแพ้แล้วยังมีอยู่ ดังนี้ เพื่อต้องการจะมีให้กล่าวถ้อยคำเช่นนั้นอีกต่อไป คำว่า จากที่นั่นอธิบายว่า พญานกปुณณมุขคิดว่า พญานกกฤณาละโกรธแล้ว จึงกลับจาก ที่นั่นทีเดียว พร้อมด้วยบริวาร กลับไปยังที่อยู่ของตนที่เดียว คำว่า ก็ไม่รู้ นี้ เป็นคำแสดงความวิตกด้วยความสงสัย พวกนางนกเหล่านั้นคิดกันอย่างนี้ว่า พญานกปुณณมุขนี้จะพินาศจากการเจ็บไข้หรือไม่หายก็ไม่รู้ ดังนี้ จึงพากันทิ้งพญานกปुณณมุขนั้นแล้ว หลีกไป คำว่า ของเจ้าหมาเอาตัวของพวกเจ้า คำว่า ก็ไม่รู้ อธิบายว่า พวกนางนก เหล่านี้กล่าวว่า พญานกปुณณมุขนี้จะหายจากการเจ็บไข้หรือไม่หายก็ไม่รู้ ในเวลาที่พวกข้าพเจ้าไปแล้ว เธอคงจักตายแน่ ด้วยว่าพวกข้าพเจ้ารู้ว่า พญานกปुณณมุขนี้จักตายในบัดนี้ จึงได้พากันมาเพื่อจะมาเป็นบาทบริจาริกาของท่าน คำว่า ไปหา อธิบายว่า พญานกกฤณาละคิดว่าพวกนางนกเหล่านี้คิดว่า พวกเราจักพากันมาในเวลา ที่สามีตายแล้ว ก็จักดูน่าเกลียด จึงพากันละทิ้งพญานกปुณณมุขนั้นแล้วพากันมา ส่วนเราจะไปจัดแจงยาต่าง ๆ มีดอกไม้และผลไม้เป็นต้น กระทำสหายของเราให้หายจากโรค ครั้นคิดดังนี้แล้ว พระมหาสัตว์ผู้มีกำลังดุจพญาช้างสาร จึงบินไปในอากาศ เข้าไปหา พญานกปुณณมุขโดยทิศภาคที่เธออยู่ คำว่า หึ เป็นนิบาต พญานกกฤณาละเมื่อจะถาม ว่า ท่านยังมีชีวิตอยู่หรือสหาย จึงได้กล่าวอย่างนี้ แม้พญานกปुณณมุขนอกนั้นก็กล่าวตอบ พญานกกฤณาละว่า เออ เรายังมีชีวิตอยู่สหายเอ๋ย คำว่า ให้ดื่ม คือ ให้ดื่มยาต่าง ๆ ชนิด คำว่า หาย อธิบายว่า โรคของพญานกปुณณมุขก็สงบลงในขณะนั้น

ฝ่ายนางนกดูเหว่าทั้งหลายแม้เหล่านั้น พอพญานกปुณณมุขหายเจ็บก็พากัน กลับมา พญานกกฤณาละหาผลไม้ห้อยใหญ่มาให้พญานกปुณณมุขกินอยู่สองสามวัน พอพญานกปुณณมุขมีกำลังแล้ว จึงกล่าวว่า สหายเอ๋ย บัดนี้ท่านก็หายโรคแล้ว จงอยู่กับ นางบริจาริกาของท่านเถิด เราจักไปยังที่อยู่ของเรา ลำดับนั้นพญาปुณณมุขจึงกล่าวว่า นาง นกบริจาริกาเหล่านี้พากันละทิ้งเราเมื่อไข้หนัก หินี้ไปเสีย เราไม่ต้องการอยู่กับอิพวกนี้

เลงเหล่านี้ต่อไป พระมหาสัตว์ได้สดับคำนั้นจึงกล่าวว่า ดูกรสหาย ถ้าเช่นนั้นเราจะเล่า
 ความลามกของหญิงทั้งหลายให้ท่านฟัง ว่าแล้วก็พาพญานกปुณณมุขไปยังพื้มนโนศิลา
 ข้างเขาหิมพานต์ พักอยู่ที่มโนศิลาโคนไม้รังอันมีปริมณฑล ๗ โยชน์ พญานกปुณณมุข
 กับบริวารก็พากันสถิตอยู่ในที่ควรข้างหนึ่ง ฝ่ายเทวดาก็เที่ยวป่าวร้องไปทั่วหิมพานต์
 ว่าวันนี้ พญานกกุณณะจะแสดงธรรมด้วยพุทธลีลาที่พื้มนโนศิลา ขอให้ท่านทั้งหลายไป
 ฟัง เทวดาในกามวจรทั้ง ๖ ได้รู้ เพราะร้องป่าวกันต่อ ๆ ไป ก็พากันประชุมในที่นั้นเป็น
 อันมาก ไซ้แต่เท่านั้น พวกนาค ยักษ์ราक्षส สุบรรณ วิชชาธร แร้ง และเทวดา ที่
 อาศัยอยู่ในดงก็โหมขนานเนื้อความนั้นต่อ ๆ ไป คราวนั้นพญาแร้งชื่อว่าอาหนทมมีแร้ง
 บริวารหมื่นหนึ่ง อาศัยอยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ เมื่อได้ยินเสียงป่าวร้องเป็นโกลาหล ก็พา
 บริวารมาอยู่ข้างหนึ่งด้วยประสงค์จะฟังธรรมพระนารทฤๅษีผู้สำเร็จภิญญา ๕ มีดาบส
 บริษัทหมื่นหนึ่ง อยู่ในหิมวันตประเทศ ได้ยินเสียงป่าวร้องก็ค้ำหนึ่งว่า ได้ยินว่าพญากุณณะ
 สหายของเราจะชี้โทษของหญิงทั้งหลาย จักมีสมาคมใหญ่ ควรเราจักไปฟังเทศนาของพญา
 นกกุณณะ คิดแล้วก็พาดาบสหมื่นหนึ่งมาด้วยฤทธิ ครั้นถึงก็สถิต ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง
 ลำดับนั้นพระมหาสัตว์อ้างพญานกปुณณมุขเป็นพยานตัวแล้ว ก็แสดงเหตุที่ตนได้เห็นมา
 แล้วในอดีตภพ ซึ่งประกอบด้วยโทษแห่งหญิงโดยชาติสรณญาณ (ญาณที่ระลึกชาติได้)

เมื่อสมเด็จพระบรมศาสดาจะประกาศเนื้อความนั้นจึงตรัสว่า ได้ยินว่า พญานก
 กุณณะได้กล่าวกับพญาปुณณมุขดุเหว่าชาว ซึ่งหายจากไซ้และหายยังไม่หนานว่า ดูกร
 สหายปुณณมุขเราเคยเห็นมาแล้ว นางกัณหา ๒ พ่อ นางมีผิว ๕ คน ยังมีจิตปฏิพัทธ์
 ผูกพันในบุรุษที่ ๖ ซึ่งเป็นคนเปลี่ยหลังโกงโคงงอแก้วลงมาถึงท้อง เหมือนคนศิระชะขาด
 และเรื่องนี้ก็มีคำกล่าวเป็นคาถาอีกส่วนหนึ่งว่า

อถชฺชุน นกุล โภิมเสโน

ยฺยธฺจฺจิลโล สหเทโว จ ราชา

เอเต ปตี ปญจมตฺติจฺจ นารี

อกาสิ ชฺชชวามนเกน ปาปี

ความว่า ครั้งนั้นนาง (คนหนึ่ง) ล่วงละเมิดสามี ๕ คน คือ พระราชาชื่อ
 อชฺชุน ชื่อ นกุล ชื่อ โภิมเสน ชื่อยฺยธฺจฺจิลโล ชื่อ สหเทพ แล้วทำลามกกับบุรุษเปลี่ยเตี้ย
 แคระ

ดูกรสหายนุณณมุข เรายังได้เคยเห็นอีก นางสมณีนี้อายุจตุปาริ อาศัยอยู่ใน
ท่ามกลางป่าช้า ถีอพรตอดอาหาร ๔ วัน จึงบริโภครังหนึ่ง ได้กระทำการมอันลามก
กับนักเลงสุรา ดูกรสหายนุณณมุข เรายังได้เคยเห็นมาแล้วอีก นางเทวีนามว่ากากวันตี
อยู่ในท่ามกลางสมุทร เป็นภรรยาของท้าวเวเนไตรพญาครุฑ ได้ทำการมอันลามกกับกุมเว
ผู้เจนในการฟ้อน ดูกรสหายนุณณมุข เราเคยเห็นมาแล้ว นางชนงาม ชื่อกรุงคเทวี
รักใคร่ได้เสียวอยู่กับเอפקกุมาร ได้กระทำการมอันลามกกับฉฬังคกุมารเสนาบดี และ
ธนั้นเตวาสีคนใช้ของฉฬังคกุมารอีกเป็นความจริงเราได้รู้มาอย่างนี้แหละ แม้พระมารดา
ของพระเจ้าพรหมทัต ก็ได้ทรงทอดทิ้งพระเจ้าโกศลราช กระทำลามกกับพราหมณ์ชื่อ
ปัญจาลจันทะ พญานกกฤณาละกล่าวเป็นคาถาต่อไปว่า

เอตา จ อญญา จ อภิสุ ปาปี
ตสุมาหิ อิตถินิ น วิสุสเส นปฺปสํเส
มहि ยถา ชคตีสมานรตฺตา
วสุนุทธรา อิตริตฺตานํ ปติฏฺฐา
สพฺพสหา อมฺนุทนา อกฺุปฺปา
ตถิตฺถิโย ตาโย น วิสุสเส นโร
สีโห ยถา โลहितมํสโกชโน
พาฬมิโค ปญฺจาวุโร สุรฺุฑุโร
ปสยฺห ขาที ปฺรหีสเน รโต
ตถิตฺถิโย ตาโย น วิสุสเส นโร

หญิงทั้งหลายที่กล่าวมาแล้วนั้นก็ดี หญิงอื่นก็ดี ได้กระทำมาแล้วซึ่งกรรมอันลามก
เพราะเหตุนั้น เราจึงไม่วิสสาสะ ไม่สรรเสริญหญิงทั้งหลาย แผ่นดินอันทรงไว้ซึ่งสรรพ
แก้วย่อมแล้วในสัตว์โลก เสมอกับรับรองสิ่งที่ดีและชั่ว ทนทานได้หมด ไม่ดีทรนหวั่นไหว
ฉันใด หญิงทั้งหลายก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้นไม่ควรวิสสาสะกับหญิงทั้งหลาย

อนึ่ง ราชสีห์พาฬมฤคดุร้าย บริโภคเนื้อเลือดเป็นอาหาร ยินดีในที่จะเบียดเบียน
สัตว์ ใช้อาวุธ ๕ (คือปากและเท้า ๔) ช่มสี่สัตว์ทั้งหลายกินฉันใด หญิงทั้งหลายย่อมใช้
อาวุธ ๕ อย่าง คือ (รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส) เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ไม่ควร
วิสสาสะกับหญิงทั้งหลายเหล่านั้น

ดูกรสหายนุณณมุข หญิงทั้งหลายไม่ใช่แพศยา ไม่ใช่นางงาม ไม่ใช่สัตถุจร ชื่อ
ทั้งสามนี้ไม่ใช่ชื่อโดยกำเนิด ชื่อโดยกำเนิดของแพศยาของนางงาม ของสัตถุจร ก็คือเป็น
ผู้ฆ่า หญิงทั้งหลายมุ่งหมายผมเหมือนพวกโจร ประทุษร้ายให้เป็นพิษเหมือนสุราเจือ
ยาพิษ พุดโอ้อวดเหมือนคนขายของ ตลบแต่ลงพลิกพลิ้วเหมือนเขาเนื้อ สองลิ้นเหมือนงู
ปกปิดความชั่วเหมือนเอาแผ่นกระดานปิดหลุมคูไว้ บรรทุกให้เต็มยากเหมือนบาดาล
ทำให้ยินดียากเหมือนรากษส กวาดไปไม่มีเหลือเหมือนพระยม กินไม่เลือกเหมือนไฟ
พัดพาไปไม่เลือกเหมือนแม่น้ำ ประพฤติตามอำเภอใจเหมือนลม ไม่ทำอะไรให้วิเศษ
เหมือนเขาพระเมรุมาศ (อธิบายว่าสัตว์เข้าไปที่ภูเขาพระเมรุแล้วสี่เป็นทองเหมือนกัน
หมด) ผลิตผลเป็นนิตย์เหมือนต้นไม้มีพิษ มีคาถากล่าวความเหล่านี้ไว้อีกส่วนหนึ่งว่า

ยถา โจโร ยถา ทฏฺโฐ

อิสฺสสิญฺคมิว ปรีวตฺตา

โสพุทฺถมิว ปฏฺิจฺจนฺนา

รทฺขสฺสี วีย ทฺตฺโตตฺตา

ยถา สึชึ นที วาโห

เนรฺว อวิเสตฺถาจ

นาสยฺนฺติ จเร โภคํ

วาณิโชนฺว วิกตฺถนึ

ทฺชชิวฺหา อฺรโค ยถา

ปาทาลมิว ทฺชปฺปฺรา

ยโมเวกนฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺตฺต

อนิโธ กามปารวา

วิสฺรทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺท

รตฺนानนฺตฺกตฺตฺตฺตฺตฺตฺต

หญิงทั้งหลายเกล้าผมเหมือนโจร ประทุษร้ายเหมือนสุรามีพิษ พุดโอ้อวดเหมือนคน
ขายของ ตลบแต่ลงเหมือนเขาเนื้อ สองลิ้นเหมือนงู ปิดความชั่วเหมือนปิดหลุมคู ทำ
ให้เต็มได้ยากเหมือนบาดาล ทำให้ยินดีได้ยากเหมือนรากษส นำไปอย่างเดียวเหมือน
พระยม กินไม่เลือกเหมือนไฟ พัดให้ลอยไปไม่เลือกเหมือนแม่น้ำ ประพฤติตามใจตัว
เหมือนลม ไม่ทำอะไรให้วิเศษเหมือนเขาเมรุมาศ ผลิตผลเป็นนิตย์เหมือนต้นไม้มีพิษ
หญิงทั้งหลายเป็นผู้กอบการตนะทั้งหลายไว้ในมือจนนับไม่ถ้วน ทำโภคสมบัติในเรือนให้
พินาศ

คำว่า ซึ่งหายจากไข้ อธิบายว่า เป็นไข่มาก่อนแล้วจึงหายไปในภายหลัง คำว่า
เราเคยเห็นมาแล้วดังนี้ พระอรรถกถาจารย์นำเรื่องพิสดารมาสาธกไว้ว่า ได้ยินว่า ใน
กาลอันล่วงมาแล้ว พระเจ้าพรหมทัต ผู้เป็นพระราชาในแคว้นกาสิ เสด็จไปตีราชสมบัติ
ในแคว้นโกศล เพราะพระองค์มีพลพาหนะมากมาย ฆ่าพระเจ้าโกศลเสียแล้ว พาพระ

อัศวมเหสีของพระเจ้าโกศลราช ซึ่งกำลังทรงพระครรภ์อ่อน ๆ มาด้วย เสด็จไปยังเมือง พาราณสี ทรงตั้งให้เป็นอัศวมเหสีของพระองค์ ไม่ช้านางก็ประสูติพระธิดา โดยปกติ พระเจ้าพรหมทัตมิได้มีพระโอรสพระธิดา ท้าวเธอจึงทรงยินดีมากถึงกับออกพระโอษฐ์ ว่าจะดูกรนางผู้เจริญเราจะให้พร พระอัศวมเหสีก็ทรงยึดเป็นคำมั่นสัญญาไว้ พระประยูร ญาติทั้งหลาย ถวายพระนามพระราชกุมารีนั้นว่า นางกัณหา เมื่อนางเจริญวัยแล้ว พระมารดาจึงบอกว่า พระราชบิดาของเจ้าพระราชทานพรไว้ แม้ได้ถือเป็นคำมั่นสัญญา ไว้แล้ว เจ้าจงเลือกตามพอใจของเจ้าเถิด นางกัณหาทูลว่า ทรัพย์สมบัติใด ๆ ของหม่อม ฉันทัน ซึ่งจะไม่มีนั้นหาไม่ได้ ขออนุญาตให้หม่อมฉันทันเลือกสามี่ได้ตามชอบใจเถิด ที่นางหมด ความอาย กล่าวทูลพระราชมารดาได้ดังนั้น ก็เพราะกิเลสแรงกล้า พระมารดาถึงนำความ กราบทูลต่อพระเจ้าพรหมทัต ๆ ตรัสว่า ดีแล้ว จึงป่าวร้องบุรุษมาให้ธิดาเลือกตามชอบ ใจ พวกบุรุษทั้งหลายก็พากันประดับด้วยเครื่องอลังการมาประชุมพร้อมหน้ากันที่หน้า พระลาน นางกัณหาถือดอกไม้อันอยู่ที่ช่องพระกาลอันสูง แลดูบุรุษเหล่านั้นก็มีได้ ชอบใจสักคนหนึ่ง

คราวนั้น มีราชกุมาร ๕ พระองค์ เป็นราชบุตรแห่งพระเจ้าภัทรราช องค์ หนึ่งชื่อ อัชชุน องค์หนึ่งชื่อ นกุล องค์หนึ่งชื่อภิมเสน องค์หนึ่งชื่อยุดิฐฐิล องค์หนึ่งชื่อ สหเทพ พากันไปเล่าเรียนศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์เมืองตักกศิลา สำเร็จ แล้วใคร่จะทราบจารีตในประเทศต่าง ๆ จึงพากันไปเที่ยวถึงเมืองพาราณสี ได้ยินเขา ว่าจะหาภรรยาในเมืองจึงเข้าไปถาม ครั้นทราบความแล้วก็ปรึกษากันว่าจะไปบ้าง กุมารทั้ง ๕ องค์นั้นมีรูปร่างงามผ่องใสคล้าย ๆ กัน ต่างก็พากันไปยืนอยู่ต่อ ๆ กัน ฝ่ายนางกัณหา นั้น เห็นราชกุมารทั้ง ๕ ก็มีความสันทนาทุก ๆ องค์ จึงโยนพวงมาลาคล้องให้ทั้ง ๕ แล้ว กราบทูลพระมารดาว่า หม่อมฉันทันเลือกเอาคนทั้ง ๕ คนนี้ พระมารดา ก็ไปกราบทูล พระเจ้าพรหมทัต ๆ ไม่พอพระทัย แต่ไม่อาจตรัสว่าไม่ได้ เพราะพระราชทานพรไว้เสีย แล้ว จึงตรัสถึงชาติตระกูลและนามบิดา ครั้นทรงว่าเป็นราชกุมารของพระเจ้าภัทรราช ก็พระราชทานสักการะ แล้วยกนางกัณหาให้เป็นบริจาริกาพระราชกุมารทั้ง ๕ องค์ นางกัณหา ก็บำเรอราชกุมารทั้ง ๕ ด้วยสามารถกิเลสอยู่บนปราสาท ๗ ชั้น

พมอชย 01/09/2566

และนางกัณหา นั้นมีบุรุษรับใช้คนหนึ่ง เป็นคนเปลี้ยค่อม เมื่อนางกัณหา บำเรอราชกุมารที่ ๕ ด้วยกิเลสแล้ว พอราชกุมารนั้นออกไปภายนอก นางมีเวลาว่าง

เมื่อกิเลสลูกกลมขึ้นก็ทำความชัวกับบุรุษเปลี้ย เมื่อนางเจรจากับบุรุษเปลี้ยนั้นได้กล่าว
ว่าคนอื่นซึ่งเป็นที่รักของเรายิ่งกว่าท่านไม่มี เราจักฆ่าพระราชกุมารทั้ง ๕ เสีย เอาเลือด
ในลำคอมาล้างเท้าท่านดังนี้ ถึงพระราชกุมารทั้ง ๕ นางก็พูดอย่างนี้ คือเวลาคลอเคลีย
อยู่กับราชกุมารพี่ชายใหญ่ นางก็พูดว่าหม่อมฉันไม่รักพระราชกุมารทั้ง ๔ ชีวิตของ
หม่อมฉันสละถวายพระองค์แล้ว ถ้าบิดาของหม่อมฉันทิวคต หม่อมฉันจะให้เขาถวาย
ราชสมบัติแก่พระองค์ดังนี้ เวลานางคลอเคลียกับราชกุมารองค์อื่นอีก นางก็กล่าวอย่าง
นี้ทั้ง ๔ พระองค์ พระราชกุมารทั้ง ๕ ก็ทรงยินดีด้วยนางกัณหา ยิ่งนัก ด้วยใส่ใจว่า
นางกัณหารักตนและอิสริยยศจะเกิดกับตนก็เพราะอาศัยนางกัณหา

ต่อมาภายหลังวันหนึ่ง นางกัณหาประชวรใช้ พระราชกุมารทั้ง ๕ ไปนั่งแวด
ล้อม องค์หนึ่งหวดเฟ้นศิระษะ อีก ๔ องค์หวดมือและเท้าทั้ง ๔ เจ้าเปลี้ยนั่งอยู่ใกล้
เท้า ส่วนนางกัณหาก็ให้อาณัติสัญญาอย่างรวม ๆ แก้อัชชุนผู้เป็นเชษฐาด้วยศิระษะ เป็น
เชิงแสดงให้รู้ว่าคนอื่นซึ่งเป็นที่รักของหม่อมฉันยิ่งกว่าพระองค์ไม่มี เมื่อหม่อมฉันมีชีวิต
อยู่ก็จักมีชีวิตอยู่สำหรับพระองค์ ถ้าพระราชบิดาทิวคตแล้วจะให้เขาถวายราชสมบัติ
แก่พระองค์ ส่วนราชกุมารอีก ๔ องค์ นางก็ให้อาณัติสัญญาด้วยมือและเท้าตามทิศที่
นั่ง แสลงเลขศนัยอย่างเดียวกัน ไซ้แต่เท่านั้น ยังทำลั้นให้อาณัติสัญญาแก่บุรุษเปลี้ยตาม
ถ้อยคำที่เคยพูด คือว่า เจ้าคนเดียวและเป็นที่รักของข้า ข้าจักมีชีวิตอยู่สำหรับเจ้า
ทุก ๆ คน เห็นอาณัติสัญญาแล้วก็รู้เนื้อความเพราะนางเคยพูดมาแต่ก่อนเนื่อง ๆ แต่
อัชชุนกุมารสังเกตการเคลื่อนไหวมือ เท้า และลั้นของนาง ก็ดำริว่า นางกัณหาให้อาณัติ
สัญญาแก่เราฉันใด ชรอยจะให้แก่ผู้อื่นฉันนั้น เห็นจะทำความรักใคร่ชิดชมกับอ้ายเปลี้ย
ด้วยโดยไม่ต้องสงสัย ดำริแล้วจึงพาน้องชายออกไปข้างนอกแล้วถามว่า นาง ๕ ผัว
แสดงท่าทางด้วยศิระษะให้เรา เจ้าเห็นหรือไม่ พระราชกุมาร ๔ องค์ก็รับว่าเห็น อัชชุน
กุมารจึงถามว่า เจ้ารู้เท่าทันหรือไม่ พระราชกุมารทั้ง ๔ ตอบว่าไม่รู้ อัชชุนกุมารจึง
ถามว่า ก็ที่นางทำอาณัติสัญญาให้เจ้าทั้ง ๔ ด้วยมือและเท้าทั้ง ๔ นั้นเจ้ารู้หรือไม่เล่า
พระราชกุมารทั้ง ๔ ตอบว่า รู้ อัชชุนกุมารจึงบอกว่า นางให้สัญญาแก่พวกเราด้วย
เรื่องอย่างเดียวกันนั้นแหละ แล้วถามต่อไปว่า ที่นางแสดงกิริยาพิรุชด้วยลั้นแก่อ้าย
เปลี้ยนั้นเจ้ารู้หรือไม่เล่า พระราชกุมารทั้งสี่ตอบว่าไม่รู้ ลำดับนั้นอัชชุนกุมารจึงบอก
แก่น้องชายว่า ชรอยนางนี้จะได้ประพฤติชัวกับอ้ายเปลี้ยด้วยอีกคนหนึ่ง เมื่อเห็นว่าน้อง

ชายทั้งสี่ไม่เอื้อ จึงเรียกให้บุรุษเปลี้ยเข้ามาถาม บุรุษเปลี้ยก็รับสารภาพทั้งหมด พระราชาผู้มารทั้ง ๕ ได้ฟังแล้วก็หมดความยินดีรักใคร่ ตีเตียนมาตุคามโดยเอहनกปรียายว่าน่าสลดใจนัก ขึ้นชื่อว่า มาตุคามแล้วลามกทุกทีล มาสละละคนที่บริบูรณ์ด้วยชาติและสวยงามเช่นพวกเราเสีย แล้วไปประพฤติกلامกกับด้วยอายเปลี้ยอันน่าเกลียดปฏิบัติได้ก็ใครเล่าที่เขาเป็นนักปราชญ์ จะพึงรึนรมย์ยินดีกับด้วยหญิงทั้งหลายผู้หาความอายมิได้ มีแต่ธรรมลามก เมื่อตีเตียนแล้ว พระราชาผู้มารทั้ง ๕ ก็ตกลงใจว่า ไม่ต้องการอยู่เป็นฆราวาสจึงพากันเข้าไปสู่ป่าหิมพานต์ ถือเพศบรรพชา กระทำกสิณบรกรรม เมื่อสิ้นอายุแล้วก็ไปตามยถากรรม

ก็ในกาลนั้น พญานกกุนาละเกิดเป็นอชชุนกุมาร ฉะนั้นเมื่อแสดงเหตุที่ตนได้เห็นมาจึงกล่าวว่ เราได้เห็นมาแล้ว ดังนี้

คำว่า สองพ่อในพระพุทธพจน์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้ากล่าวหมายเอาพระเจ้ากรุงโกศลกับพระเจ้ากาลิงราช คำว่า มีผิว ๕ คน หมายความว่า ผิวของนางมีถึง ๕ คน ย อักษรเป็นเพียงนิบาตที่แทรกเข้ามา คำว่า ยังมีจิตปฏิพัทธ์ คือ มีจิตผูกพันอยู่ คำว่า ถึงท้อง อธิบายว่า ได้ยินว่าคอกของชายเปลี้ยนั้นโค้งลงมาตลอดหน้าอกถึงท้อง เพราะฉะนั้น เขาจึงปรากฏเหมือนมีศีรษะขาด คำว่า ล่วงละเมิดสามมี ๕ คน อธิบายว่า นางล่วงละเมิดสามมีทั้ง ๕ คนเหล่านั้นเสียแล้ว คำว่า กับบุรุษเปลี้ย อธิบายว่า นางทำกรรมอันลามกกับบุรุษเปลี้ยเตี้ยแคระ

พญานกกุนาละ ครั้นกล่าวเรื่องนี้จบลงแล้ว เมื่อจะแสดงเรื่องที่ตนเคยเห็นมาเรื่องอื่นอีก จึงกล่าวต่อไปว่า ดูกรสหายบุญณมุข ยังมีอีกเราได้เห็นมาแล้ว นางสมณีนี ชื่อปัญจปตาวี อาศัยอยู่ในป่าช้า ถือพรตอดอาหาร ๔ วันจึงบริโภคครั้งหนึ่ง นางได้ทำกรรมลามกกับนักเลงสุรา บรรดาเรื่องเหล่านั้น เรื่องที่หนึ่งนี้พระอรรถกถาจารย์นำเอานิทานพิสดารมาสาธกว่า ดังได้ยินมา ในอดีตกาล ยังมีนางสมณีนุ่่งชาวรูปหนึ่งชื่อปัญจปตาวีอาศัยอยู่ในเมืองพาราณสี นางให้ทำบรรณศาลาอาศัยอยู่ในป่าช้า นางถือพรตอดอาหารข้ามเวลาถึง ๔ วันจึงฉันครั้งหนึ่ง จนเกียรติคุณปรากฏดุจพระจันทร์และพระอาทิตย์ ถึงกับพวกชาวพาราณสีไอจามหรือพลาดลัดล้ม ก็เปล่งเสียงนมัสการนางปัญจปตาวี

ไปสร้างปะรำขึ้นหลังหนึ่ง แล้วจัดหาของต่าง ๆ เป็นต้นว่า ปลา เนื้อ สุรา ของหอม นึ่งล่อมกันจะเสพสุรา เวลานั้นช่างทองคนหนึ่งทำกระดิกเหล้าตกลงก็ตกใจ เปล่งเสียงนมัสการนางปัญจปตาวิ ในที่นั้นมีชายฉลาดคนหนึ่งพูดขึ้นว่า นางนี้เขลานั้น ไฉนจึงหอบน้อมไหว้ผู้หญิงซึ่งมีจิตกลับกโลกเล่า ช่างทองนั้นตอบว่า ดูกรสหาย ท่านอย่าพูดอย่างนี้ อย่าทำกรรมที่จะนำไปตกนรกเลย บุรุษผู้ฉลาดจึงตอบว่า ท่านหนึ่งมงายหาปัญญา มิได้ มาพบนันท์กันพันหนึ่งหรือไม่ ต่อไปนี้อีก ๗ วัน เราจะไปพานางปัญจปตาวิให้แต่งตัวงดงามให้มาที่นั่งนี้ ให้ถือกระดิกเหล้ารินให้เรากินให้ได้ ขึ้นชื่อว่ามาตุคามแล้ว ที่จะมีศีลยั่งยืนนั้นไม่มีเลย ช่างทองคนนั้นก็ตอบว่าเป็นไปไม่ได้ จึงพบนันท์กับบุรุษบัณฑิตพันหนึ่ง

บุรุษบัณฑิตจึงระบุนเรื่องการพบนันท์ให้ช่างทองอื่น ๆ ฟังแล้ว ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้าก็เข้าไปในป่าช้า นังนมัสการพระอาทิตย์อยู่ใกล้กับที่อยู่ของนางปัญจปตาวิ เมื่อนางปัญจปตาวิเข้าไปเที่ยวภิกษาจารย์ในพระนครกลับมาพบบุรุษนั้นแล้วก็คิดว่า ดาบสรูปนี้เห็นจะมีฤทธิ์มากมาย เราอยู่ริมป่าช้า นี้เข้ามาอยู่ถึงกลาง เห็นจะมีสัพบุรุษธรรมอยู่ในภายใน จำเราจักเข้าไปทำความเคารพ คิดแล้วนางก็เข้าไปไหว้ ดาบสปลอมแกล้งนิ่งเฉย มิได้เหลียวดูและไม่ทักทาย วันที่ ๒ ก็ทำอย่างนั้นอีก พอถึงวันที่ ๓ เมื่อนางปัญจปตาวิไหว้แล้ว ดาบสปลอมก็หันหน้าพูดว่า ไปเถอะ ครั้นวันที่ ๔ จึงทักทายปราศรัยว่า ท่านไม่ลำบากด้วยภิกษาหารดอกหรือ นางปัญจปตาวิดีใจมากที่รับคำปฏิสันถาร ครั้นถึงวันที่ ๕ นางได้รับคำปฏิสันถารมากขึ้นอีก ถึงต้องนั่งอยู่หน่อยหนึ่งจึงลุกไป ครั้นวันที่ ๖ พอนางมานั่งไหว้ ดาบสปลอมก็ถามว่า น้องหญิง วันนี้เสียงขบร้องเอิกเกริกในเมืองพาราณสีทำไมกันหนอ นางปัญจปตาวิตอบว่า พระผู้เป็นเจ้าไม่รู้หรือ เขาเล่นมหรสพก็ก้องในพระนคร นั้นเป็นเสียงนักแสดงมหรสพ ดาบสปลอมแกล้งทำเป็นไม่รู้ว่าเป็นเสียงอะไร ไถลถามเรื่องอื่นต่อไปว่า เจ้ามาประพฤติพรตอยู่ที่นี่เว้นอาหารเท่าไร นางตอบว่า เว้น ๔ วันแล้วย้อนถามว่า ก็พระผู้เป็นเจ้าเว้นเท่าไรเล่า ดาบสปลอมตอบว่า เว้น ๗ วัน ที่แท้ก็เท็จทั้งนั้น เว้นแต่กลางวัน กลางคืนกินทุกคืน แล้วดาบสปลอมก็สอบถามต่อไปว่า น้องหญิงเจ้าบวชมาก็ปีแล้ว ครั้นนางบอกว่า ๑๒ ปี แล้วย้อนถามบ้างว่าพระผู้เป็นเจ้าเล่า บวชมาก็ปีแล้ว จึงตอบว่า ๖ ปีแล้ว แล้วถามต่อไปว่าเจ้าได้บรรลุนิพพานหรือยังแล้วหรือ ครั้นนางปฏิเสธว่าไม่ได้บรรลุนิพพานแล้ว ดาบสปลอมก็บอกว่ายังไม่ได้เหมือนกัน ต่อนั้นก็รำพันเป็นเชิงชวนให้เกิดความกระสันดังนี้ น้องหญิงเราทั้งสอง

นี้มีได้รับความสุขทั้ง ๒ อย่าง ทางกามโมคีสำหรับผู้ครองเรือนที่จะเป็นสุขด้วยทรัพย์สมบัติก็ไม่ได้ เนกขัมมสุขเครื่องระงับทางใจก็ไม่เกิดขึ้น ไฟนรกมันจะร้อนแต่เราสองคนเท่านั้นหรือ ถ้าเราจักประพฤติอย่างมหาชนคนหมู่มากเขาทำกัน ข้าเห็นจะทนทุกข์เช่นนี้อยู่อีกไม่ได้ จักต้องสึกเป็นคฤหัสถ์ ทรัพย์สมบัติของแม่ก็ยังมีอยู่บ้าง พอจะก่อร่างสร้างตนต่อไป นางปัญจปตาวิได้ฟังคำเช่นนั้นก็เกิดกำหนดรักใคร่ จึงปฎิญาณความในใจออกมาว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า เรื่องนี้เป็นหัวอกอันเดียวกัน แต่จิตใจที่มีรู้จะหันไปหาใคร ถ้าท่านจะไม่ทิ้งขว้างข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าจะยอมเป็นน้องสาวสักไปอยู่ให้ท่านไซ้รดาบสปลอมจึงตอบว่า ถ้าปลงใจเช่นนั้นก็มาเถิด พี่จะไม่ทิ้งขว้าง จะเลี้ยงเจ้าเป็นภรรยาว่าแล้วก็พากันเข้าไปในเมือง อยู่สมัครสังวาสอย่างสามีภรรยาทั้งหลาย แล้วก็ให้นางถือกระตึกสุราพาไปสู่ปะรำสุราบาล นั่งดื่มสุราอยู่ ฝ่ายนายช่างทองก็แพ้เสียเงินพันหนึ่ง นางปัญจปตาวิก็เกิดบุตรธิดาด้วยนักเลงสุรานั้นหลายคน

ในคราวนั้น พญานกกุณालะเกิดเป็นนักเลงสุรา เมื่อนำเหตุนั้นมาแสดง จึงได้กล่าววว่า เราได้เห็นมาแล้วดังนี้

(พญานกกุณาละกล่าวต่อไปว่า ดูกรท่านปุณณมุข ยังมีอีกเราได้เห็นมาแล้ว นางเทวี ชื่อกากวันตีอยู่ในท่ามกลางแห่งสมุทร เป็นภริยาแห่งพญาครุฑเวหนไตย ยังทำกรรมลามกด้วยนาฏกุเวรผู้เจนในการพ้อนรำขับร้อง)

อดีตนิทานในเรื่องที่สอง มีพรรณนาไว้แล้วในอรรถกถาแห่งกากวันตีชาดก ในจตุกกนิบาต ในกาลนั้นพญานกกุณาละ เกิดเป็นพญาครุฑ เพราะฉะนั้น เมื่อจะประกาศเหตุที่ตนประสบมาแล้ว จึงได้กล่าววว่า เราได้เห็นมาแล้ว ดังนี้

(พญานกกุณาละกล่าวต่อไปว่า ดูกรสหายปุณณมุข เราได้เห็นมาแล้ว นางผลงามชื่อว่ากูรุงคเทวี รักใคร่ได้เสียกับเฝือกกุมารอยู่ ยังทำลามกกับฉฬังคกุมารเสนาบดี และธนั้นเตวาสีคนใช้ของฉฬังคกุมารอีก)

ในเรื่องที่สามนี้ พระอรรถกถาจารย์ นำเรื่องพิสดารมาสาธกไว้ว่า ในอดีตกาล พระเจ้าพรหมทัตปลงพระชนม์พระเจ้าโกศลราชริบราชสมบัติแล้ว พระอัครมเหสีของพระเจ้าโกศลไปสู่เมืองพาราณสี แม้ทรงทราบอยู่ว่านางนั้นมีครรภ์ ก็ยังทรงตั้งนางนั้นเป็นอัครมเหสี ครั้นนางมีครรภ์แก่แล้วก็ประสูติพระราชบุตรอันงามดั่งว่าทอง นางจึงดำริว่า เมื่อกุมารนี้เติบโต พระเจ้าพาราณสีก็จักให้ฆ่าเสีย ด้วยทรงเห็นว่าเป็นบุตรของ

ข้าศึก ไม่ต้องพระประสงค์เลี้ยงไว้ อย่าให้บุตรของเราตายด้วยมือคนอื่นเลย นางตำริ แล้วจึงสั่งนางนมว่า เจ้าจงเอาผ้าเก่า ๆ ท่อทากรกนี้แล้ว จงนำไปทิ้งเสียที่ป่าช้าผีดิบ นางนมทำตามสั่งอาบน้ำชำระเกล้าแล้วจึงกลับมา

ฝ่ายพระเจ้าโกศลราช ทิวงคตแล้วไปเกิดเป็นรุกขเทวดา จึงบันดาลด้วยอำนาจ ของตนให้คนเลี้ยงแพะต้อนแพะไปสู่ประเทศนั้น นางแพะตัวหนึ่งไปพบทากรกนั้นเข้าก็ เกิดความสึเนหา จึงให้ทากรกนั้นต้มกินน้ำนมแล้วก็เที่ยวไปแล้วกลับมาให้กินอีก ๓-๔ ครั้ง คนเลี้ยงแพะเห็นกริยานางแพะจึงเข้าไปดู เห็นทากรกนั้นแล้วก็เกิดความรักใคร่เหมือน บุตร จึงอุ้มมาให้กริยาแห่งตน ภรรยาของคนเลี้ยงแพะไม่มีบุตรก็ไม่มีนมให้กิน จึงให้ ทากรกกินนมแพะตัวนั้น แต่วันนั้นมานางแพะก็ตาย ๒ ตัว ๓ ตัวทุกวัน คนเลี้ยงแพะ จึงคิดว่า ถ้าเราเลี้ยงเด็กคนนี้ไว้ นางแพะก็จะตายหมด จะเลี้ยงไว้ทำไม จึงเอาทากรก นั้นวางลงในภาชนะดินใบหนึ่ง แล้วเอาอีกใบหนึ่งปิดลง เอาแป้งถั่วมายาปากไม่ให้มี ช่องแล้วปล่อยลอยน้ำไป มีคนจันทาลผิวเมียซึ่งเป็นคนช่อมของเก่าในพระราชนิเวศน์ ลงไปล้างปอที่ทำข้างใต้ เห็นภาชนะลอยมาก็รีบว่ายไปพาขึ้นมาบนฝั่ง พอเปิดขึ้นก็ได้ เห็นทากรูปร่างม กริยาของคนจันทาลไม่มีบุตรก็มีความรักใคร่ทากรกเหมือนอย่างบุตร จึงนำไปเลี้ยงไว้ที่เรือน พอทากรกนั้นเจริญวัยได้ ๗ ปี เมื่อบิดามารดาไปสู่ราชตระกูล ก็พาไปด้วย พอทากรกนั้นเจริญวัยได้ ๑๖ ปี ก็ได้ไปช่วยทำการปฏิสังขรณ์ของเก่าใน ราชตระกูล ก็พระอัครมเหสีของพระเจ้าพรหมทัตนั้นมีพระราชธิดาองค์หนึ่งชื่อว่ากรุงค เทวี มีรูปร่างงดงาม ตั้งแต่นางกรุงคเทวีได้เห็นกุมารนั้นมีจิตผูกพันรักใคร่ ไม่ยินดีใน ผู้อื่น นางเสด็จไปสู่ที่ทำการของกุมารนั้นเนื่อง ๆ เมื่อพบกันบ่อย ๆ เข้า ทั้งสองก็มีจิตผูก พันรักใคร่กัน ลอบประพฤตีสงวาสกันในที่ลับในราชตระกูลนั่นเอง นาน ๆ เข้าพวกเหล่า บริจาริการู้เรื่อง จึงนำความกราบทูลพระเจ้าพรหมทัต ๆ ทรงพระพิโรธ จึงให้ประชุม อำมาตย์ทั้งหลาย ตรัสปรึกษาโทษ ว่าลูกคนจันทาลทำอย่างนี้ ท่านทั้งหลายจงวางบท ตามควรแก่โทษ อำมาตย์ทั้งหลายก็กราบทูลว่า โทษผิดใหญ่หลวงควรทำโทษทรมาน ก่อนแล้ว จึงฆ่าในภายหลัง

ในขณะนั้นรุกขเทวดาผู้เป็นบิดาของกุมารนั้น จึงเข้ามาสิงนางอัครมเหสีผู้เป็น มารดา นางก็เข้าไปเฝ้าพระเจ้าพรหมทัตด้วยอำนาจแห่งเทวดาแล้วจึงทูลว่า ข้าแต่ มหาราช กุมารนี้ไม่ใช่ลูกคนจันทาล กุมารนี้เกิดในครรภ์ของหม่อมฉัน เป็นบุตรของ

พระเจ้าโกศลราช หม่อมฉันได้ทูลมุสาวาทแก่พระองค์ว่าพระโอรสตายแล้ว ด้วยคิดว่าเป็นบุตรของพระราชอาญาผู้เป็นข้าศึกของพระองค์ จึงมอบให้นางนมเอาไปทิ้งเสียในป่าช้าผีดิบ คนเลี้ยงแพะคนหนึ่งจึงรับปฏิบัติต่อมา ครั้นเกิดเหตุแม่แพะตายขึ้นหลายตัว คนเลี้ยงแพะก็เอาไปลอยน้ำเสีย คนจัณฑาลซึ่งเป็นผู้ซ่อมของเก่าในราชตระกูลของพระองค์พบกุมารนี้ลอยน้ำมาจึงเอาเลี้ยงไว้ ถ้าพระองค์ไม่ทรงเชื่อจงให้หาเขาเหล่านั้นมาตรัสถามดูเถิด

พระเจ้าพรหมทัตตรัสให้หาคนเหล่านั้น ตั้งแต่นั้นนางนมเข้ามาถามเขาเหล่านั้นก็ทูลความตั้งแต่ต้นจนจบสิ้น พระเจ้าพรหมทัตก็ทรงยินดีว่า กุมารประกอบด้วยชาติจึงให้สรองสนานแต่งเครื่องอลังการแล้ว พระราชทานราชธิดาให้ และคนทั้งหลายขนานนามว่า เอפקกุมาร ถือเอาเหตุที่แพะตาย ต่อมาพระเจ้าพรหมทัตจึงพระราชทานเสนาพาหนะแก่เอפקกุมารแล้วส่งไปปกครองราชสมบัติของบิดา เอפקกุมารก็พานางกรุงคเทวีไปครองราชสมบัติ ภายหลังพระเจ้าพรหมทัตทรงดำริเห็นว่า เอפקกุมารมิได้ศึกษาศิลปศาสตร์ จึงทรงตั้งฉฬังกุมารเป็นเสนาบดีด้วยเห็นว่าเป็นอาจารย์ของพระองค์

ต่อมาภายหลังนางกรุงคเทวีลักลอบประพฤตินาจารกับฉฬังคกุมาร ฉฬังคกุมารมีคนใช้คนหนึ่งชื่อ ธนันเตวาสี ฉฬังคกุมารเคยใช้ให้นำสิ่งของเป็นต้นว่าผ้าและเครื่องประดับไปให้นางกรุงคเทวี ๆ ก็ประพฤติกามกับคนใช้นั้นอีก

เมื่อพญานกกุณาละนำเหตุนี้มาแสดง จึงได้กล่าวว่า เราได้เห็นมาแล้ว คำว่านางขนงาม ในพระบาลีนั้น ท่านกล่าวหมายเอานางผู้มีท้องอันประดับด้วยขนเป็นแถว ๆ คำว่ากับฉฬังคกุมารเสนาบดีนั้นอีกด้วย พญานกกุณาละกล่าวว่า หญิงทั้งหลายมีความประพฤติเลวทรามอย่างนี้ เป็นผู้ทุศีล มีธรรมอันลามก ด้วยเหตุนี้ เราจึงไม่สรรเสริญหญิงเหล่านั้นเลย พระมหาสัตว์นำอดีตนิทานมาแสดงแล้ว ก็ในกาลนั้น เธอได้เป็นฉฬังคกุมารเพราะฉะนั้น จึงนำเหตุที่ตนเห็นมากล่าวให้ฟัง

(พญานกกุณาละกล่าวต่อไปว่า เราได้รู้มาแล้วอย่างนี้ มารดาของพระเจ้าพรหมทัตละเสียซึ่งพระเจ้าโกศลราช ไปประพฤติกามกับพราหมณ์ชื่อปัญจาลจันท)

แม้ในเรื่องที่ ๔ พระอรรณกะทนายนำเรื่องพิสดารมาสาธกไว้ว่า ในกาลอันล่วงมาแล้ว พระเจ้าโกศลราชยึดราชสมบัติเมืองพาราณสีได้ จึงทรงตั้งอัครมเหสีของพระเจ้าพาราณสีซึ่งทรงครรภ์อยู่แล้วให้เป็นอัครมเหสีของพระองค์ ต่อมาไม่ช้าพระอัครมเหสีนั้นก็ประสูติพระราชบุตร ส่วนพระเจ้าโกศลราชก็ทรงเลี้ยงไว้ด้วยความรักใคร่ เหมือนโอรส

ของพระองค์ เหตุพระองค์หาโอรสมิได้ ครั้นกุมารนั้นทรงเจริญก็ให้ศึกษาศิลปศาสตร์ แล้วส่งไปให้ครองเมืองพระบิดา พระราชกุมารก็ไปเสวยสมบัติอยู่ในเมืองพาราณสี

ต่อมาภายหลัง พระมารดาของพระเจ้าพาราณสีจึงเข้าไปทูลลาพระเจ้าโกศลราชว่าจะไปเยี่ยมพระราชบุตร แล้วนางก็พาบริวารเป็นอันมากไปสู่เมืองพาราณสี หยุดพักอาศัยในนิคมอันหนึ่งอันอยู่ในระหว่างแคว้นทั้งสอง มีพราหมณ์กุมารคนหนึ่งชื่อปัญจาลจันท รูปร่างสะสวยอยู่ที่นิคมนั้น ได้นำเครื่องบรรณาการมาถวายพระนาง ๆ เห็นก็มีจิตปฏิพัทธ์รักใคร่ลอบทำลามกกับพราหมณ์ผู้นั้น พักอยู่สองสามวันแล้วจึงไปเมืองพาราณสีกับพระราชบุตรแล้วก็รีบกลับมาพักที่นิคมนั้นอีก ลอบประพฤตินาจารกับพราหมณ์นั้นอีกสองสามวันแล้วจึงไปเมืองโกศล ตั้งแต่นั้นมาไม่ช้านางก็เข้าไปทูลลาพระเจ้าโกศลอ้างเหตุที่ไปเยี่ยมพระราชโอรสอีก เวลาไปและกลับก็พักประพฤตินาจารกับพราหมณ์ที่นิคมนั้นอยู่ตั้งครึ่งเดือน

ดูกรสหยาปुณณมุข ขึ้นชื่อว่าหญิงเหล่านี้ เป็นผู้ทุศีล มีปรกติชอบกล่าวคำเท็จ พระมหาสัตว์แสดงอดีตนิทานเรื่องนี้ จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เป็นความจริงเราเห็นมาอย่างนี้ พระอรรถกถาจารย์กล่าวคำอธิบายในพระบาลีนั้นว่า คำว่า พระมารดาของพระเจ้าพรหมทัต หมายถึง พระชนนีของพรหมทัตกุมารซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงพาราณสี ได้ยินว่าในกาลนั้น พญานกกุณาละได้เป็นพราหมณ์ชื่อปัญจาลจันท เพราะฉะนั้น เมื่อจะแสดงเหตุที่ตนรู้มานั้น จึงได้กล่าวอย่างนี้

คำว่า หญิงที่กล่าวมาแล้วนี้ อธิบายว่า ดูกรสหยา ปุณณมุขก็หญิงทั้ง ๕ คนนี้ ได้กระทำความอันลามกแล้ว ท่านจึงอย่าสำคัญว่าหญิงเหล่านี้จะไม่กระทำ หญิงเหล่านี้ก็ดี หญิงเหล่านี้ก็อีกมากมายก็ดี ได้กระทำความอันลามกในกาลทุกเมื่อแล เราอยู่ในที่นี้ จะฟังกล่าวถึงเรื่องของหญิงที่ประพฤตินอกใจได้ทั้งโลก คำว่า สัตว์โลก อธิบายว่า แผ่นดิน เมทนีดล วสุนธรา ปฐพี กล่าวคือโลก ย่อมรับรองทั้งสิ่งดีและชั่วฉับใด คำว่า สรรพแก้วย่อมแล้วเสมอกัน อธิบายว่า ชื่อว่า ย่อมแล้วเสมอกันในสิ่งทั้งหมด ด้วยภาวะแม้รับรอง ด้วยว่า แผ่นดินนั้นเป็นที่รับรองทุกสิ่งทุกอย่างทั้งดีและชั่ว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าเป็นที่รับรองสิ่งที่สูงที่สุดและต่ำที่สุด แม้หญิงทั้งหลายก็เหมือนกัน ย่อมเป็นที่รับรองสิ่งที่ดีที่สุดและชั่วที่สุดทุกชนิดด้วยอำนาจกิเลส จจริงอยู่หญิงทั้งหลายเมื่อได้โอกาส ชื่อว่าจะไม่กระทำความอันลามกกับบุรุษไร ๆ ย่อมไม่มีเลย คำว่า ทนทานได้

หมด อธิบายว่า ธรรมดาว่า แผ่นดินย่อมทนทานได้ทั้งหมดทีเดียว คือ ไม่สะทกสะท้าน ไม่ดี้นรน ไม่หวั่นไหว ฉันทใด แม้หญิงทั้งหลายก็เหมือนกัน ย่อมทนทานได้ในบุรุษทั้งหมด ด้วยอำนาจความยินดีในโลก ถ้าหากว่าชายคนใดคนหนึ่งเป็นที่ถูกใจนาง นางย่อมไม่ดี้นรนและไม่กระทำความโกลาหล เพราะจะรักษาชายนั้น อื่นซึ่งแผ่นดินย่อมไม่สะเทือนไม่ไหวฉันทใด แม้หญิงทั้งหลายก็ฉันทนั้น ย่อมไม่สะเทือน ไม่หวั่นไหวด้วยเมถุนธรรม คือ ไม่อาจที่จะให้เต็มด้วยเมถุนธรรมนั้นได้ คำว่า พาชมฤค หมายถึงเอานือร้อย คำว่า มีอาวุธ ๕ อย่างนี้ ท่านกล่าวหมายเอาปากและเล็บทั้ง ๔ คำว่า ร้ายกาจ คือ หยาบเข้าโหดร้ายทารุณ คำว่า หญิงเหล่านั้น ก็เหมือนกัน อธิบายว่า ราชสีห์มีอาวุธ ๕ อย่าง คือ ปาก ๑ และมือเท้าอีก ๔ ฉันทใด หญิงทั้งหลาย ก็เหมือนกัน มีอาวุธ ๕ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณรูปพะ ราชสีห์นั้นเมื่อจะถือเอาอาหารของตน ย่อมถือเอาด้วยอาวุธ ๕ อย่างนั้นฉันทใด แม้พวกหญิงเหล่านั้นก็เหมือนกัน เมื่อจะถือเอาอาหารคือกิเลส ย่อมประหารด้วยอาวุธมีรูปเป็นต้นแล้วจึงถือเอาราชสีห์นั้นดุร้าย ช่มชืดสัตว์จับกินเป็นอาหารฉันทใด แม้หญิงเหล่านั้นก็เหมือนกัน หยาบเข้าช่มชืดกิน จริงอย่างนั้น หญิงทั้งหลายย่อมกระทำความการคือความช่มชืดในบุรุษผู้มีศีลอย่างเคร่งครัดด้วยกำลังของตน ให้ถึงความพินาศแห่งศีลเสียได้ ราชสีห์ย่อมยินดีแต่จะเบียดเบียนสัตว์อื่นฉันทใด แม้หญิงเหล่านั้นก็เหมือนกัน ยินดีในการเบียดเบียนผู้อื่นด้วยอำนาจกิเลส คำว่า หญิงเหล่านั้น อธิบายว่า หญิงผู้ไม่ประกอบด้วยคุณสมบัติอย่างนี้ นรชนไม่ควรวิสาสะเลย คำว่า สัจจกร หมายถึงเอาหญิงโสเภณี มีคำกล่าวอธิบายว่า ดูกรสหายปुณณมุข ชื่อของหญิงทั้งหลายเป็นต้นว่าแพศยาเหล่านี้เป็นชื่อเดิมของพวกนางก็หาไม่ หญิงเหล่านี้มีชื่อแพศยา ชื่อว่านารี ชื่อว่าสัจจกร ชื่อว่าเกี่ยวพันก็หาไม่ แต่หญิงเหล่านี้โดยชื่อเดิมแล้ว เรียกว่า ผู้ฆ่า หญิงเหล่านั้นเรียกกันต่าง ๆ ว่า แพศยา นารี สัจจกร คำว่า ผู้ฆ่า หมายความว่า ฆ่าสามี ข้อความนี้บัณฑิตพึงแสดงด้วยมหาหังสชาดก จริงอยู่ ท่านกล่าวไว้ในชาดกนั้นว่า

มายา เจสา มรีจิว

โสกา โรคา จุปททวา

ชราว พนุชนา เจตา

มจจุปาสา กุหาศยา

ตาสุ โย วิสุสเสโปโส

โส นเรสุ นทุธโม

อึ่ง หญิงนี้มีมารยาเหมือนพยับแดด เป็นวัตถุที่ตั้งแห่งความโศก โรค และอุปัทวันตราย

และหญิงนี้เป็นคนหยาบหนัก เป็นเครื่องผูกมัดเป็นบ่วง เป็นถ้ำ เป็นที่อยู่ของพระยามัจจุ
 ราช บุรุษใดระเริงใจในหญิงเหล่านั้น บุรุษนั้นนับว่าเป็นคนอธรรมในนครนทั้งหลาย
 คำว่า เกล้ามวยผม คือ มีมวยผมเกล้าไว้แล้ว จจริงอยู่พวกโจรที่อยู่ในดง ย่อมผูกมวยผม
 แล้วแย่งชิงทรัพย์ฉันทใด แม้พวกหญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน นำเอาพวกบุรุษไปสู่อำนาจ
 กิเลสแล้วปล้นทรัพย์ คำว่า ประทุษร้ายให้เป็นพิษเหมือนสุราเจือยาพิษ คือ เหมือน
 สุราที่เจือด้วยยาพิษฉะนั้น อธิบายว่า สุราที่เจือยาพิษแสดงอาการที่แปลก ๆ ฉันทใด แม้
 หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน เป็นผู้มีความกำหนัดในบุรุษทั้งหลายอื่น ไม่รู้จักกิจนอยใหญ่
 เมื่อกระทำกิจในบุรุษอื่นแล้วกระทำกะบุรุษอื่นต่อไป ชื่อว่า ย่อมแสดงอาการแปลก ๆ
 คำว่า พูดอ้อวด อธิบายว่า คนชายของย่อมกล่าวอวดคุณภาพแห่งสินค้าของตนฉันทใด
 แม้หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกันปิดบังโทษอันมิใช่คุณของตนเสียแล้ว ประกาศแต่คุณอย่าง
 เดียว คำว่า ตลบแต่ลง อธิบายว่า เขาของเหือบิดไปบิดมาฉันทใด พวกหญิงเหล่านี้ก็
 ตลบตแลงพลิกไปพลิกมา เพราะความที่ตนมีจิตเบาฉันทนั้นเหมือนกัน คำว่า เหมือนงู
 อธิบายว่า หญิงทั้งหลายชื่อว่ามีสองลิ้นเหมือนงู เพราะคนมักกล่าวเท็จเสมอ ๆ คำว่า
 เหมือนบ่อคูถ อธิบายว่า บ่อคูถย่อมถูกปิดด้วยไม้กระดานฉันทใด แม้หญิงทั้งหลายก็ปก
 ปิดร่างกายด้วยผ้าและเครื่องอาภรณ์เที่ยวไปจะนั้นเหมือนกัน อีกอย่างหนึ่งบ่อที่ปกปิด
 ด้วยหยากเยื่อเป็นต้น เมื่อเหยียบลงไปย่อมให้เกิดความลำบากแก่เท้าฉันทใด แม้หญิง
 เหล่านี้ก็เหมือนกัน เมื่อใครเข้าไปคบหาด้วย ก็ให้เกิดทุกข์แก่ผู้นั้น คำว่า เหมือน
 บาดาล อธิบายว่า บาดาลในมหาสมุทรย่อมทำให้เต็มได้ยากฉันทใด แม้หญิงเหล่านี้ก็
 เหมือนกัน ย่อมทำให้เต็มได้ยากด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ ด้วยเมถุน ๑ ด้วยการคลอด
 ๑ ด้วยการแต่งตัว ๑ เพราะเหตุนั้นแล สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูกรภิกษุ
 ทั้งหลายทุกคนไม่อิ่มด้วยธรรม ๓ ประการ คือ ด้วยเมถุนธรรม ๑ ด้วยการคลอด ๑
 ด้วยการแต่งตัว ๑ ย่อมกระทำกาละดังนี้เป็นต้น คำว่า เหมือนรากษส อธิบายว่า
 ธรรมดาว่ารากษส ใคร ๆ ก็ไม่อาจจะให้ยินดีด้วยทรัพย์ได้ เพราะตนอยากกินเนื้อ
 อย่างเดียว รากษสนั้นย่อมห้ามทรัพย์แม้เป็นจำนวนมากเสียแล้ว ปรารถนาแต่เนื้ออย่าง
 เดียวฉันทใด แม้หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน ย่อมไม่ยินดีด้วยทรัพย์แม้มาก เพราะตน
 ปรารถนาเมถุน หญิงเหล่านี้ย่อมไม่รับทรัพย์ปรารถนาเมถุนอย่างเดียว คำว่า เหมือน
 พระยม อธิบายว่า พระยมมีแต่นำไปโดยส่วนเดียว มิได้ยกเว้นใคร ๆ ไว้เลยฉันทใด แม้

หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน ย่อมไม่เหลือใคร ๆ ไว้เลย ในบรรดาบุคคลที่สมบูรณ์ด้วยชาติเป็นต้น ย่อมไม่เหลือใคร ๆ ไว้เลย ในบรรดาบุคคลที่สมบูรณ์ด้วยชาติเป็นต้น นางย่อมให้ถึงความพินาศแห่งศีลด้วยอำนาจกิเลสทั้งหมด ในวาระแห่งจิตดวงที่สองก็ย่อมนำไปสู่รอก คำว่า เปรียบเหมือนไฟ อธิบายว่า ธรรมดาว่าเปลวไฟย่อมกินสิ้นหมด แม้สะอาดหรือไม่สะอาดฉันใด แม้หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน ย่อมเสพลิงทั้งหมดตั้งแต่เลวจนถึงดีที่สุด แม้ในข้อความที่เปรียบด้วยแม่น้ำก็มีนัยเหมือนกันทีเดียว คำว่า ตามใจตัว อธิบายว่า หญิงเหล่านี้ย่อมมีความรักใคร่ในสถานที่ใด ก็ย่อมวิ่งไปในสถานที่นั้นทันที คำว่า เหมือนเขาพระสุเมรุ อธิบายว่า ในป่าหิมพานต์มีภูเขาทองอยู่ลูกหนึ่ง แม้กาซึ่งมีสีดำแก่พอเข้าไปใกล้ภูเขา นั้น ก็กลับกลายเป็นสีทอง ภูเขา นั้นมีอุปมาฉันใด แม้หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน มิได้กระทำการสิ่งใดให้วิเศษเลย ย่อมมองเห็นชายที่เข้าไปใกล้ตนเหมือนเป็นคนเดียวกันหมด คำว่า เหมือนต้นไม้มีพิษ อธิบายว่า ต้นไม้ที่มีผลสุก เช่น กับมะม่วงนั้นย่อมผลิตผลเป็นนิจ และย่อมเป็นผลที่ไม่สมบูรณ์ด้วยสีเป็นต้น บุคคลไม่มีความสงสัยบริโภคผลไม้นั้นย่อมตายฉันใด แม้หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน ย่อมปรากฏเหมือนเป็นที่รื่นรมย์ด้วยอำนาจรูปเป็นต้น เพราะผลิตผลเป็นนิจ ก็เมื่อผู้ใดเสพออยู่ ย่อมนำผู้ นั้นให้เกิดความประมาทแล้วจุดให้ตกลงไปในอบาย เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าว ว่า

อายุตี โทส นฤถาย

โย กามะ ปฏิวเสวติ

วิปากนุเต หนนุติ น

กิมปุกกมิว ภกขิต

ผู้ใดเสพกามเพราะไม่รู้จักโทษ กามก็ย่อมฆ่าผู้ นั้นเสีย เหมือนบริโภคผลไม้ที่มีพิษจะนั้น อีกอย่างหนึ่ง ต้นไม้มีพิษย่อมนำความพินาศมาได้ในกาลทุกเมื่อ เพราะมีผลเป็นนิจฉันใด แม้หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน ย่อมนำความฉิบหายมาให้ในกาลทุกเมื่อ ด้วยอำนาจความพินาศแห่งคุณ มีศีลเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ราก เปลือก ใบ ดอก ผลของต้นไม้มีพิษ นั้นย่อมเป็นพิษ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า มีผลเป็นนิจฉันใด แม้รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ แม้ทั้ง ๕ อย่างของหญิงเหล่านี้ ก็เป็นพิษเหมือนกันฉันนั้น เพราะฉะนั้น หญิงเหล่านี้จึงชื่อว่าผลิตผลเป็นนิจ ประหนึ่งต้นไม้มีพิษจะนั้น คำว่า มีคาถากล่าว ความนี้ไว้อีกส่วนหนึ่ง อธิบายว่า พญานกกุณาละกล่าวอย่างนี้ เพื่อจะกระทำเนื้อความ นั้นให้ปรากฏยิ่งขึ้น ด้วยคำอันประพันธ์ขึ้นเป็นคาถา คำว่าหญิงทั้งหลาย เป็นผู้กอบ

กำรตนะไว้ในมือจนนับไม่ถ้วน อธิบายว่า หญิงทั้งหลายเป็นผู้กระทำอันตรายแก่รตนะทั้งหลายที่สามีหามาได้ ด้วยความเหน้อยยาก นำเอารตนะแม่เหล่านี้ไปให้ชายเหล่านี้ ย่อมประพฤตินาจารย์

เบื้องหน้าแต่่นี้ไป พญานกกุณาละเมื่อจะแสดงกถาอันสละสลวยของตนโดยประการต่าง ๆ จึงกล่าวว่ ดูกรสหายนุณณมุข ทรัพย์ ๔ อย่างนี้ คือ โคผู้ โคนม ยาน ภริยา ไม่ควรให้อยู่ในตระกูลอื่น ผู้เป็นบัณฑิตย่อมไม่นิยมให้ทรัพย์ ๔ อย่างนี้ อยู่พรากจากเรือน

(พญานกกุณาละกล่าวคาถาแสดงเหตุผลแห่งทรัพย์ ๔ อย่างนั้น ต่อไปว่า)

โคณิ เณฺญจ ยานญจ

ภริยํ ฅาติกุลเ น วาสเย

ภุญชนฺติ รถํ อยานกา

อติวาเห นนฺติ ปุญฺควิ

โทเห นนฺติ วจฺจกํ

ภริยา ฅาติกุลเ ปทุสฺสติ

คนฉลาดย่อมไม่ให้ทรัพย์ ๔ อย่าง อยู่ในตระกูลญาติ คือ โคผู้ ๑ โคนม ๑ ยาน พาหนะ ๑ ภริยา ๑ เพราะเหตุว่คนทั้งหลายที่ไม่มียานย่อมใช้รถที่ฝาก ย่อมฆ่าโคผู้เสียเพราะใช้ลากเชืญเกินกำลัง และย่อมฆ่าลูกโคเพราะรีดนมแม่หมด ภริยาย่อมประพฤติประทุษร้ายตระกูลญาติ

ดูกรสหายนุณณมุข ของ ๖ อย่างนี้ เมื่อเกิดธุระจำเป็นขึ้นแล้วใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้ คือ

อคุณิ ธนุ ฅาติกุลเ จ ภริยา

ปาริ นาวา อกฺขภคฺคญจ ยานํ

ทุเร มิตุโต ปาปสหายโก จ

กิจฺเจ ชาเต อนตฺถจารินี ภวนฺติ

ธนูไม่มีสาย ๑ ภริยาอยู่ในตระกูลญาติ ๑ เรืออยู่ฝั่งโน้น ๑ รถเพลลาหัก ๑ มิตร อยู่ไกล ๑ สหายยาก ๑ ทั้ง ๖ นี้ เมื่อเกิดธุระขึ้นใช้ประโยชน์ไม่ได้เลย

ดูกรสหายนุณณมุข หญิงยอมดูหมิ่นสามีด้วยฐานะ ๘ อย่าง คือ ดูหมิ่นเพราะ

ความจน ๑ เพราะความเจ็บกระเสาะกระแสะ ๑ เพราะความชรา ๑ เพราะเป็นนักเลงสุรา ๑ เพราะโง่เขลา ๑ เพราะมัวเมา ๑ เพราะหมุ่นตามการงานไม่ทัน ๑ เพราะทำให้ทรัพย์เกิดขึ้นไม่ได้ ๑ ต่อไปนี้เป็นคาถาอีกส่วนหนึ่งแสดงเหตุแห่งวัตถุทั้ง ๘ นั้นว่า

ทลิตุหิ อาตุรญจาปี
ปมตตํ มุทุชปตตณฺจ
สพฺพกามปณฺธิชานเนน
สพฺพกามปณฺธิชานเนน

ชิณฺณกํ สุราโสณฺทกํ
ทตตํ กิจฺจเจสุ หาปนํ
ทตตํ กิจฺจเจสุ หาปนํ
อวชานนฺติ สามิกํ

หญิงทั้งหลายย่อมดูหมิ่นสามีด้วยเหตุ ๘ ประการ คือ ความจน ๑ เจ็บกระเสาะกระแสะ ๑ แก่ชรา ๑ เป็นนักเลงสุรา ๑ โง่เขลา ๑ มัวเมา ๑ หมุ่นตามการงานไม่ทัน ๑ ทำทรัพย์ให้เกิดขึ้นเพื่อให้สำเร็จความปรารถนาทั้งหมดไม่ได้ ๑

ดูกรสหายปुณณมุข หญิงทั้งหลายย่อมนำความประทุษร้ายมาให้สามีด้วยฐานะ ๘ อย่าง คือ มักไปเที่ยวอาราม ๑ มักไปเที่ยวอุทยาน ๑ มักไปเที่ยวตามทำน้ำ ๑ มักไปหาตระกูลญาติ ๑ มักไปหาตระกูลผู้อื่น ๑ มักชอบใช้กระจกและประดับผ้า ๑ มักดื่มน้ำเมา ๑ มักเยียมมองหน้าต่าง ๑ มักยื่นแอบประตุ ๑ ต่อไปนี้เป็นคาถาประพันธ์อีกส่วนหนึ่ง แสดงฐานะทั้ง ๘ นั้นว่า

อารามคมนสีลา
อุยฺยานํ นที ฃาติปรุกฺกุลํ
ทุสฺสมณฺทนมฺนุยุตฺตา
ยาจิตฺถิ มชฺชปายินี
ยา จ นิลโลกนสีลา
ยา จ ปทฺวารฎฺฐายินี
นวเหเตหิ ฐาเนหิ
ปโทสมหารนฺติ อิตฺถิโย

หญิงทั้งหลาย ย่อมนำความประทุษร้ายมาด้วยฐานะ ๘ ประการเหล่านี้ คือ มักไปเที่ยวอาราม ๑ ไปเที่ยวสวน ๑ ไปสู่แม่น้ำ ๑ ไปหาตระกูลญาติ ๑ ไปหาตระกูลอื่น ๑ มักประดับผ้า ๑ มักดื่มน้ำเมา ๑ มักมองหน้าต่าง ๑ มักแอบประตุ ๑

ดูกรสหายนุณณมุข หญิงย่อมยั่วชวนชายด้วยฐานะ ๔๐ อย่าง คือ ทำตัดกาย ทำกำม ทำกรีดกราย ทำอาย ทำแคะเล็บ ทำเอาเท้าเหยียบกัน ทำเอาไม้ขีดแผ่นดิน ทำกระโดดเอง ทำให้เด็กกระโดด ทำวิ่งเอง ทำให้เด็กวิ่ง ทำเล่นกับเด็ก ทำให้เด็กเล่น ทำจูบเด็ก ทำให้เด็กจูบ ทำกินเอง ทำให้เด็กกิน ทำให้ของแก่เด็ก ทำขอ ทำวิ่งวอน ทำเอาอย่างเด็ก ทำเสียงสูง ทำเสียงต่ำ ทำพูดเปิดเผย ทำพูดกระซิบ ทำซิกซี้ ด้วยพ้อน ด้วยขั้ว ด้วยเป่า ด้วยร้องไห้ ด้วยครวญ ด้วยกรีดกราย ด้วยแต่งกาย ทำปึง ทำยัก เอว ทำส่ายผ้าที่ปิดของลับ ทำเลิกขา ทำปิดขา ทำให้เห็นนม ทำให้เห็นรักแร้ ทำให้เห็นท้องน้อย ทำหลิวตา ทำเลิกคิ้ว ทำแหม้มปาก ทำแลบลิ้น ทำขยายผ้าและกลับหุ่่ง ทำสยายและมุ่นผม

ดูกรสหายนุณณมุข นักปราชญ์พึงทราบเถิดว่า หญิงเป็นคนประทุษร้ายด้วยฐานะ ๒๕ อย่าง คือ ย่อมพรรณนาการไปแรมคืนของสามี ย่อมไม่แสดงความยินดีต่อสามีที่กลับมาถึง ย่อมกล่าวโทษสามี ย่อมไม่กล่าวคุณของสามี ย่อมประพาดสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่สามี ย่อมไม่ประพาดสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อสามี ย่อมกระทำกิจที่ไม่ควรแก่สามี ย่อมคลุมหัวนอนเบือนหน้าหนี ย่อมพลิกกลับไปมา ย่อมนอนถอนใจยาวทำวุ่นวาย ย่อมทำระทมทุกข์ ย่อมไปอุจจาระปัสสาวะบ่อย ๆ ย่อมประพาดตรงกันข้าม ย่อมเงี้ยหูฟังเพราะได้ยินคนอื่นพูด ย่อมล้างผลาญทรัพย์สมบัติ ย่อมทำความสนิทชิดชมกับชายผู้คั่นเคย ย่อมออกนอกบ้านเสมอ ย่อมประพาดผิดจากความดี ย่อมประพาดนอกใจไม่เคารพในสามีและคิดประทุษร้าย ย่อมยืนที่ประตูเนื่อง ๆ ย่อมทำให้เห็นรักแร้ ย่อมทำให้เห็นนม ย่อมไปเฟ่งดูทิศต่าง ๆ ดูกรสหายนุณณมุข บัณฑิตพึงทราบเถิดว่าหญิงเป็นคนประทุษร้ายด้วยฐานะ ๒๕ อย่างเหล่านี้ มีคาถาประพันธ์กล่าวฐานะ ๒๕ อย่างเหล่านี้ไว้อีกส่วนหนึ่งว่า

ปวาสี ตสฺส วณฺเณติ

คตฺ ตสฺส น โสจติ

ทิสฺวา ปตี อาคตฺ นาภินนฺหติ

ภตฺตุ วณฺณํ น กทาจิ ภาสติ

เอเต ปทุญฺจาย ภวนฺติ ลกฺขณา

หญิงย่อมเป็นคนประทุษร้ายด้วยฐานะ ๒๕ อย่าง คือ ย่อมพรรณนาการไปแรมทางไกล

ของสามี เมื่อสามีไปแล้วก็ไม่เศร้าโศกถึง ครั้นเห็นสามีกลับมาก็ไม่แสดงความยินดี ย่อมไม่กล่าวถึงคุณแห่งสามีในกาลไหน ๆ เลย เหล่านี้เป็นลักษณะหญิงผู้ประทุษร้าย

อนตถิ ตสฺส จรติ อสญฺญตา
 อตฺตญฺจ หาเปตี อภิจฺจการินี
 ปรีทิตฺวา สยติ ปรมฺมุขี
 เอเต ปทุญฺจาย ภวนฺติ ลกฺขณา

หญิงเป็นผู้ไม่สำรวม ย่อมประพฤตสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่สามี ย่อมทำประโยชน์ของสามีให้เสื่อม ย่อมกระทำกิจที่ไม่ควรแก่สามี ย่อมคลุมหัวนอนเบือนหน้าไปทางอื่น เหล่านี้เป็นลักษณะของหญิงผู้ประทุษร้าย

ปรีวตฺตกชาตา กุญฺกมียชาตา
 ทิฆญฺจ อสุสาสติ ทุกฺขเวทนญฺจ เวทียติ
 อุจฺจารปสฺสาวิ อภิณฺหิ คจฺจติ
 เอเต ปทุญฺจาย ภวนฺติ ลกฺขณา

ย่อมนอนพลิกกลับไปกลับมา นอนถอนหายใจทำวุ่นวาย ย่อมทำระทมทุกข์ ย่อมไปอุจจาระปัสสาวะบ่อย ๆ เหล่านี้เป็นลักษณะของหญิงผู้ประทุษร้าย

วิโลมาจรติ อภิจฺจการินี
 สทฺทํ นิสामะติ ปรสฺส ภาสโต
 นีหตโมคา จ กโรติ สนฺถวํ
 เอเต ปทุญฺจาย ภวนฺติ ลกฺขณา

ย่อมประพฤตตรงกันข้าม ไม่กระทำการที่ควรทำแก่สามี ย่อมเงี้ยวฟังเมื่อผู้อื่นพูด ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ กระทำความสนิทสนมกับชายอื่นเหล่านี้ เป็นลักษณะของหญิงผู้ประทุษร้าย

กิจฺเจน ลทฺทํ กสิราภตํ ฌนํ
 วิตฺตํ วินาสะติ ทุกฺขเชน สมฺภตํ
 ปฏฺวิสุสเกหิ จ กโรติ สนฺถวํ
 เอเต ปทุญฺจาย ภวนฺติ ลกฺขณา

ย่อมกระทำทรัพย์สมบัติที่สามีได้มาด้วยความลำบาก ทำมาได้โดยฝืดเคือง เก็บสะสม

ไว้ได้ด้วยความยากแค้นให้พินาศไป อหนึ่ง ย่อมกระทำความสนิทสนมกับชายที่คุ้นเคย
กัน เหล่านี้เป็นลักษณะของหญิงผู้ประทุษร้าย

นิกุขนุตปาทา วิสิขานูจารินี
นิจจญจ สามิมหิ ปทุญฺฐมานสา
อติจารินี โหติ อเปตการวา
เอเต ปทุญฺจาย ภวนฺติ ลกฺขณา

ย่อมออกนอกบ้านเสมอ ประพฤติผิดจากความดี มีจิตคิดประทุษร้ายในสามีอยู่เป็นนิตย์
เป็นผู้ประพฤตินอกใจไม่เคารพ เหล่านี้เป็นลักษณะของหญิงผู้ประทุษร้าย

อภิกุขณํ ติฏฺฐติ ทวารมฺมุเล
ถนानी กจฺฉานี จ ทสมฺยนฺตํ
ทิสํ ทิสํ เปกฺขติ ภนฺตจิตฺตา
เอเต ปทุญฺจาย ภวนฺติ ลกฺขณา

นางย่อมยืนอยู่ที่ใกล้ประตูเนื่อง ๆ แสดงนมบ้าง รักแร้บ้าง มีจิตวอกแวกเพ่งดูทิศต่าง ๆ
เหล่านี้ล้วนเป็นลักษณะของหญิงผู้ประทุษร้าย

สพฺพา นที วงฺกคฺติ
สพฺพิตฺถิโย กร เปาปี

สพฺเพ กญฺจมฺยา วนา
ลพฺภมาเน นิวาตเก

แม่น้ำทั้งปวงมีทางไปอันคดเคี้ยว และป่ารกเรี้ยวด้วยต้นไม้ฉั่นใด หญิงทั้งปวงเมื่อได้ช่อง
(ที่ลับ) ก็ย่อมทำกรรมอันลามกฉั่นนั้น

สเจ ลเภถ ขณํ วา รโห วา
นิวาตกํ วาปี ลเภถ ตาทิสํ
สพฺพาว อิตฺถิ น กรเยยฺยุ โน ปาปี
อณฺณํ อลตฺถ ปิจสฺสปิณา สทฺธิ

ถ้าว่าได้โอกาสได้ที่ลับหรือได้ช่องเช่นนั้นแล้ว ที่หญิงทั้งปวงจะไม่ทำลามกไม่มีเลย ไม่
ได้คนอื่นก็ทำกับคนเปลี้ย

นรานมารามกราสุ นาริสฺสุ
อเนกจิตฺตาสุ อนิคฺคหาสุ จ
สพฺพตฺถตา ปิตฺติกราปี จ สियฺยุ

น วิสฺสเส ติตฺถสฺมา หิ นาริโย

ในจำพวกนารีที่หลายใจ ไม่มีใครข่มขืนได้ เป็นผู้กระทำให้เกิดความยั่ววนชายทั้งหลาย หากนารีพวกใดถึงจะทำให้เกิดปีติได้โดยประการทั้งปวงก็ดี ไม่ควรระเริงด้วย เพราะว่า นารีเหล่านั้นเสมอด้วยท่าน้ำ

พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายว่า คำว่า โคนผู้ โคนม ท่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจ ลิงควิปลาส คำว่า ภริยาย่อมประทุษร้ายตระกูลญาติ อธิบายว่า นางเป็นผู้ไม่มีความ กลัว ย่อมประพฤตินาจารย์แม้กับพวกทาสเป็นต้นที่คุ้นเคยกันในตระกูลญาตินั้น จำเดิม แต่กาลที่ตนเป็นเด็กที่เดียว ถึงพวกญาติจะรู้ ก็มีได้กระทำการข่มขืน ปิดบังเสียด้วยซ้ำ โทษอันมิใช่เกียรติของตน ย่อมทำเป็นเหมือนไม่รู้ คำว่าใช้ประโยชน์ไม่ได้ อธิบายว่า หวังประโยชน์ไม่ได้ ไม่พึงได้ประโยชน์เลย คือ กระทำกิจไม่ได้ คำว่าไม่มีสาย คือ ธนู ที่ปราศจากสาย คำว่า สหายลามก หมายถึงเอามิตรชั่ว คำว่าเพราะความจน คือ เพราะ ความขัดสนแม้ในบททั้งหมดก็มีนัยเหมือนกัน อธิบายความในคาถานั้นว่า สามีที่ยาก จนย่อมไม่อาจที่จะช่วยเหลือตนได้ด้วยกิเลส เพราะเครื่องประดับเป็นต้นไม่มี เพราะฉะนั้น ภรรยาจึงดูหมิ่นสามีด้วยประการฉะนี้ แม้สามีที่เจ็บป่วยก็ไม่อาจช่วยเหลืออะไรด้วย วัตถุกามและกิเลสกาม สามีที่แก่เฒ่าชราก็ไม่สามารที่จะหยอกเย้าและทำความยียวนให้ เกิดทางกายและทางจิตได้ สามีที่เป็นนักเลงสุราก็พาเอาเครื่องประดับมีสร้อยข้อมือของ นางเป็นต้นเข้าไปในโรงสุราเสียด้วย คำว่าโง่ อธิบายว่า สามีที่เป็นอันธพาล ย่อมไม่ ฉลาดในการยียวน คำว่า มัวเมา อธิบายว่า สามีที่เป็นนักเลงย่อมมอภิมมัยกับพวกทาสี ในเรือนของตน และย่อมด่าว่าภรรยา ภรรยาจึงดูหมิ่นสามีด้วยเหตุนี้แล ภรรยาย่อม ด่าว่าสามีผู้ไม่อนุวัตตามในกิจการทั้งปวงว่า สามีของเราทั้งหมดเดชะเสียแล้ว จึงอนุวัต การงานไม่ทันเราเลย ส่วนสามีคนใดมอบทรัพย์ทั้งหมดให้ปกครองสมบัติ ภรรยาก็ยึด เอาธนสารสมบัติทั้งหมดไว้ในเงื้อมมือ ดูหมิ่นสามีประดุจทาส ปรารถนาสมบัติก็จุด คร่าไล่สามีออกไปเสียนอกบ้านด้วยคำว่า ประโยชน์อะไรด้วยตัวท่าน คำว่า ถึงความโง่ เชอะ คือ ความเป็นผู้โง่เขลา คำว่า มัวเมา คือ เลินเล่อ

คำว่าหญิงทั้งหลาย ย่อมนำความประทุษร้ายมาให้สามี อธิบายว่า ภรรยาย่อม นำความประทุษร้ายให้สามี ประทุษร้ายสามีคือกระทำความอันลามกแก่สามี คำว่ามักไป เที่ยวอาราม อธิบายว่า ภรรยาบอกลาสามีบ้างไม่บอกบ้าง ไปเที่ยวสวนดอกไม้เป็นต้น

แห่งใดแห่งหนึ่งเนื่อง ๆ ประพฤติอนาจารในสวนนั้น กล่าวหลอกลวงสามีผู้เฒ่าให้เชื่อ
ว่า วันนี้เราจะไปกระทำพิธีกรรมแก่รุกขเทวดาในสวนดังนี้เป็นต้น ฝ่ายสามีที่เป็นฉลาด
ย่อมฉลาด ย่อมรู้ทันว่า หญิงนี้คงไปประพฤติอนาจารในที่นั้นเป็นแน่ แล้วไม่ให้นางไป
อีก ในบททั้งหมด บัณฑิตอนาจารในที่นั้นเป็นแน่ แล้วไม่ให้นางไปอีก ในบททั้งหมด
บัณฑิตพึงทราบข้อความอย่างนี้เหมือนกัน คำว่า ตระกูลผู้อื่น หมายถึงเอา เรือนของคน
ที่เคยเห็นกันและเคยคบกันเป็นต้น นางกล่าวกะสามีเป็นต้นว่า ถ้าอะไรที่เราประกอบขึ้น
ไว้ในตระกูลโน้นมีอยู่ ทรัพย์ที่ให้เป็นของขอยืมในตระกูลโน้นมีอยู่ เราจะไปจัดแจงเรื่อง
นั้นให้สำเร็จดังนี้แล้วก็ไป คำว่า มักเยียมมองหน้าต่าง อธิบายว่า ชอบมองตามช่องมี
ช่องหน้าต่างเป็นต้น คำว่า มักยีนแอบประตุ อธิบายว่า ยืนอยู่ที่ประตูแสดงรูปร่าง
ทรวดทรงของตน

คำว่า ย้วยวนคือกล่าวย้วยสามี อธิบายว่า หญิงผู้อยู่ในสำนักของสามีแล้วแสดง
นิมิตรของชายอื่น คำว่า ตัดกาย อธิบายว่า กระทำความสังเกตให้ก่อนที่เดี๋ยวว่าท่าน
พึงรู้ว่าโอกาสมีหรือไม่มีด้วยความสำคัญว่าเราเห็นเขาแล้วจักทำตัดกาย แม้มิได้กระทำ
ความสังเกต ยืนอยู่ข้างหลังสามี ย่อมทำตัดกายคือแสดงอาการตัดกาย ด้วยคิดว่า ชาย
นี้จักไฝ่ฝืนถึงเราอย่างนี้ คำว่า ทำกัม อธิบายว่า แกล้งทำวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งให้ตกลง
บนพื้น ทำเป็นเหมือนกัมลงเก็บของนั้น แสดงหลัง คำว่า ทำกรีดกราย อธิบายว่า แสดง
อาการกรีดกรายด้วยอิริยาบถทั้งหลายมีการเดินเป็นต้น หรือด้วยเครื่องประดับ คำว่า
ทำอาย อธิบายว่า ทำเป็นอายแล้วปกปิดสรีระด้วยผ้า หรือแอบอยู่ตามบานประตูหรือ
ฝา คำว่า ทำแกะเล็บ อธิบายว่า เอาเล็บเท่ากับเล็บเท้า เอาเล็บมือกับเล็บมือครูดสี
กัน คำว่า ไม้ หมายถึงท่อนไม้ คำว่า เด็ก อธิบายว่า จับบุตรของตนเองบ้าง บุตร
ของคนอื่นบ้างแล้วยกชูขึ้นเองบ้าง ให้คนอื่นยกชูขึ้นบ้าง คำว่า เล่น อธิบายว่า เล่น
เองบ้าง ให้เด็กเล่นบ้าง แม้ในการจับเป็นต้นก็มีนัยเหมือนกัน คำว่า ให้ อธิบายว่า ให้
ผลไม้บ้าง ใบไม้ ดอกไม้ อย่างใดอย่างหนึ่งแก่เด็กนั้น คำว่า ขอ คือ ขอคืนสิ่งเหล่านี้นั้นแล
คำว่า ทำเอาอย่าง คือ ทำตามอย่างของเด็กทำ คำว่า สูง หมายถึงเอาเสียงสูงด้วย
อำนาจทำเสียงดังหรือชมเชย คำว่า ต่ำ หมายถึงเอา เสียงต่ำ ด้วยอำนาจทำเสียงเล็ก
ด้วยอำนาจกล่าวคำที่ไม่พอใจหรือด้วยอำนาจกล่าวคำหมิ่นประมาท คำว่า พุดเปิดเผย
หมายถึงเอาพุดไม้ปกปิดในท่ามกลางชนมาก คำว่า พุดกระซิบ หมายถึงเอาพุดปกปิดในที่

ลับ คำว่า ฟ้อน หมายถึงเอา กระทำนิมิตรด้วยการฟ้อนเป็นต้น เหล่านี้ คำว่า ร้องไห้ คือ
 กระทำนิมิตรด้วยเหตุแห่งการร้องไห้ บัณฑิตฟังกล่าวเรื่องของนางพราหมณีของปุโรหิต
 ที่เศรษฐีบุตรอุ้มขึ้นสู่ข้างทางหน้าต่างในคืนวันฝนตกคืนหนึ่งพามาแล้ว นำมาเป็นตัว
 อย่าง คำว่า ทำซิกซี้ หมายถึงเอาหัวเราะด้วยเสียงอันดัง หญิงย่อมกระทำนิมิตรแม้ด้วย
 อากาโรยงนี้ คำว่า รักแร้ หมายถึงเอา รักแร้ทั้งสองข้าง คำว่า ปาก หมายถึงเอาริมฝีปาก
 ข้างบน คำว่า เม้ม คือ เอาพินเม้ม คำว่า ผม หมายถึงเอาผมผม อธิบายว่า ย่อมกระทำ
 นิมิตรแก่ชายอื่นแม้ด้วยการสบายและมุ่นผมอย่างนี้ อีกอย่างหนึ่งนางกระทำด้วยคิดว่า
 ใครจักกำหนดหรือไม่กำหนดก็ตามแล้วจักกำหนด

คำว่า ฟิงทราบเถิดว่า หญิงเป็นคนประทุษร้าย อธิบายว่า บัณฑิตฟิงทราบไว้
 เถิดว่า หญิงนี้ประทุษร้ายในเราคือโกรธเรา ครั้นโกรธแล้ว จักกระทำอาจารย์ คำว่า
 แรมคืน อธิบายว่า หญิงกล่าวคำเป็นต้นว่า ทรัพย์ที่เราประกอบขึ้นไว้บ้านโน้นจักฉิบหาย
 ท่านจงไปจัดแจงทรัพย์นั้นให้สำเร็จดังนี้ เมื่อสามีไปแล้ว ปรารถนาจะกระทำอาจารย์
 จึงพรรณนาการไปแรมคืน คำว่า สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ หมายถึงสิ่งที่มีใช้ความเจริญ
 คำว่า มีใช้กิจ คือมีใช้กิจที่ควรกระทำ คำว่า คลุมหัว คือ นุ่งอย่างมั่นคง คำว่า พลิก
 กลับไปกลับมา อธิบายว่า พลิกไปข้างโน้นที่ข้างนี้ที่ คำว่า ทำวุ่นวาย คือ ทำให้เกิด
 โกลาหลแกลังปลุกคนใช้ที่ต่อนอยู่ใกล้ทำให้จุดไฟ กระทำความอึกกระทึกครึกโครมมี
 ประการต่าง ๆ ย่อมยังความรื่นรมย์ทางกิเลสของสามีนั้นให้พินาศไป คำว่า ทำระทม
 ทุกข์ คือ นางกล่าวคำเป็นต้นว่า เราปวดศีรษะเหลือเกิน คำว่า ตรงกันข้าม อธิบาย
 ว่า ย่อมเป็นผู้มีประพฤติประพฤติเป็นข้าศึก ด้วยอำนาจแห่งอาการต่าง ๆ เป็นต้นว่า เมื่อ
 สามีต้องการอาหารเย็นให้อาหารร้อนดังนี้ คำว่า ล้างผลาญทรัพย์สมบัติ อธิบายว่า
 ทำโภคสมบัติที่สามีหามาได้ด้วยความเหน้อยยากให้ฉิบหายไปด้วยความเป็นคนเกะกะ
 เพราะสุราเป็นต้น คำว่า ความสนิทชิดชม คือ ทำความสนิทสนมด้วยอำนาจกิเลส
 คำว่า ออกจากบ้านเสมอ อธิบายว่า ออกนอกบ้านเพื่อเลือกหาชายชู้ คำว่า ในสามี
 คือ ย่อมเป็นผู้ประพฤตินอกใจด้วยความไม่เคารพในสามี และเป็นผู้มีจิตคิดประทุษร้าย
 คำว่า หญิงทั้งปวง อธิบายว่า เว้นเสียจากหญิงผู้ทำกิเลสให้เบาบางด้วยวิปัสสนาแล้ว
 หญิงที่เหลือย่อมกระทำบาปทั้งหมด คำว่า เมื่อได้ คือ เมื่อมีโอกาส คำว่า ช่อง อธิบาย
 ว่า เมื่อได้ที่ลับพอจะปรึกษากันและพอจะร่วมกันได้ คำว่า คราวหรือที่ลับ อธิบายว่า

พึงกระทำโอกาสหรือที่ลับ เพื่อต้องการกระทำบาป คำว่า โน สักว่าเป็นนิบาต คำว่า ได้ หมายความว่าได้แล้ว อีกอย่างหนึ่ง บาลีเป็น อลตุธา ดังนี้ก็มี อธิบายว่า เมื่อไม่ได้ บุรุษที่สมบุรณ์คนอื่น ก็พึงกระทำกรรมอันเป็นบาปแม้กับชายเปลี่ยว หรือกับชายที่มี รูปร่างน่าเกลียดยิ่งกว่านั้น คำว่า ทำให้เกิดปิตติ คือ ทำให้เกิดความยินดียิ่งกว่า คำว่า ช่มชี่ อธิบายว่า ไม่อาจที่จะแนะนำด้วยการช่มชี่ได้ คำว่า เสมอด้วยแม่น้ำ อธิบายว่า ทำหน้าที่มิได้หวงห้ามใคร ๆ ในบรรดาคนที่สูงสุดและต่ำที่สุดผู้ลงไปอาบน้ำฉันใด แม้หญิงเหล่านี้ เมื่อมีที่ลับหรือคราวหรือช่อง ก็ยอมไม่ห้าม บุรุษใด ๆ เหมือนกันฉะนั้น

ต่อไป พระอรรถกถาจารย์นำเรื่องต่าง ๆ มาสาธกไว้ว่า อดีตกาล มีราชา องค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า กิณทร เสวยราชย์อยู่ในเมืองพาราณสี มีพระรูปโฉมงามยิ่งนัก อำมาตย์พันหนึ่งย่อมนำหีบเครื่องหอมมาถวายทุก ๆ วัน เมื่อประพรมเครื่องหอม ในพระราชนิเวศน์ทั่วแล้ว ก็ผ่าหีบทำเป็นไม้พินหอมหุงพระกระยาหารถวาย พระเจ้า กิณทรมีปุโรหิตมีปัญญาหลักแหลมผู้หนึ่งคือ ปัจจาลัจฉท มีชนมายุเท่ากับพระองค์ ก็ที่ต่อกับปราสาทของพระเจ้ากิณทรนั้น มีต้นหว้าต้นหนึ่งอยู่ในกำแพงวัง กิ่งหว้าทอดข้าม กำแพงออกไป มีบุรุษเปลี่ยวคนหนึ่ง รูปร่างชั่วช้าน่าเกลียด อาศัยอยู่ที่ร่มไม้หว้า

อถกทิวลี อยู่มาภายหลังวันหนึ่ง นางกิณรีเยี่ยมมองไปตามช่องทางต่าง เห็น บุรุษเปลี่ยวนั้นแล้ว ก็ผูกพันรักใคร่ เวลารাত্রียังพระเจ้ากิณทรให้ทรงยินดีด้วยกิเลสแล้ว และบรรทมหลับ นางค่อย ๆ ลุกขึ้นจัดอาหารอันปราณีตมีรสอร่อย ใส่ขันทองห่อไว้ที่ปก แล้วก็ไต่เชือกกลางทางหน้าต่าง ปีนขึ้นบนต้นหว้าไต่ลงมาตามกิ่ง เชิญบุรุษเปลี่ยวให้กินอาหารแล้วทำการลามกกับบุรุษเปลี่ยวสำเร็จแล้ว ก็กลับขึ้นปราสาทตามทางเดิม ประพรมสรีระร่างกายด้วยของแล้วก็เข้าไปนอนกับพระเจ้ากิณทร ประพฤติลามกอย่างนี้ เสมอมา พระเจ้ากิณทรก็ได้ทรงทราบ จนอยู่มาวันหนึ่งเสด็จประทับที่ณพระนคร เวลาเสด็จกลับพระราชนิเวศน์ ได้ทอดพระเนตรเห็นบุรุษเปลี่ยวมีอาการน่ากรุณาอย่างยิ่ง จึงตรัสถามปุโรหิตว่า เห็นมนุษย์เปรตนั้นหรือไม่ ครั้นปุโรหิตรับพระราชโองการว่าเห็นแล้ว จึงตรัสถามต่อไปว่า บุรุษที่มีรูปร่างน่าเกลียดเห็นสภาวะปานนี้ จะมีหญิงคบหา ด้วยอำนาจฉันทราคะบ้างหรือไม่ บุรุษเปลี่ยวได้ฟังพระราชดำรัสดังนั้นก็เกิดมานะขึ้นมา พระเจ้าแผ่นดินพูดอะไรเช่นนั้น ชรอยจะไม่รู้ว่าเทวีของตัวมาหาเรา คิดแล้วก็ประนมมือ ไหว้ต้นหว้ากล่าววาจาค่อย ๆ ว่า เชิญเทพยดาซึ่งเป็นเจ้าสิงอยู่ที่ต้นหว้าฟังเราเถิด คนอื่น

นอกจากพระองค์แล้วก็ไม่มีใครรู้ บุโรหิตเห็นกิริยาของบุรุษเปลี่ยจึงคิดว่า อัศรมเหสีของพระราชาคงได้ไต่ต้นหว้ามาทำลามกกับบุรุษเปลี่ยนี้เป็นแน่แล้ว คิดแล้วจึงทูลถามว่า ขอพระราชทาน ในเวลารাত্রีพระองค์ทรงสัมผัสสรีระกายแห่งพระเทวีเป็นเช่นไรบ้าง พระเจ้ากนิทรตอบว่า สิ่งอื่นก็ไม่แลเห็น เป็นแต่เวลาเที่ยงคืนสรีระกายของนางเย็น บุโรหิตจึงทูลว่า ขอพระราชทาน ถ้ากระนั้นหญิงอื่นยกไว้ก่อนเถิด พระนางกนิริอัศรมเหสีของพระองค์ได้ประพฤติแล้วซึ่งกรรมอันลามกกับบุรุษเปลี่ยนี้ พระเจ้ากนิทรตรัสตอบว่า สหายพูดอะไร นางกนิริสมบุรณ์ด้วยรูปร่างอันอุดมเห็นปานนั้น จะมาร่วมอภิรมย์กับบุรุษเปลี่ยอันน่าเกลียดอย่างยิ่งนี้ ขอพระราชทาน ถ้ากระนั้นพระองค์จงสะกดรอยคอยจับดูเถิด พระเจ้ากนิทรก็ทรงรับ ครั้นเสวยเย็นแล้วก็เข้าบรรทมกับนางกนิริ ตั้งพระหฤทัยคอยสะกดจับ พอถึงเวลาเคยบรรทมหลับตามปกติ ก็ทรงแสรังทำเหมือนหลับไป

ฝ่ายนางกนิริก็ลุกขึ้นทำตามเคย พระเจ้ากนิทรก็สะกดรอยตามไปยืนอยู่ที่เงาต้นหว้า วันนั้นบุรุษเปลี่ยโกรธขู่ตะคอกว่า ทำไมถึงมาช้าแล้วเอามือตบที่กอกหูของนางเทวี นางเทวีก็ร้องขอโทษว่า นายอย่าเพิ่งโกรธ ข้าพเจ้ารอให้พระราชาลับจึงมาได้ว่าแล้วก็ประพฤติปฏิบัติบุรุษเปลี่ยเหมือนหญิงบำเรอในเรือน เมื่อบุรุษเปลี่ยตบหูนางกนิรินั้น กุณฑลหน้าราชสีห์หลุดจากหูกระเด็นไปอยู่ใกล้พระบาทพระเจ้ากนิทร พระเจ้ากนิทรเห็นควรเก็บเอาไว้เป็นพยานก็ทรงเก็บเอาไป ฝ่ายนางกนิริประพฤติอนาจารกับบุรุษเปลี่ยนั้นแล้ว ก็กลับไปโดยนัยหนหลัง เริ่มจะนอนด้วยพระราชสามี พระเจ้ากนิทรก็ทรงห้ามเสีย พอรุ่งขึ้นจึงรับสั่งให้คนไปบอกว่ให้นางกนิริประดับเครื่องอลังการที่เราให้ทั้งหมดเข้าเฝ้า นางกนิริก็สั่งให้ทูลว่า กุณฑลหน้าราชสีห์ส่งไปไว้ที่ข้างทองเสียแล้ว นางก็มีได้มาเฝ้า ครั้นพระเจ้ากนิทรรับสั่งให้หาอีก นางก็ประดับกุณฑลข้างเดียวเข้าไปเฝ้า พระเจ้ากนิทรตรัสถามว่า กุณฑลไปไหน นางก็ทูลว่าส่งไปที่ข้างทอง พระเจ้ากนิทรรับสั่งให้หาข้างทองมาตั้งกระทู้ถามว่า ทำไมเจ้าถึงไม่ให้กุณฑลแก่นางกนิริ ข้างทองก็ทูลว่ามีได้รับไว้ พระเจ้ากนิทรก็ทรงพระพิโรธตรัสว่า เฮ้ย อีนางจันทาล คนอย่างกูนี้แหละจะเป็นข้างทองของมึง ตรัสแล้วก็ขว้างกุณฑลลงไปตรงหน้านางกนิริแล้วหันมาตรัสกับบุโรหิตว่า สหายพูดจริงแท้ จงไปสั่งให้ตัดหัวอีนีเสีย บุโรหิตก็พานางกนิริไปซ่อนไว้ในที่แห่งหนึ่งภายในพระราชวังนั้น แล้วกลับมาเฝ้ากราบทูลว่า ขอพระราชทาน

อย่าได้ทรงกริ้วนางกนิรีเลย หญิงทั้งปวงย่อมเหมือนกันอย่างนี้หมด ถ้าไม่ทรงเชื่อ ต้องประสงค์ทรงทราบเรื่องทุกสิ่งของหญิงทั้งหลายแล้ว ข้าพระองค์จะสำแดงให้ดูความ ลามกความมีมายาของหญิงทั้งหลาย เชิญเสด็จปลอมพระองค์ประพาสไปในชนบทด้วยกัน พระเจ้ากนิหรก็ทรงรับ ทรงมอบราชสมบัติให้พระมารดาแล้ว ก็เสด็จชอกซอนไปกับ ปุโรหิต

เมื่อพระเจ้ากนิหรกับปุโรหิตไปได้ประมาณโยชน์หนึ่งแล้ว พักนั่งอยู่ข้างบนทาง ใหญ่ มีกุกุมพีคนหนึ่งกระทำวิวาหะมงคลเพื่อบุตรชายให้นางกุมารีคนหนึ่งนั่งอยู่ในยาน กำบัง แล้วพาผ่านมาด้วยบริวารเป็นอันมาก ปุโรหิตได้เห็นแล้ว จึงทูลว่า ขอพระราชทาน ถ้าต้องพระประสงค์ ข้าพระองค์สามารถจะให้นางกุมารีคนนี้ทำลามกกับพระองค์ได้ พระเจ้ากนิหรตรัสว่า เพื่อนพุดอะไร เขามากับบริวารเป็นอันมาก ท่านไม่สามารถจะ ทำได้ ปุโรหิตจึงทูลว่า ขอพระราชทานว่า ถ้าจะนั้นก็คอยทอดพระเนตร ทูลแล้วก็ ลอบไปข้างหน้า รวงม่านเข้าใกล้ ๆ หนทางได้ พระเจ้ากนิหรประทับในม่าน แล้วตนก็ นั่งร้องให้อยู่ข้างทาง พอ กุกุมพีนั้นเห็นเข้าก็ถามว่า พ่อที่นั่งร้องให้ทำไม จึงตอบว่า ข้าแต่ นาย ภริยาของข้าครรถ์แก่ ข้าพาเดินทางมาหวังจะไปตระกูลของเขา พอมาถึงกลางทาง นางก็เจ็บท้องทนลำบากอยู่ในม่าน เพื่อนหญิงสักคนหนึ่งก็ไม่มี ตัวข้าก็ไม่กล้าเข้าไป ไม่ รู้ว่าจะเป็นอะไรต่อไป ถ้าได้หญิงสักคนหนึ่งจะคอยยังชั่ว กุกุมพีนั้นจึงตอบว่า ถ้ากระนั้น ก็อย่าร้องให้ไปเลย หญิงพวกเราที่มาด้วยกันมีเป็นอันมาก พอจะไปช่วยได้สักคนหนึ่ง ปุโรหิตจึงกล่าวว่า ถ้ากระนั้นขอให้นางกุมารีคนนี้แหละไป จักได้เป็นสวัสดิมงคลแก่เขา กุกุมพีนั้นคิดเห็นว่าชายผู้นั้นพุดถูก สวัสดิมงคลจักมีแต่สะเก็มของเราเป็นแน่ และด้วย นิมิตรนี้สะเก็มของเราจักเจริญด้วยบุตรและธิดา คิดแล้วจึงส่งนางกุมารีคนนั้นไป นาง กุมารีนั้นก็เข้าไปในม่าน พอเห็นพระเจ้ากนิหรก็รักใคร่ ได้ประพาสลามกด้วยกันแล้ว พระราชาทรงทอดพระอ้ามรงค์ประทาน พอสำเร็จกิจนางกุมารีนั้นก็กลับมา ชนทั้งหลาย ก็ถามว่า เขาคลอดลูกเป็นชายหรือหญิง นางก็ตอบว่าเป็นชายงามเหมือนดังทอง กุกุมพี ก็พานางกุมารีไป

ฝ่ายปุโรหิตก็กลับมาเฝ้าพระเจ้ากนิหรแล้วทูลว่า ขอพระราชทาน พระองค์ได้ ทอดพระเนตรแล้ว นางกุมารีรุ่นสาวยังลามกอย่างนี้ ก็จะช่วยกล่าวไปเฝ้าถึงหญิง พวกอื่น ย้อนถามพระองค์ประทานอะไรแก่นางไปบ้างหรือเปล่า พระเจ้ากนิหรตรัสว่า

เราให้แหวนที่ติดมือมาแก่องไป ปุโรहितจึงทูลว่า พระองค์ประทานมันทำไม ว่าแล้วก็วิ่งไปยึดยานไว้ ครั้นคนทั้งหลายถามว่าอะไรกัน ก็ตอบว่านางกุมารีนี้หยิบเอาแหวนที่วางไว้ข้างศิระษะของนางพราหมณีภรรยาของข้ามา ขอแหวนให้ข้าเถิดแม่ นางกุมารียื่นมือออกไปหยิบมือปุโรहित ตะคอกว่า ตาโจร เอาของแกไปเถิด แล้วส่งแหวนคืนให้

ปุโรहितสำแดงหญิงที่ประพุดินอกใจผู้หลายคนถวายพระเจ้ากนิหรรด้วยอุบายต่าง ๆ อย่างอื่นแล้วทูลว่า ขอพระราชทาน ที่นี้เท่านี้ก็พอแล้ว ขอเชิญเสด็จไปที่อื่นเถิด พระเจ้ากนิหรรตรัสว่า ถึงจะเที่ยวไปให้ทั่วชมพูทวีป หญิงทั้งปวงก็จักเป็นเช่นเดียวกันหมด เราจะต้องการดูอะไรมันอีกเล่า กลับเถิด ตรัสแล้วก็เสด็จกลับเมืองพาราณสี ปุโรहितจึงทูลขอประทานโทษนางกนิริว่า ขอพระราชทาน ขึ้นชื่อว่าหญิงทั้งหลายย่อมลามกอย่างนี้ปกติของเขาเป็นอย่างไร พระองค์จงงดโทษนางกนิริเสียเถิด พระเจ้ากนิหรรก็ทรงยกโทษให้ รับสั่งให้ไล่เสียจากพระราชนิเวศน์ เมื่อทรงขับไล่จากตำแหน่งแล้วก็ทรงตั้งหญิงอื่นเป็นอัครมเหสี แล้วรับสั่งให้ไล่บุรุษเปลี้ยเสียจากที่นั่นและให้ตัดกึ่งต้นหัวว่าเสีย

ในคราวนั้นพญานกกุณาละเกิดเป็นปัญญาจลจันทปุโรहित เมื่อนำเหตุที่ตนได้เห็นมาแสดงจึงกล่าววว่า

ยถุจ ทิสฺวา กิณฺหรรกิณฺหริณิ
 สพฺพิตฺถิโย น รมนฺติ อคาเร
 ตํ ตาทิสํ สามิกํ จชิตฺวาน ภริยา
 อญฺญํ ทิสฺวา ปรปฺปฺริสํ ปิจสปี

บัณฑิตได้เห็นแล้วซึ่งเรื่องอย่างไร ของพระเจ้ากนิหรรและนางกนิริ ก็พึงรู้เถิดว่าหญิงทั้งปวงย่อมไม่ยินดีในเรือนของตน ภริยาไปเห็นบุรุษอื่นแม้เป็นง่อยเปลี้ย ยังทิ้งเสียซึ่งสามีอย่างพระเจ้ากนิหรรได้

อธิบายความแห่งคาถานั้นว่า บัณฑิตเห็นเหตุแห่งความหน่ายแห่งของกนิหรรและนางกนิริเหล่านี้ คือ พระราชาผู้เป็นกนิหรรและนางเทวีผู้เป็นกนิริแล้วก็พึงรู้เถิดว่า หญิงทั้งปวงย่อมไม่ยินดีในเรือนแห่งสามีของตน จริงอย่างนั้น นางกนิริเทวีผู้เป็นอัครมเหสีของพระเจ้ากนิหรร เห็นบุรุษเปลี้ยคนอื่น ยังยอมสละพระราชาพระองค์นั้นซึ่งเป็นผู้มีความฉลาดในการอภิรมย์เช่นนั้นเสียแล้ว กระทำกรรมอันเป็นบาปกับมนุษย์เปรตนั้นได้

๑๖๓๐๑/๐๙/๒๕๖๖

เรื่องอื่นยังมีอีก ในอดีตกาล พระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระนามว่าพกะ เสด็จ
ครองราชย์โดยธรรม ยังมีหญิงชื่อปัญจปาปีเป็นธิดาของคนยากไร้คนหนึ่ง ซึ่งอยู่ในบ้าน
ข้างประตูตะวันออกเมืองพาราณสี เล่ากันมาว่า เมื่อชาติก่อนนางเกิดเป็นธิดาของคน
ยากไร้คนหนึ่ง นั่งขยำดินทาฝาเรือนอยู่ เวลานั้นมีพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่งค้ำหนึ่งว่า
จักหาดินละเอียดที่ไหนดมาฉาบทาเงื่อมฝาที่อาศัย ครั้นตกลงใจว่า อาจหาได้ในเมือง
พาราณสีดังนี้แล้ว จึงห่มคลุมถือบาตรเข้าไปในเมือง ไปยืนอยู่ใกล้หญิงนั้น นางแลเห็น
พระปัจเจกพุทธเจ้าแล้วก็โกรธ จึงพูดขึ้นด้วยใจร้ายว่า ชั้นดินก็ขอ พระปัจเจกพุทธเจ้า
ก็นั่งมิได้หวั่นไหว นางเห็นพระปัจเจกพุทธเจ้ามิได้หวั่นไหว ก็เกิดมีใจเลื่อมใสจึงกล่าว
ว่า สมณะ ท่านจักได้ดินเหนียวหรือ ว่าแล้วก็ยกดินเหนียวก้อนใหญ่ใส่ลงในบาตร พระ
ปัจเจกพุทธเจ้าก็เอาไปฉาบทาเงื่อมฝาที่อาศัย ไม่ช้าหญิงนั้นก็จืดจากอรรถภาพนั้น
ไปถือปฏิสนธิในท้องหญิงทศคตะชาวบ้านใกล้ประตูนอกเมืองนั้น เมื่อครบ ๑๐ เดือนแล้ว
นางก็คลอด ด้วยผลที่ได้ถวายดินเหนียว กายของนางประกอบด้วยสัมผัสดียิ่งนัก แต่
เพราะวิบากที่แลดูพระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยความโกรธ มือเท้าปากตาจมูก ๕ แห่ง วิปริต
ไป ดังนั้นเขาจึงตั้งชื่อให้ว่า นางปัญจปาปี

วันหนึ่งพระเจ้าพาราณสีปลอมพระองค์เที่ยวตรวจพระนคร ไปถึงประเทศนั้นเข้า
นางปัญจปาปีเล่นอยู่กับด้วยนางทาริกาเพื่อนบ้าน ไม่รู้จักพระเจ้าพาราณสีก็เอามือคว้า
พระหัตถ์เข้า พระเจ้าพาราณสีถูกสัมผัสมือของนางปัญจปาปีก็ดำรงพระองค์ไม่อยู่ ดุจ
ดังสัมผัสทิพย์เกิดกำหนดยินดียิ่งนัก จึงเอาพระหัตถ์จับนางปัญจปาปีซึ่งมีรูปวิกลถึงปาน
นั้นแล้วตรัสถามว่า เจ้าเป็นลูกสาวใคร ครั้นนางตอบว่า เป็นลูกสาวชาวบ้านที่ประตู
จึงทรงซักถามได้ความว่ายังไม่มีสามี ก็ตรัสว่า เราแน่แหละจะเป็นสามีแห่งเจ้า เจ้าจงไป
ขออนุญาตบิดามารดา นางปัญจปาปีก็เข้าไปหาบิดามารดาแล้วบอกว่า ชายคนหนึ่งเขา
ต้องการข้า บิดามารดาคิดว่า ชายคนนั้นเห็นจะไม่ใช่คนทศคตะจึงกล่าวว่า ถ้าเขาอยาก
ได้คนอย่างเอ็งก็ดีแล้ว นางจึงกลับมาบอกว่าบิดามารดาอนุญาตแล้ว พระเจ้าพาราณสี
ก็อยู่กับนางปัญจปาปีที่เรือนั้น จนรุ่งเช้าจึงกลับพระราชนิเวศน์ ตั้งแต่นั้นมาพระเจ้า
พาราณสีก็ปลอมพระองค์ไปหานางปัญจปาปีเสมอ ไม่ทรงปรารถนาจะเหลียวแลหญิงอื่น
อยู่มาภายหลัง วันหนึ่งบิดาของนางปัญจปาปีบังเกิดโรคลงโลหิต ยาที่จะรักษา
โรคนั้นคือ ข้าวปายาสอันปรุงด้วยนมสดล้วน กับเนยใส น้ำผึ้ง น้ำตาลกรวด เป็นต้น

แต่คนบ้านนั้นขัดสนก็ไม่สามารถจะหาได้ ลำดับนั้น มารดาของนางปัญจปาปีจึงว่าแก่ ลูกสาวว่า ผู้ของเจ้าอาจหาข้าวปายาสได้หรือไม่ นางปัญจปาปีจึงตอบว่า ผู้ของข้าเห็น จะจนกว่าบ้านเรา แต่เอาเถอะจะลองถามดู อย่าวิตกไปเลย ว่าดังนี้แล้วนางปัญจปาปี ก็วางกิริยาทำทุกซัؤون นั่งคอยท่ารอเวลาที่พระเจ้าพาราณสีเสด็จมา พอพระเจ้า พาราณสีเสด็จมาแล้ว จึงตรัสว่า ดูกรน้องหญิง ยายนานนี้เป็นยาสำหรับท่านผู้เป็นอิสสระ เราจะได้มาแต่ไหน ตรัสดังนี้แล้วทรงคิดต่อไปอีกว่า เราไม่อาจเที่ยวไปมาอย่างนี้ได้ น่าจะต้องประสบนันตรายตามทาง ก็แต่ว่าถ้าจะพานางปัญจปาปีเข้าไปในวัง ชนทั้งหลาย ที่ไม่รู้ว่านางนี้มีสมบัติคือสัมผัสดี ก็จักพากันหัวเราะเยาะ เย้ยว่าพระเจ้าแผ่นดินของเรา ไปพานางยักษ์ณีที่ไหนมา จำเราจักทำให้ชาวพระนครรู้สัมผัสของนางเสีย จึงจะปลด เปลื้องข้อครหานินทาได้ ทรงดำริแล้ว จึงตรัสว่าเจ้าอย่าวิตกไปเลย ข้าจะหาข้าวปายาส ให้บิดาเจ้า ครั้นทรงอภิรมย์ด้วยนางปัญจปาปีแล้วก็เสด็จกลับพระราชนิเวศน์ พอวันรุ่ง ขึ้น จึงตรัสสั่งให้หุงข้าวปายาสอย่างว่า ให้เอาใบไม้มาทำห่อเป็นสองห่อบรรจุข้าวปายาส ลงแล้ว ก็ใส่พระจุฬามณีลงไปในห้องหนึ่งผูกเสียให้ดี พอเวลารাত্রีก็เสด็จไปส่งห่อข้าว ให้แล้วกำชับว่า เราเป็นคนจนเท่านี้ก็หาได้โดยยาก เจ้าจงบอกกับบิดาว่า วันหนึ่งกิน ข้าวปายาสห่อนี้ พรุ่งนี้จึงค่อยกินข้าวอีกห่อหนึ่ง นางปัญจปาปีก็ทำตามสั่ง พอบิดานาง ปัญจปาปีบริโภคน้ำเข้าไปหน่อยหนึ่ง ก็อึดหน้าสำราญมีความสุขสบาย เพราะข้าวปายาส นั้นมีรสโอชายิ่งนัก นางปัญจปาปีก็เอาข้าวปายาสที่เหลือให้มารดา แล้วจึงบริโภคน้ำเอง ในภายหลัง ก็พออึดทั้งสามคน ส่วนห่อข้าวที่มีจุฬามณีก็เก็บไว้เพื่อวันต่อไป

ครั้นพระเจ้าพาราณสีเสด็จกลับพระราชนิเวศน์ สรงพระพักตร์เสร็จแล้ว จึงตรัส สั่งให้พนักงานนำจุฬามณีมาถวาย เมื่อเจ้าพนักงานทูลว่าหาไม่พบก็ตรัสสั่งว่า ค้นให้ ท้วพระนคร เขาพากันค้นจนทั่วแล้วก็หาไม่ได้ จึงตรัสสั่งต่อไปว่าให้ค้นด้านนอกพระนคร ที่สุดจนห่อข้าวในเรือนคนทุกคตะก็อย่าเว้น ราชบุรุษทั้งหลายก็พากันเที่ยวค้นจึงไปพบ จุฬามณีในเรือนนางปัญจปาปี ก็พากันผูกมัดเอาบิดามารดาหาว่าเป็นโจร ชนทั้งสองจึง ร้องว่า ข้าพเจ้าไม่ใช่โจร คนอื่นนำมาให้ ครั้นเขาซักไซ้ว่าใคร ก็บอกว่าลูกเขย ครั้น เขาถามหาตัวว่าไปไหนก็ขัดว่าลูกสาวรู้ แล้วบิดาหันมาพูดกับลูกสาวว่า เจ้ารู้จักผู้ของ เจ้าหรือไม่ นางก็ตอบว่า ไม่รู้จัก บิดาก็กล่าวว่า ถ้ากระนั้นชีวิตของเราก็ไม่มี นาง ปัญจปาปีจึงกล่าวว่า ผู้ของข้ามาในเวลามืดแล้วก็กลับไปในเวลามืดข้าจึงไม่รู้วารู้ปร่าง

เป็นอย่างไร แต่ถ้าถูกมือแล้วก็รู้ได้ แล้วนางก็บอกแก่ราชบุรุษทั้งหลายเช่นนั้น ราชบุรุษทั้งหลายจึงนำความมาราบทูล พระเจ้าพาราณสีทำเป็นไม่รู้เห็น จึงตรัสสั่งว่า ถ้าเช่นนั้นจงให้หญิงนั้นนั่งอยู่ในม่านที่หน้าพระลาน แล้วเจาะช่องม่านพอมือลอดได้ ลังชาวเมืองมาประชุมให้หญิงนั้นจับโจรให้ได้ด้วยสัมผัสมือ ราชบุรุษทั้งหลายก็ทำตามรับสั่งพากันไปสู่สำนักนางปัญจปาปี แลดูรูปร่างแล้วก็เกิดเดือดร้อนเกลียดชังว่า อูย อูย อีปีศาจ ต่างไม่อาจถูกต้องได้ ครั้นพานางมาแล้วก็ให้นั่ง ในม่านที่หน้าพระลาน จัดการให้ชาวพระนครทั้งหมดมาประชุมพร้อมกัน นางปัญจปาปีก็จับมือบุรุษที่มาแล้วและยื่นเข้าไปในช่องม่าน บอกขานเรื่อยไปว่า ไม่ใช่สามี บุรุษทั้งหลายที่ได้สัมผัสถูกต้องแล้ว ก็ติดข้องในสัมผัสแห่งนางอย่างสัมผัสทิพย์ ต่างคนคิดในใจว่า ถ้าหญิงคนนี้ควรแก่สินไหม เราจะยอมทำให้ ถึงจะตายเป็นทาสกรรมกรก็ไม่ว่า จะพาไปเลี้ยงไว้ในเรือน ต่างคนต่างไม่สามารถจะหลีกไปได้ จนราชบุรุษทั้งหลาย โบยด้วยไม่จึงได้หนีไป คนทั้งปวงตั้งแต่อุปราชลงไปมีอาการปานกับจะเป็นบ้า พอหมดคนอื่นแล้วพระเจ้าพาราณสีตรัสว่า จะเป็นเราเองบ้างกระมัง จึงยื่นพระหัตถ์เข้าไป พอนางจับพระหัตถ์ก็ร้องเสียงสนั่นว่า จับโจรได้แล้ว พระเจ้าพาราณสีจึงตรัสถามราชบุรุษทั้งหลายว่า เมื่อนางนี้จับมือเข้าพวกเจ้าคิดอะไรบ้าง ราชบุรุษทั้งหลายก็กราบทูลตามความจริง

ลำดับนั้น พระเจ้าพาราณสีจึงตรัสว่า ที่เราให้ทำอย่างนั้นก็เพื่อจะนำหญิงนี้มาไว้ในวัง แต่ยังคงคิดเห็นว่า เมื่อท่านทั้งหลายไม่รู้สัมผัสของหญิงนี้ก็จะมีนประมาทเราได้ เพราะเหตุนั้น จึงให้เจ้าทั้งหลายรู้ไว้ จงไปดูที่ หญิงนี้จะสมควรอยู่ในเรือนใคร ราชบุรุษทั้งหลายก็กราบทูลว่าสมควรอยู่ในวังของพระองค์ ครั้นแล้วพระเจ้าพาราณสีก็พระราชทานอภิเชกตั้งให้เป็นอัครมเหสี และประทานอิสริยยศแก่บิดามารดาของนาง ตั้งแต่นั้นมาพระเจ้าพาราณสีก็ทรงมัวเมาด้วยนางปัญจปาปี จนไม่เอาพระทัยใส่ในที่จะตัดสินความของราษฎร แลไม่ทรงเหลียวแลหญิงอื่น พวกนางนักสนมทั้งหลายจึงคอยจ้องหาโทษใส่

ต่อมาภายหลังวันหนึ่ง นางปัญจปาปีฝันเห็นเป็นนิมิตรที่ตนจะได้เป็นอัครมเหสี พระเจ้าแผ่นดินสองพระองค์ นางจึงกราบทูลให้ทรงทราบพระเจ้าพาราณสี จึงรับสั่งให้หาผู้ทำนายฝันเข้ามาเฝ้าตรัสถามว่า ฝันเห็นอย่างนี้จะมีผลเป็นอย่างไร พวกทำนายฝันได้สินบนจากนางสนมอื่นๆ แล้วจึงทูลทำนายว่า ขอพระราชทาน การที่พระราชเทวีทรง

สุบินว่า ได้นั่งบนคอช้างเผือกนั้น เป็นบุพพนิมิตรนำมรณะมาสู่พระองค์ ที่พระนางทรง
 สุบินว่า นั่งอยู่บนคอช้างแล้วลูบคลำพระจันทร์เล่นนั้น เป็นบุพพนิมิตรที่นำพระราชา
 เข้าศึกมาสู่พระองค์ ครั้นพระเจ้าพาราณสีทรงชกว่า ถ้าจะนั้นจะควรทำอย่างไร จึงกราบ
 ทูลว่า ขอพระราชทานไม่ควรจะให้สำเร็จโทษพระนางเสีย ควรใส่เรือปล่อยลอยไปเสีย
 ในแม่น้ำ พระเจ้าพาราณสีจึงให้นางปัญจปาปีลงในเรือพร้อมทั้งอาหารและเครื่องอสังการ
 พอเพลารাত্রีก็ปล่อยลอยไปในแม่น้ำ เรือนางปัญจปาปีลอยไปตามน้ำ ก็ไปถึงหน้าฉาน
 พระเจ้าพาวรีซึ่งทรงลงเล่นเรืออยู่ข้างใต้ เสนาบดีของพระเจ้าพาวรีและเห็นเรือจึงร้อง
 ว่า เรือนั้นเป็นของเรา พระเจ้าพาวรีตรัสว่าของในเรือเป็นของเรา พอเรือมาถึงเข้าได้
 ทอดพระเนตรเห็นนางปัญจปาปี จึงตรัสถามว่า นางนี้ชื่อไรรูปร่างคล้ายปีศาจ นางปัญจ
 ปาปียิ้มแล้วทูลความที่ตนเป็นอัศรมเหสีพระเจ้าพกะ และทูลเล่าเหตุทั้งปวงให้ทรงทราบ
 ก็นางปัญจปาปีนั้นมีชื่อเสียงปรากฏตลอดชมพูทวีป พระเจ้าพาวรีจึงทรงจับมือจูงขึ้น
 จากเรือ พอจับเข้าก็เกิดกำหนัดยินดีในสัมผัสจนไม่รู้สีกว่าหญิงอื่นมี จึงทรงตั้งนาง
 ปัญจปาปีไว้ในที่อัศรมเหสี นางก็เป็นที่รักเสมอพระชนม์ชีพ พระเจ้าพกะทรงทราบข่าว
 ก็ทรงดำริว่า เราจักไม่ยอมให้พระเจ้าพาวรี ตั้งนางปัญจปาปีเป็นอัศรมเหสี จึงประมวล
 เสนาเสด็จเป็นกระบวนทัพไปตั้งพักอยู่ที่ท่าหน้า แล้วส่งราชสาส์นไปว่า ให้พระเจ้าพาวรี
 คืนภริยาให้หรือจะรบกันก็ตามที่ พระเจ้าพาวรีจึงตอบไปว่าเรายอมรบไม่ยอมให้ภริยา
 แล้วทรงตระเตรียมการรบ พวกอำมาตย์ทั้งสองฝ่ายจึงปรึกษากันว่า ที่จะพากันมาตาย
 เพราะเหตุมาตุคามนั้นไม่เป็นการสมควร นางปัญจปาปี ควรได้แก่พระเจ้าพกะเพราะได้
 เป็นสามีมาก่อน แต่ก็ควรได้แก่พระเจ้าพาวรี เพราะทรงเก็บได้ในเรือ ต่างก็กราบทูลพระ
 เจ้าแผ่นดินทั้งสองให้ทรงสัญญา พระราชาทั้งสองพระองค์ก็ตกลงพระหฤทัยสั่งให้สร้าง
 นครขึ้นฝั่งละนครแล้วเสด็จประทับอยู่ นางปัญจปาปีทำหน้าที่เป็นอัศรมเหสีสองพระราชา
 คืออยู่ประจำฝ่ายละ ๗ วัน เมื่อนางลงไปยังอีกฝ่ายหนึ่ง นางได้ทำลามกกับชาวประมง
 คนหนึ่งซึ่งเป็นคนขับเรือในกลางแม่น้ำ

ครานั้น พญานกกุณาละเกิดเป็นพระเจ้าพกะ เพราะเหตุนั้น เมื่อจะนำเรื่องที่ดิน
 ได้ทราบแล้วมาสำแดง จึงกล่าววว่า

พกสุส จ พาวรีสุส รณโณ
 อจจนุตคามานุกตสุส ภริยา

อจุจากรี พุทธศาสนคสุส

กี วา อิตถิ นาดิจเร ตทญญ

ความว่า พระเจ้าพกะ และพระเจ้าพาวรีย์หมกมุ่นอยู่ในกามเกินส่วนแล้ว ภริยาของท่านยังประพฤติกว้างกับคนใช้ใกล้ชิดและอยู่ในอำนาจอีก มีหรือที่หญิงจะไม่ประพฤติกว้างคนอื่นนอกจากคนนั้นอีก

คำว่า หมกมุ่นอยู่ในกามเกินส่วนแล้ว อธิบายว่า หมกมุ่นอยู่ในกามเกินประมาณอยู่แล้ว คำว่า ประพฤติกว้าง หมายถึงประพฤติดอนาจาร คำว่า ใกล้ชิดและอยู่ในอำนาจ อธิบายว่า ประพฤติกว้างในสำนักแห่งชาย ผู้กระทำการรับใช้ของตนซึ่งอยู่ใกล้ชิดและเป็นไปในอำนาจของตน มีคำกล่าวอธิบายว่า ได้กระทำความอันชั่วร้ายกับคนใช้นั้น คำว่า คนอื่นนอกจากคนนั้น อธิบายว่า โฉนเล่าหญิงจะไม่ประพฤติกว้างกับชายอื่นนอกจากชายนั้นอีก

ยังมีเรื่องอื่นอีก ในอดีตกาล อัครมเหสีพระเจ้าพรหมทัตมีนามว่าปิงคิยานี เปิดสี่หบัญชรและดูไปเห็นคนเลี้ยงม้ามกคลก็มีจิตปฏิพัทธ์ ครั้นเมื่อพระเจ้าพรหมทัตบรรทมหลับ ก็ลอบลงทางหน้าต่างประพฤติกว้างกับคนเลี้ยงม้าแล้วกลับขึ้นปราสาท ประพรมสรีระด้วยของหอมแล้ว ก็เข้าไปนอนกับพระเจ้าพรหมทัต

ภายหลัง พระเจ้าพรหมทัตทรงดำริว่า เพราะเหตุอะไรหนอ เวลาเที่ยงคืนสรีระของพระเทวีจึงเย็นเสมอ จำจะสะกดรอยดู วันหนึ่งทรงแสวงทำอาการเหมือนหลับ พอนางลุกไปพระองค์ก็ตามไปข้างหลัง ทอดพระเนตรเห็นนางประพฤติกว้างกับคนเลี้ยงม้าแล้วก็เสด็จกลับขึ้นสู่ที่บรรทม ส่วนปิงคิยานีประพฤติกว้างแล้วก็กลับมานอนอยู่ที่นอนน้อย รุ่งเช้าพระเจ้าพรหมทัตให้นางปิงคิยานีมาแล้ว ทรงชี้โทษให้เห็นแล้ว แล้วตรัสว่าหญิงทั้งปวงย่อมมีธรรมดालามกดังนี้แล้ว พระองค์ทรงดโทษฆ่าจำตัดทำลายได้ เป็นแต่ถอดออกเสียจากตำแหน่งทรงตั้งหญิงอื่นเป็นอัครมเหสีต่อไป

ครานั้น พญานกกุณาสะเกิดเป็นพระเจ้าพรหมทัต เพราะเหตุนั้น เมื่อสำแดงเหตุที่ตนเห็นมาเอง จึงกล่าวว่า

ปิงคิยานี สพฺพโลกิสฺสรสฺส

รณฺโณ ปิยา พุรฺหมตฺตสฺส ภริยา

อจุจากรี พุทธศาสนคสุส

ต้ วาปี สา นาชฌคา กามกามินี

ความว่า นางปิงคิยานีภริยาที่รักของพระเจ้าพรหมทัต ผู้เป็นอิสระแก่ปวงโลก ได้ประพดิล่วงแก่คนเลี้ยงม้าผู้ใกล้ชิด และเป็นไปในอำนาจแล้ว นางผู้ใคร่กามนั้นก็ไม่ได้ ประสบความใคร่ทั้งสองราย

อธิบายว่า นางผู้ปรารถนากามนั้นอยู่ ประพดิตนอกใจอย่างนี้ ก็ไม่ได้ประสบสิ่ง ทั้งสองคือคนเลี้ยงม้านั้นหรือตำแหน่งอัครมเหสีนั้น คือ ได้เป็นผู้พลาตแล้วทั้งสองอย่าง พญานกกุณาละกล่าวโทษหญิงทั้งหลายว่า มีธรรมอันลามกอย่างนี้ ๆ ดังเรื่องอดีต ที่พรรณนามาแล้ว เมื่อจะกล่าวโทษแห่งหญิงทั้งหลายโดยปริยายอื่นอีก จึงกล่าววว่า

ขุทททานิ ลหุจิตตานิ

อกตถญฺญน ทุพฺภินิ

นาเทวสตฺโต ปุริโส

ถินิ สทฺธาตุมรหติ

ความว่า บุรุษผู้ไม่ถูกผีสิงไม่ควรเชื่อหญิงทั้งหลายที่หยาบเข้าใจเบา ไม่รู้จักคุณ คนและประทุษร้ายมิตร

น ตา ปชานนฺติ กตํ น กิจจํ

น มาตริํ ปิตริํ ภาตริํ วา

อนริยา สมตฺติกนฺตธมฺมา

สสฺเสว จิตฺตสฺส วสํ วชนฺติ

หญิงทั้งหลายย่อมไม่รู้จักสิ่งที่ทำแล้ว ไม่รู้สิ่งที่ควรทำ ไม่รู้จักมารดาบิดา หรือ พี่น้อง เป็นคนเลว ก้าวล่วงเสียซึ่งธรรม ย่อมไปตามอำนาจจิตของตน

จिरานฺนวุตฺถปิ ปิยํ มนาปี

อนุกมฺปนํ ปาณสมฺปิ สนฺตํ

อาวาสฺส กิจฺเจสฺส จ นํ ชนฺนติ

ตสฺมาหํ อิตฺถินิํ น วิสฺสามิ

เมื่อมีอันตราย มีกิจเกิดขึ้น ย่อมละทิ้งเสียซึ่งสามีแม้อยู่ด้วยกันมานานนาน ทั้ง ที่เป็นที่รัก เป็นที่เอบอ้อมใจ และเป็นผู้นุเคราะห์ แม้เหมือนกับชีวิต เพราะเหตุนั้นเรา จึงไม่วิสสาสะด้วยหญิงทั้งหลาย

ถินิํ หิ จิตฺตํ ยถา วานรสฺส

กนฺนปฺปกนฺนํ ยถา รุกฺขฉายา

จลาจล หทัย อิตถิยานัน

จกุกสส เนมิ วีย ปรีวตตมานา

แท้จริง จิตของหญิงทั้งหลายเหมือนกับจิตลิง ลุ่ม ๆ ดอน ๆ เหมือนเงาไม้ หัวใจของหญิงทั้งหลายย่อมไหวไปไหวมาเหมือนล้อรถกำลังหมุน

ยทา ตา ปสฺสนนฺติ เปกฺขมานา

อาเทยฺยรูปํ ปุริสสฺส วิตตํ

สณฺหาหิ วาจาหิ นยฺนนฺติ เอตํ

กมฺโพชฺรฎฺฐา ชลเชเนว อสฺสํ

เมื่อหญิงทั้งหลาย ฟังเสียงเห็นทรัพย์สินของบุรุษที่ควรจะได้ เมื่อนั้นก็ใช้วาจาอ่อนละเอียดยกขาไปซึ่งบุรุษนั้น เหมือนชาวกัมโพชอันล่อม้าป่าด้วยสาหร่าย

ยทา น ปสฺสนนฺติ สเปกฺขมานา

อาเทยฺยรูปํ ปุริสสฺส วิตตํ

สมนฺโต ตํ ปรีวชฺชยฺนนฺติ

ติณฺโณ นทีปารคโตว กุลลํ

เมื่อใดหญิงทั้งหลาย ฟังเสียงแลไม่เห็นทรัพย์สินของบุรุษที่ควรจะได้ เมื่อนั้นก็ละทิ้งบุรุษอันสิ้นตัวแล้วหนีไปเสีย เหมือนคนข้ามปากถึงฝั่งโน้นแล้วก็ทิ้งแพเสีย

สิเลสุปมา สิชีริว สพฺพภกฺษา

ติกฺขมายา นทีริว สีมฺโสตา

เสวนนฺติ เหตา ปิยมปฺปิยญฺจ

นาวา ยถา โอรกุลลํ ปฺรณฺจ

หญิงทั้งหลายอุปมาเหมือนเครื่องผูกมัด กินไม่เลือกเหมือนเปลวไฟ มีมายากล้ำแข็งเหมือนแม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ย่อมคบบุรุษทั้งที่นารักและไม่นารัก เหมือนเรือจอดไม่เลือกฝั่งนี้และฝั่งโน้น

น ตา เอกสฺส น ทฺวินฺนํ

อาปโนว ปาสาริโต

โย ตา มยฺहनฺติ มลฺลเยย

วาทํ ชาเลน พนฺชเย

หมดอายุ 01/09/2566

หญิงทั้งหลายไม่ใช่ของบุรุษคนเดียวหรือสองคน ย่อมแผ่รับเหมือนร้านค้าตลาด ผู้ใดสำคัญมั่นหมายว่าหญิงเป็นของตน ก็เท่ากับดักลมด้วยตาข่าย

ยถา นที จ ปนฺโถ จ

ปานาคารี สภา ปถา

เอวํ โลกิตุถิโย นาม

เวลา ตาลํ น วิชฺชติ

แม่น้ำ หนองจระ โรงต้ม และสภา ฉันทใด หญิงในโลกก็ฉันทนั้น ผังผาของเขา
ไม่มีเลย

ฆตาสนสมมา เอตา

กณฺหสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺสฺส

กาโว พหิ ตินฺสฺเสว

โอมสนฺติ วรํ วรํ

หญิงทั้งหลายเสมอด้วยไฟอันกินเปรียง (ไฟสำหรับบูชา) และอุปมาด้วยหัวงู
เห่า ย่อมเลือกจับแต่ที่อร่อย ๆ เหมือนโคที่เลือกกินหญ้าในภายนอก

ฆตาสนํ กุณฺชริ กณฺหสฺสฺสฺส

มฺหุทฺธาภิสฺสิตฺตํ ปมฺหฺทา จ สพฺพทา

เอเต นโร นิจฺจยโต ภเชถ

เตสํ หเว ทฺพพิทฺตุ สจฺจภาโว

ไฟอันกินเปรียง ๑ ช้างสาร ๑ งูเห่า ๑ พระราชาอันได้มูรธาภิเศก ๑ หญิง ๑
ทั้ง ๕ นี้ บุคคลพึงคบด้วยความระวังเป็นนิจ เพราะว่าทั้ง ๕ นี้ มีสภาพที่แน่นอนอัน
รู้ได้ยาก

นาจฺจนฺตวณฺณา น พหฺน กนฺตา

น ทกฺขิณา ปมฺหฺทา เสวิตพฺพทา

น ปฺรสฺส ภริยา น ธนฺสฺส เหตุ

เอตฺติตุถิโย ปญฺจ น เสวิตพฺพทา

หญิงที่งามเกิน ๑ หญิงที่คนหมู่ไม่รักใคร่ ๑ หญิงเหมือนมือขวา ๑ (หมายถึง
ความที่ไม่มีความสะดวกสบาย อย่างมือขวาที่ ๑ มักทำอะไร ๆ ได้ต่าง ๆ) หญิงที่เป็น
ภรรยาคนอื่น ๑ หญิงที่เห็นแก่ทรัพย์ ๑ ทั้ง ๕ พวกนี้ไม่ควรคบ

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า หยาบช้ำ หมายความว่า ร้ายกาจ คำว่า หยาบช้ำนี้
ท่านกล่าวหมายเอาหญิงที่มีความกำหนัดรักใคร่ แม้ในโจรที่ถูกนำไปฆ่า ดุจในเรื่องกณเวร
ชาดกฉะนั้น คำว่า ใจเบา อธิบายว่า เพียงครู่เดียวเท่านั้นก็มีใจเปลี่ยนไปเปลี่ยนมา
เรื่องหญิงใจเบานี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยจุลลธนูคหชาดก ส่วนความเป็นผู้ไม่รู้จักคุณค่า
ของพวกหญิงเหล่านี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยตักกการิชชาดกในเอกนิบาต คำว่า ไม่ถูกผีสิง

อธิบายว่า บุรุษที่ไม่ถูกเทวดาเข้าสิงหรือไม่ถูกยักษ์เข้าสิง หรือไม่ถูกภูตผีเข้าสิง ไม่ควร
 หึงผู้มีวาตะว่าตนเป็นผู้มีศีลพรตเลย ส่วนบุรุษที่ถูกภูตเข้าสิงจึงควรเชื่อ

คำว่า สิ่งที่ทำแล้ว หมายถึงเอาอุปการะที่คนอื่นทำแล้วแก้ตน คำว่า สิ่งที่ต้องทำ
 หมายถึงเอากิจที่ตนควรกระทำ คำว่าไม่รู้จักมารดา อธิบายว่าหึงเหล่านี้ละทิ้งญาติแม่
 ทั้งหมด ชื่อว่า ย่อมไม่รู้จักแม่มารดาเป็นต้น เพราะคอยติดตามบุรุษที่ตนมีจิตรักใคร่
 ผู้เดียวเท่านั้น ดุจมารดาของมหาบัณฑิตกุกุณุมพี คำว่า เป็นคนเลว คือ ไม่มียางอาย
 คำว่าของตน หมายถึงเอาใจของตัวเอง

คำว่า เมื่อมีอันตราย หมายถึงเอา อันตรายทุกอย่าง คำว่า กิจ หมายถึงเอากิจที่ควร
 กระทำนั้น ๆ

คำว่า ลุ่ม ๆ ดอน ๆ คือ ขึ้น ๆ ลง ๆ เหมือนอย่างว่า เงามไม้ในประเทศที่มี
 พื้นที่ไม่เสมอกัน ย่อมลงไปสู่ที่ลุ่มบ้าง ขึ้นไปสู่ดอนบ้างฉนั้นใด แม้ใจของหึงเหล่านี้
 ก็เหมือนกัน ย่อมไม่เลือกกว่าใคร ๆ ทั้งสูงสุดและอาธรรม คำว่า ไหวไปไหวมา คือไม่
 ตั้งอยู่ในที่เดียว คำว่า ล้อรถ อธิบายว่า ใจของหึงย่อมหมุนไป เหมือนกงล้อที่หมุนไป
 ตามเกวียนฉะนั้น

คำว่า ที่ควรจะทำเอาได้ หมายถึงเอา ทรัพย์อันเป็นวัตถุที่ตนควรจะทำเอาได้
 คำว่า ทรัพย์หมายถึงเอาทรัพย์ทุกชนิด คำว่า ชักพาไป คือ นำพาไปสู่อำนาจของตน คำว่า
 ด้วยสาหร่าย หมายถึงเอาสาหร่ายที่เกิดในน้ำ ได้ยินว่า เมื่อชาวกัมโพชทั้งหลายปรารถนา
 จะจับม้าจากป่า จึงกันคอกลงในที่แห่งหนึ่ง ตกแต่งประตูแล้วเอาน้ำผึ้งทาสาหร่ายที่ลอย
 อยู่บนน้ำ ที่พวกม้าป่าเคยกินแล้วทอดหญ้าบนผึ้งให้ต่อเนื่อง กับสาหร่ายต่อ ๆ ไปจนถึง
 ประตูคอก ทาน้ำผึ้งตลอดมา พวกม้าป่าลงไปดื่มน้ำแล้วเที่ยวกินหญ้าทาน้ำผึ้งด้วยติด
 ใจในรส ก็ย่อมเข้าไปสู่ที่นั้นโดยลำดับ พวกชาวกัมโพชเหล่านี้ล่อม้า ด้วยสาหร่ายนำ
 ไปสู่อำนาจได้ฉนั้นใด แม้หึงเหล่านี้เห็นทรัพย์แล้วย่อมชักนำบุรุษไปสู่อำนาจด้วยถ้อยคำ
 อันละเอียดอ่อนหวาน เพราะต้องการจะเอาทรัพย์นั้นด้วยประการฉะนี้

คำว่า แพบ หมายถึงเอา สิ่งที่ผูกมัดกันเข้าอย่างใดอย่างหนึ่งที่ยึดถือเอาเมื่อต้องการ
 จะข้ามฟาก

หมตอายุ 01/09/2566

คำว่า อุปมา เหมือนเครื่องผูกมัด อธิบายว่า เช่นกับเครื่องผูกมัด เพราะผูกใจ
 ของบุรุษทั้งหลายไว้ คำว่า มีมายากล้าแข็ง คือ มีมายาแหลม มีมายาเร็ว คำว่า

เหมือนแม่น้ำ อธิบายว่า หญิงทั้งหลายมีมายาเร็วพลัน เหมือนแม่น้ำซึ่งมีน้ำตกลงมาจากภูเขา ย่อมมีกระแสน้ำเชี่ยวฉะนั้น

คำว่า เหมือนร้านตลาด อธิบายว่า ร้านตลาดที่เขาวางของขาย ย่อมมีอุปการะแก่ทรัพย์ที่มีมูลค่าเหล่านั้นฉันใด แม้พวกหญิงเหล่านั้นก็เหมือนกัน คำว่า ผู้ใด อธิบายว่า บุรุษผู้ใดสำคัญว่าหญิงเหล่านั้นเป็นของตน คำว่า ดัก อธิบายว่า บุรุษนั้นพึงดักลมด้วยตาข่าย

คำว่า ฝั่งฝายของเขาไม่มีเลย อธิบายว่า สถานที่แม่น้ำเป็นต้น เหล่านี้ ย่อมไม่มีความยึดคั่นว่า จะพึงไปได้ในที่นี้ในเวลาหนึ่งในเวลาโน้นเท่านั้น บุคคลพึงเข้าไปได้ในขณะที่ตนปรารถนาแล้ว ๆ ทั้งกลางคืนทั้งกลางวัน ไม่มีกำหนดว่า คนชื่อโน้นเท่านั้นจึงจะเข้าไปได้ ผู้มีความประสงค์จะเข้าไป ก็ย่อมเข้าไปได้ทุกคนฉันใด แม้ความยึดคั่นของพวกหญิงเหล่านี้ก็ย่อมไม่มีฉนั้นเหมือนกัน

คำว่า เสมอด้วยไฟกินเปรียง อธิบายว่า ไฟย่อมไม่อ้อมด้วยเชื้อฉันใด แม้หญิงเหล่านี้ก็ย่อมไม่อ้อมด้วยความยินดีในกิเลสฉนั้นเหมือนกัน คำว่า อุปมาเหมือนงูเห่า อธิบายว่า หญิงทั้งหลายเช่นกับหัวงูเห่า ด้วยเหตุ ๕ ประการเหล่านี้คือ เป็นผู้มักโกรธ ๑ มีพิษร้าย ๑ ผูกโกรธไว้ ๑ มีลิ้นชั้ว ๑ มักประทุษร้ายมิตร ๑ บรรดาเหตุทั้ง ๕ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ามีพิษร้ายเพราะมีกำหนดมาก มีลิ้นชั้ว เพราะกล่าวคำส่อเสียดประทุษร้ายมิตร เพราะมักประพฤตินอกใจสามี คำว่า เหมือนโคที่เลือกกินหญ้าในภายนอก อธิบายว่า โคทั้งหลายละทิ้งที่ซึ่งตนเคยหากินแล้ว เลือกกินหญ้าที่ร่อย ๆ ที่ตนชอบใจในภายนอกฉันใด แม้หญิงเหล่านี้ก็เหมือนกัน ละทิ้งบุรุษที่หมดทรัพย์ แล้วคบกับชายที่มีทรัพย์คนอื่นต่อไป

คำว่า ได้มูรธาภิเษก หมายถึงเอาพระเจ้าแผ่นดิน คำว่า หญิง หมายถึงเอาหญิงทั้งหมด คำว่า นี้ หมายถึงเอาชนทั้ง ๕ จำพวกเหล่านี้ คำว่า ด้วยความระวังเป็นนิตย์ อธิบายว่า นรชนพึงเป็นผู้มีความระวังอยู่เป็นนิตย์ มีสติตั้งอยู่อย่างมั่นคง คือ เป็นผู้ไม่ประมาท คำว่า รู้ได้ยาก คือ รู้ได้แสนลำบาก คำว่า สภาพที่แน่นอน หมายถึงเอาอภัยอาศัย อธิบายว่า จริงอยู่ ไฟถึงจะบำเรออยู่นาน (ถ้าเปลว) ก็ไหม้เอา ช้างสารที่คุ้นเคยกันมานาน ก็ยังฆ่าคนเลี้ยงได้ งูเห่าแม้เลี้ยงไว้จนเชื่อง (ถ้าประมาท) ก็ยังฆ่าคนเลี้ยงเสีย พระราชาแม้จะทรงโปรดปราน (ถ้าพลั้ง) ก็ถึงชีวิต หญิงทั้งหลายก็เหมือนกัน

ถึงจะคลุกคลีกันมานานเพียงไร (ถ้าเกิดร้ายราน) ก็อาจทำให้ถึงตายได้

คำว่า หญิงที่งามเกิน อธิบายว่า หญิงที่สวยงามเกินไป ชายไม่ควรคบ คำว่า หญิงที่คนหนุ่มมารักใคร่ หมายถึงหญิงอันเป็นที่รักใคร่ เป็นที่ชอใจของชายเป็นอันมาก ประหนึ่งหญิงงามเมืองที่คนพอใจตั้งครึ่งแคว้น ชายไม่ควรคบ คำว่า หญิงที่เหมือนมือขวา หมายถึงหญิงที่สันทัดในการพอรำและการขับ จริ่งอยู่หญิงเช่นนั้น ย่อมมีคนปรารถนามาก มีเพื่อนมาก เพราะฉะนั้นจึงไม่ควรคบ คำว่า หญิงที่เห็นแก่ทรัพย์ อธิบายว่า หญิงใดคบชายเพราะเห็นแก่ทรัพย์อย่างเดียว หญิงนั้นแม้ไม่มีใครทวงแทน ชายก็ไม่ควรคบด้วยว่าหญิงชนิดนั้นเมื่อไม่ได้ทรัพย์ย่อมเกรี้ยวกราด

เมื่อพญานกกุณาละกล่าวอย่างนี้แล้ว มหาชนได้ฟังคาถาอันไพเราะของพระมหาสัตว์ก็ให้สาธุการว่า น่าชมเชย ท่านกล่าวดีจริง ๆ แม้พญานกกุณาละนั้นได้กล่าวโทษของหญิงทั้งหลาย ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ แล้วก็นิ่งอยู่

พญาแร้งชื่ออาหนนที่ฟังคำนั้นแล้ว จึงกล่าวว่า ดูกรพญากุณาละผู้เป็นสหาย แม้ข้าพเจ้าก็จักขอกกล่าวโทษของหญิงตามกำลังความรู้ของข้าพเจ้าบ้าง ว่าแล้วก็ปรารภกถาแสดงโทษต่อไป

พระศาสดาเมื่อจะทรงแสดงเรื่องราวที่พญาแร้ง ปรารภกถาแสดงโทษของหญิงนั้น จึงตรัสว่า ได้ยินว่า ในครั้งนั้น พญาแร้งชื่ออาหนนที่รู้แจ้ง ซึ่งคาถาเบื้องต้นท่ามกลางและเบื้องปลาย ของพญานกกุณาละแล้ว จึงได้ภาสิตคาถาเหล่านี้ในเวลานั้นว่า

ปฺณณฺปิ เจมฺ ปจฺวี ธเนน

ทชฺชิตฺถิยา ปุริโส สมฺมตายน

ลทฺธา ชณฺ อติมณฺเญยฺย ตฺปิ

ตาสํ วสํ อสตีนิ น คจฺเจ

ความว่า ถ้าบุรุษจะพึงยกแผ่นดินอันเต็มด้วยทรัพย์นี้ให้แก่หญิงที่ตนนับถือไซ้ หญิงนั้นได้ช่องก็จะต้องดูหมิ่นบุรุษผู้นั้น เราจึงไม่ยอมอยู่ในอำนาจของพวกหญิงที่ไม่มีสติ

อฺภูจายกณฺเณว อสิินวฺตุตี

โกมารภตฺตาริ ปิยํ มนาปํ

อาวาสฺ กิจฺเจสฺสุ จ นํ ชนฺนติ

ตสฺมาหํ อิตฺถินิ น วิสฺสามิ

เมื่อมีอันตรายและกิจเกิดขึ้น หญิงยอมทิ้งตัวห่มผู้ห่มขยันไม่ประพฤติทะเลาะ
แหละ เป็นที่รักเป็นที่อ้อมเอิบใจไปได้ เพราะเหตุนั้น เราจึงไม่วิสาสะกับหญิงทั้งหลาย

น วิสุสเส อิจฺฉติ มนฺติ โปโส

น วิสุสเส โรทติ เม สกาเส

เสวนฺติ เหตา ปิยมปฺปิยญจ

นาวา ยถา โอรุณฺลํ ปรญจ

บุรุษอย่าพึงวิสาสะว่าหญิงคนนี้อายกได้เรา อย่าพึงวิสาสะว่าหญิงคนนี้ร้องให้
กระซิกเรา เพราะว่าหญิงเหล่านี้ยอมคบบุรุษทั้งน่านรักและไม่น่านรัก เหมือนเรืออันจอด
ทั้งฝั่งโน้นและฝั่งนี้

น วิสุสเส สาขปุราณสนฺถติ

น วิสุสเส มิตฺตปุราณโจริ

น วิสุสเส ราชา สมา มมนฺติ

น วิสุสเส อิตฺถิ ทสนฺน มาตริ

อย่าวิสาสะกับใบไม้ลาดที่เก่า อย่าวิสาสะกับเพื่อนเก่าที่เป็นโจรอย่าวิสาสะ
กับพระราชาว่าเป็นเพื่อนของเรา อย่าวิสาสะกับหญิงที่มีลูกถึงสิบคนแล้ว

น วิสุสเส รามกราสฺ นาริสฺ

อจฺจนฺตสีลาสุ อสญฺญตาสุ

อจฺจนฺตเปมานุคตสฺส ภริยา

น วิสุสเส ติตฺถสมา หิ นาริโย

อย่าวิสาสะในหญิงซึ่งทำความยินดีให้ เป็นผู้ล่วงศีลและไม่สำรวม ถึงภรรยาที่
มีความรักอันฝังแน่นแล้วก็อย่าวิสาสะ เพราะว่าหญิงทั้งหลายเสมอเหมือนกับท่าน้ำ

หเนยฺยํปี ฉินฺนุเทยฺยํปี อาทาเสยฺยํปี

กณฺธิปี เจตฺวาน รุธิวํ ปีเวยฺยํ

มา ทินกามาสุ อสญฺญตาสุ

ภาวญฺกเร คงคติตฺถุปมาสุ

หมตอาษ 01/08/2566

หญิงทั้งหลายพึงฆ่าชายก็ได้ พึงตัดก็ได้ พึงล้างผลาญก็ได้ พึงตัดคอตี้มเลือด
กินก็ได้ อย่าทำความรักใคร่ในหญิงซึ่งมีความรักใคร่อันเลวทราม ไม่สำรวม และเสมอด้วย

ทำน้ำเลย

มฺสา ตาสํ ยถา สจฺจํ

สจฺจํ ตาสํ ยถา มฺสา

คาโว พหิ ทิณฺสุเสว

โอมสนฺติ วรํ วรํ

คำเท็จของหญิงคล้ายคำจริง คำจริงก็คล้ายคำเท็จ หญิงทั้งหลายย่อมเลือกจับแต่ที่อร่อย ๆ เหมือนโคเลือกกินหญ้าในภายนอก

คเตเนตา ปโลเภนฺติ

เปกฺขิตฺเตน หลิตฺเตน จ

อโถปี ทฺพนฺนิวตฺเตน

มณฺชุนา ภณฺนิเตน จ

หญิงทั้งหลายย่อมโลมชายด้วยกิริยาเดิน ด้วยจ้องดู ด้วยยิ้มแย้ม ด้วยนุ่งผ้าไมโคร่มัดชิด ด้วยพูดเพราะ

โจริโย กจฺจिณา หเตตา

พาพา จ ลปนสกุขรา

น ตา กิณฺจิจิ น ชานนฺติ

ยํ มนฺสุเสสุ ภณฺนิเตน จ

หญิงทั้งหลายย่อมเป็นโจร หัวใจแข็ง ดุร้าย บ่น เป็นน้ำตากรวด หญิงทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่าจะอะไรเป็นเครื่องล่อลวงในมนุษย์

อสา โสภิตฺตฺติโย นาม

เวลา ตาสํ น วิชฺชติ

สารตฺตา จ ปกพฺภา จ

สิขี สพฺพมโส ยถา

ชื่อว่าหญิงในโลกแล้วเป็นผู้ลามก ผังฝาของเขาไม่มีเลย เป็นผู้ข้อมด้วยกิเลสและคะนอง เหมือนเปลวไฟไหม้ไม่เลือก

นตฺถิตฺถินํ ปิโย นาม

อปฺปิโยปิ น วิชฺชติ

เสวนฺติ' หเตตา ปิยมปฺปิยญจ

นาวา ยถา โอรฺกฺกุลํ ปรญจ

บุรุษซึ่งเป็นที่รักของหญิงไม่มี ไม่เป็นที่รักก็ไม่มี เพราะหญิงย่อมคบทั้งบุรุษอันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รัก เหมือนเรือจอดทั้งฝั่งนี้และฝั่งโน้น

นตฺถิตฺถินํ ปิโย นาม

อปฺปิโยปิ น วิชฺชติ

ชนตฺถาย ปฺลิเวเจนฺติ

ลตาว ทฺพนฺนิสฺสุติตา

บุรุษซึ่งเป็นที่รักของหญิงไม่มี ไม่เป็นที่รักก็ไม่มี หญิงทั้งหลาย ย่อมคลุกคลีเพราะต้องการทรัพย์ เหมือนเถาวัลย์พันไม้

หตฺถิพนฺธํ อสฺสพนฺธํ

โคปุริสญจ จณฺฑทาลํ

ฉวทาหัง ปุ่ผลนทุทกั

สชนั อนุปตนุติ นาริโย

ถ้าบุรุษมีทรัพย์แล้วจะเป็นคนเลี้ยงช้างเลี้ยงม้าเลี้ยงโค จัณทาล สัปหเร่อ เท
หยากรเยื่ออีกข้าง หญิงทั้งหลายย่อมโอดตาม

กุลปุตตปิ ชนหุติ

อกิณุจันิ ฉวกสมั

สทิสั อนุปตนุติ

ชนเหตุ จ นาริโย

ถ้าชายเป็นลูกตระกูลแต่ไม่มีอะไร หญิงก็ทิ้งเสียเหมือนทรากศพ โอดตามชาย
เช่นว่าเพราะเหตุอยากได้ทรัพย์

มีอรรธาธิบายว่า คำว่า เบื้องต้น ท่ามกลาง และเบื้องปลาย คือ พญาเร้งรู้แจ้ง
ซึ่งเบื้องต้นท่ามกลางและเบื้องปลายแห่งคาถา คำว่า ได้ช่อง คือ ได้โอกาส คำว่า อยาก
ได้เรา อธิบายว่าบุรุษไม่พึงวิสสาสะกับหญิงทั้งหลายด้วยคิดว่า หญิงนี้อยากได้เรา
คำว่า ไบไม้ลาดที่เก่า อธิบายว่า บุรุษไม่พึงวิสสาสะกับไบไม้ซึ่งเก่าที่ลาดไว้แล้ว เมื่อวาน
นี้หรือในวันก่อน ๆ เมื่อยังมีได้ลองตบ ๆ ดูก่อนหรือ ยังมีได้พิจารณาแล้วไม่พึงใช้สอย
ด้วยว่าสัตว์เลื้อยคลานพึงเข้าไปอาศัยอยู่ หรือว่าศัตรูพึงชุกคาสตราไว้ในเครื่องลาดนั้น
คำว่า เพื่อนเก่าที่เป็นโจร อธิบายว่า โจรซึ่งชุกอยู่ในที่ที่คอยประทุษร้ายคนเดินทาง
บุคคลไม่ควรวิสสาสะว่าเป็นมิตรเก่าของเรา เพราะธรรมดาว่าโจรทั้งหลายย่อมฆ่าคนที่
รู้จักตัวเสียทีเดียว คำว่า เป็นเพื่อนของเรา อธิบายว่า ด้วยว่าพระราชานั้นมักกริ้วรวดเร็ว
เพราะฉะนั้นบุคคลจึงไม่ควรวิสสาสะกับพระราชว่าเป็นเพื่อนของเรา คำว่า มีลูก
สิบคน อธิบายว่า บุรุษไม่พึงวิสสาสะด้วยคิดว่า หญิงนี้แก่แล้ว บัดนี้คงจะไม่ประพฤตินอกใจ
จักรักษาตนดังนี้ คำว่า ทำความยินดี อธิบายว่า กระทำความยินดีแก่พวก
ชนพาล คำว่า เป็นผู้ล่วงศีล คือ เป็นผู้ก้าวล่วงเสียแล้ว คำว่า มีความรักอันฝังแน่น
อธิบายว่า ถึงแม้ว่าหญิงจะมีความรักอันฝังแน่น แม้เช่นนั้นบุคคลก็ไม่พึงวิสสาสะกับ
หญิงนั้น ถ้ามว่า เพราะเหตุไร แก้วว่า เพราะหญิงทั้งหลายเสมอด้วยแม่น้ำ อธิบายว่า
ธรรมดาหญิงย่อมเป็นของทั่วไป แต่ชายทั้งหมดเปรียบเหมือนท่าน้ำ

คำว่า พึงฆ่า อธิบายว่า หญิงทั้งหลายที่โกรธสามีหรือมีความรักใคร่ชายอื่น พึง
กระทำการฆ่าเป็นต้นนี้ทั้งหมด คำว่า มีความรักใคร่อันเลวทราม คือมีอธยาศัยอันเลว
คำว่า ความรักใคร่ อธิบายว่า อย่าได้ทำความเสียหายในพวกหญิงเห็นปานนี้ คำว่า เสมอ
ด้วยท่าน้ำ คือเชนกับท่าน้ำด้วยอรรถว่าทั่วไปแก่ชนทั้งหมด คำว่า เท็จ คือ คำมุสาวาท

ของหญิงเหล่านั้น เช่นกับคำจริงทีเดียว คำว่าด้วยกิริยาเดิมเป็นต้น อธิบายว่า บัณฑิต
 พึงแสดงอุมาทนต์ชาตก ด้วยการจ้องดูและการเล่าโลม พึงแสดงเรื่องนพินิกาชาตก
 ด้วยการนุ่งผ้าไม่มิดชิด พึงแสดงเรื่องของพระนันทเถรีมีคำเป็นต้นว่า ข้าแต่บุตรแห่งเจ้า
 ขอท่านพึงรับมาไว ๆ เกิดดังนี้ ด้วยการพูดเพราะ คำว่าเป็นโจร คือ หญิงทั้งหลายเป็น
 โจรด้วยทำทรัพย์ที่สามีมามาได้ให้พินาศ คำว่าหัวใจแข็งคือมีดวงใจอันแข็งกระด้าง คำ
 ว่าดุร้าย คือ มีใจคิดประทุษร้าย อธิบายว่า มักโกรธด้วยเหตุเพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ เท่า
 นั้น คำว่า บ่นเป็นน้ำตาลกรวด คือ เป็นประดุงน้ำตาลกรวดด้วยการบ่นแต่ถ้อยคำเลว
 ทราม คำว่า ย่อมด้วยกิเลส อธิบายว่าเป็นผู้มีความกำหนัดในกาลทุกเมื่อ คำว่า คะนอง
 คือ เป็นผู้คะนองด้วยความคะนองกายเป็นต้น คำว่า เหมือนเปลวไฟ อธิบายว่า เปลวไฟ
 ย่อมกินเชื้อทั้งหมดไม่เลือกฉันทใด แม้หญิงเหล่านั้นก็เหมือนกัน ย่อมกินทุกอย่างไม่
 เลือกฉันทนั้น คำว่าย่อมคลุกคลี อธิบายว่ากระเสือกกระสน เคล้าคลึง พัวพัน คำว่าเหมือน
 เถาวัลย์ อธิบายว่า เถาวัลย์ย่อมพันต้นไม้อันใด แม้หญิงเหล่านั้นถึงจะเกาะชาย ชื่อว่า
 ย่อมเกาะทรัพย์ คำว่าเป็นคนเลี้ยงช้าง อธิบายว่า บรรดาคนเลี้ยงช้างเป็นต้น คนเลี้ยง
 โค เรียกกันว่า โคบุรุษ คำว่า สัปหรือ หมายถึงเอาคนเผาศพ อธิบายว่า คนเฝ้าป่าช้า
 คำว่า เทหยากเยื่อ ได้แก่บุคคลที่ทำความสะอาดในสถานที่อันสกปรก (ส้วม) คำว่ามี
 ทรัพย์ อธิบายว่า บรรดาบุคคลเหล่านี้ทั้งหมด หญิงย่อมติดตามชายที่มีทรัพย์ คำว่า
 ไม่มีอะไร หมายถึงไม่มีทรัพย์ คำว่า เช่นว่า คือ เช่นกับคนจัญทาลที่กินเนื้อหมา
 หญิงทั้งหลายย่อมถึงคือย่อมคบบุรุษแม้ไม่มีคุณวิเศษด้วยทรัพย์นั้น เพราะฉะนั้นหญิง
 ทั้งหลาย จึงติดตามชาย เพราะเหตุแห่งทรัพย์

พญาแร้งชื่อว่า อานนท์ ดำรงอยู่ในความรู้ของตน กล่าวโทษแห่งหญิงทั้งหลาย
 อย่างนี้แล้วก็นั่งอยู่ พระนารทฤๅษีได้ฟังคำของพญาแร้ง อานนท์นั้นแล้ว ก็ดำรงอยู่ใน
 ญาณของตน กล่าวโทษแห่งหญิงเหล่านั้นบ้าง

พระศาสดาเมื่อจะทรงแสดงเรื่องพระนารทฤๅษีกล่าวโทษแห่งหญิง จึงตรัสว่า
 ได้ยินว่าครั้งนั้นพราหมณ์ฤๅษีชื่อว่านารทะรู้แจ้งชัดซึ่งเบื้องต้น ท่ามกลางและเบื้องปลาย
 แห่งคาถาของพญาแร้งชื่อว่าอานนท์แล้ว จึงกล่าวคาถาเหล่านี้ในเวลานั้นว่า

หมตอายุ 01/09/21

จตุตธาโรเม น ปุเรนติ
 สมุทโท พุราหุณเณ ราชา

เต เม สุณาท ภาสโต
 อิตถิ จาปี ทิชมปติ

ความว่า ดูกรพญานก ท่านทั้งหลายจงฟังข้าพเจ้ากล่าว สมุท ๑ พราหมณ์ ๑
พระราช ๑ หญิง ๑ ย่อมไม่เต็ม

สริตา สาคริ ยนฺติ

ยา กาจิ ปจวิสุสิตา

ตา สมุทฺทํ น ปุเรนฺติ

โอนตฺตา หิ น ปุรฺติ

ความว่า แม่น้ำใดที่อาศัยแผ่นดินไหลผ่านแล้วก็ไปสู่สมุท แม่น้ำเหล่านั้นก็ทำ
สมุทให้เต็มไม่ได้ เพราะฉะนั้นสมุทชื่อว่าไม่เต็ม เพราะยังพ่องอยู่

พฺราหฺมโณ จ อธิยานุ

เวทนฺกฺขานปญฺจมํ

ภิกฺขุโยปี สุตฺตมิจฺเจยฺย

โอนตฺตา หิ น ปุรฺติ

ความว่า ส่วนพราหมณ์เรียนเวทมีการบอกเป็นคำรบ ๕ ได้แล้ว ก็ยังปรารถนา
การเรียนยิ่งขึ้นไปอีก เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่าไม่เต็ม เพราะยังพ่องอยู่

ราชา จ ปจวี สพฺพํ

สสมุทฺทํ สปพฺพตํ

อชฺฌาวเส วิชินิตฺวา

อนนฺตํ รัตนจิตํ

ปารํ สมุทฺทํ ปตฺเตติ

โอนตฺตา หิ น ปุรฺติ

ความว่า ส่วนพระราชเล่า ทรงชนะแผ่นดินทั้งหมดอันประกอบด้วยรัตนะนับ
ไม่ถ้วน พร้อมทั้งสมุทบรรพตครอบครองอยู่แล้ว ยังปรารถนาสมุทฝั่งโน้นอีก เพราะ
ฉะนั้นชื่อว่าไม่เต็ม เพราะยังพ่องอยู่

เอกเมกาย อิตฺถิยา

อฏฺฐฏฺฐ ปติโน สียา

สุภ จ พววนฺตา จ

สพฺพกามรสาหฺวา

กาเรยฺย นวเม ฉนฺทํ

โอนตฺตา หิ น ปุรฺติ

ความว่า หญิงคนหนึ่ง ๆ มีผิว ๘ คน ๆ ล้วนแต่แก่แล้วก็มีกำลังสามารถ
นำมาซึ่งรสในการทั้งปวง หญิงยังกระทำความพอใจในบุรุษคนที่ ๘ อีก เพราะฉะนั้น
จึงชื่อว่าไม่เต็ม เพราะยังพ่องอยู่

สพฺพิตฺถิโย สีซีริว สพฺพภกฺขา

สพฺพิตฺถิโย นทีริว สพฺพวาหิณี

สพฺพิตฺถิโย กณฺฏกานํว สาขา

สพฺพิตฺถิโย ธนเหตุ วชนฺติ

ความว่า หญิงทั้งปวงกินทุกอย่างเหมือนไฟ หญิงทั้งปวงพาไปทุกอย่างเหมือน

แม่น้ำ หญิงทั้งปวงเป็นเหมือนกิ่งไม้มีหนาม หญิงทั้งปวงย่อมนไปเพราะเห็นแก่ทรัพย์

वादĩ ซาเลน นโร ปรามเส

โอสถุจยา สาคร์ เอกปาณินา

สเกน หตฺเถน หเนยฺย โฆลĩ

โย สพุพภาวĩ ปมฺทาสฺ โอสฺสเช

ความว่า ผู้ใดวางความรักทั้งปวงไว้ในหญิงทั้งหลาย ผู้นั้นเหมือนดักลมด้วยตาข่าย เหมือนตักน้ำใส่ทะเลด้วยมือข้างเดียว จะได้ยินแต่เสียงมือของตนเท่านั้น

โจรินĩ พหุพฺพุธิĩ

ยาสĩ สจจĩ สฺทลลภĩ

ถินĩปี ภาโว ทฺุชฺชาโน

มจฺจนฺสเสโวทกĩ คตĩ

ความว่า ความเป็นไปของพวกผู้หญิงโจร หญิงรู้มาก หญิงหาความจริงได้ยาก เป็นของที่ใคร ๆ ก็รู้ได้ยาก เหมือนกับช่องน้ำที่ปลาไป

อนลา มฺุทฺ สฺมฺภาสา

ทฺุปฺปุรา ตา นทีสฺมา

สฺีทฺนฺติ นĩ วิทิตฺวาน

อารกา ปรีวชฺชเย

ความว่า บุคคลรู้แล้วว่า หญิงทั้งหลายไม่มีพอ อ่อนโยน พุดเพราะ เต็มยากเสมอด้วยแม่น้ำ มีแต่ทำให้ลุ่มจม ก็พึงเว้นไปเสียให้ห่างไกล

อวฏฺฏญĩ มหามาया

พฺุรหฺมจฺริยวิปฺนา

สฺีทฺนฺติ นĩ วิทิตฺวาน

อารกา ปรีวชฺชเย

ความว่า บุคคลรู้แล้วว่า หญิงทั้งหลายเป็นเหมือนน้ำวน เป็นผู้มีมายามาก ทำพรหมจรรย์ให้กำเริบ มีแต่ทำให้ลุ่มจม ก็พึงเว้นเสียให้ห่างไกล

ยญฺเจตา อฺุปเสวนฺติ

จฺนฺทสา วา ธเนน วา

ชาตเวโท ว สฺณฺธานĩ

จิปฺปĩ อฺุนฺทฺนฺติ นĩ

ความว่า เมื่อหญิงเหล่านี้เข้าไปคบบุรุษใด ด้วยความพอใจของตน หรือเพราะอยากได้ทรัพย์ ไม่ซำก็เผาบุรุษนั้นเสีย เหมือนไฟป่าเผาที่เกิดของตนฉะนั้น

มีอรรถาธิบายว่า พระนารทฤาษีเรียกพญานกกุณาละ ผู้ประเสริฐกว่าพวกนกทิวทิมบดี คำว่า ไหลชาน เป็นต้น ท่านกล่าวไว้แล้ว เพื่อแสดงถึงภาชนะแห่งเหมืองที่ตั้งอยู่แล้ว คำว่า เพราะยังพร่องอยู่ คือ ยังพร่องอยู่ที่เดียว เพราะสมุทรมันเป็นที่ซังน้ำใหญ่ คำว่า เรียนเวท หมายถึงเอาทองพระเวทแล้ว คำว่า มีการบอกเป็นคำรบ ๕

หมายเอา พระเวททั้ง ๔ หมวด มีอิติहाสเป็นที ๕ คำว่า พร่อง อธิบายว่า ด้วยว่า พราหมณ์นั้นชื่อว่า ย่อมได้เต็มด้วยพระเวทที่คนพึงศึกษา เพราะตนมีอธยาศัยใหญ่ คำว่า ประกอบด้วยรัตนะ คือ ประกอบบริบูรณ์ด้วยรัตนะต่าง ๆ คำว่า พร่อง อธิบายว่า เพราะ พระราชาหรือนั้นย่อมไม่เต็ม เพราะตนมีความอยากมาก คำว่า มีหมายควมว่า มีผิว อีกอย่างหนึ่งบาลี เป็นลिया ดังนี้ก็มี คำว่า นำมาซึ่งรสในกามทั้งปวง คือ นำรสแห่งกาม มาทุกอย่าง คำว่า คนที่ ๙ นี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อจะแสดงภาวะที่ล่วงมาแล้วถึง ๘ คน แม้หญิงนั้นก็ย่อมกระทำความพอใจแม้ในชายคนที่ ๑๐ คนที่ ๒๐ หรือในคนที่ยิ่งไป กว่านั้น คำว่า พร่อง อธิบายว่า แม้หญิงนั้น ก็ย่อมไม่เต็มเพราะมีกามตัณหามาก คำว่า เหมือนกิ่งไม้มีหนาม คือ เช่นกับด้วยกิ่งไม้ที่มีหนามในหนทางอันแคบ จจริงอยู่ หนาม นั้นย่อมคล้องเกี่ยวมาได้ฉันทิใด แม้หญิงเหล่านี้ก็ย่อมคล้องเกี่ยวเอาชายมาด้วยรูปเป็นต้น ฉันทินั้น อหนึ่ง กิ่งไม้ดำที่อวัยวะมีมือเป็นต้น ย่อมให้เกิดทุกข์ฉันทิใด แม้หญิงเหล่านี้ก็ ฉันทินั้นเหมือนกัน แต่พอจะถูกตัวเท่านั้น ก็เกี่ยวเอาสัมผัสแห่งสรีระ ย่อมให้ถึงความ พิณาศอย่างใหญ่ คำว่า ไป คือ ไปตามติดตามชายอื่น คำว่า ดัก ได้แก่ จับ คำว่า ดัก น้ำ อธิบายว่า บุคคลลงสู่แม่น้ำเมื่อจะอาบแล้วดักน้ำในสมุทรทั้งสิ้น ด้วยมือข้างเดียว วิกเอา ๆ แล้วทิ้งไป คำว่า ของตน อธิบายว่า บุคคลเอามือข้างเดียวของตนประหาร มือนั้น ก็ย่อมทำให้เกิดเสียง คำว่า ความรักทั้งปวง อธิบายว่า บุรุษผู้ใด เมื่อหญิง บอกว่าท่านเป็นคนเดียวเป็นที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพึงพอใจ ดังนี้ เชื่อมันอยู่ว่า คำนี้เป็นความจริงอย่างนี้แล้ว พึงวางอธยาศัยของตนทั้งหมดไว้ในหญิงทั้งหลาย บุรุษผู้ นั้นชื่อว่ากระทำการดักลมเป็นต้นด้วยตาข่ายเป็นต้น คำว่า ไป หมายเอาการวายไป ของพวกปลา คำว่า ไม่มีพอ คือ เว้นขาดจากคำว่า เพียงพอด้วยคำของคฤหัสถ์ คำว่า เต็มได้ยาก อธิบายว่า แม่น้ำใหญ่เต็มได้ยากด้วยน้ำฉันทิใด แม้หญิงก็เต็มได้ยากด้วยความ ยินดีในกิเลสฉันทินั้นเหมือนกัน คำว่า น ในข้อความที่ว่า สิทนุติ น วิทิตวาน นี้สักว่า เป็นนิบาต อธิบายว่า บุคคลรู้แล้วว่า หญิงทั้งหลายย่อมทำให้ลุ่มจมลงไปใหนอบายทั้งสี่ ด้วยการแนะนำพูดจา คำว่า เหมือนน้ำวน อธิบายว่า น้ำวนก็ดี มายาก็ดี ย่อมทำ หัวใจของคนให้หลงไหลให้เป็นไปในอำนาจของตนได้ฉันทิใด แม้หญิงเหล่านี้ก็ฉันทินั้นเหมือนกัน คำว่า ให้กำเริบ อธิบายว่า ทำพรหมจรรย์ให้กำเริบ ด้วยอรรถว่า ให้พินาศ และ ด้วยอรรถว่า คือ เอา คำว่า ด้วยความพอใจ คือ ด้วยการอยู่ร่วมกันด้วยความรักใคร่

คำว่า หรือเพราะอยากได้ทรัพย์ คือหรือเพราะเหตุแห่งทรัพย์ คำว่าที่เกิดของตน อธิบายว่า ไฟไหม้ป่าไปยังประเทศใด ๆ ก็เผาประเทศนั้นซึ่งเป็นที่เกิดของตนนั้นใด แม้หญิงเหล่านี้ก็ฉนั้น คบกับบุรุษใด ๆ ด้วยอำนาจกิเลส ก็ตามเผาบุรุษนั้น ๆ คือ ไปถึงความพินาศใหญ่

เมื่อพระนารทฤาษี ประกาศโทษของหญิงทั้งหลายอย่างนี้แล้ว พระมหาสัตว์ก็ประกาศโทษของหญิงเหล่านั้นให้วิเศษขึ้นไปอีก

เมื่อสมเด็จพระศาสตราจารย์จะทรงแสดงการที่พญานกกุณาละประกาศโทษหญิงโดยวิเศษนั้น จึงตรัสว่า ได้ยินว่า ครั้งนั้นพญานกกุณาละรู้แจ้งแล้ว ซึ่งเบื้องต้นท่ามกลางและที่สุดคาถาของพระนารทพราหมณ์ จึงภาซิตคาถาทั้งหลายนี้ในเวลาอันว่า

สลลเป นิสิตชคฺคปาณินา

ปณฺทิตโต อปิ ปิสาจโทสินา

อุคฺคเตชฺ อูรคฺปิ อาสิเท

เอโก เอกาย ปมฺทาย นาลเป

ความว่า ผู้เป็นบัณฑิตพึงเจรจากับบุรุษผู้ถือดาบอันคมกล้า หนึ่ง พึงเจรจาด้วยปิสาจอันดุร้าย พึงเข้าไปนั่งใกล้ผู้มีเดชสูง แต่อย่าพึงเจรจากับหญิงตัวต่อตัว

โลกจิตตมถนา หิ นาริโย

นจฺจคิตฺตภณิตคหิตาวุธา

พารยนฺติ อณุปฏฺฐิตสตี

ทีเป รกฺขสีคณาว วาณิเช

เพราะว่าหญิงทั้งหลายเป็นผู้ยำยิจิตของโลก ถืออาวุธ คือ พื่อนรำชับขาน ย่อมเบียดเบียนบุรุษผู้ตั้งสติไว้ไม่ได้ เหมือนหมู่นางรากษสที่เกาะเบียดเบียนพวกวาณิชน

นตฺถิ ตาสํ วินโย น ลํวโร

มชฺชมํสนิรตา อสญฺญตา

ตา คิลนฺติ ปุริสสฺส ปาภตํ

สาครเว มกรํ ติมิงฺคโล

วินัย หรือสังวรของหญิงเหล่านั้นไม่มี หญิงเหล่านั้นยินดีในน้ำเมาและเนื้อสัตว์ ไม่มีความสำรวม ย่อมสุขเอาทรัพย์ที่บุรุษหามาได้ด้วยยาก เหมือนปลาติมิงค์กลืนกิน

มังกรในท้องสมุทร

ปณจกามคุณساتโคจรา
อุทุธตา อนิยตา อสณฺณตา
โอสรรนฺติ ปมฺพทา ปมาทินิ
โลณฺโตยวตฺติยว อาปคา

หญิงทั้งหลายมีกามคุณห้าอันจัดสนิทเป็นทำเลหากิน หยิ่งจ่องหอง จิตไม่เที่ยงตรง ไม่สำรวม ย่อมชานไปหาชายผู้ประมาท เหมือนแม่น้ำทั้งหลาย อันไหลไปสู่สมุทร

ยิ นริ อฺเปนฺติ นาริโย
ฉนฺทสา วา รติยา วา ธเนน วา
ชาตเวทสทิสฺปิ ตาทิสฺ
ราคโทสวธิโย ทหนฺติ นิ

หญิงทั้งหลายผู้ได้นามว่าฆ่าชายด้วยราคะโทสะ เมื่อเข้าไปหาชายคนใดด้วยความพอใจ หรือด้วยความกำหนัด หรือ เพราะเหตุเห็นแก่ทรัพย์แล้ว ก็เผาเสียซึ่งบุรุษเหล่านั้น ดังเปลวไฟ

อทุธิ ฌตฺวา ปุริสํ มหทุธนํ
โอสรรนฺติ สธนํ สหตฺตนา
รตฺตจิตฺตํ อติเวจยนฺติ นิ
สาล มาลฺลวตาว กานเน

หญิงทั้งหลายรู้ว่าบุรุษมั่งคั่งมีทรัพย์มาก ก็ย่อมชานไปหา พร้อมทั้งทรัพย์และตนของตน พอย่อมจิตของบุรุษนั้นได้แล้วก็เกาะแน่น เหมือนเถาวัลย์ชายพันต้นรั้งในป่า

ตา อฺเปนฺติ วิวิเชน ฉนฺทสา
จิตฺตวิมฺพมุขิโย อลงฺกตา
โอสสนฺติ ปสสนฺติ นาริโย
สัวโรว สหสฺสสมายโกวิทา

หญิงทั้งหลายนั้นประดับร่างกายหน้าตาให้วิจิตร แล้วก็เข้าหาชาย ด้วยความพอใจมีประการต่าง ๆ ทำยิ้มน้อยยิ้มใหญ่ใช้มายาตั้งพัน ดังคนเล่นกลและอสุรินทรราหู

ชาตฺรฺปมณฺิมุตฺตภูสิตา

สกุกตา ปติกุลเสสุ นาริโย
 รกฺขิตา อติจฺรณฺติ สามิกํ
 ทานวํ หทยนฺตรนิสฺสิตา

หญิงทั้งหลายสอดสวมประดับกายด้วยทองและแก้วมณี มีคนทำสักการะและ
 รักษาอยู่ในตระกูลผ้า ก็ย่อมประพุดติลวงซึ่งสามี เหมือนหญิงที่อยู่ในทรวงอกประพุดติ
 ลวงทานพ

เตชวาปี หิ นโร วิจกฺขโณ
 สกุกโต พหุชนสฺส ปุชิตो
 นารินํ วสฺกโต น ภาสตี
 ราหุณา อุพฺหโตว จนฺทิมมา

แท้จริงคนผู้มีเดช มีปัญญาสอดส่อง มีมหาชนสักการบูชา ถ้าลู่อำนาจแก่หญิง
 แล้วก็ไม่รุ่งเรือง เหมือนพระจันทร์ที่ถูกราหูจับ

ยํ กเรยฺย กุปีโต ทิสฺโส ทิสํ
 ทุญฺจจิตฺโตว สมากตํ อรี
 เตน ภียโย พยสนํ นิคจฺจตี
 นารินํ วสฺกโต อเปกฺขวา

โจรต่างทิศมีจิตโกรธประทุษร้าย ย่อมทำแก่โจรต่างทิศอื่นซึ่งเป็นข้าศึกมาประจัน
 หน้าอย่างไร ผู้ที่ลู่อำนาจแก่นารีไม่มีอุเบกขา ย่อมถึงความพินาศยิ่งกว่านั้นอีก

เกสฺสนนฺนขนิฺนฺตชฺชิตา
 ปาทปาณิกทณฺฑตาทิตา
 หีนเมวูปคตา หิ นาริโย
 ตา รมนฺติ กุณเปว มกฺชิกา

นางนารีทั้งหลาย ถ้าชายทรามจุดกระชากลากผม หยิกข่วนด้วยเล็บทูปตีด้วย
 ดินมือและไม้ก็กลับวิ่งเข้าหา เหมือนหมู่มแมลงวันอันชอบศพ

ตา กุเลสฺ วิสิขนฺตเรสุ วา
 ราชธานีสุ นิคเมสุ วา ปน
 โอิทฺทิตํ นมฺจิปาสวาคุริ

จกขุมา ปรีวขุเขยย สุขตฤโก

บุรุษผู้มีปัญญาปรารถนาความสุขพึงเว้นเสียซึ่งหญิงเหล่านั้น อันเป็นเหมือนบ่วง
ปอและปานในตระกูล ในถนนหนึ่ง ในราชธานี ในนิคมทั้งหลาย

โอสสชิตวา กุสลํ ตโปคุณํ

อนริยจริตานิ โย อัจริ

เทวดาหิ นิรยํ นิมิสฺสติ

เฉทคามมณียํ วาณิโช

ผู้ใดสละเสียซึ่งคุณตบะอันเป็นกุศลแล้วมาประพฤติซึ่งจริตอันมิใช่ของพระอริยะ
ผู้นั้นจักเคลื่อนจากเทวดาไปคลุกเคล้าอยู่กับนรกเหมือนพ้อค้าซื้อหม้อน้ำอันแตก

โส อธิ ครหิตโต ปรดถ จ

ทุมฺมตี อุพฺหโต สกมฺมฺนา

คจฺจตี อนิยโต คลาคลํ

ทฺฐจฺจทฺรภรโถว อุปฺปเถ

บุรุษผู้ลู่อำนาจแห่งหญิงนั้น ย่อมมถุกติเตียนทั้งโลกนี้และโลกหน้า กรรมของตน
กระทบเข้าแล้วก็มีความคิดทึบ ย่อมจะไปพลั้ง ๆ พลาด ๆ โดยไม่แน่นอนเหมือนรถ
ที่ฟ้าซึ่งพาไปผิดทาง

โส อุเปติ นิรยํ ปตาปนํ

สตุตฺติสิมฺพลิวณฺจ อยสํ

อาวสิตฺวาน ติรจฺจฺวานโยนินิยํ

เปตราชวิสยํ น มฺฤจฺจติ

ผู้ลู่อำนาจแห่งหญิงย่อมไปสู่ นรกเป็นที่เผาสัตว์ให้รุ่มร้อน (ปตาปนรก) และนรก
อันมีป่าไม้จิวมีหนามแหลมเป็นหอกเหล็ก แล้วจะมาอยู่ในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน และไม่พ้น
จากวิสัยเปรตต่อสุรกาย

ทิพฺยา ชิทฺฐา รติโย จ นนฺทเน

จกฺกวตฺติจริตฺตฺยจ มาณฺเส

นาสยฺนฺติ ปมฺฐา ปมาทินิ

ทฺคฺคตฺติยฺจ ปฏฺิปาทยนฺติ น

หญิงทั้งหลายย่อมทำ ความเล่นหัว ความยินดี ความเพลิดเพลิน อันเป็นทิพย์ (ทิพย์สมบัติ) และจักรพรรดิสมบัติในมนุษย์ของชายผู้ประมาทให้พินาศไป และทำบุรุษผู้นั้นให้ตกไปยังทุกคติอีกด้วย

ทิพฺยา ชิทฺทา รติโย น ทูลฺลภา
จกฺวตฺตฺวจริตญฺจ มาณุเส
โสวณฺณพฺยมนฺนิลยา ว อจฺจรา
เย จรฺนติ ปมฺทาหนตฺติกา

บุรุษจำพวกใดไม่ต้องการด้วยหญิงแล้วประพฤติพรหมจรรย์ การเล่นหัวและความยินดีอันเป็นทิพย์ (ทิพย์สมบัติ) และจักรพรรดิสมบัติในมนุษย์ นางเทพอัปสรอันอยู่วิมานทอง ก็ได้ไม่ยาก

กามธาดุ สมตฺติกฺกมา คติ
รูปธาดุสมภโว น ทูลฺลโก
วิตฺราควิสฺยุปปตฺติ ยา
เย จรฺนติ ปมฺทาหนตฺติกา

บุรุษพวกใดไม่ต้องการหญิงแล้ว และประพฤติพรหมจรรย์ คติที่ก้าวล่วงเสียซึ่งกามธาดุ (หมายถึงความถึงพรหมโลก) ก็ดี รูปธาดุสมภพ (หมายความว่ารูปพรหม) ก็ดี คติที่เข้าถึงความปราศจากราคะ (หมายถึงความถึงสุทธาวาสภพของพระอนาคามี) ก็ดี เป็นของได้ไม่ยาก

สพฺพทฺกฺขสมตฺติกฺกมํ สิวํ
อจฺจนฺตํ อจฺริตํ อสงฺขตํ
นิพฺพุเตภิ สฺสิจฺภิ น ทูลฺลภํ
เย จรฺนติ ปมฺทาหนตฺติกา

บุรุษพวกใดไม่ต้องการหญิงแล้ว และประพฤติพรหมจรรย์ ภาวอันเกษมก้าวล่วงพ้นทุกข์ทั้งปวง ล่วงส่วน ไม่หวั่นไหว ไม่มีอะไรแต่ง (หมายถึงความถึงนิพพาน) อันผู้มีกิเลสดับแล้ว เป็นผู้สะอาด ได้ไม่ยาก

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า พึงเจรจา อธิบายว่า บัณฑิตพึงเจรจาแม้กับบุรุษผู้ยี่น คือดาบสกล่าววว่า ถ้าท่านเจรจากับเรา เราจักตัดศีรษะของท่านเสียดังนี้ อนึ่งบัณฑิต

พึงเจรจากับปีศาจที่กำลังโกรธจัดยืนกล่าวอยู่ว่า เราจักกินท่านเสียในขณะที่ท่านพูดทีเดียว จักทำให้ท่านถึงความพินาศแห่งชีวิต อนึ่งพึงเข้าไปนั่งใกล้ผู้มีเดชสูง ซึ่งกล่าวว่า เราจักกัดท่านผู้เข้ามาใกล้แล้วทำให้พินาศเถิด แต่เมื่ออยู่คนเดียวแล้ว อย่าได้เจรจากับหญิงในที่ลับสองต่อสองเป็นอันขาด

คำว่า เป็นผู้ย่ำยีจิตของโลก อธิบายว่า หญิงทั้งหลายเป็นผู้เหยียบย่ำยีจิตของสัตว์โลกคือบีบคั้นจิตของชาวโลก คำว่า เหมือนหมูนางรากษส อธิบายว่า หมูนางรากษสอาศัยอยู่ที่เกาะกลางมหาสมุทร นิमितเทศเป็นหญิงมนุษย์มาล่อลวงพวกพ่อค้าพาไปไว้ในอำนาจของตนแล้วเคี้ยวกินเสียฉันทใด แม้หญิงเหล่านั้นก็ฉันทนั้น กระทำสัตว์โลกไว้ในอำนาจของตนด้วยกามคุณทั้ง ๕ มีรูปเป็นต้นแล้วไปถึงความพินาศใหญ่

คำว่า วินัย หมายถึงเอา ความประพฤติ คำว่า สังวร หมายถึงเอา มรรยาท คำว่า หามาได้ อธิบายว่า หญิงทั้งหลายย่อมกลืนกินคือ ย่อมทำทรัพย์ที่สามีหามาได้ด้วยความเหน้อยยากให้พินาศ คำว่า ไม่เที่ยงตรง คือมีจิตไม่แน่นอน คำว่า ไหลไปสู่สมุทร คือไหลไปสู่หน้าเค็ม ได้แก่สมุทรนั่นเอง คำว่า แม่น้ำ หมายถึงเอาแม่น้ำทุกสาย อีกอย่างหนึ่งพระบาลีเป็น นทีโย เลยดั่งนี้ก็มิ อธิบายว่า แม่น้ำทั้งหลาย ย่อมไหลลงสู่สมุทรฉันทใด หญิงทั้งหลายย่อมชานไปหาชายผู้ประมาทด้วยความประมาทฉันทนั้นเหมือนกัน

คำว่า ความพอใจ หมายถึงเอาความรัก คำว่า ความกำหนัด หมายถึงเอาความยินดีในกามคุณทั้ง ๕ คำว่า เห็นแก่ทรัพย์ หมายถึงความว่า หรือเพราะเหตุแห่งทรัพย์ คำว่า ดึงเปลวไฟ อธิบายว่าประดุจไฟที่ลุกโพลงแล้ว เพราะความถึงพร้อมแห่งโทษ คำว่า ช่าชายด้วยราคะ โทสะ อธิบายว่า เป็นผู้ช่าด้วยกามราคะและโทสะ อีกอย่างหนึ่งบาลีเป็น รากโทสคติโย ดั่งนี้ก็มิ

คำว่า ย่อมชานไปหา อธิบายว่า เข้าไปผูกพันชานนั้นด้วยถ้อยคำอันไพเราะ คำว่า มีทรัพย์มาก หมายถึงเอามีเงินมีทองมาก บาลี เป็น สธนา ดั่งนี้ก็มิ อธิบายว่า แม้ให้ทรัพย์ของตนอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วก็ยังชานไปหา เพื่อต้องการผ้าและเครื่องประดับ คำว่า พร้อมทั้งตน อธิบายว่า ย่อมเป็นเหมือนเสียสละตัวของตัวด้วยตนเองแก่ชานนั้นผู้เดียว คำว่า เกาะแน่น อธิบายว่า พัวพันบีบคั้นอย่างเหลือเกินเพื่อต้องการเอาทรัพย์ คำว่า ด้วยความพอใจมีประการต่าง ๆ คือ ด้วยอาการหลายอย่าง คำว่า ประดับร่างกายหน้าตาให้วิจิตร คือ มีร่างกายอันงดงามและมีหน้าตางดงามด้วยสามารถเครื่อง

ประดับ คำว่า ยิ้มใหญ่ ได้แก่ หัวเราะด้วยเสียงดัง คำว่า ยิ้มน้อย คือ หัวเราะด้วยเสียงค่อย คำว่า ดังคนเล่นกลและอสุรินทรากู หมายถึงเอาบุรุษผู้กระทำการล่อลวงและทำวอสุรินทร์

คำว่า เหมือนหญิงที่อยู่ในทรวงอกประพุดิล่วงทานพ อธิบายว่า มีเรื่องกล่าวไว้ในกรณทชาดกว่า ทานพตนหนึ่งให้ภรรยาที่นั่งในฉะอบแล้วกลืนเข้าไปในท้อง วันหนึ่งไปคายนอบออกชมเขยกันแล้วลงอาบน้ำในสระ วิชาธรตนหนึ่งเหาะมาเห็นภรรยาทานพก็ลงไปทำชู้ด้วย พอทานพขึ้นจากน้ำ นางก็เอาวิชาธรมเสีย ทานพก็เอาภรรยาซึ่งอมชู้ใส่ฉะอบอมไปอีก ๆ พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า หญิงที่อยู่ในทรวงอกแม้ถูกกลืนเก็บไว้ในท้อง ยังทิ้งทานพเสีย ประพุดิล่วงกับวิชาธรตนอื่น ดังในเรื่องกรณทชาดกมีคำเป็นต้นว่า ดูกรท่านผู้เจริญ ท่านไปไหนกันมาตั้ง ๓ คนเล่าหนอดังนี้ หญิงทั้งหลายย่อมประพุดินอกใจอย่างนี้ จะป่วยกล่าวไปถึงหญิงเหล่านี้ ที่มีได้มีใครดูแลรักษา

คำว่า ไม่รู้เรื่อง อธิบายว่า ย่อมไม่รู้โรจน์ เหมือนพระเจ้าหาริต พระเจ้าโลมกัสสปแลพระเจ้ากุสราราชฉะนั้น

คำว่า ยิ่งกว่านั้น อธิบายว่า ย่อมถึงความพินาศ ยิ่งกว่าความพินาศที่ศัตรูกระทำไปนั้นอีก คำว่า ไม่มีอุเบกขา หมายถึงเอายังมีความอยาก

คำว่า จุดกระชากลากผม หยิกช้วนด้วยเล็บ อธิบายว่ามีผมอันถูกจุดกระชากมีตัวถูกช้วนด้วยเล็บถูกคุกคามแล้ว คำว่า ทูบตี อธิบายว่า และถูกทุบตีด้วยอวัยวะมีเท้าเป็นต้น ชายใดย่อมกระทำอาการแปลก ๆ เหล่านี้ ด้วยอำนาจกลีโทษ หญิงทั้งหลายย่อมเข้าไปหาชายผู้เลวทรามเช่นนั้นแล้วอภิมย์ด้วย ถามว่า นางย่อมประดับประคองชายที่มีอาการวิปริตเหล่านี้ ย่อมไม่เรี้นรมย์ชายที่มีความประพุดิเรียบร้อยเพราะเหตุไรตอบว่า เพราะหมู่แมลงวันย่อมชอบศพ คำว่า หมู่แมลงวันอันชอบศพ อธิบายว่า ถ้าชายชั่วทำเช่นนั้น หญิงย่อมอยู่ด้วยเหมือนแมลงวันชอบอยู่ในซากศพข้างเป็นต้นอันน่าเกลียดฉะนั้น

คำว่า เป็นเหมือนบ่วง อธิบายว่า ชั้นชื่อว่า หญิงทั้งหลายมิใช่พวกเหล่านี้โดยที่แท้ บุรุษผู้มีจักษุด้วยปัญญาจักษุ ผู้มีความต้องการด้วยความสุขอันเป็นทิพย์และความสุขอันเป็นของมนุษย์ สำคัญอยู่ว่า หญิงนั้นเป็นประดุจบ่วงแห่งเทพยดาผู้เป็นเจ้าของความรักกล่าวคือกิเลสสารในทีเหล่านี้ ฟังเว้นเสีย เหมือนเนื้อและนกเว้นบ่วงและตาข่าย

ที่พวกนายพรานดักไว้เพื่อจะจับฉะนั้น

คำว่า สละเสีย คือ ทิ้งเสียซึ่งคุณคือตบะ อันสามารถได้ซึ่งสมบัติใหญ่ในสวรรค์ และมนุษย์ คำว่า ผู้ใด อธิบายว่า บุรุษผู้ใดมาประพตซึ่งจริตกล่าวคือ ความยินดีในกามคุณ ในกามคุณทั้งหลายอันไม่ประเสริฐไม่บริสุทธิ์ คำว่า จักเคลื่อนจากเทวดาไป คลุกเคล้าอยู่กับนรก อธิบายว่า บุรุษผู้หนึ่งจักกลับจากเทวโลกแล้วมาถือกำเนิดนรก คำว่า เหมือนพ่อค้าซื้อหม้อน้ำอันแตก อธิบายว่า พ่อค้าโง่ให้สิ่งของมีราคาแพงแลกเอาหม้อน้ำที่แตกไปฉนั้นใด บุรุษนี้ก็เป็นเหมือนอย่างนั้นแล

คำว่า บุรุษนั้น หมายถึงเอาบุรุษผู้ตกอยู่ในอำนาจของหญิงทั้งหลาย คำว่า โดยไม่แน่นอน คือ ไม่แน่นอนก็จักใหม่อยู่ในอบายทั้งหลาย ตลอดกาลมีประมาณเพียงเท่านี้ คำว่า พลัง ๗ พลาด ๗ อธิบายว่า พลาดจากเทวโลกหรือมนุษย์โลกแล้วย่อมไปสู่อบายอย่างเดียว ถ้ามว่า เปรียบเหมือนอะไร แก้วที่เปรียบเหมือนรถที่พาชั่วพาไปผิดทางฉนั้น อธิบายว่า รถที่เทียมด้วยฟ้าโง่ ย่อมแหวะออกจากทาง ไปนอกทางฉนั้นใด บุรุษผู้ลู่อำนาจแห่งหญิงก็ฉนั้น

คำว่า มีป่าไม้จิวมีหนามแหลมเป็นหอกเหล็ก อธิบายว่า นรกนั้น มีป่าไม้จิวเป็นเหล็กประกอบด้วยหนามเหมือนหอก คำว่า วิสัยเปรตตอสุรกาย หมายถึงเอาวิสัยแห่งเปรตและวิสัยแห่งกาลกัญชุกอสุร

คำว่า ผู้ประมาทคือผู้เลินเล่อ จริงอยู่ชายเหล่านั้นเป็นผู้ประมาทแล้วในหญิงทั้งหลาย ย่อมไม่กระทำคุณงามความดีอันเป็นมูลรากแห่งสมบัติเหล่านั้น หญิงเหล่านั้นทั้งหมดเชื่อว่ายอมทำบุรุษผู้ประมาทแล้วเหล่านั้นให้พินาศไปด้วยประการฉะนี้ คำว่า ทำบุรุษผู้หนึ่งให้ตกไป อธิบายว่า หญิงเหล่านั้น ย่อมยังบุรุษเห็นปานนั้นให้กระทำอกุศลกรรมด้วยสามารถแห่งความประมาท เชื่อว่ายอมทำบุรุษนั้นให้ตกไปยังทุกคติ

คำว่า อยู่วิมานทอง คือ มีปกติอยู่ในวิมานอันสำเร็จด้วยทองคำ คำว่า ไม่ต้องการด้วยหญิง อธิบายว่า ชายเหล่าใดเป็นผู้ไม่มีความต้องการด้วยหญิงทั้งหลายแล้ว ย่อมประพติพรหมจรรย์

คำว่า ก้าวล่วงเสียซึ่งกามธาตุ หมายถึงเอาทางดำเนินเพราะก้าวล่วงกามธาตุ คำว่า รูปธาตุสมภพ หมายถึงเอา ความมีพร้อมแห่งรูปธาตุ กล่าวคือ ทางดำเนินที่ก้าวล่วงกามธาตุ ย่อมเป็นของหาได้ไม่ยากแก่ชนเหล่านั้นเลย คำว่า คติที่เข้าถึงความปราศจาก

ราชา อธิบายว่า การบังเกิดในเทวโลกชั้นสุทธาวาสในวิสัยแห่งบุคคลผู้ปราศจากราคะ
แม้ นั้น ก็เป็นของหาได้ไม่ยากแก่ชนเหล่านั้น

คำว่า ล่องส่วน อธิบายว่า ไม่เป็นล่องคือเป็นธรรมที่ไม่ถึงความพินาศ คำว่า
ไม่หวั่นไหว คือ ไม่กระทบกระเทือนด้วยกิเลสทั้งหลาย คำว่า ดับแล้ว คือ มีกิเลสอัน
ดับแล้ว คำว่า สะอาดคือพระนิพพานเห็นปานนี้ อันท่านผู้บริสุทธิ์สะอาดทั้งหลายจะพึง
ได้โดยไม่ยากเลย

พระมหาสัตว์ยังเทศนาให้จบลงจนถึงอมตมหานิพพานอย่างนี้แล้ว สัตว์ทั้งหลาย
เป็นต้นว่า กิณทรและพญานาคในป่าหิมพานต์ และเทวดาที่อยู่ในอากาศก็พากันให้สาธุการ
ว่า น่าอัศจรรย์จริง พญานกกุณาสะกล่าวอย่างลีลาของพระพุทธเจ้าดีมาก

พญาแร้งชื่อว่า อานนท์ พรหมณ์ฤๅษีชื่อนารทะ และพญาปुณณมุขดุเหว่าชาว
ก็พาบริวารของตน ๆ ไปสู่ที่อยู่เดิม แม้พระมหาสัตว์ก็กลับไปยังที่อยู่ของตนเช่นเดียวกัน
ฝ่ายพวกที่กล่าวมาแล้วนอกนี้ ย่อมไปมาหาสู่กันเสมอ และตั้งอยู่ในโอวาทของพระมหา
สัตว์ ก็มีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า

พระศาสดาครั้นทรงนำพระธรรมเทศนาขึ้นมาแล้ว เมื่อจะทรงประชุมชาดก จึง
ตรัสคาถาที่สุดว่า

กุณาโลหํ ปุเร อาสี

โทยายี ปสฺสโกกิโล

อานนุโท กิซุมราชาสิ

สารีปุตฺโต จ นารโท

ปริสา พุทฺธปริสา

เอวํ ชาเรถ ชาตกํ

ความว่า ในกาลก่อนเราเกิดเป็นนกกุณาสะ อุฬายีเกิดเป็นนกดุเหว่าชาว อานนท์
เกิดเป็นพญาแร้ง สารีบุตรเกิดเป็นนารทฤๅษี บริษัททั้งหลายมาเป็นพุทธบริษัท ท่าน
ทั้งหลายจงทรงชาดกไว้อย่างนี้

ฝ่ายพระภิกษุราชา कुमारทั้งหลาย เวลาไป ๆ ด้วยอานุภาพของสมเด็จพระศาสดา
แต่เวลามา ๆ ด้วยอานุภาพของตน คือ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงแสดงกัมมัฏฐานให้
ภิกษุเหล่านั้นในป่ามทวีน พระภิกษุเหล่านั้นได้บรรลุพระอรหัตตในวันนั้นเอง และได้
มีเทวดามาสมาคมใหญ่ ลำดับนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงมหาสมัยสูตร
เมื่อจบลง เทวดาทั้งหลายได้บรรลุมรรคผลมีพระโสดาเป็นต้น

จบกุณาสะชาดก

มหาสุตโสมชาดก

กสุมมา ตูว์ รสก อีทิสานีติ อิทํ สตุถา เขตวเน วิหรนุโต อังคุลิมาลตเถรึ
อารพภ กเถสิ

พระศาสดาเมื่อเสด็จประทับ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ทรงพระปรารภพระ
อังกุลิมาลเถระ ตรัสพระธรรมเทศานี้มีคำเริ่มต้นว่า ดูกรคนทำเครื่องต้น ทำไม้เจ้า
จึงทำกรรมอันร้ายกาจเช่นนี้

การบังเกิดและการบรรพชาของพระอังกุลิมาลเถระนั้น บัณฑิตพึงทราบโดย
พิสดาร ตามนัยที่ท่านพระอรธกถาจารย์ กล่าวไว้แล้วในอรธกถาอังกุลิมาลสูตร ใน
เรื่องนี้จะได้กล่าวความตั้งแต่พระอังกุลิมาลเถระนั้น ได้กระทำความสวัสดีแก่หญิงผู้มี
กรรมหลงด้วยทำความสัตย์แล้ว จำเดิมแต่นั้นมา ก็ได้อาหารสะดวกขึ้นเจริญวิเวกอยู่
ในกาลต่อมาก็ได้บรรลुพระอรหัตต เป็นพระอรหันต์มีชื่อเสียงปรากฏนับเข้าในภายในพระ
มหกเถระ ๘๐ องค์ ในกาลนั้น ภิกษุทั้งหลายสนทนากันในโรงธรรมว่า ดูกรท่านผู้มี
อายุทั้งหลาย น่าอัศจรรย์จริงหนอ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทรมานพระอังกุลิมาล
ผู้เป็นมหาโจร มีฝ่ามือชุ่มด้วยเลือด ร้ายกาจเห็นปานนั้น โดยไม่ต้องใช้ทัณฑะหรือศาสตรา
ทำให้หมดพยศได้ ทรงกระทำกิจที่ทำได้ยากอย่างน่าอัศจรรย์ ธรรมดาว่าพระพุทธเจ้า
ทั้งหลายย่อมเป็นผู้กระทำกิจที่ทำได้ยากอย่างน่าอัศจรรย์ พระศาสดาประทับอยู่ในพระ
คันธกุฎี ได้ทรงสดับถ้อยคำของภิกษุเหล่านั้นด้วยทิพยโสตก็ทรงทราบว่ เราไปวันนี้
จักมีอุปการะมาก พระธรรมเทศนาจักเป็นไปอย่างใหญ่หลวงดังนี้ จึงเสด็จออกจากพระ
คันธกุฎี เสด็จไปยังธรรมสภาด้วยพุทธลีลาอันหาที่เปรียบมิได้ ประทับนั่งบนอาสนะอัน
ประเสริฐที่พวกภิกษุจัดไว้ถวาย แล้วตรัสถามว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้พวกเธอ
สนทนากันด้วยเรื่องอะไร เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลให้ทรงทราบแล้ว จึงตรัสว่า ดูกร
ภิกษุทั้งหลาย เราผู้ได้บรรลुปรมาภิสมโพธิ ทรมานพระอังกุลิมาลได้ในบัดนั้น ไม่น่า
อัศจรรย์เลย เมื่อครั้งเรายังบำเพ็ญบุรพจริยาแมตั้งอยู่ในประเทศภูฏาน ก็ทรมานพระ
อังกุลิมาลนี้ได้ ตรัสดังนี้แล้วทรงดูษฎีภาพ เมื่อภิกษุเหล่านั้นกราบทูลอาราธนา จึงทรง
นำอดีตนิทานมาแสดงดังต่อไปนี้

อดีเต กุรุภูเจ อินุทปตฺตนครเ โกรโพูย นาม ราชา ฐมฺเมน รขุํ กาเรสิ

ในอดีตกาล พระราชาทรงพระนามว่า โกรัพยะ เสวยราชสมบัติโดยธรรมในพระนคร อินทปัตถรแคว้นกุรุ ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเสด็จอุบัติในพระครรภ์ของ พระอัครมเหสีแห่งพระเจ้าโกรัพยะนั้น ก็เพราะพระราชกุมารนั้นมีพระพักตร์ดั่งดวงจันทร์ และมีนิสัยชอบในการศึกษา ชนทั้งหลายจึงพากันเรียกเธอว่า สุตโสสม พระราชาทรงเห็น พระราชกุมารนั้นเจริญวัยแล้ว จึงพระราชทานนิกษะ (ทองคำอย่างดี) ราคาพันหนึ่ง ส่งไปยังเมืองตักกศิลาเพื่อให้เรียนศิลปศาสตร์ในสำนักอาจารย์ทศปาโมกข์ สุตโสสมรับ ทรัพย์อันเป็นส่วนของอาจารย์แล้วออกเดินทางไป แม้พรหมทัตตกุมารพระโอรสของ พระเจ้ากาลิกราชในพระนครพาราณสี พระบิดาก็รับสั่งอย่างเดียวกันแล้วส่งไป จึงเดิน ไปยังทางนั้น ลำดับนั้นสุตโสสมกุมารเดินทางไปถึงแล้ว จึงนั่งพักที่แผ่นกระดานในศาลา ไกลประตูเมือง แม้พระพรหมทัตตกุมารไปถึงแล้วก็นั่งบนแผ่นกระดานแผ่นเดียวกัน กับ สุตโสสมกุมารนั้น ลำดับนั้นสุตโสสมจึงกระทำปฏิสันถารแล้วถามพรหมทัตตกุมารนั้นว่า ดูกร สหายท่านเดินทางมาเหน็ดเหนื่อย ท่านมาจากไหน พรหมทัตตกุมารตอบว่า ข้าพเจ้า มาจากเมืองพาราณสี ท่านเป็นบุตรของใคร ข้าพเจ้าเป็นโอรสของพระเจ้ากาลิ ท่านชื่อ ไร ข้าพเจ้าชื่อพรหมทัตตกุมาร ท่านมาที่นี่ด้วยเหตุอะไร พรหมทัตตกุมารตอบว่า ข้าพเจ้า มาเพื่อเรียนศิลปศาสตร์ แล้วถามสุตโสสมกุมารโดยนัยนั้นเหมือนกันว่า แม้ตัวท่านก็เดิน ทางเหน็ดเหนื่อยมา ท่านมาจากไหน แม้สุตโสสมก็บอกแก่พรหมทัตตกุมารทุกประการ แม้สองราชกุมารนั้นจึงกล่าวแก่กันว่าเราทั้งสองเป็นกษัตริย์ จงไปศึกษาศิลปศาสตร์ใน สำนักอาจารย์คนเดียวกันเถิด กระทำมิตรภาพแก่กันและกันแล้ว จึงเข้าไปสู่พระนครไป ยังสกุลอาจารย์ ไหว้อาจารย์แล้วแจ้งชาติของตน แถลงความที่ตนทั้งสองมาเพื่อจะศึกษา ศิลปะ อาจารย์จึงรับว่าดีละ สองราชกุมารจึงให้ทรัพย์อันเป็นส่วนค่าเล่าเรียนกับอาจารย์ แล้วเริ่มเรียนศิลปะ เวลานั้นไม่ใช่แต่สองราชกุมารเท่านั้น แม้ราชบุตรอื่น ๆ ในชมพูทวีป ประมาณร้อยเอ็ดองค์ ก็เรียนศิลปะอยู่ในสำนักของอาจารย์นั้น สุตโสสมกุมารได้เป็น อันเตวาสิกผู้เจริญที่สุดกว่าราชบุตรเหล่านั้น เล่าเรียนศิลปศาสตร์อยู่อย่างขมักเขม้น ไม่นานเท่าไรนักก็ถึงความสำเร็จ สุตโสสมกุมารมิได้ไปยังสำนักของราชกุมารเหล่าอื่น ไป หาแต่พรหมทัตตกุมารผู้เดียว ด้วยคิดว่า กุมารนี้เป็นสหายของเรา เป็นปฤษฎาจารย์ (ครูที่ช่วยแนะนำในเวลาพักการเรียนหรือครูผู้สอนไม่อยู่) ของพรหมทัตตกุมาร สอนให้ สำเร็จการศึกษาได้โดยรวดเร็ว ศิลปะแม้ของราชกุมารนอกนี้ก็สำเร็จโดยลำดับกันมา พวก

ราชกุมารเหล่านั้นให้เครื่องค้ำับไหว้อาจารย์แล้วแวดล้อมสุตโสมออกเดินทางไป ลำดับนั้นสุตโสมจึงพักยืนอยู่ในระหว่างทางที่จะแยกกัน เมื่อจะส่งราชบุตรเหล่านั้นกลับจึงกล่าวว่า ท่านทั้งหลายแสดงศิลปะแก่พระราชมารดาบิดาของตนแล้ว จักตั้งอยู่ในราชสมบัติ ครั้นตั้งอยู่ในราชสมบัติแล้วพึงกระทำตามโอวาทของเรา ทำอย่างไรท่านอาจารย์ ท่านทั้งหลายจงรักษาอุโบสถทุกวันปักข์ อย่าได้กระทำการเบียดเบียน ราชบุตรเหล่านั้นก็รับคำเป็นอันดี แม้พระโพธิสัตว์ก็ทรงทราบล่วงหน้าอยู่แล้วว่า มหาภัยจักเกิดขึ้นในพระนครพาราณสีเพราะอาศัยพรหมทัตตกุมารดังนี้ เพราะปรากฏในองคฺวิทยา จึงได้ให้โอวาทแก่พวกราชกุมารเหล่านั้นแล้วส่งไป

ราชบุตรเหล่านั้นทุก ๆ พระองค์ ไปถึงชนบทของตน ๆ แล้วแสดงศิลปะแก่พระราชมารดาบิดาของตนแล้ว ตั้งอยู่ในราชสมบัติแล้วต่างส่งราชสาส์นพร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการ เพื่อให้ทราบความที่ตนตั้งอยู่ในราชสมบัติแล้ว และประพุดติอยู่ในโอวาทด้วย พระมหาสัตว์ได้ทรงทราบข่าวสาส์นนั้นแล้ว ทรงตอบพระราชสาส์นไปว่า ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ในบรรดาพระราชชาเหล่านั้น พระเจ้าพาราณสีวันมั่งเสียแล้วเสวยอาหารไม่ได้ แม้ในวันอุโบสถพวกห้องเครื่องต้นก็ต้องเก็บมังสะไว้ถวายท้าวเธอ อยู่มาวันหนึ่งเนื้อที่เก็บไว้เช่นนั้น พวกโกไลยสุนัข (สุนัขหลวง) ในพระราชวังกินเสียหมด เพราะความเลินเล่อของคนทำเครื่องต้น คนทำเครื่องต้นไม่เห็นมังสะจึงถือโอกาสแกะมือหนึ่งเที่ยวไป ก็ไม่อาจจะหามังสะได้ จึงดำริว่า ถ้าหากเราจักตั้งเครื่องเสวยไม่มีมังสะ เราก็คงไม่มีชีวิต จักทำอย่างไรเล่าหนอ ครั้นนึกอุบายได้ในเวลาค่ำจึงไปสู่ป่าช้าฝังศพ ตัดเอาเนื้อตรงขาของบุรุษที่ตายเมื่อครู่หนึ่งนั้น นำมาทำให้สุกดีแล้วหุงข้าวจัดแจงตั้งเครื่องเสวย พร้อมด้วยมังสะ พอพระราชาวางขึ้นมังสะลง ณ ปลายพระชีวหา ขึ้นมังสะนั้นก็แผ่ไปสู่เส้นประสาทที่รับรสทั้ง ๗ พัน ชาบชานไปทั่วพระสรีระ มีคำถามสอดเข้ามาว่า ที่เป็นดังนี้เพราะเหตุไร เฉลยว่า เพราะเคยเสวยมาก่อนแล้ว ได้ยินว่า ในอิตตภาพตอกันที่ล่วงไปแล้ว ท้าวเธอเกิดเป็นยักษ์ กินเนื้อมนุษย์เสียเป็นอันมาก เพราะฉะนั้น เนื้อมนุษย์จึงได้เป็นสิ่งที่โปรดปรานของพระองค์ ท้าวเธอทรงพระดำริว่า ถ้าเราจักนั่งเสียแล้วบริโภค คนทำเครื่องนี้ก็จักไม่บอกเนื้อชนิดนี้แก่เรา จึงแกลังถ่มให้ตกลงบนภาคพื้นพร้อมด้วยพระเชษะ เมื่อคนทำเครื่องต้นกราบทูลว่า ขอเดชะมังสะนี้หาโทษมิได้ เชิญพระองค์เสวยเถิด จึงทรงรับสั่งให้ราชเสวกออกไปเสียแล้ว ตรัสถาม

คนทำเครื่องต้นว่าเราเองก็ทราบว่าเป็นนี้หาโทษมิได้ แต่เนื้อนี้เรียกเนื้ออะไร ขอเดชะ เนื้อที่พระองค์เคยเสวยในวันก่อน ๆ ในวันอื่นเนื้อนี้ไม่มีรสอย่างนั้นมิใช่หรือ ขอเดชะ พึงทำได้ดีในวันนี้อย่างนี้เอง แม้เมื่อก่อนเจ้าก็ทำอย่างนี้มีใช่หรือ ลำดับนั้น ท้าวเธอทรงทราบว่าเป็นคนทำเครื่องต้นหนึ่งอยู่ จึงรับสั่งต่อไปว่า จงบอกมาตามความจริง ถ้าเจ้าไม่บอกเจ้าจะไม่มีชีวิต คนทำเครื่องต้นทูลขอพระราชทานอภัยแล้วก็กราบทูลตามจริง พระราชารับสั่งว่า เจ้าอย่าเอ็ดไป เจ้าจงกินมังสะที่ทำตามธรรมดา แล้วจงทำเนื้อมนุษย์ให้แก่เราอย่างเดียว คนทำเครื่องต้นทูลถามว่า ขอเดชะ ทำได้ยากมิใช่หรือ อย่างกลัวเลย มิใช่ของยาก คนทำเครื่องต้นจึงทูลถามว่า ขอเดชะ ข้าพระองค์จักได้มาจากไหนเป็นนิตย์เล่า คนในเรือนจำมีอยู่มากมายมิใช่หรือ จำเดิมแต่นั้นมาเขาก็ได้กระทำตามบัญชาสั่งทุกประการ ครั้นต่อมา พวกนักโทษในเรือนจำหมด คนทำเครื่องต้นจึงกราบทูลว่า บัดนี้ข้าพระองค์จักกระทำอย่างไรต่อไป เจ้าจงทิ้งอุกถรพัพพันหนึ่งไว้ในระหว่างทาง คนใดหยิบอุกถรพัพพันนั้น จงจับคนนั้นหาว่าเป็นโจรแล้วฆ่าเสีย เขาได้กระทำตามพระบัญชา ครั้นต่อมาไม่พบแม้คนที่มองดูอุกถรพัพพันหนึ่งนั้นเพราะความกลัว จึงทูลถามว่า ขอเดชะ บัดนี้ข้าพระองค์จักกระทำอย่างไรต่อไป ในเวลาตีกลองยามเที่ยงคืน พระนครย่อมอลหม่าน เวลานั้นเจ้าจงยืนดักอยู่ที่ตรอกบ้านหรือถนนหรือหนทางสี่แพร่งแห่งหนึ่ง จงฆ่ามนุษย์เอาเนื้อมา จำเดิมแต่นั้นเขาก็ทำอย่างนั้นเอาเนื้อที่ล่า ๆ ไป ซากศพปรากฏอยู่ในที่นั้น ๆ พระนครอาภูลด้วยซากศพ ได้ยินเสียงประชาชนคร่ำครวญว่า มารดาของเราหายไป บิดาของเราหายไป พี่ชายน้องชายของเราหายไป พี่สาวน้องสาวของเราหายไป

ทวยนครทั้งกลัวทั้งหวาดเสียว ปรึกษากันว่า คนเหล่านี้ถูกราชสีห์หรือถูกพยัคฆ์กิน หรือถูกยักษ์กินหนอ เมื่อตรวจดูเห็นปากแผลที่ต้องประหาร จึงสันนิษฐานกันว่า เห็นจะเป็นโจรมนุษย์คนหนึ่งกินคนเหล่านี้เป็นแน่ มหาชนจึงประชุมกันร้องทุกข์ที่พระลานหลวง พระราชาตรัสถามว่า อะไรกันพ่อ ขอเดชะในพระนครนี้เกิดมีโจรกินคนขึ้นแล้ว ขอพระองค์จงรับสั่งให้จับโจรกินคนนั้นเถิด พระเจ้าข้า เราจักรู้ได้อย่างไรเล่า เราเป็นคนรักษาพระนครเที่ยวไปหรือ มหาชนปรึกษากันว่า พระราชาไม่ทรงเป็นธุระด้วยการเมือง เพราะฉะนั้นพวกเราจักพากันไปแจ้งแก่ท่านกาฬหัตถิเสนาบดีเถิด จึงพากันไปบอกเนื้อความนั้นแก่ท่านเสนาบดี กราบเรียนว่า ควรจะสืบจับตัวผู้ร้ายให้ได้ ท่านเสนาบดีบัญชาว่า พวกท่านจงรออยู่สัก ๗ วันก่อน เราจักสืบจับตัวผู้ร้ายเอามาให้พวกท่านดูจงได้ แล้ว

ส่งมหาชนกลับไป บังคับพวกบุรุษว่า ดูกรพ่อทั้งหลาย ได้ยินว่าโจรกินคนมีอยู่ในพระนคร พวกท่านจงไปชும்อยู่ในที่นั้น ๆ จับเอาตัวมาได้ พวกบุรุษเหล่านั้นรับคำสั่งแล้ว ตั้งแต่นั้น มาก็คอยสอดแนมพระนครอยู่เสมอ แม้คนทำเครื่องต้นแอบอยู่ที่ตรอกบ้านแห่งหนึ่ง ฆ่าหญิงคนหนึ่งได้แล้ว ปรารถนาจะเอาเนื้อที่ตรงล่า ๆ บรรจุลงในกระเช้า ทันใดนั้นพวกบุรุษ เหล่านั้นจึงจับคนทำเครื่องต้นนั้นโดยแล้วมัดมือโพล่หลังร้องเสียงดังว่า พวกเราจับโจรกิน คนได้แล้ว ประชาชนพากันห้อมล้อมคนทำเครื่องต้นนั้น ขณะนั้นพวกบุรุษทั้งหลายมัด เขาไว้มั่นคงแล้ว ผู้กระเช้าเนื้อไว้ที่คอเอาตัวไปแสดงแก่เสนาบดี ลำดับนั้น ท่านเสนาบดี ครั้นเห็นคนทำเครื่องต้นนั้นแล้ว จึงดำริว่า คนผู้นี้กินเนื้อนี้เอง หรือเอาไปปนกับเนื้ออื่น แล้วจำหน่าย หรือว่าฆ่าตามบัญชาพระราชา เมื่อจะถามเนื้อความนั้น จึงกล่าวคาถาที่หนึ่ง ว่าดังนี้

กสุมา ตูว์ รสก อีทิสานิ

กโรสิ กมฺมานิ สุทารุณานิ

หนาสี อิตถี ปุริเส จ มุพฺพเห

มัสสุส เหตุ อาทุ ธนสุส การณา

ดูกรคนทำเครื่องต้น ทำไมเจ้าจึงทำกรรมอันร้ายกาจเช่นนี้ได้ เจ้าเป็นคนหลงฆ่าหญิงและ บุรุษทั้งหลายได้ เพราะเหตุเนื้อหรือเพราะเหตุทรัพย์

ในคานานั้น ท่านเสนาบดีเรียกคนทำเครื่องต้นว่า รสกะ ต่อนี้ไปบัณฑิตพึงทราบ ข้อความที่เกี่ยวเนื่องกันอย่างง่าย ๆ ด้วยสามารถพระบาลีที่เป็นคำถามและคำตอบกัน

ลำดับนั้น คนทำเครื่องต้นจึงกล่าวแก่ท่านเสนาบดีนั้นว่า

น อตฺตเหตุ น ธนสุส การณา

น ปุตุตทารสุส สหายณาทินิ

ภตฺตา จ เม ภควา ภูมิปาโล

โส ขาทตี มัสमितฺถิ ภทฺนเต

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ มิใช่เพราะเหตุตน มิใช่เพราะเหตุทรัพย์ มิใช่เพราะเหตุลูก เมีย หรือสหายและญาติ เป็นด้วยพระจอมภูมิบาลนายข้าพเจ้า พระองค์เสวยมังสะนี้ นะท่าน

ลำดับนั้น ท่านเสนาบดีจึงกล่าวแก่คนทำเครื่องต้นนั้นว่า

สเจ ตูมิ ภตฺตฺรตฺเถ ปยุตฺโต
 กโรสิ กมฺมานิ สุทฺหารุณานิ
 ปาโตว อนฺเตปฺริ ปาปฺณิตฺวา
 ลเปยฺยาสี เม ราชินฺ สมฺมุเข ตํ

ถ้าเจ้าชวนชวายนในกิจของเจ้านาย กระทำกรรมอย่างร้ายกาจเช่นนี้ เวลาเช้าเจ้าไปถึงภายในพระราชวังแล้ว ถึงแกลงเหตุนั้นต่อเราในที่เฉพาะพระพักตร์พระเจ้าอยู่หัว
 ลำดับนั้น คนทำเครื่องต้นจึงกล่าวกะท่านเสนาบดีนั้นว่า

ตถา กริสฺสามิ อหํ ภทฺนฺเต
 ยถา ตูมิ ภาสสิ กาศฺหตฺถิ
 ปาโตว อนฺเตปฺริ ปาปฺณิตฺวา
 วกฺขามิ เต ราชินฺ สมฺมุเข ตํ

ข้าแต่ท่านกาฬหัตถิผู้เจริญ ข้าพเจ้าจักกระทำตามคำสั่งของท่านเวลาเช้า ข้าพเจ้าไปถึงภายในพระราชวังแล้ว จักแกลงเหตุนั้นต่อท่าน เฉพาะพระพักตร์พระเจ้าอยู่หัว

คำว่า ภควา ในคานานั้นเป็นคำกล่าวแสดงความเคารพท่านเสนาบดีเมื่อจะททลองดูว่า คนทำเครื่องต้นนี้พูดความจริงหรือว่าพูดเท็จเพราะกลัวตาย จึงได้กล่าวอย่างนี้ คำว่ากรรมอย่างร้ายกาจ หมายถึงอากรรมคือการฆ่ามนุษย์ คำว่า เฉพาะพระพักตร์ หมายถึงความว่า เจ้าจงไปยืนอยู่ในที่เฉพาะพระพักตร์แล้วฟังกล่าวอย่างนี้ คนทำเครื่องต้นนั้น เมื่อจะรับคำจึงได้กล่าวคาถาด้วยประการนั้นแล้ว

ลำดับนั้น ท่านเสนาบดีจึงสั่งให้มัดจำคนทำเครื่องต้นนั้นไว้ให้มั่นคง เมื่อราตรีสว่างแล้วจึงปรึกษากับพวกอำมาตย์และชาวเมือง เมื่อร่วมฉันทะกันทั้งหมดแล้ว วางอาร์กขาในที่ทุกแห่ง กระทำพระนครให้อยู่ในเงื่อมมือ ผูกกระเช้าเนื้อไว้ที่คนทำเครื่องต้น นำตัวเข้าไปยังพระราชนิเวศน์ ได้เกิดเสียงเชิงแซ่ขึ้นทั่วพระนครแล้ว วันวานนี้ พระราชาเสวยพระกระยาหารเช้าแล้ว ยังมีได้เนื้อ ในเวลาเย็นจึงประทับนั่งรอท่าด้วยหมายพระทัยว่า คนทำเครื่องต้นจักมาในบัดนี้ ประทับรออยู่จนตลอดคืนยันรุ่ง แม้วันนี้คนทำเครื่องต้นก็ยังไม่มา ครั้นได้ทรงสดับเสียงเชิงแซ่ของชาวเมือง จึงทรงดำริว่านั่นเรื่องอะไรกันหนอ ทอดพระเนตรโดยช่องพระแกล ก็ได้ทรงเห็นคนทำเครื่องต้นถูกเขานำมาด้วยอาการอย่างนั้น ทรงพระดำริว่า เหตุนี้ปรากฏขึ้นแล้ว ทรงตั้งพระสติ

มันคงประทับนั่งบนบัลลังก์ แม้กาฬหัตถีเสนาบดี เข้าไปเฝ้าพระองค์ ทูลได้สวนข้อความ
พระองค์จึงทรงแถลงแก่เสนาบดีนั้น

พระศาสดาเมื่อทรงจะประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

ตโต รตยา วิวสเน

สุริยสุคคมนตรี ปติ

กาโพ รสกมาทาย

ราชานํ อุปสงกมิ

อุปสงกมิตวา ราชานํ

อิทํ วจนมพุริ

ครั้นราตรีสว่างแล้ว พระอาทิตย์อุทัย กาฬเสนาบดีได้นำตัวคนทำเครื่องต้นเข้า
เฝ้าพระราชา ครั้นเฝ้าพระราชาแล้วจึงกราบทูลคำนี้ว่า

สจจํ กิร มหาราช

รสโก เปลิตโต ตยา

หนติ อิตถิปุริเส

ตุवं มंसานิ ขาทสิ

ข้าแต่มหาราช ได้ยินว่า คนทำเครื่องต้นถูกพระองค์ใช้ให้ไปฆ่าหญิงและบุรุษ
เป็นอันมาก พระองค์เสวยเนื้อมนุษย์เป็นความจริงละหรือ

ลำดับนั้น พระราชาตรัสตอบว่า

เอวเมवं ตถา กาฬ

รสโก เปลิตโต มยา

มม อตุถํ กโรนตุสสุ

กิเมตํ ปริภาสสิ

ดูกรท่านกาฬะ อย่างนั้น ๆ เป็นความจริง คนทำเครื่องต้นนั้นเราใช้มันไปเอง เมื่อมัน
ทำกิจของเรา ท่านบริภาษมันทำไม

คำว่า กาฬะ ในคานานั้น หมายถึงท่านกาฬหัตถีเสนาบดี พระราชาถูกเสนาบดี
ผู้มีเดชได้สวน ไม่อาจจะทรงให้การเท็จได้ จึงตรัสอย่างนี้ว่าอย่างนั้น ๆ เป็นความจริง
คำว่า เป็นความจริงในคานานั้น เป็นคำขยายความของคำข้างหน้า คำว่า กิจของเรา
คือ ความเจริญของเรา คำว่า ทำ คือ กระทำอยู่ คำว่า ทำไม อธิบายว่า ท่าน
บริภาษมันเพราะเหตุไร

ลำดับนั้น พระราชาจึงรับสั่งว่า ท่านทำราชกิจยากที่คนอื่นจะกระทำได้ น่าชม
เชยจริงนะ แล้วตรัสขู่เสนาบดีให้กลัวว่า ดูกรท่านกาฬหัตถี โจรอื่นท่านไม่จับ ให้จับ
คนใช้ของเรา เสนาบดีสดับคำนั้นดำริว่า พระราชาทรงรับสารภาพด้วยพระโอษฐ์ของ
พระองค์เอง เธอร้ายกาจน่าสยดสยอง เธอกินเนื้อมนุษย์มาตลอดกาลถึงเพียงนี้เราจักลอง
ทูลห้ามเธอดู ดังนี้แล้วกราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช ขอพระองค์อย่าได้ทรงทำอย่างนี้อีก

ต่อไป อย่าเสวยเนื้อมนุษย์เลย พระราชาตรัสว่า ดูกรท่านกาฬหัตถี ท่านพูดอะไร เราไม่อาจจะอดเนื้อมนุษย์ได้ ขอเดชะถ้าพระองค์อดไม่ได้ พระองค์เองจักทำพระองค์และบ้านเมืองให้พินาศ แม้เราจักต้องพินาศด้วยอาการอย่างนี้ เราก็ไม่อาจที่จะอดเนื้อมนุษย์นั้นได้ ลำดับนั้น เสนาบดีประสงค์จะให้ท้าวเธอรู้สึกพระองค์จึงนำเรื่องมาเล่าถวายดังต่อไปนี้

ในอดีตกาล มหาสมุทรแห่งหนึ่งมีปลาใหญ่อยู่ ๖ ตัว ชื่อ อานนท์ ตัวหนึ่ง ชื่อ อุปันนทะ ตัวหนึ่งชื่ออชโธมหาร ตัวหนึ่ง ปลาใหญ่ทั้ง ๓ ตัวนี้ยาวถึง ๕๐๐ โยชน์ ชื่อติมิงคละตัวหนึ่ง ชื่อติมิมิงคละตัวหนึ่ง ชื่อมหาติมิมิงคละ ตัวหนึ่ง ปลาใหญ่ ๓ ตัวนี้ ยาวพันโยชน์ ปลาใหญ่ทั้ง ๖ ตัวนั้นแม้ทั้งหมดมีหินแลสาหร่ายเป็นภักษาหาร บรรดาปลาทั้ง ๖ ตัวนั้น ปลาอานนท์อยู่ในส่วนข้างหนึ่งแห่งมหาสมุทร ผูกปลาเป็นอันมากพากันเข้าไปหาปลาอานนท์นั้น วันหนึ่งปลาเหล่านั้นคิดกันว่า พระราชาของสัตว์สองเท้าและสัตว์สี่เท้าทั้งหมดย่อมปรากฏ แต่พระราชาของพวกเรายังไม่มีพวกเรา จักกระทำปลาตัวหนึ่งให้เป็นพระราชา ปลาทั้งหมดได้รวมกันเป็นเอกฉันท ยกปลาอานนท์ขึ้นเป็นพระราชา จำเดิมแต่นั้นมา ปลาเหล่านั้นก็ไปบำรุงปลาอานนท์นั้นทุกเวลาเย็นและเวลาเช้า อยู่มาวันหนึ่ง ปลาอานนท์กินหินและสาหร่ายอยู่ ณ ภูเขแห่งหนึ่ง กินปลาตัวหนึ่งโดยไม่รู้สีกว่าปลา สำคัญว่าเป็นสาหร่าย เนื้อปลานั้นแผ่ไปทั่ว สรีระของมัน มันคิดว่า นี้อะไรหนอ ช่างอร่อยเหลือเกิน จึงคายออกมาดูเห็นเป็นชิ้นปลา คิดว่าเราไม่รู้จักกินมานานถึงเพียงนี้ จำเดิมแต่นั้นก็คิดต่อไปว่า พวกปลามาสู่ที่บำรุงของเราทั้งเวลาเช้าและเวลาเย็นเวลากลับไป เราจะกินมันตัวหนึ่งหรือสองตัว แต่เมื่อจะกินมันโดยเปิดเผย ปลาแม้ตัวหนึ่งก็จักไม่เข้าใกล้เรา จักพากันหนีไปเสียหมด เราจักต้องทำอย่างแนบเนียน เราจักจับตัวที่โค้งค้ำับเราหลังที่สุดกิน ดังนี้แล้วก็ได้กระทำตามที่ตนดำริไว้ทุกประการ ปลาเหล่านั้นถึงความสิ้นไปโดยลำดับ จึงคิดกันว่า ภัยเกิดขึ้นแก่พวกญาติของเราจากที่ไหนหนอ ลำดับนั้นปลาฉลาดตัวหนึ่งคิดว่ากิริยาของปลาอานนท์ไม่ชอบใจเราเลย เราจักคอยจับกิริยาของเขา เมื่อผูกปลาไปสู่ที่บำรุงแล้ว ได้แฝงตัวอยู่ในหูของปลาอานนท์ ปลาอานนท์ส่งผูกปลาแล้วกินตัวที่หลังเสีย ปลาฉลาดตัวนั้นเห็นการกระทำอย่างนั้นจึงไปบอกแก่พวกของตน ปลาเหล่านั้นตกใจกลัวพากันหนีไปหมด จำเดิมแต่วันนั้น ปลาอานนท์ก็มิได้กินอาหารอย่างอื่นเลย เพราะติดรสในเนื้อ

ปลา มันถูกความหิวบีบคั้นมากขึ้น มีความลำบากอยู่ คิดว่าปลาเหล่านี้ไปแอบซ่อนอยู่ที่ไหนหนอ เมื่อเที่ยวหาปลาเหล่านั้น เห็นภูเขาลูกหนึ่ง คิดว่าว่าชรอยมันจะอาศัยภูเขาลูกนี้อยู่เพราะกลัวเรา เพราะฉะนั้นเราจะลองโอบภูเขาดู จึงเอาหางและหัวโอบภูเขาไว้โดยรอบทั้งสองข้าง ลำดับนั้นมันดำริต่อไปว่า ปลาจักอยู่ในที่นี้ทั้งหมด จักหนีไปทางไหนได้ แล้วโอบภูเขาเข้าไว้ มองเห็นหางของตนเองก็โกรธสำคัญว่า ปลาที่มันลวงเราอาศัยภูเขแอบอยู่ จึงสับหางของตนเองประมาณห้าสิบโยชน์ไว้มั่นคง ด้วยสำคัญว่าปลาอื่นแล้วเคี้ยวกินเสียเอร็ดอร่อย จนเกิดทุกข์เวทนาขึ้น พวกปลามาประชุมกัน เพราะกลิ่นเลือดฟอนกินตลอดถึงศีรษะ ปลาอานนท์ไม่อาจกลับตัวได้เพราะตัวใหญ่ ได้ถึงความสิ้นชีวิตในที่นั้นเอง กองกระดูกได้เป็นเหมือนภูเขาใหญ่ ดาบสแลปริพาชกผู้เที่ยวทางอากาศได้มาเล่าให้พวกมนุษย์ฟัง พวกมนุษย์ในชมพูทวีปจึงรู้จักกันทั้งหมด

กาฬหัตถีเสนาบดีเมื่อนำเรื่องนี้มาแสดง ได้กล่าวคาถาว่า

อานนุโท สพฺพมจฺฉานํ

ชาติตฺวา รสคิฑุธิมา

ปริกุจีณาย ปริสทาย

อตฺตานํ ขาทิย มโต

ปลาอานนท์ผู้ติดอยู่ในรสของปลาทุกชนิด กินปลาพวกเดียวกัน เมื่อบริษัทหมดไป กินตัวเองตายแล้ว

เอวํ ปมตฺโต รสคารเว รโต

พาลो ยทิ आयตี นาวพฺชณสิ

วิธมฺม ปฺตฺเต จ จชิ ฅาตเก จ

ปริวตฺติตฺวา อตฺตานเมว ขาทติ

พระองค์เป็นผู้ประมาทแล้ว ยินดีในการเคารพรส ถ้ายังเป็นพาลไม่รู้สีกต่อไป จะต้องจำทั้งพระโอรสพระธิดาและพระประยูรญาติกลับเสวยพระองค์เองเหมือนอย่างปลาอานนท์ฉะนั้น

อิทํ เต สุตฺวาน วิรชฺชตฺถ ฅนฺโท

มา ภกฺขยิ ราช มนุสฺสมํสํ

มา ตฺวํ อิมํ เกวลํ วาริไซว

ทฺวิปทาธิป สฺสฺยณมกาสิ รฏฺถํ

ขอให้ความพอพระทัยของพระองค์จงจืดจางลงเพราะได้ทรงสดับเรื่องนี้ ข้าแต่พระราชา ขอพระองค์อย่าได้เสวยเนื้อมนุษย์เลย ข้าแต่พระองค์ผู้ปกครองประชาชน ขอพระองค์อย่า

ได้ทรงทำแคว้นทั้งมวลนี้ให้ว่างเปล่าเหมือนอย่างปลาฉะนั้นเลย

มีอรรถาธิบายว่า ข้าแต่มหाराช ในกาลนานมาแล้ว ที่มหาสมุทรมีปลาใหญ่ตัวหนึ่งชื่อว่าอานนท์ ตัวยาว ๕๐๐ โยชน์ เป็นพระราชอาของพวกปลาทั้งหมด อาศัยอยู่ในข้างแห่งหนึ่งของมหาสมุทร ปลาอานนท์นั้นเป็นผู้ติดอยู่ในรสของปลาที่เป็นชาติเดียวกันกับตน กินปลาทั้งหลายที่เป็นชาติเดียวกัน เมื่อบริษัทปลาถึงความสิ้นไปแล้ว ไม่จับอาหารอย่างอื่น โอบอุหาไว้และเคี้ยวกินท่อนหางของตนเอง ซึ่งยาวประมาณ ๕๐ โยชน์ ด้วยสำคัญว่าเป็นปลา ตายแล้วคือถึงความตาย บัดนี้ กองกระดูกประมาณเท่าภูเขา มีอยู่ในมหาสมุทร

พระองค์เป็นผู้ติดอยู่ในตัณหา ทรงประมาทแล้วคือถึงความเป็นผู้ประมาท ยินดีแล้วคือมีพระทัยยินดีในการเคารพสรรของเนื้อมนุษย์ ถ้าพระองค์ยังเป็นพาลมีปัญญา ทราวม มิได้รู้สึกตัวคือไม่ทรงทราบความทุกข์ซึ่งจะบังเกิดขึ้นในอนาคตต่อไป พระองค์ก็จำจะต้องทิ้งพระโอรสพระชายาพระประยูรญาติและพระสหาย เมื่อไม่ได้อาหารอย่างอื่น ถูกความหิวบีบคั้นกระเสือกกระสนอยู่ทั่วพระนคร ครั้นไม่ได้เนื้อมนุษย์ก็จะกินตนเอง ชื่อว่าย่อมกินตนเองเหมือนอย่างปลาใหญ่มีชื่อว่าอานนท์ฉะนั้น

ข้าแต่มหाराช พระองค์ทรงสดับอุทาหรณ์ที่ข้าพระองค์นำมาเล่าความนี้แล้ว ขอให้ความพอพระทัยของพระองค์จงเสื่อมคลายหายไปเสียเถิด ข้าแต่พระราชอา พระองค์อย่าได้เสวยเนื้อมนุษย์อีกเลย ข้าแต่มหाराชผู้เป็นใหญ่กว่าประชาชนผู้เป็นสัตว์ ๒ ทำผู้เจริญ พระองค์อย่าได้ทรงกระทำพระนครคือแคว้นกาสิของพระองค์ให้ว่างเปล่าไปจริงๆ เหมือนปลาอานนท์กระทำมหาสมุทรให้ว่างเปล่าฉะนั้นเลย

พระราชอาทรงสดับคำนั้น จึงตรัสว่า ดูกรท่านกาฬหัตถ์ผู้เจริญ ท่านรู้เรื่องเปรียบเทียบผู้เดียวหรือ แม้ถึงตัวเราก็คงไม่รู้บ้างละซิเนะ โดยที่พระองค์ทรงติดอยู่ในเนื้อมนุษย์ จึงนำเรื่องเก่าแก่มาแสดงตรัสคาถาดังนี้

สุชาโต นาม นามเน

โอรโส ตสฺส อตฺโร

ขมฺพฺเปตี อรทฺธาน

มโต โส ตสฺส สงฺขเย

เอวเมว อหํ กาท

ภุตฺวา ภกฺขํ รสฺสุตฺตมํ

อลทฺธา มนุสฺสสมํ

มณฺเณ เหสุตฺตมิมิ ชีวิตํ

กุกุมพินามว่าสุชาต โอรสเกิดแก่ตัวของเขาไม่ได้ขึ้นขมพู่ เขาตายเพราะสิ้นไปแห่งขึ้น

ชมพู่ฉันใด ดูกรท่านกาสะ แม้ตัวเราก็ฉันนั้นเคยบริโภคอาหารมีรสอันสูงสุดแล้ว เมื่อไม่ได้เนื้อมนุษย์ก็เห็นจะไม่มีชีวิตอยู่ได้เป็นแน่

คำว่า เขา ในคานานั้น หมายถึง กุฎุมพีสุชาติ

มีเรื่องว่า ในอดีตกาลกุฎุมพีชื่อ สุชาติ ในพระนครพาราณสี เห็นฤๅษี ๕๐๐ ผู้มาแต่ป่าหิมพานต์ เพื่อต้องการจะได้ฉันรสเค็มและเปรี้ยว นิมนต์ฤๅษีเหล่านั้นให้อยู่ในสวนของตนบำรุงอย่างดี ในเรือนของกุฎุมพีนั้นได้จัดภิกษา ๕๐๐ ไว้เป็นนิตย์ แต่พระดาบสเหล่านั้นบางคราวก็เที่ยวภิกษาในชนบท นำขึ้นชมพู่ใหญ่มาฉันเสียบ้าง เวลาที่พระดาบสเหล่านั้นนำขึ้นชมพู่มาฉัน สุชาติคิดว่า พระผู้เป็นเจ้าของทั้งหลายไม่มา ๓-๔ วัน เข้าวันนี้ ท่านไปไหนหนอ เขาให้บุตรจับนิ้วมือของตน จูงไปในสำนักของพระดาบสเหล่านั้น ในเวลาที่ท่านกำลังฉัน เวลานั้นดาบสที่เป็นนวกะที่สุดให้นำบัวปากแก่พระดาบสผู้ใหญ่อันทั้งหลายแล้วฉันชิมชมพู่อยู่ สุชาติไหว้พวกดาบสแล้วหนึ่งถามว่า พระผู้เป็นเจ้าของฉันอะไร พวกดาบสตอบว่า ดูกรท่านผู้มีอายุ เราฉันขึ้นชมพู่ใหญ่ กุมารได้ยินดังนั้นเกิดความอยากขึ้น ลำดับนั้นท่านเจ้าคณะจึงส่งให้กุมารนั้นหน้อยหนึ่ง เขากินขึ้นชมพู่ นั้นแล้ว ติดอยู่ในรส รบเร้าขอย่อยบ่อย ทั่วว่า พ่อจงให้ขึ้นชมพู่แก่ฉัน พ่อจงให้ขึ้นชมพู่แก่ฉัน ดังนี้ กุฎุมพีกำลังฟังธรรม พุดลวงบุตรว่า อย่าร้องให้ไปเลยลูก เจ้ากลับบ้านไปแล้ว จักได้กิน ดำริว่าพระผู้เป็นเจ้าของทั้งหลายจักรำคาญเพราะอาศัยบุตรของเรา นี้ ปลอบบุตรอยู่ ไม่ทันลาพวกฤๅษีไปบ้าน ตั้งแต่ไปถึงบ้านแล้วบุตรของเขาก็รีบเร้าว่า พ่อจงให้ขึ้นชมพู่แก่ฉัน พวกฤๅษีกล่าวว่า เราอยู่ในที่นี้นานแล้ว จึงพากันกลับไปป่าหิมพานต์ กุฎุมพีไม่พบฤๅษีในอาราม ได้ให้ขึ้นผลไม้มีมะม่วง ชมพู่ ชนุน และกล้วย เป็นต้น คลุกด้วยน้ำผึ้ง และน้ำตาลกรวดแก่บุตร แต่ขึ้นผลไม้เหล่านั้นพอถูกปลายลิ้นของเขาก็เป็นเหมือนยาพิษที่ร้ายแรง เขาอดอาหารอยู่ ๗ วัน ถึงความสิ้นชีวิตแล้ว พระราชาเมื่อทรงนำเหตุนี้มาแสดง จึงได้กล่าวถ้อยคำ (เหมือนดังข้างต้น) อย่างนี้ว่า ท่านกาสะเรากินรสที่สูงไม่ได้เนื้อมนุษย์เห็นจักต้องตายเหมือนอย่างบุตรของสุชาตนั้นแล อธิบายว่า บุตรของสุชาตไม่กินอาหารอย่างอื่น ตายแล้วเพราะสิ้นไปแห่งขึ้นชมพู่ นั้น คำว่า อาหาร หมายถึง ขาเหนียว คำว่ามีรสสูงสุด คือ มีรสอันอุดม คำว่า ละคือจักละชีวิต พระบาลีเป็น หิสฺสามิ ดังนี้ก็มี

ในลำดับนั้น กาฬหัตถิเสนาบดีคิดว่า พระราชานี้ติดอยู่ในรสเสียเหลือเกิน เรา

จักนำอุทาหรณ์อื่น ๆ มาแสดงแก่พระองค์อีก แล้วทูลว่า ข้าแต่มหाराช ขอพระองค์จงงดเสียดิถี พระราชาตรัสว่า เราไม่อาจจะงดเหนือมนุษย์ได้ ขอเดชะพระองค์ไม่งด พระองค์จะต้องเสียมจากพระญาติวงศ์และสิริราชสมบัติ แล้วเล่าเรื่องถวายเป็นดังต่อไปนี้

ข้าแต่มหाराช ในอดีตกาล ในเมืองพาราณสีนี้มีสกุลเศรษฐีรักษาศีลห้าอยู่สกุลหนึ่ง สกุลนั้นมีบุตรคนหนึ่ง เป็นที่รักใคร่ชอบใจของมารดาบิดา เป็นคนฉลาดเรียนจบไตรเพท มาณพนั้นได้ไปเที่ยวกับพวกเพื่อนที่หนุ่ม ๆ มีวัยรุ่นราวคราวเดียวกัน พวกเพื่อนเหล่านั้นกินปลาและเนื้อเป็นต้น ต้มสุรากันทั้งนั้น แต่มาณพนี้ไม่ต้มสุราจักไม่ออกค่าสุราให้แก่พวกเรา พวกเราจักหาอุบายให้เขาต้มสุราจงได้ พวกเพื่อนเหล่านั้นจึงประชุมกันพูดกะเขาว่า ดูกรเพื่อน พวกเราจักเล่นมหรสพในสวน ดูกรเพื่อน พวกท่านต้มสุรา เราไม่ต้ม พวกท่านจงไปกันเถิด ดูกรเพื่อน พวกเราจักให้อาหารน้ำนมไปสำหรับให้ท่านต้ม มาณพนั้นจึงรับว่าจะไปด้วย พวกนักเลงไปถึงสวนแล้วห่อสุราอย่างแรงวางไว้หลายห่อ ลำดับนั้น ครั้นถึงเวลาที่พวกเขาจะต้มสุรา เขาจึงส่งน้ำนมให้มาณพ นักเลงคนหนึ่งพูดขึ้นว่า เพื่อนเอ๋ย ท่านจงเอาน้ำผึ้งใบบัวมาให้เรา ให้พวกเพื่อนนำห่อสุรานั้นมาแล้ว จับห่อใบบัวเจาะให้เป็นช่องในเบื้องต่ำ เอานิ้วมืออุดไว้ที่ปากช่องแล้วยกมาต้ม แม้พวกเพื่อนพวกนี้ก็ได้นำมาต้มอย่างนั้น มาณพถามว่า นั้นห่ออะไร นี้เรียกว่า โบกขรมธูน้ำผึ้งใบบัว ขอให้ฉันลองดูหน่อยเถิด พวกนักเลงเหล่านั้นพูดว่า ให้แกลองดูหน่อยแล้วส่งให้ มาณพนั้นต้มสุราด้วยสำคัญว่า น้ำผึ้งใบบัว ลำดับนั้น พวกเพื่อนได้ให้เนื้อปิ้งแก่เขา มาณพได้กินเนื้อปิ้งแล้ว เมื่อมาณพนั้นต้มอย่างนี้บ่อย ๆ เขาก็เมา ในเวลาที่เขาเมาแล้ว พวกเพื่อน ๆ จึงบอกว่า นั้นไม่ใช่ น้ำผึ้งใบบัว นั้นแหละสุราละ มาณพนั้นจึงกล่าวว่า เราไม่รู้จักรสอร่อยอย่างนี้มาเป็นเวลาถึงเพียงนี้ ท่านผู้เจริญจงนำสุรามานำให้อีก พวกนักเลงเหล่านั้นก็ให้สุราอีก มาณพนั้นได้เป็นผู้อยากดื่มใหญ่ ครั้นตัวขอเขาบ่อย ๆ เขาตอบว่าหมด มาณพนั้นจึงส่งแหวนให้กล่าวว่า จงไปเอาสุรามานำเถิด เพื่อน เขาดื่มกับพวกเพื่อนตลอดวันยังค่ำ เมาจนตาแดงตัวสั่น พูดอ้อแอ้ไปถึงบ้านแล้วนอน

ลำดับนั้นบิดาของเขาทราบความที่ลูกต้มสุรา เมื่อบุตรสร้างเมาแล้วจึงพูดว่า ดูกรพ่อ เจ้าเกิดในตระกูลเศรษฐีทำอย่างนี้ไม่สมควร เจ้าอย่ากระทำอย่างนี้อีก คุณพ่อขอรับผมมีความผิดอย่างไร เจ้ามีความผิดเพราะเจ้าต้มสุรา คุณพ่อพูดอะไร รสอร่อยเช่น

นี้ผมไม่เคยได้ดื่มมาตลอดเวลาถึงเพียงนี้ พราหมณ์ผู้เป็นบิดาขอร้องอยู่บ่อย ๆ แม้มาณพ
นั้นก็คงกล่าวยืนยันคำอยู่ว่า ผมไม่อาจจะงดดื่มได้ ลำดับนั้นพราหมณ์จึงคิดว่า เมื่อเป็นเช่น
นี้ วงศ์สกุลของเราจักขาดสูญ ทั้งทรัพย์ก็จักพินาศด้วย แล้วกล่าวคาถาว่า

มาณว อภีรุโปสี

กุเล ชาโตสิ โสตุถิเย

น ตูโว อรหสิ ตาต

อภุกโข ภุกขเขตเว

ดูกรมาณพ เจ้าเป็นผู้มีรูปร่างงาม เจ้าเกิดในตระกูลพราหมณ์ เจ้าไม่ควรกินสิ่งที่ไม่ควรกิน
นะพ่อ

คำว่า ไม่ควรกินสิ่งที่ไม่ควรกิน ในคาถานั้น หมายความว่า เจ้าไม่สมควรที่จะ
กินสิ่งที่เจ้าไม่น่าจะกินเลย

ก็แลครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว บิดาจึงกล่าวต่อไปว่า งดเสียเถิดพ่อ ถ้าเจ้าไม่งดเจ้า
ต้องออกจากสมบัติและเรือนนี้ ข้าจักเนรเทศเจ้าออกจากแคว้น มาณพกล่าวว่า แม้คุณ
พ่อจักลงโทษถึงอย่างนี้ ผมก็จักออกไป ผมไม่อาจจะละสุราได้ดังนี้ แล้วกล่าวสองคาถา
ว่า

รसानญญตริ เอตัง

กสุมา มัง ตูโว นิวารเย

โสหัง ตตถ คมิสุต้ามิ

ยตถ ลจฺฉามิ เอทิสัง

โสวาหัง นิปฺปติสุต้ามิ

น เต วจฺฉามิ สนฺตึเก

ยสุส เม ทสุสเนน ตูโว

นาภินนุทสิ พุราหุณ

ข้าแต่คุณพ่อ บรรดารสทั้งหลาย ปานะนี้นับว่าเป็นรสอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำไมคุณพ่อ
จึงต้องห้ามผม ผมจักไปในสถานที่ที่ผมได้รสเช่นนี้ ผมเป็นลูกที่คุณพ่อไม่อยากจะเห็น
หน้า ผมจักออกจากบ้านไป จักไม่อยู่ในสำนักของคุณพ่อ

คำว่า รส ในคาถานั้น อธิบายว่า บรรดารสทั้ง ๗ อย่าง กล่าวคือ รสเค็ม
เปรี้ยว ขม เผ็ด ชื่น หวาน ฝาด นั้น ฝาดนั้น ชื่นชื่อว่าน้ำเมานี้จัดว่าเป็นรสอันหนึ่ง
คำว่า ผม หมายถึงตัวผมผู้เดียว คำว่า จักออก คือ จักออกไปจากบ้าน

ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว มาณพจึงกล่าวต่อไปว่า ผมจักไม่งดจากการดื่มสุรา คุณ
พ่อจะกระทำอย่างใดก็จงกระทำตามความพอใจของคุณพ่อเถิด พราหมณ์กล่าวว่า เมื่อ
เจ้าทั้งเข้าได้ แม้ข้าก็จักทั้งเจ้าได้เหมือนกัน แล้วกล่าวคาถาว่า

อทุธา อญฺเณปิ ทายาเท

ปฺตุเต ลจฺฉาม มาณว

ตวณฺจ ฐมฺม วินสฺสสฺส

ยตฺถ ปตฺตํ น ตํ สุณฺ

ดูกรมาณพ ข้าจักได้บุตรที่เป็นทายาทแม่เหล้าอื่นอีกอย่างแน่นอน ดูกรเจ้าคน
ชั่วชาติ จงพิณาศ เจ้าจงไปในสถานที่ที่ข้าไม่ได้ยินชื่อของเจ้า

คำว่า เจ้าจงไป ในคานานั้น มีอธิบายว่า เจ้าไปอยู่ในที่ใด เราไม่ได้ยินว่าเจ้าไป
อยู่ ณ ที่โน้น เจ้าจงไป ณ ที่นั้น

ลำดับนั้น พราหมณ์บิดาจึงนำตัวมาณพนั้นไปศาล กระทำไม่ให้เป็นบุตร ไล่ออก
ไป มาณพครั้งต่อมาก็กลายเป็นคนกำพร้าหาที่พึ่งมิได้ นุ่งผ้าขี้ริ้ว ถือกะเบื่องเทียวขอ
ทาน อาศัยฝาเรือนแห่งใดแห่งหนึ่งตายแล้ว

กาฬหัตถิเสนาบดีนำเหตุนี้มาแสดงแก่พระราชาแล้ว กราบทูลว่า ข้าแต่มหाराช
ถ้าพระองค์ไม่ทรงกระทำตามถ้อยคำของพวกข้าพระองค์ พวกชาวเมืองก็จะกระทำการ
เนรเทศพระองค์เสีย แล้วกล่าวคาถาว่า

เอวเมว ตูรั ราช

ทีปทินฺนท สุโณหิ เม

ปพฺพาชิสฺสนฺตติ ตํ รฏฺฐา

โสณฺฑมาณวํ ยถา

ข้าแต่มหाराชผู้เป็นจอมประชาชน พระองค์ก็เหมือนกัน จงทรงสดับถ้อยคำของข้าพระ
องค์ เขาจักเนรเทศพระองค์เสียจากแคว้น เหมือนอย่างมาณพนักดื่มฉะนั้น

แม้กาฬหัตถิเสนาบดีได้นำเรื่องอุปมาต่าง ๆ มาเล่าถวายเป็นอย่างนี้ พระราชาไม่อาจ
จะอดเหนื่อนั้นได้ ตรัสแสดงตัวอย่างเทียบแม้อย่างอื่นต่อไปอีก โดยพระคาถาว่า

สุชาโต นาม นามเน

ภาวิตตฺตาน สวโก

อจฺจรั กามยฺนุโตว

น โส ภูณฺชิ น โส ปีวิ

สาวกของพวกฤาษีผู้มีตบถอันอบรมแล้ว นามว่า สุชาต เขาอยากได้นางอัปสรจนไม่กิน
ไม่ดื่ม

กฺุสฺสคฺเคนฺนทกมาทาย

สมฺมุทฺเต อฺุทกํ มิเน

เอวั มานุสฺสิกา กามา

ทิจฺพุกามา น สนฺตฺติเก

กามของมนุษย์ในสำนักกามอันเป็นทิพย์ เท่ากับเอาน้ำด้วยปลายหญ้าคา มาเทียบกับ
น้ำในมหาสมุทร

เอวเมว อหิ กาช

ภฺุตุวา ภฺุขํ รสฺสุตฺตมํ

อลทฺฐา มานุสฺสํ มํลํ

มณฺเณ เหนฺสฺสามิ ชีวิตํ

ท่านกาสะ เราได้บริโภคของกินที่อร่อยอย่างสูงแล้ว ไม่ได้เห็นมนุษย์เห็นจักต้องละชีวิตเหมือนอย่างสุชาตฉะนั้น

กนิทานแห่งคาถานี้ ตอนต้นเหมือนกับเรื่องทีกล่าวไว้แล้วคราวก่อน คำว่า ผู้มีตนอันอบรมแล้ว หมายถึงเอาฤๅษีทั้งห้าร้อยเหล่านั้นผู้ได้อบรมตนแล้ว คำว่า อยากได้นางอัปสร มีเรื่องเล่าไว้ว่า ได้ยินว่าในเวลาทีพวกฤๅษีเหล่านั้นฉันขึ้นชมพูใหญ่ สุชาตทราบความทีท่านไม่มาแน่ จึงคิดว่าท่านไม่มาด้วยเหตุไรหนอ ถ้าท่านไปไหน เราจักทราบ ถ้าท่านไม่ได้ไป เราจักได้ฟังธรรมในสำนักของท่าน แล้วไปสู່สวนไหว้ทำของฤๅษีทั้งหลายแล้ว นั่งฟังธรรมอยู่ในสำนักของเจ้าคณะ เมื่อพระอาทิตย์อัสดงคตแล้ว ท่านเจ้าคณะบอกให้กลับ จึงกล่าวว่าวันนี้ข้าพเจ้าจักพักผ่อนอยู่ในสวนนี้ ไหว้พวกฤๅษีแล้วเข้าไปยังบรรณศาลานอนแล้ว ครั้นเวลากลางคืนท้าวสักกะเทวราชมีหมู่นางอัปสรแวดล้อมแล้วเสด็จมาไหว้พวกฤๅษีพร้อมด้วยนางบริจาริกาของตน อารามทั้งสิ้นได้มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน สุชาตคิดว่านั่นอะไรหนอ จึงลุกขึ้นมองดูช่องบรรณศาลาเห็นท้าวสักกะมาไหว้พวกฤๅษี มีนางเทพอัปสรแวดล้อมอยู่เกิดความกำหนัดด้วยอำนาจราคะ พร้อมกับทีได้เห็นพวกนางอัปสร ท้าวสักกะประทับดับธรรมกถาแล้วเสด็จกลับยังพิภพของพระองค์ ส่วนกุกุมพี ครั้นวันรุ่งขึ้นไหว้พวกฤๅษีแล้วถามว่า ผู้ทีมาไหว้ท่านทั้งหลายเมื่อคืนนี้เป็นใครขอรับ ดูกรท่านผู้มีอายุนั้นแลพระอินทร์ ผู้ทีนั่งแวดล้อมพระอินทร์อยู่นั้นเป็นอะไรนั้นแลนางเทพอัปสร เขาไหว้พวกฤๅษีกลับบ้าน ตั้งแต่กาลทีมีเขาไปถึงบ้าน แล้วก็พูดเพ้ออยู่ว่า ท่านจงให้อัปสรแก่เรา ท่านจงให้อัปสรแก่เรา ลำดับนั้น พวกญาติจึงห้อมล้อมเขา สำคัญว่าถูกผีเข้าประหาร อัปสร คือ นี้วมือแล้ว (อัปสร แปลว่านางฟ้าก็ได้ นี้วมือก็ได้) กุกุมพีนั้นกล่าวว่ เรามิได้พูดถึงอัปสรนี้ เราพูดถึงเทพอัปสร พวกญาติเหล่านั้นจึงแต่งตัวภรรยาและหญิงแพศยาพามาแสดงว่หานางอัปสร แลดูแล้วกล่าวว่ไม่ใช่นางอัปสร นี้เป็นนางยักษ์ฉิณี บ่นเพ้อต่อไปว่า จงให้นางเทพอัปสรแก่เรา อดอาหารถึงความสิ้นชีวิตในเรือนของตนนั่นเอง เพราะฉะนั้น พระราชาจึงตรัสว่

อจฺจริ กามยนฺโตว

น โส ฤๅษี น โส ปิริ

กฺุสกุเคนุทกมาทาย

สมุทฺเท อุกกั มิเน

สุชาตนั้นอยากได้นางอัปสร จนไม่กินไม่ดื่ม บุคคลเอาน้ำด้วยปลายหญ้าคามาเทียบ กับน้ำในมหาสมุทร

มีอรรถาธิบายว่า ดูกรท่านกาฬหัตถิผู้เป็นสหาย บุคคลใดถือเอาน้ำด้วยปลาย
 หญาคานำมาเทียบกับน้ำในมหาสมุทรว่า น้ำในมหาสมุทรมีประมาณเพียงเท่านี้ ดังนี้
 บุคคลนั้น พึงเปรียบเทียบเทียบกับน้ำในมหาสมุทรว่า น้ำในมหาสมุทรมีเพียงเท่านี้ ดังนี้
 บุคคลนั้นพึงเปรียบเทียบได้อย่างเดียว ด้วยว่า น้ำในปลายหญาคามีประมาณน้อยเหลือ
 เกิน ถ้าจะเปรียบเทียบกามของมนุษย์ ในสำนักของกามทิพย์ก็เป็นเช่นเดียวกันฉนั้น
 เพราะฉะนั้น สุขชาติจึงไม่แลดูหญิงอื่น ปรารถนานางเทพอัปสรอย่างเดียวจึงตาย พระราชา
 รับสั่งว่า สุขชาตินั้นเมื่อไม่ได้กามอันเป็นทิพย์ก็ละชีวิตไปแล้วฉันใด แม้ตัวเราก็ฉนั้น
 เมื่อไม่ได้เนื้อมนุษย์ซึ่งมีรสอันสูงสุดก็จักละชีวิตเหมือนกันฉนั้นแล

ท่านกาฬหัตถิเสนาบดีได้สดับดังนั้น คิดว่า พระราชานี้ทรงติดอยู่ในรสอย่างมาก
 มาย จักทูลเตือนให้พระองค์รู้สึก เมื่อจะแสดงเรื่องเทียบว่า แม้สุพรรณหงส์ผู้เที่ยว
 ทางอากาศ กินเนื้อสัตว์ชาติเดียวกับตน ก็พิณาศมาแล้วเหมือนกัน แล้วกล่าวสองคาถาว่า

ยถาปี เต ธรฎฐา

หังสา เวหาสยงคมา

อยตุตปริโภเคน

สพฺเพ อพฺภตฺตํ คตา

เหมือนอย่างพวกหงษ์ชาติธรฎฐ เป็นสัตว์สัญจรทางอากาศได้ถึงความพินาศด้วยกัน
 ทั้งหมด เพราะบริโภคอาหารที่ไม่ควร

เอวเมว ตูว์ ราช

ทีปทินฺเท สุโณหิ เม

อมกฺขํ ราช ภกฺขสิ

ตสฺมา ปพฺพาชิสฺสนฺติ ตํ

ข้าแต่มหाराชผู้เป็นจอมแห่งประชาชน ถึงพระองค์ก็เหมือนกัน จงทรงสดับถ้อยคำของ
 ข้าพระองค์ เพราะพระองค์เสวยมังสะที่ไม่ควรเสวย ฉะนั้นเขาจักเนรเทศพระองค์

อธิบายความในคาถานั้นว่า พวกหงษ์ชาติธรฎฐ ได้ถึงความตายด้วยกันทั้งหมด
 เพราะบริโภคอาหารที่มีใช่อาชีพของตน

มีเรื่องเล่าไว้ว่า ได้ยินว่าในอดีตกาล หงส์แก้วหมีนกินข้าวสาลีอยู่ในสุวรรณคูหา
 เขาจิตตภูฏ หงส์เหล่านั้นไม่ออกนอกถ้ำตลอด ๔ เดือนในฤดูฝน ถ้าออกไปปีก็จะเต็ม
 ด้วยน้ำไม่อาจบินขึ้น ต้องตกลงในมหาสมุทรแน่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ออกนอกถ้ำ เมื่อ
 จวนจะถึงฤดูฝน นำข้าวสาลีที่เกิดเองมาจากชาติสระจนเต็มถ้ำ กินข้าวสาลีนั้นอยู่ด้วย
 กัน และในเวลาทีหงส์เหล่านั้นเข้าถ้ำแล้ว แมลงมุ่มตัวหนึ่งตัวเท่าล่อรถ ซึ่งโยไว้ที่ประตู
 ถ้ำเดือนละเส้น ๆ โยของมันเส้นหนึ่งเท่าเชือกผูกโค พวกหงส์จึงคิดจะทำลายโยแมลงมุ่ม

ไบหนึ่งแก่เรา ครั้งนั้นชาวพระนครให้ยกดาบเล่มหนึ่ง ภาชนะที่สำหรับทำเนื้อมนุษย์ให้สุก ไบหนึ่ง กระเช้าและคนทำเครื่องต้นนั้นถวายพระราชานั้น แล้วกระทำการเนรเทศพระองค์เสียจากแคว้น เธอถือดาบพาคนทำเครื่องต้นออกจากพระนครเข้าป่า ทำที่อยู่ที่ได้ ต้นไทรแห่งหนึ่งอยู่ในที่นั้นได้ไปปักอยู่ที่ทางดง ฆ่าคนไปมาแล้วนำมาให้คนทำเครื่องต้น คนทำเครื่องต้นนั้นได้ทำเนื้อให้สุกแล้วถวายพระราชา เป็นอยู่อย่างนี้ทั้งสองคน เมื่อเธอร้องว่าเราเป็นโจรกินคนชื่อโปริสาทแล้ววิ่งไป ใคร ๆ ไม่อาจดำรงอยู่โดยสภาพของตนได้ ล้มลง ณ ภาคพื้นดินทั้งหมด ในคนเหล่านั้น เธอปรารถนาคนใด ก็กระทำคนนั้นให้มีเท้า ในเบื้องตัน ให้มีศีรษะในเบื้องต่ำ นำมาให้แก่คนทำเครื่องต้น วันหนึ่งไม่ได้เนื้อกลับมา เมื่อคนทำเครื่องต้นทูลถามว่า จะทำอย่างไรพระเจ้าข้า ตรัสว่ายกหม้อขึ้นเตาเถิด เนื้อที่ไหนพระเจ้าข้า ตรัสว่าเราจักได้เนื้อ คนทำเครื่องต้นตัวสั่นด้วยมั่นใจว่า ชีวิตของเรา คงไม่รอด ถวายบังคมพระราชาร้องไห้ก่อกอไฟยกหม้อขึ้นเตา ครั้งนั้นเจ้าโปริสาทจึง ประหารคนทำเครื่องต้นนั้นด้วยดาบ ฆ่าให้ตายแล้วจัดทำเนื้อให้สุกด้วยพระองค์เองเสร็จ แล้วเสวย ตั้งแต่นั้นมาอยู่พระองค์เดียว ได้มนุษย์ใด ๆ มาต้องทำกินเอง เรื่องเจ้าโปริสาทดักทางมนุษย์ได้กระฉ่อนไปทั่วชมพูทวีปแล้ว

จบปัพพาสนียกัณฑ์

ครั้งนั้นพราหมณ์คนหนึ่งมีสมบัติบริบูรณ์ ประกอบพาวณิชยกรรมด้วยเกวียน ๕๐๐ เล่ม เดินทางจากต้นดงถึงปลายดงเสมอ เขาคิดว่า ได้ยินว่าโจรโปริสาทฆ่ามนุษย์เดินทาง เสียเป็นอันมาก เราจักจ้างคนให้นำข้ามดงนั้น แล้วให้ทรัพย์พันหนึ่งแก่พวกปากดง กล่าว ว่าจงนำให้เราเดินล่องดงไป แล้วเดินทางไปกับพวกนั้น ให้พวกเกวียนไปหน้าทั้งหมด ส่วน ตัวอาบน้ำลูบไล้เป็นอันดีแล้ว ประดับประดาด้วยเครื่องอลังการทั้งปวง นั่งบนยานน้อย ที่สบายเทียมด้วยโคเผือก มีพวคนำข้ามดงแวดล้อมไปข้างหลังเขาทั้งหมด ขณะนั้นเจ้าโปริสาทขึ้นต้นไม้มองดู ไม่พอใจในคนอื่น ๆ ด้วยคิดว่าเขาเหล่านี้เราจะกินมันทำไม พอเห็นพราหมณ์ก็อยากกินจนน้ำลายไหล เมื่อพราหมณ์นั้นเข้ามาใกล้ ลงจากต้นไม้ประกาศ ชื่อว่า ๐ เฮีย ๐ ภูนี้แหละคือโจรโปริสาท ดังนี้ ๓ ครั้งแล้ว วิ่งแกว่งดาบดุจทำดาของชน เหล่านั้นให้เต็มด้วยทราย ไม่มีใครแม้สักคนเดียวที่สามารถจะทรงตนอยู่ได้ หมอบราบ

ณ ภาคพื้นทั้งหมด เจ้าโปริสาทจับพราหมณ์ผู้หนึ่งบนยานนั้นที่เท้า ทำศีรษะให้ห้อยลงใน เบื้องหลัง ประหารศีรษะด้วยข้อเท้าแล้วแบกไป พวกรับนำทางลุกขึ้นได้ กล่าวว่า เฮ้ย พวกเรารับกหาปณะพันหนึ่งจากมือของพราหมณ์ การทำแห่งบุรุษของพวกเรา อาจหรือ ไม่อาจอย่างไรก็ตาม ลองติดตามกันดูหน่อยแล้วติดตามไป ส่วนเจ้าโปริสาท เมื่อเหลียว ดูไม่พบใคร ๆ จึงค่อยเดินไป ขณะนั้นบุรุษผู้กล้าหาญสมบุรณ์ด้วยกำลังคนหนึ่ง วิ่งตาม ไปโดยเร็ว ทักเจ้าโปริสาท เจ้าโปริสาทเห็นบุรุษนั้น จึงโดดข้ามรั้วแห่งหนึ่ง เท้ากระทบ ตอตะเคียน ถูกตอตะเคียนแทงทะลุหลังเท้า เลือดไหลฉูดเดินเขยกไป ครั้นบุรุษนั้น เห็นอาการเช่นนั้น จึงร้องว่า มันถูกเราแทงแล้วโว้ย พวกเราจงตามมาเถิด จับมันให้ ได้ คนเหล่านั้นทราบความทุกข์พลภาพของเจ้าโปริสาทจึงติดตามไปพร้อมกัน เจ้า โปริสาททราบความที่เขาติดตามมา จึงปล่อยพราหมณ์เอาตัวรอดไป พวกรับนำทาง เมื่อได้พราหมณ์แล้ว กล่าวว่า ประโยชน์อะไรของพวกเราด้วยใจ จึงพากันกลับเพียง นั้นเอง ส่วนเจ้าโปริสาทไปถึงโคนต้นไทรของตนแล้ว เข้านอนอยู่ภายในย่านได้ทำบวง สรวงว่า ข้าแต่เจ้ารุกขเทวดา ถ้าท่านทำแผลของข้าพเจ้าให้หายภายใน ๗ วันนี้ได้ ข้าพเจ้า จักล้างลำต้นของท่านด้วยเลือดในลำคอของกษัตริย์ร้อยเอ็ดในชมพูทวีปทั้งสิ้น จักแหวดวง ด้วยลำไส้ของกษัตริย์เหล่านั้น จักกระทำพิธีกรรมด้วยเนื้อที่มีรสห้าดังนี้ เมื่อไม่ได้มังสะ และข้าวน้ำ ร่างกายชุบซีดลง แผลได้หายภายใน ๗ วันนั้น เขาสำคัญว่าเป็นด้วย อานุกาพแห่งเทวดา ครั้นได้กินเนื้อมนุษย์ ๒-๓ วัน ได้กำลังแล้ว คิดอย่างนี้ว่า เทวดามี อุประการแก่เรามาก เราจักแก้บนแก่ท่าน แล้วถือดาบออกจากโคนต้นไม้ ด้วยหวังใจ ว่าจักนำพระราชามา

ครั้งนั้น ยักษ์ผู้เป็นสหายกินเนื้อด้วยกัน ครั้งเจ้าโปริสาทเป็นยักษ์ในภพก่อน เทียว อยู่ตามถ้ำนั้น พบเจ้าโปริสาทจำได้ว่านี้เป็นสหายของเราในภพอดีต จึงถามว่า จำเราได้ ไหมเพื่อน เจ้าโปริสาทตอบว่า จำไม่ได้ เขาได้แกลงเหตุที่ได้ทำกันครั้งเจ้าโปริสาทเป็น ยักษ์เมื่อภพก่อนให้เจ้าโปริสาททราบ เจ้าโปริสาทจำยักษ์นั้นได้ จึงกระทำปฏิสันถาร ยักษ์ถามว่าท่านเกิดที่ไหน ได้แจ้งสถานที่ที่ตนเกิดแล้ว และเหตุที่ต้องเนรเทศจากแคว้น และสถานที่ที่อยู่ในบัดนี้ เหตุที่ถูกตอไม้แทงแล้ว เหตุที่จะไปเพื่อแก้บนแก่เทวดา ให้ทราบ ทุกประการ แล้วกล่าวว่านี่กิจของเราท่านต้องช่วยด้วย เราทั้งสองไปด้วยกันเถิดเพื่อน เพื่อนเรายังไปไม่ได้ เพราะกิจอย่างหนึ่งของเรายังมีอยู่ แต่เรารู้มนต์ชื่อ ปทลักษ์ณะ

หาค่ามิได้ มนต์นั้นทำให้มีกำลัง ให้วิ่งเร็วและมีเดชสูง เธอจึงเรียนมนต์นี้ไป เมื่อเจ้า
 โปริสาทรับคำ ให้มนต์นั้นแก่เจ้าโปริสาทแล้วหลีกไป เจ้าโปริสาทตั้งแต่ได้มนต์แล้ววิ่ง
 เร็วเหมือนลมพัด กล้าหาญใหญ่ มีกำลังและความเพียรมาก ได้พบพระราชาร้อยเอ็ด
 กำลังเสด็จประพาสพระราชอุทยานเป็นต้น วิ่งไปด้วยกำลังดุจลม ประกาศนามแล้วให้
 บันลือลั่น ให้กษัตริย์เหล่านั้นตกพระทัยแล้ว จับพระบาทให้มีพระเคียวในเบื้องต่ำ
 ประหารศีรษะด้วยสั้น นำไปด้วยกำลังดุจลม ทำช่องที่ฝ่าพระหัตถ์ของกษัตริย์เหล่านั้น
 แล้วร้อยด้วยเชือกผูกแขวนไว้ที่ต้นไทร จับได้หมดภายใน ๗ วันนั่นเอง พระราชาเหล่านี
 นั้นทั้งหมด ปลายนิ้วพระบาทพองจัดพื้น ห้อยกวัดแกว่งอยู่ดุจพวงดอกหงอนไก่ที่เหี่ยวใน
 เมื่อลมพัดต้องอยู่ดูหน้าสังเวช ส่วนพระเจ้าสุตโสม เจ้าโปริสาทมิได้จับไปเพราะเห็นว่า
 เป็นปฤชญาจารย์ของตน และเกรงว่าถ้าจับเอาไป ชมพู่ทวีปจักว่างเปล่าจากกษัตริย์ เธอ
 ตั้งใจจะกระทำพิธีกรรม ก่อไฟแล้วนั่งตากหลาวอยู่ รุกขเทวดาเห็นการกระทำของเธอคิด
 ว่าเจ้าโปริสาทจักทำพิธีกรรมแก่เรา ความผาสุกแม้หน้อยหนึ่งในแผลของเขา เรามิได้
 กระทำให้ บัดนี้ความผาสุกของเขานั้นจักทำความพินาศใหญ่ให้แก่พระราชาเหล่านี้ เรา
 จะทำอย่างไรหนอ ครั้นเห็นว่าตนไม่อาจจะห้ามได้ จึงไปยังสำนักท้าวมหาราชทั้ง ๔
 เล่าความนั้นให้ฟังแล้วกล่าวว่า ขอท่านทั้งหลายจงช่วยห้ามเขาด้วย เมื่อท้าวมหาราช
 ตอบว่า แม้พวกเราก็ไม่อาจจะห้ามได้ จึงเข้าไปเฝ้าท้าวสักกเทวราช ทูลเล่าความนั้นให้ทรง
 ทราบแล้ว กราบทูลว่า ขอพระองค์ได้โปรดห้ามเขาด้วย แม้ท้าวสักกเทวราชก็ตรัสว่า
 พวกเราไม่อาจจะห้ามได้ แต่เราจะออกอุบายอย่างหนึ่งให้ เมื่อรุกขเทวดานั้นกราบทูลว่า
 อุบายนั้นอย่างไร ตรัสว่าคนอื่นในโลกทั้งเทวดาที่จะเสมอเหมือนไม่มี ผู้นั้นคือราชบุตร
 ของพระเจ้าโกรพยะ ในพระนครอินทปัตตวันกูรุ พระนามว่าสุตโสม จะทรมานเจ้า
 โปริสาทนั้นให้หายพยศได้ และจักพระราชทานชีวิตแก่พระราชาทั้งหลายด้วยทั้งจักให้เจ้า
 โปริสาทนั้นงดจากการกินมังสะมนุษย์ด้วย จัดโสทรดสรงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นดุจน้ำอมฤต
 ถ้าเธอใคร่จะให้ชีวิตแก่พระราชาทั้งหลาย จงกล่าวแก่เจ้าโปริสาทนั้นว่า การทำพิธีกรรม
 นั้นต้องนำพระเจ้าสุตโสมมาด้วย รุกขเทวดารับเทวบัญชาแล้ว รีบมาแปลงเพศเป็น
 บรรพชิตไปสถิตอยู่ ณ ที่ใกล้เจ้าโปริสาท ส่วนเจ้าโปริสาทได้ยินเสียงทำสำคัญว่า
 พระราชาบางองค์จักหนีไป ครั้นเห็นรุกขเทวดานั้น จึงคิดว่า ธรรมดาว่าบรรพชิตย่อม
 เป็นกษัตริย์ทั้งนั้น เราจักจับบรรพชิตนี้ทำพิธีกรรมให้เต็มจำนวนร้อยเอ็ดดังนี้แล้ว จึง

ลูกขึ้นมือถือดาบติดตามไป แม้ติดตามไปถึง ๓ โยชน์ก็ไม่อาจทัน เหงื่อไหลโทรมตัว คิดว่า เมื่อก่อนช่างก็ดี ม้าก็ดี รถก็ดี วิ่งเล่นไปอยู่ เราวิ่งไล่ตามจับได้ทั้งนั้น วันนี้แม้ เราวิ่งอยู่จนสุดกำลังก็ไม่อาจจับบรรพชิตผู้เดินไปอยู่โดยปกติของตนได้ เหตุอะไรหนอ เธอดำริต่อไปว่า ขึ้นชื่อบรรพชิตผู้กระทำตามถ้อยคำ เราจักบังคับให้เธอหยุด เธอหยุด แล้วจึงจับดังนี้ แล้วกล่าวว่า จงหยุดก่อนสมณะ รุกขเทวดา กล่าวตอบว่า เราหยุดอยู่ ก่อนแล้ว ท่านนั้นแหละจงพยายามหยุดเถิด ลำดับนั้นเจ้าโปริสาทจึงกล่าวกะรุกขเทวดา นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ธรรมดาว่าบรรพชิตย่อมไม่พูดเท็จแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ส่วนท่าน พูดเท็จดังนี้ แล้วกล่าวคาถาว่า

ติฏฐาหิติ มया วุตโต

โส ตฺวํ คจฺฉส ปมฺมุโข

อฏฺฐิโต ตฺวํ ธิโตมฺหิติ

ลปฺลิตี พุรฺหุมาจารินิ

อิทํ โข สมณฺณ ยุตฺตํ

อสิณฺจ เม มณฺณลลิตี กงฺขปฺตฺตํ

ท่านเมื่อเรากล่าวว่าจงหยุด ก็เดินไม่เหลียวหลัง ดูกรพรหมจารี ท่านไม่ได้หยุดกล่าวว่า หยุดแล้ว ดูกรสมณะ ท่านประพฤติดังนี้ควรแล้วหรือ ดาบของเรา ท่านเข้าใจว่าเป็น ขนนกกระสาหรือ

มืออธิบายว่า ดูกรสมณะ ท่านนั้นเมื่อเรากล่าวคำว่า จงหยุด ดังนี้ ก็ยังเดินไป มิได้เหลียวหลัง ดูกรพรหมจารี ท่านมิได้หยุด แต่กล่าวว่าหยุดแล้ว ก็ท่านสำคัญว่าดาบ ของเราเป็นขนนกกระสาหรือ

ในลำดับนั้น เทวดาจึงกล่าวสองคาถาว่า

จิโตหฺมมฺมิ สธฺมเมสุ ราช

น นามโคตฺตํ ปรีวตฺตยามิ

โจรณฺจ โสเก อจิตํ วทฺนฺติ

อาปายิกํ เนรยิกํ อีโต จุตฺตํ

ดูกรพระราชา อาตมาเป็นผู้หยุดก่อนในธรรมของตน ไม่ได้เปลี่ยนนามและโคตร ส่วน โจร นักปราชญ์กล่าวว่าไม่หยุดในโลก เพราะเคลื่อนจากโลกนี้แล้ว ต้องเกิดในอบายหรือ นรก

สเจ เม สหุตฺถิ ราช

สุตฺตํ คณฺหาหิ ขตฺตติยํ

เตน ยณฺณํ ยชิตฺวาน

เอวํ สกฺกํ คมิสฺสุสฺสึ

ดูกรพระราชชา ถ้าพระองค์ทรงเชื่ออาตมา ต้องจับพระเจ้าสุตโสมผู้กษัตริย์ด้วย พระองค์
บุชายัญด้วยพระเจ้าสุตโสมนั้นแล จักไปสวรรคแล

มีอรรถาธิบายว่า ดูกรมหาบพิตร อาตมาเป็นผู้หยุดแล้วในกรรมของตนกล่าว
คือ อุกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เมื่อก่อนพระองค์เป็นพระราชาทรงพระนามว่า
พรหมทัต ละพระนามนั้นเสียแล้วเปลี่ยนชื่อเป็น โปริสาท บัดนี้มีนามว่ากัมาสยาท แม้
อุบัติในชาติตติยสกุล ยังกินเนื้อมนุษย์ซึ่งเป็นของไม่ควรกิน ท่านเปลี่ยนนามและโคตรของ
ตนฉันใด อาตมามีได้เปลี่ยนนามและโคตรเหมือนฉะนั้น ส่วนโจร นักปราชญ์ทั้งหลาย
กล่าวว่า ไม่ตั้งอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ เคลื่อนจากโลกนี้แล้วต้องไปเกิดในอบาย
หรือนรก และโจรนั้นเมื่อตกนรกแล้วย่อมไม่ได้ที่พำนักแห่งตนดังนี้

คำว่า สุตะ ในคานานั้น หมายถึงพระเจ้าสุตโสม อธิบายว่า ดูกรเจ้าโปริสาท
ผู้เป็นเจริญ ท่านนั้นแลกล่าวมุสาวาท เพราะท่านกล่าวปฏิญญาแก่เราว่าจักนำพระ
ราชาในชมพูทวีปทั้งหมดมากระทำพลีกรรม บัดนี้ท่านนำพระราชาสามัญผู้มีกำลัง
ทुरुพลภาพมาเช่นนั้น ส่วนพระเจ้าสุตโสมมหาราชผู้เป็นใหญ่ในพื้นที่ชมพูทวีปทั้งหมด ท่าน
มิได้นำมา ถ้อยคำของท่านชื่อว่า เป็นคำเท็จ เพราะฉะนั้นจึงไปจับพระเจ้าสุตโสมมา
ด้วย

เทวดากล่าวอย่างนี้แล้ว บันดาลให้เพศบรรพชิตสูญหายไป กลับกลายเป็นเพศ
ของตณยีนโชนีช่วงอยู่จุดดวงอาทิตย์ในอากาศ เจ้าโปริสาทได้สดับถ้อยคำและเห็นรูปเทวดา
นั้นแล้ว ถามว่า ท่านเป็นอะไร เราเป็นเทวดาอยู่ที่ต้นไม้นี้ เจ้าโปริสาทดีใจว่า เราได้
เห็นเทวดาโดยประจักษ์ กล่าวว่า ขอเทวราชเจ้า อย่าวิตกเพราะเหตุพระเจ้าสุตโสม เขิญ
เสด็จเข้าต้นไม้มองตนเสียเถิด เทวดาเข้าสู่ต้นไม้มากำลังเจ้าโปริสาทแลดูอยู่ ขณะนั้นดวง
อาทิตย์อัสดงคต ดวงจันทร์ขึ้นปรากฏแล้ว เจ้าโปริสาทเป็นนักปราชญ์ทางเวทศาสตร์
ฉลาดรู้นักษัตริโคจร เธอแหงนดูท้องฟ้า ดำริว่า พรุ้งนี้จะเป็นผู้สสนักษัตริ พระเจ้า
สุตโสมจักเสด็จสรอง ณ พระราชอุทยาน เราจักจับเธอที่นั่น แต่การรักษาของเธอจักเป็น
การใหญ่ ชาวพระนครทั้งสี่จักเที่ยวรักษาตลอด ๓ โยชน์โดยรอบ เราจักต้องไปยัง
มิจาจิรวนราชอุทยาน ลงสู่มณฑลโบกขรณี ซ่อนตัวอยู่เสียแต่ปฐมยาม เมื่อการรักษายัง
มิได้ทันจัด แล้วได้ไปยังพระราชอุทยานนั้นลงสู่สระโบกขรณียื่นปกศีระด้วยใบบัว ด้วย
เดชของเจ้าโปริสาทนั้น สัตว์น้ำมีปลาและเต่าเป็นต้นได้คอยออกไปว่ายอยู่รอบนอกเป็น

ฝูง ๆ มีคำถามสอดเข้ามาว่า เดชนี้เจ้าไปริสาทได้เพราะอะไร วิสัยชนาว่า เธอได้ด้วยอำนาจบุญที่บำเพ็ญไว้ในชาติก่อน แท้ที่จริงเมื่อศาสนกาลของพระทศพลทรงพระนามว่า กัสสปะ เธอได้เป็นผู้ริเริ่มสลาภภัตตร้านมสด เธอจึงมีกำลังมากด้วยเหตุนั้น เธอได้สร้างโรงไฟแล้วถวายไฟ ฟืน มีด เกลียกฟืน และขวานเพื่อบรรเทาหนาวแก่ภิกษุสงฆ์ เธอได้มีเดชด้วยเหตุนั้น เมื่อเจ้าไปริสาทไปอยู่ภายในพระราชอุทยานอย่างนี้แล้ว เจ้าพนักงานได้จัดการอารักขาในที่ประมาณ ๓ โยชน์โดยรอบ ส่วนพระเจ้าสุตโสมเสวยอาหารเข้าแต่เช้าทีเดียว เสด็จขึ้นทรงมงคลหัตถีที่เขาแต่งไว้แล้วอย่างดี แวดล้อมด้วยจตุรงคินีเสนา เสด็จออกจากพระนคร

ครั้งนั้นพราหมณ์ชื่อนั้นทะ นำคาถาชื่อว่าสตารหา ๔ คาถา ล่วงมรรคา ๑๒๐ โยชน์ แต่พระนครตักกสิลา ถึงพระนครนั้นแล้ว พักอยู่ที่บ้านใกล้ประตูพระนคร เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยเข้าไปสู่พระนคร เห็นพระราชเสด็จออกทางประตูด้านทิศตะวันออก จึงเหยียดมือออกถวายชัย พระราชาเสด็จพระราชดำเนิน ทอดพระเนตรทิศอยู่ ได้ทอดพระเนตรเห็นมือที่เหยียดออกของพราหมณ์ผู้ยืนอยู่ ณ ประเทศอันสูง ทรงไสพญาช้างเสด็จเข้าไปใกล้พราหมณ์เมื่อจะตรัสถาม ได้ตรัสพระคาถาว่า

กิสฺมี นุ รฎฺเฏ เจ วต ชาตฺถิณฺณิ
 อถ เกน อตุเถน อิทานุปตฺโต
 อกฺขาหิ เม พุราหฺมณฺ เอตมตฺถํ
 กิมิจฺฉสิ เทมิ ตยชฺช ปตฺถิตํ

ชาติภูมิของท่านอยู่แคว้นแดนไหน ข้าพเจ้าขอถามท่านพราหมณ์ ท่านมาถึงพระนครนี้ด้วยประโยชน์อะไร ท่านพราหมณ์จงบอกความประสงค์นั้นแก่ข้าพเจ้า ท่านปรารถนาอะไร ข้าพเจ้าจักให้สิ่งที่ท่านปรารถนาในวันนี้

ลำดับนั้น พราหมณ์นั้นจึงทูลท้าวเธอเป็นคาถาว่า

คาถา จตฺสฺสเฐ ธรณิณฺณิสฺสร
 สุกฺมฺภีรตฺถวรา สาครูปมา
 ตเวว อตฺถาย อิทาคฺโตสฺมิ
 สุโณหิ คาถา ปรมตฺถสณฺหิตา

ข้าแต่พระจอมธรณิณิศร พระคาถา ๔ พระคาถา มีอรรถอันลึกวิเศษนักเปรียบ

ด้วยสาคร ข้าพเจ้ามาในพระนครนี้เพื่อเป็นประโยชน์แก่พระองค์ ขอพระองค์จงทรง
 สดับพระคาถาอันประกอบด้วยประโยชน์อย่างยอดเยี่ยม

มีอรรถาธิบายว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ผู้คุ้มครองแผ่นดิน พระ
 คาถา ๔ พระคาถาเกิดขึ้นแล้วอย่างไร มีข้อความอันลึกซึ้งประเสริฐยิ่งนัก เปรียบด้วย
 สาคร ข้าพระองค์มายังสถานที่นี้เพื่อประโยชน์ของพระองค์เอง ขอพระองค์จงทรงสดับ
 คาถาอันควรแก่คำราคาร้อยหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยประโยชน์อย่างยิ่ง อันพระกัสสปทศพล
 ทรงแสดงไว้แล้วนี้เถิด

พราหมณ์ทูลดังนั้นแล้ว ทูลต่อไปว่า ข้าแต่มหाराช คาถาชื่อว่า สตาราหา ๔
 พระคาถานี้ พระกัสสปทศพลทรงแสดงไว้ ข้าพเจ้าได้สดับว่าพระองค์ทรงโปรดปราน
 ในการศึกษา จึงมาเพื่อแสดงแก่พระองค์ พระราชามีพระหฤทัยโสมนัส ตรัสว่า ท่าน
 อาจารย์ท่านมาดี แต่ข้าพเจ้าไม่อาจกลับจากที่นี่ได้ วันนี้ข้าพเจ้าจักมาสรองเศียรโดยคลอง
 แห่งผู้สสนักษัตรฤกษ์ เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจักฟังในวันพรุ่งนี้ ขอท่านอย่าได้หน่ายแห่ง
 เลย แล้วตรัสสั่งอำมาตย์ว่า ท่านทั้งหลาย จงไปจัดที่นอนให้พราหมณ์ที่เรือนหลังนั้น
 จงจัดอาหารและผ้าห่มด้วยแล้วเสด็จพระราชดำเนินเข้าสู่พระราชอุทยาน พระราชอุทยาน
 นั้นแวดล้อมไปด้วยกำแพงสูง ๑๘ ศอก ช้างยืนเรียงต่อ ๆ กัน แวดวงเป็นหลั่น ๆ ไป
 ต่อนั้นออกไปเป็นขบวนม้า ต่อกออกไปเป็นขบวนรถ ต่อกออกไปเป็นขบวนนายขมังธนู ต่อก
 ออกไปเป็นขบวนคนเดินเท้า ตั้งล้อมวงเป็นลำดับกันดังนี้แล พลนิกายได้บันลือลั่นดุจ
 มหาสมุทรที่กำลังจะขึ้น พระราชาทรงเปลื้องเครื่องราชอิสริยาภรณ์แล้ว ให้ทำมัสสุ
 กรรม มีพระสรীরอันฟอกแล้วด้วยจุกสน่าน เสด็จทรงภายในมณฑลสระโบกขรณีตาม
 พระราชประเพณีแล้ว เสด็จขึ้นทรงพระภูษาชั้พระองค์ประทับอยู่ ลำดับนั้น เจ้าพนักงาน
 ทูลเกล้าถวายพระภูษาของหอมดอกไม้ และเครื่องอลังการ ขณะนั้นเจ้าไปริสาทคิดว่า
 พระราชานี้เวลาแต่่งพระองค์แล้วจักหนัก เราจักจับในเวลาที่ยังเบา ดังนี้แล้ว โผล่ขึ้นจาก
 น้ำวางนิ้วไว้ ณ หน้าผาก ควงดาบบนกระหม่อมดุจพญามัจจุราช โห่ลั่นประกาศชื่อว่า
 เฮ้ย ภูนี้แหละโจรไปริสาท พวกราชบริพารได้ยินเสียงเธอแล้ว ที่ขึ้นข้างก็ล้มอยู่กับข้าง
 ที่ขึ้นม้าก็ล้มอยู่กับม้า ที่ขึ้นรถก็ล้มอยู่ที่รถ พลนิกายทั้งอาวุธหมอบราบลงกับภาคพื้น
 เจ้าไปริสาทจับพระเจ้าสุตโสมยกขึ้น เวลาที่เธอจับพระราชารอื่น ๆ จับพระบาทกระทำ
 ให้มีพระเศียรในเบื่องต่ำ ประหารศีรษะด้วยสัน ส่วนพระโพธิสัตว์ เอนน้อมตัวเข้าไปยกขึ้น

ให้นั่งบนบ่า คิดว่าเราไปทางประตูจะเป็นการเห็นช้า เมื่อไม่เห็นทางที่จะไป จึงโดด
 กำแพงอันสูงถึง ๑๘ ศอก ที่ตรงหน้านั้นเอง แล้วกระโดดเหยียบกะพองพญาช้างضبมัน
 แล้วเหยียบหลังม้าต่อ ๆ ไป ด้วยกำลังเร็วดุจลม ประหนึ่งว่าโดดเหยียบยอดเขาที่ตั้งอยู่
 รายเรียงกันไปจะนั้น เหยียบแอกรถงอนรถวิ่งไปโดยเร็ว เป็นประหนึ่งว่าหมุนจักรของ
 ภมร และย่อไปไทรที่สะพรั่งด้วยผลเขียวจะนั้น พักเดียวล่วงมรรคาได้ ๓ โยชน์ ดำริ
 ว่า มีใครตามมาช่วยท่านสตุโลมบ้างหรือเปล่า เหลียวดูไม่เห็นใครจึงค่อย ๆ เดินไป
 เห็นหยาดน้ำแต่ปลายพระเกศาของพระเจ้าสตุโลมตกที่อกของตน ดำริว่า ขึ้นชื่อว่าสัตว์
 ที่จะไม่กลัวตายไม่มี แม้พระเจ้าสตุโลมก็เห็นจะร้องไห้เพราะกลัวตาย แล้วกล่าวคาถาว่า

น เว รุทนต์ มติมนุโต สปลณฺญา

พหุสตุตา เย พหุจฺจณจฺฉินฺติโน

ทีปํ หิ เอตํ ปรมํ นรานํ

ยํ ปณฺทิตา โสกนฺทา ภวนฺติ

ท่านผู้มีความรู้ มีปัญญาเป็นพหูสูต คิดเหตุการณ์ได้มากย่อมไม่ร้องไห้ การที่พวกบัณฑิต
 เป็นผู้บรรเทาความโศกผู้อื่นได้ นี้แหละเป็นที่พึงอย่างยอดเยี่ยมของนรชน เหมือนอย่าง
 เกาะเป็นที่พำนักของคนที่ต้องเรือแตกในมหาสมุทรจะนั้น

อตฺตาน ญาตี อุทาทุ ปุตุตทารํ

ธณฺถํ ธนํ รชตํ ชาตฺรูปํ

กิเมว ตฺวํ สตุโลมานุตฺตปฺเป

โกรพฺย เสฏฺฐจ วจฺนํ สุโณมฺม เต

ท่านสตุโลม พระองค์คิดถึงอะไร ตนหรือญาติหรือลูกเมีย หรือข้าวเปลือกทรัพย์สินเงินทอง
 ท่านโกรัพะยะผู้ประเสริฐสุด หม่อมฉันขอพึงถ้อยคำของพระองค์

มีอรรถาธิบายว่า บัณฑิตทั้งหลายเช่นพระองค์ เป็นผู้บรรเทาความโศกของคน
 เหล่าอื่นเสียได้ การบรรเทาความโศกนี้แล ย่อมเป็นที่พึงอย่างดีของชนเหล่าอื่น
 เปรียบเหมือนเกาะเป็นที่พำนักของคนที่ต้องเรือแตกในมหาสมุทรจะนั้น เพราะฉะนั้น
 ท่านผู้มีความรู้เช่นพระองค์ย่อมไม่ร้องไห้ ดูกรสตุโลมผู้เป็นสหาย เมื่อคนเช่นท่านร้องไห้
 อยู่เพราะความกลัวตาย คนอันธพาลอย่างอื่นจักกระทำอย่างไรเล่า ข้าพเจ้าขอถามท่าน
 ดูกรท่านสตุโลม ในบรรดาปิยชนมีตนเป็นต้นเหล่านี้ พระองค์คิดถึงอะไร พระองค์ทรง

เศร้้าโคกร้าฟึงถึงอะไรเล่าหนอ

พระเจ้าสุตโสมตรัสคาถาว่า

น จาหมตฺตานมนฺตฺตฺตฺนามิ

น ปุตฺตทาร์ น ธนํ น รฏฺฏจํ

สตญฺจ ธมฺโม จริโต ปุราโน

ตํ สงฺครํ พุราหุมนฺสฺสานุตฺตปฺเป

เรามีได้คิดถึงตน มิได้คิดถึงลูกเมีย มิได้คิดถึงทรัพย์สมบัติ มิได้คิดถึงบ้านเมือง แต่
ธรรมของสัตบุรุษที่ท่านประพฤติกันครั้งโบราณ เราผลัดต่อพราหมณ์ไว้ คิดถึงเรื่องธรรม
นั้นแล

กโต มยา สงฺคโร พุราหุมนฺ

รฏฺฏเจ สเก อิสฺสริเย จิตฺเตน

ตํ สงฺครํ พุราหุมนฺสมฺปทาย

สจฺจานุรฺกฺขํ ปุณฺราวชิสฺสํ

การนัดหมาย เราตั้งอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทำไว้กับพราหมณ์ใน
แคว้นของตน การนัดหมายนั้นต่อพราหมณ์ผู้ประเสริฐ เราจักเป็นผู้รักษาความสัตย์
กลับมา

มีอรรถาธิบายว่า พระเจ้าสุตโสมตรัสว่า ข้าพเจ้ามิได้ร้องให้ มิได้เศร้้าโคกก่อน
มิได้คิดถึง มิได้เศร้้าโคกเพื่อประโยชน์แก่ตนเป็นต้นแม่เหล่านี้เลย ก็แต่ว่าธรรมของ
สัตบุรุษผู้เป็นบัณฑิตที่ท่านประพฤติมาแล้วครั้งโบราณมีอยู่ ขึ้นชื่อว่าความสัตย์เพราะ
กระทำการนัดแนะอันใดไว้ ข้าพเจ้าเศร้้าโคกถึงการแนะไว้กับพราหมณ์นั้น คำว่า จัก
เป็นผู้รักษาความสัตย์ในคานานั้น หมายความว่า ข้าพเจ้าจักเป็นผู้รักษาคำสัตย์ไว้ ด้วย
ว่าพราหมณ์นั้นนำเอาคาถา ๔ คาถา ที่พระกัสสปทศพลทรงแสดงแล้วมาจากเมือง
ตักกศิลา ข้าพเจ้าได้สั่งให้กระทำการนัดหมายกับพราหมณ์นั้นแล้วจึงอาบน้ำ ข้าพเจ้าได้
กระทำการนัดหมายกับพราหมณ์ไว้ว่า ข้าพเจ้าจักฟังคานานั้น ขอให้ท่านพราหมณ์จงรอ
อยู่จนกว่าข้าพเจ้าจะกลับมาดังนี้แล้วจึงมา แต่ท่านมิได้ให้ข้าพเจ้าฟังคานานั้น จับข้าพเจ้า
มาเสียก่อน ถ้าท่านปล่อยข้าพเจ้าไป ข้าพเจ้าฟังธรรมแล้วจักเป็นผู้รักษาความสัตย์
กลับมา

ครั้งนั้น เจ้าโปริสาททูลพระเจ้าสุตโสมว่า

น วาหเมตฺ อภิสทฺทหามิ
 สฺขี นโร มจฺจุมฺขา ปมฺตโต
 อมิตฺตหตฺถํ ปฺนราวเชยฺย
 โกรพฺย เสฏฺฐ น หิ มํ อฺเปติ

คนผู้มีความสุข หลุดออกจากปากของมัจจุราชแล้วจะมาสู่มือของศัตรูอีก ข้าพเจ้ายังเชื่อไม่ได้หรอก ข้าแต่ท่านโกรัพยะผู้ประเสริฐสุด พระองค์จะไม่เข้าใกล้ข้าพเจ้าอีกกระมัง

มฺตโต ตฺวํ โปริสาทสฺส หตฺถา
 คนฺตฺวา สกํ มนฺทิริ กามกามี
 มธฺริ ปิยํ ชีวิตํ ลหฺธ ราช
 กฺโต ตฺวํ เอหิสฺสิ เม สกาสฺ

พระองค์พ้นจากมือของโปริสาท เสด็จไปถึงพระราชมณเฑียรของพระองค์ เพลิดเพลินด้วยกามคุณารมณ์ พระองค์ได้ชีวิตอันเป็นที่รักจิตสนิทใจ พระองค์จักกลับมาหาข้าพเจ้าได้อย่างไร

อธิบายว่า บุคคลที่ถึงความสุขแล้ว หลุดออกจากปากของความตายเพราะพ้นจากเงื้อมมือของโจรเช่นข้าพเจ้า จะพึงกลับมาอีก ถ้อยคำนี้ ข้าพเจ้ายังไม่ยอมเชื่อเลย ข้าแต่ท่านโกรัพยะผู้ประเสริฐสุด พระองค์จะไม่มายังสำนักของหม่อมฉันอีกกระมัง ดูกรท่านสุตโสม ท่านพ้นจากเงื้อมมือของโปริสาทแล้ว เสด็จไปยังพระราชมณเฑียรอันเป็นราชธานีของพระองค์แล้ว ทรงเพลิดเพลินกามคุณอยู่ จักกลับมายังสำนักของข้าพเจ้าได้อย่างไร

พระมหาสัตว์เจ้าได้ทรงสดับคำนั้น เป็นดุจพญาไกรสรราชสีห์ ไม่หวาดหวั่นตรัสตอบว่า

มตฺ วเรยฺย ปริสุทฺธสีโล
 น ชีวิตํ ครหิตโต ปาปธมฺโม
 น หิ ตํ นริ ตายเต ทฺคฺคตฺติภ
 ยสฺสาปี เหตุ อลิกํ ภาณฺยฺย

คนที่มีศีลบริสุทธิ์ มุ่งปรารถนาความตาย คนผู้มีธรรมลามกที่นักปราชญ์ติเตียน ไม่พึง

ปรารภนาชีวิต นรชนใดพึงกล่าวเท็จเพราะเหตุแม่แห่งของรักใด ของรักนั้นไม่รักษาหรชนนั้นจากทุกคติได้เลย

มีอรรถาธิบายว่า ดูกรโปริสาท นรชนใด มีศีลบริสุทธิ์ พึงปรารภนาความตาย อธิบายว่า ท่านยอมตายไม่ยอมเสียสัตย์ ส่วนบุคคลผู้มีธรรมอันลามกที่นักปราชญ์ติเตียน ไม่พึงปรารภนาชีวิต เพราะชีวิตของเขาไม่มีราคา เพราะไม่ทำความเจริญอะไรต่อไป คนทุกศีลพึงกล่าวเท็จเพื่อประโยชน์แก่ตนใด วัตถุประสงค์เป็นต้นนั้น ย่อมไม่รักษาบุรุษนั้นจากทุกคติได้เลย

สเจปิ วาโต คิริมาวเหยย

จนโท จ สุริโย จ ฉา ปเตยย

สพฺพาว นชฺโช ปฏฺฐิสฺสํ วเหยยฺย

นเตววาหํ ราช มุสา ภณฺเยยฺย

แม้ถึงลมจะพึงพัดภูเขามาได้ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์จะพึงตกในแผ่นดินได้ แม่น้ำทั้งหมดจะพึงไหลทวนกระแสได้ ถึงอย่างนั้นข้าพเจ้าก็พูดเท็จไม่ได้นะ ราชา

มีอรรถาธิบายว่า ดูกรโปริสาทผู้เป็นสหาย ท่านก็เป็นสหายอันสนิท เคยเล่าเรียนในสำนักอาจารย์เดียวกันกับข้าพเจ้าถึงเพียงนี้ ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวเท็จเพราะเหตุแห่งชีวิตเลย ถึงแม้ว่าลมต่างประเภท มีลมในทิศบูรพาเป็นต้น จะพึงพัดภูเขามาในอากาศ ประดุจปุยหนุ่นได้ แม้เหตุนั้นก็พึงเชื่อได้ แต่ท่านพึงเชื่อคำนี้ว่า ข้าพเจ้าไม่พึงกล่าวเท็จ ดังนี้ ได้ยิ่งกว่าเหตุนั้น ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์จะพึงตกในแผ่นดิน พร้อมด้วยวิมานของตน แม่มแม่น้ำทุกสายจะพึงไหลทวนกระแสได้ ดูกรโปริสาทผู้เจริญ ถ้อยคำอย่างนี้ ถ้ามีใครกล่าวขึ้น ก็พึงเชื่อได้ ส่วนคำที่ว่า ข้าพเจ้าพึงพูดเท็จนี้ ถ้าชนทั้งหลายกล่าวแก่ท่านแล้ว คำนั้นท่านไม่พึงเชื่อเลย

นภํ ผลเยย อหุติ วิสุสฺเส

สํวตเตยฺย ภูตธรา วสุนฺธรา

สิสุจฺโย เมรุ สมุฏฺฐเเหยย ปพฺพโต

น เตววาหํ ราช มุสา ภณฺเยยฺย

ฟ้าจะพึงแตกได้ ทะเลจะพึงแห้งได้ แผ่นดินอันทรงไว้ซึ่งภูตจะพึงพลิกได้ เมรุบรรพตจะพึงเพิกถอนได้ตลอดราก ข้าพเจ้าก็พูดเท็จไม่ได้นะราชา

แม้พระโพธิสัตว์ตรัสอย่างนี้ เจ้าโปริสาทก็ยังไม่เชื่อ ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์จึงทรงดำริว่า เจ้าโปริสาทนี้ไม่เชื่อเรา เราจักให้เธอเชื่อแม้ด้วยคำสาบาน แล้วตรัสว่า ดูกรสหายโปริสาท ท่านจงให้ข้าพเจ้าลงจากบ่าก่อน ข้าพเจ้าจะทำสาบานให้ท่าน ครั้นเจ้าโปริสาทเออลงวางไว้ ณ บนภาคพื้นแล้ว เมื่อทรงทำสาบาน ได้ตรัสพระคาถาว่า

อสิญจ สดุดิญจ ปรามสามิ
 สปลัปี เต สมุม อหัง กโรมิ
 ตยา ปมุตโต อนโณ ภวิตวา
 สจฺจานุรุษํ ปุนราวชิสฺสํ

ข้าพเจ้าจักจับดาบและหอก จะทำแม้ซึ่งการสาบานแก่ท่านก็ได้ละ สหาย ข้าพเจ้าพ้นจากท่านไปแล้ว เป็นผู้หาหนี่มิได้ จักเป็นผู้รักษาความสัตย์กลับมา

อธิบายความแห่งคาถานั้นว่า ดูกรโปริสาทผู้เป็นสหาย ถ้าท่านปรารถนา ข้าพเจ้าก็จะจับดาบและหอกสาบานว่า ขออย่าให้ข้าพเจ้าได้บังเกิดในตระกูลกษัตริย์ซึ่งมีการรักษาอันจัดแจงดีแล้วด้วยอาวุธเห็นปานนี้ ดูกรสหาย หรือว่าท่านปรารถนาคำสาบานอย่างอื่นใด ข้าพเจ้าก็จะกระทำแม้การสาบานนั้นแก่ท่าน เราพ้นจากท่านแล้ว ก็จะไปหาพราหมณ์ กระทำตนไม่ให้มีหนี่แก่พราหมณ์แล้ว ก็จักเป็นผู้รักษาความสัตย์กลับมา

ในลำดับนั้น เจ้าโปริสาท คิดว่า เจ้าสุตโสมนี้กระทำการสาบานซึ่งพวกกษัตริย์ไม่ควรกระทำ จะประโยชน์ด้วยเจ้าสุตโสมนี้แก่เรา เธอจะกลับหรือไม่กลับก็ตาม แม้ตัวเราก็เป็นขัตติยราช จักถือเอาเลือดในลำแขนของเรากระทำพิธีกรรมแก่เทวดา ท่านสุตโสมลำบากใจนัก แล้วกล่าวคาถาว่า

โย เต กโต สงฺครโร พุราหฺมณเณ
 รญฺเญ สเก อิสฺสริเย จิตฺเตน
 ตํ สงฺครํ พุราหฺมณสมฺปทาย
 สจฺจานุรุษํ ปุนราวชิสฺสํ

การนัดหมายอันใด อันพระองค์ผู้ดำรงอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ได้ทำไว้กับพราหมณ์ในแคว้นของตน การนัดหมายนั้นต่อพราหมณ์ผู้ประเสริฐ พระองค์จึงเป็นผู้รักษาความสัตย์กลับมา

คำว่า กลับมาในคาถานั้น หมายความว่า พระองค์พึงเสด็จมาอีก

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ตรัสว่า ดูกรสหยาโปริสาท ท่านอย่าได้วิตกไปเลย ข้าพเจ้าได้สดับสตารหคาถา ๔ คาถาแล้ว ให้เครื่องบูชาแก่ธรรมกถิกแล้ว จักมาแต่เช้าทีเดียว แล้วตรัสพระคาถาว่า

โย เม กโต สงฺครโร พุราหฺมณฺณ

รฏฺเฐ สเก อีสฺสริเย จิตฺน

ตํ สงฺครํ พุราหฺมณฺณสมฺปทาย

สจฺจานุรฺกขํ ปุนฺราวชิสฺสํ

การนัดหมายอันใด ที่ข้าพเจ้าตั้งอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้ทำไว้กับพราหมณ์ในแคว้นของตน การนัดหมายนั้นต่อพราหมณ์ผู้ประเสริฐ ข้าพเจ้าจักเป็นผู้รักษาความสัตย์กลับมา

คำว่า กลับมา ในคานานั้น หมายความว่า ข้าพเจ้าจะกลับมาอีก

ลำดับนั้น เจ้าโปริสาทจึงทูลเจ้าสุตโสมว่า ข้าแต่มหाराช พระองค์ทรงกระทำการสาบานที่พวกกษัตริย์ไม่ควรทำแล้ว จงทรงระลึกพระดำรัสที่ได้ทรงปฏิญาณนั้นไว้ ครั้นพระมหาสัตว์ตรัสให้เชื่อด้วยพระดำรัสว่า ดูกรสหยาโปริสาท ท่านรู้จักข้าพเจ้ามาตั้งแต่เวลายังเยาว์ คำเท็จข้าพเจ้าไม่เคยพูดแม้แต่การล้อเลียน ข้าพเจ้าจักพูดเท็จได้หรือ บัดนี้ข้าพเจ้าดำรงอยู่ในราชสมบัติแล้ว รู้จักถูกและผิด จักพูดเท็จได้หรือ ท่านจงเชื่อข้าพเจ้าเถิด ข้าพเจ้าจักกลับมาให้ทันพลีกรรมของท่านในวันพรุ่งนี้ เจ้าโปริสาทจึงกล่าวว่า ข้าแต่มหाराช ถ้าเช่นนั้น ขอเชิญเสด็จเถิด เมื่อพระองค์ไม่เสด็จมา จักไม่เป็นพลีกรรมเพราะเทวดาเว้นพระองค์จักไม่รับ ขอพระองค์อย่าทำอันตรายแก่พลีกรรมของข้าพเจ้า แล้วส่งพระมหาสัตว์ไป พระมหาสัตว์เป็นดุจพระจันทร์พ้นแล้วจากปากแห่งราหู พระองค์มีกำลังดุจพญาช้างสมบุรณ์ด้วยเร็วแรงได้เสด็จถึงพระนครโดยฉับพลัน

ลำดับนั้น แม้เสนาของพระเจ้าสุตโสมนั้น ก็ยังตั้งขบวนอยู่นอกพระนคร เพราะดำริว่า พระเจ้าสุตโสมมหाराชเจ้า พระองค์เป็นบัณฑิตทรงแสดงธรรมไพเราะ เมื่อได้ตรัสกถาเรื่องหนึ่งหรือสองเรื่องจักทรมานเจ้าโปริสาทแล้วกลับมา ดุจพญาช้างชับมันตัวประเสริฐพ้นแล้วจากปากแห่งสีหะณะนั้น และเกรงชาวพระนครจะติได้ว่าให้พระราชเจ้าโปริสาทแล้วมาเสีย ครั้นเห็นพระโพธิสัตว์เสด็จมาแต่ไกล จึงพากันลุกขึ้นต้อนรับ ถวายค่านับแล้วกราบทูลปฏิสันถารว่าพระมหाराชเจ้า ถูกเจ้าโปริสาททำให้ลำบากอย่างไร

เมื่อตรัสตอบว่าเจ้าโปริสาทได้ทำกิจที่มารดาบิดาทำได้ยากแก่เรา เธอดูร้ายสาหัสเช่นนั้น ได้ระดับธรรมกถาของเราแล้วปล่อยเราดังนี้ จึงแต่งองค์เจ้าสุตโสมเชิญเสด็จขึ้นคองช้าง พระที่นั่งแวดล้อมเข้าสู่พระนคร ชาวเมืองได้เห็นดังนั้นก็ชื่นชมทั่วกัน พระโพธิสัตว์ เพราะความที่พระองค์เคารพธรรม เป็นนักธรรม ไม่ทันเฝ้าพระราชมารดาบิดา ตั้งพระหฤทัยว่าจักเฝ้าที่หลัง เสด็จเข้าพระราชนิเวศน์ประทับนั่ง ณ พระราชอาสน์รับสั่งให้หาพราหมณ์และตรัสสั่งให้ทำอุปัฏฐานกิจมีการแต่งหนวดเป็นต้นแก่พราหมณ์นั้นด้วย เวลาที่เจ้าพนักงานแต่งหนวดพราหมณ์แล้ว ให้อาบน้ำลูบไล้ด้วยของหอม ประดับด้วยผ้าและเครื่องอลังการแล้วนำเฝ้า พระองค์เสด็จทรงที่หลังพระราชทานโกชนะแก่พราหมณ์นั้น เมื่อพราหมณ์บริโภคแล้ว พระองค์ของพระองค์เสวยแล้ว เชิญพราหมณ์ให้นั่ง ณ บัลลังก์ควรบูชา พระองค์ประทับนั่ง ณ อาสนะต่ำพอบูชาพราหมณ์ด้วยสักการะมีของหอม และดอกไม้เป็นต้น เพราะทรงเคารพในธรรมตรัสอาราธนาว่าท่านอาจารย์ ข้าพเจ้าขอฟังคาถาชื่อว่าสตารหาที่ท่านนำมาเพื่อข้าพเจ้า

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น ได้ตรัสเป็นคาถาว่า

มุตโต จ โส โปริสาทสุส หตถา
 คนุตวาน ตัม พุราหุมน เอตทโวจ
 สุณมิ คาถาโย สตารหาโย
 ยา เม สุตา อสุสุ หิตาย พุรุหุเม

ก็พระโพธิสัตว์นั้น ครั้นพ้นจากเงื่อมมือของเจ้าโปริสาทแล้ว ได้เสด็จไปตรัสกะพราหมณ์นั้นว่าดังนี้ ดูกรท่านพราหมณ์ ข้าพเจ้าขอสดับคาถาชื่อว่าสตารหา ซึ่งได้สดับแล้วจะฟังเป็นประโยชน์แก่ข้าพเจ้า

คำว่า ตรัสว่าดังนี้ ในคานานั้น หมายความว่าได้ตรัสคำนี้

ลำดับนั้น ในเวลาที่พระโพธิสัตว์อาราธนาแล้ว พราหมณ์จึงพอกมือทั้งสองด้วยของหอม นำคัมภีร์ที่เป็นที่นารีนรมย์ ออกจากถูงจับสองมือแล้วทูลว่า บัดนี้ขอมหาบพิตรจงทรงสดับคาถาชื่อว่า สตารหา ๔ คาถา ตามที่พระกัสสปทศพลทรงแสดงไว้ อันจะถอนความเมา มีความเมาด้วย มีธรรมของสัตบุรุษทั้งหลาย กล่าวคือ พระนิพพานนั้นย่อมไม่เข้าถึงชรา คือ ย่อมไม่แก่

คำว่า ฟ้า หมายถึงเอาอากาศ คำว่า ไกลกัน อธิบายว่า แผ่นดินตั้งอยู่คงที่

อากาศมิได้ต่ำลงมาและไม่ได้ตั้งอยู่คงที่ ของทั้งสองอย่างนี้ แม้เนื่องเป็นอันเดียวกันด้วยประการฉะนี้ แต่ก็ยอมชื่อว่าอยู่ไกลกัน เพราะมิได้เกี่ยวเนื่องและติดต่อกันโดยเฉพาะ คำว่าฝั่งคือจากฝั่งข้างนี้ ไปยังฝั่งโน้น คำว่า ท่านกล่าว อธิบายว่า ธรรมของสัตบุรุษกับของอสัตบุรุษนั้นไกลยิ่งกว่านั้น

พราหมณ์กล่าวคาถา ชื่อว่า สตาราหา ๔ คาถา ตามที่พระกัสสปทศพลทรงแสดงไว้แบบนี้แล้ว ได้หนึ่งหนึ่งอยู่ พระมหาสัตว์ได้ทรงสดับดังนั้น มีพระหฤทัยโสมนัสว่าการมาของเรามีผลหนอ ทรงพระดำริว่า คาถาเหล่านี้ไม่ใช่ภาสิตของพระสาวก ไม่ใช่ภาสิตของฤาษีไม่ใช่ของกวี เป็นภาสิตของพระสัพพัญญู จะควรค่าเท่าไรหนอ ทรงพระดำริต่อไปว่า แม้เราจักให้จักรวาททั้งสิ้น กระทำให้เต็มด้วยรัตนะ ๗ ตลอดถึงพรหมโลก ก็ไม่อาจทำให้สมควร ส่วนเราพอที่จะได้ราชสมบัติในพระนครอินทปัตถรประมาณ ๗ โยชน์ กุรุรัฐประมาณ ๓๐๐ โยชน์ แก่พราหมณ์นี้ โชคที่จะได้ราชสมบัติของพราหมณ์นี้มีอยู่หรือหนอ ทรงตรวจดูด้วยอานุกาภาพแห่งองค์วิทยา ไม่เห็นมี ทรงตรวจถึงฐานันดร มีตำแหน่งเสนาบดีเป็นต้น ไม่ทรงเห็นโชคฐานันดรแม้เพียงนายบ้านหมู่หนึ่ง เมื่อทรงตรวจถึงโชคลาภ ทรงตรวจตั้งแต่ทรัพย์โกฏิหนึ่ง ทรงเห็นโชคลาภเพียงสี่พันกหาปณะ ตกลงพระทัยว่า จักบูชาพราหมณ์นั้นด้วยทรัพย์เท่านั้น รับสั่งให้พระราชทานทรัพย์ถูกละพันละสี่ถูง ตรัสถามว่า ท่านอาจารย์แสดงคาถาที่แก่กษัตริย์อื่น ๆ ได้ทรัพย์เท่าไร พราหมณ์กราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช ได้คาถาละร้อยกหาปณะ เพราะฉะนั้น คาถาเหล่านี้จึงได้นามว่า สตาราหา พระมหาสัตว์ตรัสกะพราหมณ์นั้นต่อไปว่า ท่านอาจารย์ไม่รู้คาถาของภณทนะที่ตนถือเที่ยวไป ตั้งแต่นี้คาถาเหล่านี้จึงชื่อว่า สหัสสารหา ดังนี้ แล้วตรัสพระคาถาว่า

สหสสิโย อีมา คาถา

นยิมา คาถา สตาราหา

จตุตทริ ทู สหสฺสุธานี

จิปฺปิ คณฺหาหิ พุราหฺมณ

คาถาเหล่านี้ชื่อว่าสหัสสารหา ควรพัน ไม่ได้ชื่อว่า สตาราหา ควรร้อย ท่านจงรับทรัพย์สี่พันฉับพลันเถิดพราหมณ์

ครั้นแล้วพระมหาสัตว์จึงพระราชทานยานน้อยที่เป็นสุขคันหนึ่ง ตรัสสั่งราชบุรุษว่า จงส่งพราหมณ์ให้ถึงบ้านโดยสวัสดิ์ แล้วทรงส่งพราหมณ์นั้นไป ขณะนั้นได้เกิดเสียงสาธุการใหญ่ว่า คาถาชื่อ สตาราหา พระเจ้าสุตโสมทรงเปลี่ยนเป็นสหัสสารหา ทรง

บูชาแล้ว สาธุ สาธุ พระราชมารดาบิดาของพระโพธิสัตว์ ได้ทรงสดับเสียงนั้น ตรัส
ถามว่านั่นเสียงอะไร ได้ทรงทราบความจริง กริ้วพระมหาสัตว์เพราะเสียดายทรัพย์
ส่วนพระมหาสัตว์ทรงส่งพรหมณ์แล้ว เสด็จไปเฝ้าพระราชมารดาบิดา ถวายบังคม
ประทับยืนอยู่ ครั้งนั้น พระราชบิดาไม่ทรงกระทำแม้สักว่าปฏิสันถารว่า เจ้าพ้นจากมือ
โจรผู้ร้ายกางเห็นปานนั้นมาได้อย่างไรพ่อ โดยเหตุที่ทรงเสียดายทรัพย์ ตรัสถามว่า
ได้ยินว่าเจ้าฟังคาถา ๔ คาถาให้สี่พันจริงหรือ เมื่อพระมหาสัตว์กราบทูลว่าจริง ตรัส
พระคาถาว่า

อสีติยา นวุติยา จ คาถา
สตารหา จาปี ภเวยฺยุ คาถา
อจฺจนุตเมว สุตโสม ชานาหิ
สหสุสิโย นาม กา อตฺถิ คาถา

คาถาควรแปดสิบหรือเก้าสิบ แม้ร้อยก็ควร พ่อสุตโสม เจ้าจงรู้ด้วยตนเอง คาถาควร
พันมีที่ไหน

คำว่า ด้วยตนเอง ในคาถานั้น อธิบายว่า เจ้าจงรู้ด้วยตัวของเจ้าเองที่เดียว
คำว่า มีที่ไหน อธิบายว่า คาถาที่ควรราคาถึงพันนั้นมีอยู่ที่ ณ ที่ไหนกัน

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ เมื่อจะกราบทูลพระราชบิดาให้ทรงทราบ พระองค์ไม่
ปรารถนาความเจริญทางทรัพย์เท่านั้นย่อมปรารถนาความเจริญทางการศึกษาด้วย ได้
ตรัสคาถาดังต่อไปนี้ว่า

อจฺฉามิ โวหิ สุตฺวทุตฺถิมตฺตโน
สนฺโตว มํ สปุปฺริสา ภเชยฺยุ
อหิ สวณฺตีหิ มโหเทว
น หิ ตาต ตปฺปามิ สุภาสิตน

ข้าพระองค์ปรารถนาความเจริญของตนทางการศึกษา พวกสัตบุรุษผู้สงบ จึงคบข้าพระ
องค์ ข้าพระองค์ไม่อ้อมด้วยสุภาสิต ดุจมหาสมุทรไม่อ้อมด้วยแม่น้ำ ฉะนั้นนะพระทูล
กระหม่อม

อคฺคิ ยถา ตินฺนภฺจํ ทนฺนโต
น ตปฺปติ สาคโรว นทีหิ

เอวปี เม ปณฺฑิตา ราชเสฏฺฐ

สุตฺวา น ตปฺปนฺติ สุภาสิตน

ไฟที่ไหม้หญ้าและไม้ย่อมไม่อึม อย่างเดียวกับสาครไม่อึมด้วยแม่น้ำทั้งหลายฉนั้นใด ข้าแต่พระองค์ผู้ประเสริฐสุด แม้บัณฑิตทั้งหลายได้สดับถ้อยคำของข้าพระองค์ ย่อมไม่อึมด้วยสุภาสิตเหมือนฉนั้น

สกสฺส ทาสสฺส ยถา สุโณมิ

คาคิ อหิ อตฺถวตี ชนินฺท

ตเมว สกุกฺจ นิสามยามิ

น หิ ตาต ธมฺเมสุ มมตฺถิ ติตฺติ

พระทูลกระหม่อมผู้เป็นจอมประชาชน เวลาใดข้าพระองค์จะต้องเรียนคาถาที่มีประโยชน์ต่อทาสของตน เวลานั้นข้าพระองค์ต้องเรียนโดยเคารพเหมือนกัน ความอึมในธรรมของข้าพระองค์ไม่มีเลยนะพระทูลกระหม่อม

คำว่า โว ในคาถานั้น เป็นนิบาตสำหรับลงแทรกในระหว่างคำ คำว่า พวกสัตบุรุษ อธิบายว่า ข้าพระองค์ปรารถนาว่า พวกสัตบุรุษเหล่านี้แล ฟังคบบข้าพระองค์ คำว่า แม่น้ำ หมายถึงเอาแม่น้ำทุกสาย คำว่า ของตน อธิบายว่า นันทพราหมณ์จงยกไว้ก่อนเถิด เวลาใดข้าพระองค์จะต้องฟังธรรมแม้จากทาสของตนเอง เวลานั้นข้าพระองค์ก็ต้องฟังโดยเคารพ

ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว พระเจ้าสุตฺโสสมจึงทูลต่อไปว่า ข้าแต่ทูลกระหม่อม พระองค์อย่าทรงบริภาษข้าพระองค์เพราะทรัพย์ ข้าพระองค์ให้ปฏิญญาต่อโปริสาทไว้ว่าฟังธรรมแล้วจักกลับ บัดนี้ข้าพระองค์จักไปสู่สำนักของเขา เมื่อจะกราบทูลมอบราชสมบัติได้ตรัสพระคาถาว่า

อิทฺนฺเต รฏฺฐํ สธนํ สโยคํ

สกายุริ สพฺพกามฺูปนฺนํ

กี กามเหตุ ปริภาสเส มํ

คจฺฉามหิ โปริสาทสฺส เณนฺเต

นี้แวนแคว้นของพระองค์ บริบูรณ์ด้วยสมบัติทั้งปวง ทั้งทรัพย์ทั้งยาน ทั้งพระอำมะรงค์ ข้าพระองค์จะบริภาษข้าพระองค์เพราะเหตุกามทำไม ข้าพระองค์ขอทูลลาไปในสำนักของ

โปริสาทในบัดนี้

คำว่า สำนัก ในคานานั้น หมายถึงที่อยู่ของเจ้าโปริสาทในสมัยนั้น พระภุคทัย
ของพระราชบิดาร้อนขึ้นทันที ท้าวเธอตรัสว่าพ่อสุตโสม ทำไมจึงพูดอย่างนี้ บิดาจักจับ
โจรด้วยจตุรงคเสนา แล้วตรัสคาถาว่า

อดตานุรุษาย ภวนุตติ เหเก
หตุถาโรหา รติกา ปตติกา จ
อสุสาโรหาเยว ธนุคฺคหาเส
เสนํ ปยุญฺชาม หนาม สตตํ

ทัพช้าง ทัพรถ ทัพเดินเท้า ทัพม้า ล้วนแต่ได้ศึกษาเชี่ยวชาญในการธนูทุกหมู่เหล่า
พอที่จะรักษาตัวได้ เราจะยกทัพจับศัตรูฆ่าเสีย

อธิบายว่า ถ้าเสนาที่เราเตรียมไว้อย่างนี้ อาจที่จะจับโจรนั้นได้ ลำดับนั้น เรา
จะพาชนชาวแคว้นทั้งหมดไปจับโจรนั้นแล้วฆ่าเสีย คือ จะฆ่าศัตรูซึ่งเป็นปัจฉามิตรของ
พวกเรา

ลำดับนั้น พระราชมารดาบิดา มีพระพักตร์นองด้วยอัสสุชล ทรงกรรแสงพีไร
ร่ำร่ำพันอยู่ว่า อย่าไปนะพ่อ ไปไม่ได้นะพ่อ ทั้งพระสนมกำนัลในหมื่นหกพันนาง ทั้ง
ราชบริพารนอกจากนี้ก็ปริเวทนาว่า พระองค์จะเสด็จไปไหน ทั้งพวกข้าพระองค์ไว้ให้
อนาถา แม้ใคร ๆ ในพระนครทั้งสิ้นก็ไม่อาจดำรงอยู่โดยภาวะของตนได้ ได้เกิดโกลาหล
เป็นอันเดียวกันทั่วพระนครว่า ได้ยินว่าพระเจ้าอยู่หัวทรงรับปฎิญาญาพระเจ้าโปริสาท
มา บัดนี้ได้ทรงสดับสตาราหาคาถา ๔ คาถา ทรงทำสักการะแก่พราหมณ์ธรรมกถิก
ถวายบังคมลาพระราชมารดาบิดาแล้ว จักเสด็จไปสู่สำนักโจรอีกดังนี้ ส่วนพระมหาสัตว์
ได้ทรงสดับพระดำรัสพระราชมารดาบิดาแล้ว ตรัสพระคาถาว่า

สุทฺถุกรํ ปุริสาทโ อกาสิ
ซีวํ คเหตุวาน วิสชชยํ มํ
ตํ ตาทิสํ ปุพฺพกิจจํ สรณฺโต
ทฺพฺเพ อหํ ตสฺส กถํ ขนินฺท

โปริสาทได้ทำกิจที่ทำได้ด้วยยากเป็นอย่างดี เพราะจับข้าพระองค์ได้ทั้งเป็นแล้วปล่อยมา
ข้าพระองค์ยังนึกถึงบุรพกิจเช่นนั้นของเขาอยู่ ข้าแต่ทูลกระหม่อมผู้เป็นจอมประชาชน

ข้าพระองค์จะพึงประทุษร้ายเขาได้อย่างไร

คำว่า จับได้ทั้งเป็น ในคานานั้นอธิบายว่า จับได้ทั้งกำลังที่มีชีวิตอยู่ คำว่า เช่น นั้น คือ บุรพกิจเห็นปานนั้นที่เขากระทำแล้ว คำว่า บุรพกิจ หมายถึงเอาอุปการะซึ่งมีมาแล้วในกาลก่อน พระเจ้าสุตโสสม ทรงเรียกพระบิดาว่า พระทูลกระหม่อมผู้เป็นจอมประชาชน

พระเจ้าสุตโสสมอนุสาสน์พระราชมารดาบิดาแล้ว กราบทูลต่อไปว่า ขอพระราชมารดาบิดาอย่าวิตกถึงข้าพระองค์เลย ข้าพระองค์มีกัลยาณธรรมได้กระทำไว้แล้ว ความเป็นอิสระในฉกามาพจรของข้าพระองค์ไม่ได้เป็นผลที่จะพึงได้ด้วยยาก แล้วถวายบังคมพระราชมารดาบิดาทูลลาแล้ว ตรัสสั่งชนอื่น ๆ ที่เหลือแล้วเสด็จไป

พระศาสดาเมื่อจะทรงประกาศเนื้อความนั้น จึงตรัสว่า

วณฺหิตฺวา โส ปิตฺรฺ มาตฺรณฺจ

อนฺุสาเสตฺวา นิคฺมณฺจ พฺลณฺจ

สจฺจวาทิ สจฺจานุรฺกฺขมาโน

อคฺมาสิ โส ยตฺถ โปริสาโท

พระโพธิสัตว์ ถวายบังคมพระราชบิดาและพระราชมารดา ตรัสสั่งชานิคคมและพลนิกรแล้ว พระองค์เป็นผู้ตรัสคำสั่งเสีย รักษาความสัตย์ ได้เสด็จไปยังสำนักของโปริสาทแล้ว

คำว่า รักษาความสัตย์ ในคานานั้น อธิบายว่า พระโพธิสัตว์ทรงรักษาคำสั่งเสียอย่างมั่นคง ได้เสด็จไปแล้ว พระอรรถกถาจารย์ พรรณนาว่า ในคินนั้นพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในพระราชนิเวศน์ รุ่งขึ้นเข้าพอได้อรุณ ก็ถวายบังคมลาพระราชมารดาพระราชบิดา ตรัสสั่งนิกรชนทั่วกันแล้ว อันมหาชนมีพวกฝ่ายในเป็นต้น มีหน้าองด้วยน้ำตา คร่ำครวญอยู่เชิงแช่พากันไปส่งเสด็จ พระองค์เสด็จออกจากพระนคร เมื่อไม่อาจให้มิตรเหล่านั้นกลับได้ จึงทำกีดขวางด้วยท่อนไม้ใหญ่ในหนทางใหญ่ ตรัสว่า ถ้ามีความรักใคร่ในเรา อย่าลวงขีตนี้มา มหาชนไม่อาจลวงขีตอาชญาของพระโพธิสัตว์ผู้มีศีลมีเดช คร่ำครวญอยู่ด้วยเสียงอันดัง และดูพระโพธิสัตว์ผู้มีอาการอันองอาจ ดุจราชสีห์เสด็จไปอยู่เมื่อพระมหาสัตว์ลวงลับสายตาแล้ว ร้องเชิงแช่ขึ้นพร้อมกันกลับเข้าพระนครแล้ว ฝ่ายพระโพธิสัตว์เสด็จไปยังสำนักของเจ้าโปริสาท โดยหนทางที่เสด็จมา เพราะฉะนั้น สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสว่า พระโพธิสัตว์ยังสำนักของโปริสาทนั้นแล้ว

จบ ธรรมสวนกัณฑ์

ตั้งแต่พระโพธิสัตว์เจ้าเสด็จไป เจ้าโปริสาทคิดว่า ถ้าท่านสุตโสมสหายเราใครจะมา
 จงมา ถ้าไม่ใครจะมา จงอย่ามา รุกขเทวดาจึงลงโทษแก่เราตามความปรารถนา เรา
 จักฆ่าพระราชานี้แล้ว จักทำพิธีกรรมด้วยมังสะมีรส ๕ เวลาที่เจ้าโปริสาททำ
 จิตกาธารก่อไฟลูกโพล่ง นิ่งถากหลาวรอจะให้เป็นถ่านเสียก่อน พระโพธิสัตว์ก็เสด็จ
 ไปถึง เจ้าโปริสาทครั้นเห็นพระโพธิสัตว์ก็มีจิตต์โสมนัส ทูลถามว่า พระสหาย เสด็จไป
 ทรงทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วหรือ พระมหาสัตว์ตรัสตอบว่า เออ มหาราช คาถาอันพระ
 กัสสปทศพลทรงแสดงไว้เราได้สดับแล้ว และการสักการะสำหรับพราหมณ์ธรรมกถิก เรา
 ก็ได้กระทำเสร็จแล้ว เพราะฉะนั้น เป็นอันว่าเราได้ไปทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วตรัสคาถา
 ว่า

กโถ มยา สงฺคโร พุราหฺมณเณ
 รญฺเญ สเก อีสฺสริเย จิตฺเตน
 ตํ สงฺครํ พุราหฺมณสมฺปทาย
 สจฺจานุรุกฺขํ ปุนฺราคโตสมิ

การนัดหมาย อันเราผู้ตั้งอยู่ในฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้ทำไว้กับพราหมณ์ในแคว้น
 ของตน การนัดหมายนั้นต่อพราหมณ์ผู้ประเสริฐ เราเป็นผู้รักษาความสัตย์กลับมาแล้ว
 ดูกรท่านโปริสาท เชิญท่านบุชายัญญกินเราเถิด

คำว่า จงบุชายัญญ ในคาถานั้น อธิบายว่า ขอเชิญท่านฆ่าข้าพเจ้าเสียแล้วจง
 บุชายัญญแก่เทวดา หรือจงเคี้ยวกินเนื้อของข้าพเจ้าก็ตามที่เถิด

เจ้าโปริสาทได้สดับดังนั้น จึงคิดว่า พระราชานี้ไม่กลัวเป็นผู้องอาจ ไม่หวาดหวั่น
 ต่อมรณภัยตรัสได้อย่างนี้ นี้อาณูภาพของอะไรหนอ สันนิษฐานว่า สิ่งอื่นไม่มี ท่านตรัส
 ว่าได้ทรงสดับคาถาที่พระกัสสปทศพลทรงแสดงแล้ว พึงเป็นอาณูภาพของคาถาเหล่านั้น
 เราจะให้เธอตรัสฟังดู คงจักเป็นผู้หาความกลัวมิได้อย่างเธอ แล้วกล่าวคาถาว่า

น หายเต ขาทิตฺตํ มยฺหํ ปจฺฉา
 จิตกา อยํ ตาว สฐุมกัจ
 นิทฺฐุมเก ปจิตํ สาธุ ปกุกํ
 สุโณมฺม คาถาโย สตารหาโย

การกินของข้าพเจ้าที่มีหวังได้ ไม่หาย ไปไหนเสีย ทั้งจิตกาธารนี้ก็ยังมีควันอยู่ มังสะที่

ให้สุกบนถ่านที่หมดควันชื่อว่า ให้สุกดี ข้าพเจ้าขอสดับคาถาชื่อสตาราหาเสียก่อน

คำว่ากรกินในคานานั้น หมายถึงการเคี้ยวกิน อธิบายว่าการกินตัวท่านเสียสำหรับข้าพเจ้าจะกินก่อนหรือหลังก็ได้ มิได้หายไปไหน แต่ว่าข้าพเจ้าจะฟังกินท่านในภายหลัง คำว่า ให้สุก อธิบายว่า เนื้อที่ให้สุกในไฟที่ไม่มีควันคือไม่มีเปลว ย่อมชื่อว่า เป็นเนื้อที่สุกดีแล้ว

พระมหาสัตว์ได้ทรงสดับดังนั้น จึงทรงดำริว่า โปริสาทนี้เป็นคนมีธรรมอันลามก เราจะชมเชยหน่อยหนึ่งให้เกิดความละอายแก่ใจ แล้วจึงจะแสดงให้ฟัง แล้วตรัสคาถาว่า

อธมฺมิโก ตฺวํ ปริสาทกาลิ
 รฏฺฐโต ภฏฺฐโจ อุตฺรสุส เหตุ
 ฌมฺมณฺญจิมมา อภิวทฺนฺติ คาธา
 ฌมฺโม อธมฺโม จ กุหิ สเมติ

ดูกรท่านโปริสาท ท่านเป็นคนประพฤติน่าชอกช้ำต้องจำจากแคว้นก็เพราะเหตุแห่งท้อง ส่วนคาถาเหล่านี้ ย่อมกล่าวสรรเสริญธรรมและอธรรมจะลงรอยกันได้ที่ไหน

อธมฺมิ กสุส ลุทฺทสุส ทิจจํ โลหิตปาณินโน
 นตฺถิ สจฺจํ กุโธ ฌมฺโม ก็ สุเตน กริสฺสุสสิ

คนที่ประพฤติน่าชอกช้ำ ทำกรรมที่ร้ายแรง มีฝ่ามือนองด้วยเลือดเป็นนิจ ย่อมหาสิ่งจะมีได้ ธรรมจักมีที่ไหน ท่านจะทำอะไรด้วยการสดับ

คำว่า ธรรมในคานานั้น อธิบายว่า ส่วนคาถาเหล่านี้กล่าวสรรเสริญโลกุตตรธรรม ๙ ประการ จะลงรอยกันได้ที่ไหน อธิบายว่า จะมารวมกันได้ไหนที่ไหน ด้วยว่าธรรมยังสัตว์ให้ถึงสุคติและนิพพาน ส่วนอธรรมยังสัตว์ให้ถึงทุกคติ คำว่า สัจจะ อธิบายว่า แม้เพียงว่า วาจาสัตย์ยังไม่มี ธรรมจะมีแต่ที่ไหน คำว่า จะทำอะไรด้วยการสดับ อธิบายว่า ท่านจักกระทำอะไรด้วยการสดับนี้ เพราะท่านไม่ใช่ภาชนะของธรรมเป็นดุจภาชนะดิน ไม่ใช่ภาชนะของมันเหลวสียะฉะนั้น

แม้เมื่อพระโพธิสัตว์ตรัสอย่างนี้ เจ้าโปริสาทก็ไม่โกรธเพราะเหตุไร เพราะพระมหาสัตว์เป็นผู้ประเสริฐด้วยเมตตาภาวณา ลำดับนั้น เจ้าโปริสาทจึงทูลว่า พระสหายสุดโสม ข้าพเจ้าเป็นผู้ประพฤติน่าชอกช้ำคนเดียวละหรือ แล้วกล่าวคาถาว่า

โย มํสเหตุ มิควํ หนฺนฺย

อมิตตหตถ์ ปุณราคโตสิ

น ชตติยธมฺเม กุสลสิ ราช

พระองค์พ้นจากมือของโปริสาทแล้ว ไปถึงพระราชาสมณเทียรของตนทรงอภิรมย์ด้วยกามคุณแล้ว ยังมาถึงมือของโปริสาทผู้เป็นศัตรูอีก พระองค์เป็นผู้ไม่ฉลาดในชตติยธรรมเลยนะ พระราชา

มืออธิบายว่า เจ้าโปริสาทนั้นกล่าวว่า พระองค์ไม่ฉลาดในคัมภีร์นิติศาสตร์ ส่วนที่เป็นชตติยธรรม พระองค์ไม่รู้จักความเจริญและความพินาศของตน เกียรติของพระองค์ระบือไปในโลกว่าเป็นบัณฑิต โดยหาเหตุมิได้ทีเดียว ส่วนข้าพเจ้าไม่เห็นว่าเป็นบัณฑิตเลย เห็นว่าพระองค์เป็นคนโง่มากกว่า

พระมหาสัตว์ได้ทรงสดับดังนั้น ตรัสว่าดูกรสหาย อันคนที่ฉลาดในชตติยธรรมควรเป็นเช่นตัวเรานี้แหละ เพราะเรารู้จักชตติยธรรม แต่มิได้ปฏิบัติอย่างที่ท่านกล่าวแล้วตรัสคาถาว่า

เย ชตติยธมฺเม กุสลา ภวนฺติ

ปาเยน เต เนรยิกา ภวนฺติ

ตสฺมา อหิ ชตติยธมฺมํ ปหาย

สจฺจารกฺขิณฺุ ปุณราคโตสฺมิ

ยชสฺสุ ยญฺญํ ขาท มํ โปริสาท

คนเหล่านี้เป็นผู้ฉลาดในชตติยธรรม คือปฏิบัติตามอย่างที่พระองค์ตรัส คนเหล่านั้นต้องตกนรกโดยมาก เพราะฉะนั้นเราจึงละชตติยธรรมเช่นนั้น เป็นผู้รักชาติสัตย์กลับมาแล้ว ดูกรท่านโปริสาท ท่านจงบูชาญิกินเราเสียเถิด

คำว่า เป็นผู้ฉลาด คือ ฉลาดในการปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนั้น คำว่า โดยมาก อธิบายว่า คนเหล่านั้นโดยมากต้องตกนรก ส่วนชนเหล่านี้มิได้บังเกิดในนรกนั้น ชนเหล่านั้นก็ย่อมบังเกิดในอบายที่เหลือ

เจ้าโปริสาทกล่าวว่า

ปาสาทวาสา ปจฺวีควสฺสา

กามิตฺถิโย กาสิกจฺนุทฺทณฺจ

สพฺพํ คหิ ลภสิ สามิตาย

สจฺเจน ก็ ปสฺสติ อานิสฺสํ

ปราสาทราชมณเฑียร แผ่นดิน โค และม้า สตรีที่น่าอภิรมย์ทั้งกาสิกพัตรและแก่นจันทน์ พระองค์ยังได้ในพระนครนั้นทุกสิ่งทุกอย่าง เพราะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน พระองค์ทรงเห็นอานิสงส์อะไรด้วยความสัตย์

อธิบายว่า ดูกรสหายสุตโสม ปราสาทที่ประทับ ๓ หลัง สร้างขึ้นประดุจดั่งทิพยวิมานของพระองค์ เหมาะแก่ฤดูทั้ง ๓ แผ่นดิน โค และม้า สตรีอันเป็นวัตถุแห่งกามารมณ์ ทั้งผ้ากาสิกพัตรและแก่นจันทน์แดง เครื่องเหล่านี้และเครื่องอุปโภคบริโภคอย่างอื่น พระองค์ย่อมได้ในพระนครของพระองค์ทุกอย่าง เพราะเป็นเจ้าของ เมื่อทรงเป็นเจ้าของแล้ว จะปรารถนาสิ่งใด ก็ย่อมได้บริโภคสิ่งนั้นทุก ๆ อย่างทุกประการ พระองค์ละสิ่งนั้นทั้งหมด เป็นผู้รักษาความสัตย์เสด็จมาในที่นี้ ทรงเห็นอานิสงส์อะไรด้วยความสัตย์

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ตรัสพระคาถาว่า

เย เกจิเม อตฺถิ รสา ปจฺพยา

สจฺจํ เตสํ สาธฺตรํ รसानํ

สจฺเจ จิตา สมณพฺราหฺมณา จ

ตรนฺติ ชาติมรณสฺส ปารี

รสเหล่านี้ใดบรรดาที่มีอยู่ในแผ่นดิน ความสัตย์ดีกว่ารสเหล่านั้น เพราะสมณพราหมณ์ที่ตั้งอยู่ในความสัตย์ ย่อมข้ามฝั่งแห่งชาติและมรณะเสียได้

อธิบายว่า เพราะเหตุที่รสแม้ทั้งหมด ย่อมเป็นของประณีตแก่สัตว์ทั้งหลายในกาลทุกเมื่อที่เดียว เพราะฉะนั้นความสัตย์จึงดีกว่ารสเหล่านั้น อีกอย่างหนึ่งเพราะเหตุที่บุคคลตั้งอยู่ในวิริตัสจะและวจีสัตย์แล้ว ย่อมข้ามฝั่งแห่งเตภูมิกวัฏฏ์กล่าวคือชาติและมรณะเสียได้ คือถึงพระอมตมทานุภาพได้ เพราะฉะนั้น ความสัตย์จึงดีกว่ารสเหล่านั้น

พระมหาสัตว์ ตรัสอานิสงส์ในความสัตย์แก่เจ้าโปริสาทด้วยประการฉะนี้ ลำดับนั้นเจ้าโปริสาทแลดูพระพักตร์ของพระมหาสัตว์ ซึ่งคล้ายกับดอกบัวที่แย้มแล้ว และพระจันทร์เต็มดวง ทรงดำริว่า ท่านสุตโสมนี้ แม้เห็นถ่านและกองเพลิง แม้เห็นเราผู้ตกหลาวอยู่ อาการของเธอแม้สักว่าความหวาดเสียวก็ไม่มี นี่เป็นอานุภาพแห่งสตาราหา

คาถาหรือของความสัจย์ หรืออะไรอย่างอื่นหนอ จะถามเธอดูก่อน เมื่อจะถามได้กล่าว
คาถาว่า

มุตโต ตูโว โปริสาทสสุ หตถา
คนุตวา สกัม มนุทริ กามกามี
อมิตตหตถัม ปุนราคะโตสิ
น หิ นูน เก มรณภยัม ชนินุท
อสีนจิตโต จสิ สจจวาที

พระองค์พ้นจากมือของโปริสาทแล้ว เสด็จไปถึงพระราชมณเฑียรของพระองค์ ทรงอภิรมย์
ด้วยกามคุณแล้ว ยังกลับมาสู่มือของโปริสาทผู้เป็นศัตรูได้ ความกลัวตายของพระองค์
ไม่มีแน่ละหรือ พระองค์ผู้เป็นจอมแห่งประชาชน และพระองค์ผู้ตรัสความสัจย์ไม่มี
พระทัยท้อแท้บ้างเทียวหรือ

ลำดับนั้นพระมหาสัตว์ เมื่อจะตรัสแจ้งแก่เจ้าโปริสาทนั้น จึงตรัสเป็นคาถาว่า

กตา เม กลุยาณา อเนกรูปา
ยถุณา ยฎุจา เย วิปูลา ปสตุธา
อิโสธิตโต ปรโลกสสุ มคโค
ธมุเม จิตโต โก มรณสสุ ภาเย

กัลยาณกรรมหลายอย่าง เราได้ทำแล้ว ยัญที่ไพบุลย์บัณฑิตพึงสรรเสริญเราก็ได้บูชา
แล้ว ทรงปรโลกเราก็ได้ชำระไปบริสุทธิ์แล้ว ผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรมใครเล่าจะกลัวตาย

กตา เม กลุยาณา อเนกรูปา
ยถุณา ยฎุจา เย วิปูลา ปสตุธา
อนานุตปโป ปรโลกัม คมิสสุ
ยชสสุ ยถุณัม ขาท มัม โปริสาท

กัลยาณกรรมหลายอย่าง เราได้ทำแล้ว ยัญที่ไพบุลย์บัณฑิตสรรเสริญเราได้บูชาแล้ว
เราไม่เดือดร้อนที่จะไปสู่ปรโลก ดูกรท่านโปริสาท เชิญท่านบูชายัญกินเราเสียเถิด

ปีตา จ มาตา จ อฎุจิตตา เม
ธมุเมน เม อีสสุริยัม ปสตุถัม
วิโสธิตโต ปรโลกสสุ มคโค

ธมฺเม จิตฺโต โภ มรณฺสฺส ภาเย

พระชนกและพระชนนี เราก็ได้บารุงแล้ว ความเป็นพระเจ้าแผ่นดินเราก็ได้ปกครองแล้ว โดยชอบธรรม ทางปรโลกเราก็ได้ชำระไปบริสุทธิ์แล้วคนที่ตั้งอยู่ในธรรม ใครเล่าจะกลัวตาย

ปีตา จ มาตา จ อูปฏฺฐิตา เม

ธมฺเมน เม อีสฺสรียํ ปสฺตถํ

อนานุตฺตปฺปํ ปรโลกํ คมิสฺสํ

ยชฺสฺสฺส ยญฺญํ ชาท มํ โปริสาท

พระชนกและพระชนนี เราก็ได้บารุงแล้ว ความเป็นพระเจ้าแผ่นดินเราก็ได้ปกครองแล้ว โดยธรรม เราไม่เดือดร้อนที่จะไปสู่ปรโลก ดูกรท่านโปริสาท เชิญท่านบวชช้ายัญกินเรา เสียเถิด

ณาทิสฺส มิตฺเตสฺส กตฺตูปการา

ธมฺเมน เม อีสฺสรียํ ปสฺตถํ

วิโสธิตฺโต ปรโลกสฺส มคฺโค

ธมฺเม จิตฺโต โภ มรณฺสฺส ภาเย

อุปการกิจในพวกญาติและมิตร เราก็ได้กระทำแล้ว ความเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เราก็ได้ปกครองแล้วโดยธรรม ทางปรโลกเราก็ได้ชำระให้บริสุทธิ์แล้ว คนที่ตั้งอยู่ในธรรม ใครเล่าจะกลัวตาย

ณาทิสฺส มิตฺเตสฺส กตฺตูปการา

ธมฺเมน เม อีสฺสรียํ ปสฺตถํ

อนานุตฺตปฺปํ ปรโลกํ คมิสฺสํ

ยชฺสฺสฺส ยญฺญํ ชาท มํ โปริสาท

อุปการกิจในพวกญาติและมิตร เราก็ได้กระทำแล้ว ความเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เราก็ได้ปกครองแล้วโดยธรรม เราไม่เดือดร้อนที่จะไปสู่ปรโลก ดูกรท่านโปริสาท ท่านจงบวชช้ายัญกินเราเสียเถิด

หมตอายุ 01/09/2566

ทินฺนํ เม ทานํ พหุธา พหุณํ

สนฺตปฺปีตา สมณพฺรหฺมณา จ

วิโสธิตะ ปรโลกสุส มคโค

ธมฺเม จิตฺ โภ มรณสุส ภาเย

ทานเราก็ได้ให้แล้วโดยประการมากแก่คนเป็นอันมาก สมณพราหมณ์เราก็ได้อุปถัมภ์ให้อิ่มหน้าแล้ว ทางปรโลกเราก็ชำระให้บริสุทธิ์แล้ว คนที่ตั้งอยู่ในธรรม ใครเล่าจะกลัวตาย

ทินฺนํ เม ทานํ พหุธา พหุณํ

สนฺตปฺปีตา สมณพฺรหฺมณา จ

อนานุตปฺปํ ปรโลกํ คมิสฺสํ

ยชสฺสุ ยญฺญํ ขาท มํ โปริสาท

ทานเราก็ได้ให้แล้วโดยประการมากแก่คนเป็นอันมาก สมณพราหมณ์เราก็ได้อุปถัมภ์ให้อิ่มหน้าแล้ว เราไม่เดือดร้อนที่จะไปสู่ปรโลก ดูกรท่านโปริสาท ท่านจงบูชา ยัญญกินเราเสียเถิด

ในคานานั้นมีอธิบายว่า คำว่า กัลยาณกรรมหลายอย่าง หมายถึงกัลยาณกรรมอันมากอย่างด้วยกัน ด้วยอำนาจของกินมีข้าวเป็นต้น คำว่า ยัญญ อธิบายว่า อนึ่งยัญญอันไพบุลย์ยิ่งที่พวกบัณฑิตสรรเสริญแล้ว เราก็ได้บูชาแล้ว คือให้เป็นไปแล้ว ด้วยอำนาจการบริจาทานวัตถุ ๑๐ อย่าง คำว่า ผู้ที่ตั้งอยู่ในธรรม อธิบายว่า บุคคลที่ตั้งอยู่ในธรรมเช่นกับตัวเรา ใครเล่าพึงกลัวตาย คำว่า ไม่เดือดร้อน คือ ไม่ได้มีความเดือดร้อนเลย คำว่า ความเป็นพระเจ้าแผ่นดินเราก็ได้ปกครองแล้วโดยธรรม อธิบายว่า ราชสมบัติเราก็ได้ปกครองแล้วโดยธรรมทีเดียว เพราะเรามีได้ยังราชธรรม ๑๐ ประการให้กำเรียบ คำว่า อุปการกิจเราก็ได้กระทำแล้ว หมายถึง กิจของญาติเราก็ได้กระทำแล้วในญาติทั้งหลาย และกิจของมิตรเราก็ได้กระทำแล้วในมิตรทั้งหลาย คำว่า ทานหมายถึงเอาเจตนาพร้อมด้วยวัตถุ คำว่า โดยประการมาก คือ โดยอาการเป็นอันมาก คำว่า แก่คนเป็นอันมาก อธิบายว่า เราให้ทานแก่คนเพียง ๕ คน ๑๐ คนเท่านั้นก็หาไม่ เราได้ให้แล้วแก่คนตั้งร้อยตั้งพันทีเดียว คำว่า ให้อิ่มหน้าแล้ว อธิบายว่า เรากระทำภาชนะสำหรับใส่ให้เต็มแล้วจึงให้อิ่มหน้าเป็นอย่างดีแล้ว

หมคอายุ 01/09/2566

เจ้าโปริสาทได้สดับคำดังนั้น ตกใจกลัวว่า พระเจ้าสุตโสมมหาราชนี้เป็นสัตบุรุษพร้อมด้วยความรู้ แสดงธรรมไพเราะ ถ้าเราจะกินเธอเสีย แม้ศีระะของเราก็ต้องแตก

ออกเป็น ๗ เสียง หรือแผ่นดินฟังให้ช่องแก่เรา แล้วทูลว่า ข้าแต่พระสหายสุตโสม พระองค์
เป็นคนที่ข้าพระเจ้าไม่ควรกิน แล้วกล่าวคาถาว่า

วิสิ ปชานํ ปุริโส อเทยย

อาสีวิสิ ชลิตํ อคฺคเตชํ

มฺหุธาปี ตสฺส วิมฺลเยย สดฺตธา

โย ตาทิสํ สจฺจกฺวที อเทยย

บุรุษผู้รู้อยู่ จะฟังกินยาพิษหรือจับอสรพิษที่มีฤทธิ์รุ่งโรจน์มีเดชกล้าได้หรือ บุคคลใด
ฟังกินคนที่กล่าวคำสัตย์เช่นพระองค์ ศีรษะของบุคคลนั้นฟังแตก ๗ เสียง

คำว่า ยาพิษ หมายถึง ยาพิษร้ายแรงที่สามารถจะทำให้ผู้ดื่มกินให้ตายในที่นั้นทันที
คำว่า รุ่งโรจน์ อธิบายว่า ก็หรือบุคคลนั้นฟังจับอสรพิษที่รุ่งโรจน์อยู่ด้วยพิษของคน
ผู้มีเดชกล้าด้วยเดชแห่งพิษนั้นเหมือนกัน ผู้เที่ยวไปอยู่ประดุกองไฟที่คอก

เจ้าไปริสาทนั้นทูลพระมหาสัตว์ว่า ข้าแต่พระสหาย พระองค์เป็นเหมือนยาพิษ
ที่ร้ายแรง ใครจักกินพระองค์ได้ด้วยประการฉะนี้ แล้วใครจะสดับคาถาจึงทูลพระมหา
สัตว์ แม้ผู้อันพระมหาสัตว์ตรัสห้ามว่า พระองค์ไม่ใช่ภาชนะของคาถาที่หาโทษมิได้เห็น
ปานนี้ เพื่อจะให้เกิดความเคารพในธรรม ดำริว่า คนในชมพูทวีปทั้งสิ้น ชื่อว่าเป็น
บัณฑิตเช่นท่านสุตโสมนี้ไม่มี เธอพ้นจากมือเราไปแล้ว ได้สดับคาถาเหล่านั้นทำสักการะ
แก่ธรรมกถึกแล้วเอามัจจุติดหน้าผากกลับมาได้ พระคาถาจักสำเร็จประโยชน์อย่างศักดิ์
สิทธิ์ แล้วเกิดความเคารพในการฟังธรรมหนักขึ้น เมื่อจะทูลอ่อนวอนพระมหาสัตว์ได้
กล่าวคาถาว่า

สุตฺวา ธมฺมํ วิชานนฺติ

นรา กลยาณปาปกํ

อปี คาถา สุณิตฺวาน

ธมฺเม เม รมติ มโน

นรชนได้ฟังธรรมย่อมรู้จักบุญและบาป ใจของข้าพเจ้าได้ฟังคาถาจะยินดีในธรรมได้
บ้างกระมัง

อธิบายความแห่งคาถานั้นว่า ข้าแต่พระสหายสุตโสม ธรรมดาว่า นรชนทั้งหลาย
ได้สดับธรรมแล้วรู้จักบุญบ้างบาบบ้าง แม้ใจของข้าพเจ้าฟังคาถานั้นแล้ว ฟังยินดีในธรรม
คือกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการได้บ้างกระมัง

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทรงดำริว่า บัดนี้เจ้าไปริสาทใครจะฟังธรรม เราจะแสดง

ดังนี้แล้วตรัสว่า ดูกรสหาย ถ้าเช่นนั้นท่านจงตั้งใจสติบให้ดี ครั้นเดือนเจ้าโปริสาทให้
เงี้ยโสตสดับดังนี้แล้ว ตรัสสรรเสริญพระคาถาอย่างเดียวกันกับที่นั้นทพราหมณ์กล่าว
แล้ว เมื่อพวกเทวดาในชั้นกามาพจรทั้ง ๖ ได้สาธุการเสียงโกลาหลเป็นอันเดียวกัน ทรง
แสดงธรรมแก่เจ้าโปริสาท ตรัสพระคาถาว่าดังนี้

สกีเทว มหาราช

สพฺภิ โหติ สมาคโม

สา นํ สงฺคติปาเลติ

นาสาพฺภิ พหุสงฺคโม

ดูกรมหาบพิตร การสมาคมกับสัตบุรุษคราวเดียวเท่านั้น การสมาคมนั้นย่อม
รักษาผู้สมาคมนั้น การสมาคมกับอสัตบุรุษแม้มากก็รักษาไม่ได้

สพฺภเวร สมาเสถ

สพฺภิ กุพฺภเถถ สนฺถวํ

สตัดํ สทฺธมฺมมณฺเฑยาย

เสยฺโย โหติ น ปาปิโย

พึงคบกับสัตบุรุษ พึงทำความสนิทสนมกับสัตบุรุษ เพราะรู้สัทธิธรรมของสัตบุรุษ ย่อมมี
ความเจริญไม่มีความเสื่อม

ชิรฺนฺติ เว ราชฺรธา สฺจิจฺจดา

อโถ สรฺริรมฺปิ ชฺริ อฺุเปติ

สฺตณฺจ ฌมฺโม น ชฺริ อฺุเปติ

สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ

ราชรถที่เขาให้วิจิตรเป็นอันดี ยิ่งคร่ำคร่าได้แล แม้สรีระก็เข้าถึงชราได้เหมือนกัน ส่วน
ธรรมของสัตบุรุษย่อมไม่เข้าถึงชรา สัตบุรุษกับสัตบุรุษด้วยนั้นแลรู้จักกันได้

นภณฺจ 'ทฺุเร ปจฺวี จ ทฺุเร

ปาริ สมฺทฺทสฺส ตทาหุ ทฺุเร

ตโต หเว ทฺุรตฺริ วทฺนฺติ

สฺตณฺจ ฌมฺโม อสฺตณฺจ ราช

ฟ้าและแผ่นดินไกลกัน ผังข้างโน้นของมหาสมุทรเขาก็กล่าวว่าไกล ดูกรพระราชา
ธรรมของสัตบุรุษและของอสัตบุรุษทั้งสองนี้ ท่านกล่าวว่าไกลกันยิ่งกว่านั้นแล

คาถาที่พระโพธิสัตว์ตรัสนั้น เป็นประหนึ่งว่าพระสัพพัญญูพุทธเจ้าตรัสแล้ว
เพราะตรัสไพเราะ ทั้งพระองค์เป็นบัณฑิตด้วย เมื่อเจ้าโปริสาทคิดอยู่ดังนั้น สรีรทั้งสิ้น
ก็เต็มตื่นไปด้วยปีติมีพรรณ ๕ เธอได้เป็นผู้มีจิตอ่อนในพระโพธิสัตว์ สำคัญพระโพธิสัตว์

ดูจพระชนกผู้ประทานเศวตฉัตร เธอตำริว่า เราไม่เห็นเงินทองอะไร ๆ ที่จะพึงถวาย
พระเจ้าสุตโสม แต่เราจะถวายพระพรคาถาละพร แล้วกล่าวคาถาว่า

คาถา อีมา อตถวดี สุขุขยญา
สุภาสิตา ดุยห ชนินุท สุตวา
อานนุที วิตโต สุขุมน ปตีโต
จตุตารี เต สมุม วเร ททามิ

ข้าแต่พระสหาย ผู้เป็นจอมแห่งประชาชน คาถาเหล่านี้มีประโยชน์ มีพยัญชนะ พระองค์
ตรัสไพเราะ ข้าพเจ้าได้สดับเพลิดเพลินปลื้มใจ ชื่นใจ อิ่มใจ ข้าพเจ้าขอถวายพระพร
๔ อย่างแต่พระองค์

คำว่า เพลิดเพลิน คือ เกิดความเพลิดเพลินขึ้นแล้ว คำว่า ปลื้มใจ ชื่นใจ
อิ่มใจ นอกนั้นก็เป็นคำอธิบายขยายความของคำว่า เพลิดเพลินนั้นแล แท้จริงคำทั้ง ๔
คำนี้ ก็คือเป็นคำที่แสดงอาการร่าเริงยินดีนั่นเอง

ลำดับนั้นพระมหาสัตว์ตรัสว่า ท่านจักให้พรอะไร เมื่อจะตรัสรุกรานเจ้าไปริสาท
ได้ตรัสพระคาถาว่า

โย นตฺตโน มรณํ พุชฺฌเส ตูว์
หิตาหิตํ วินิปาตญจ สคฺคํ
คิทฺโธ รเส ทุจฺจริเต นิวิฏฺฐโจ
กิตฺตวํ วรํ ทสฺสสิ ปาปธมฺมํ

ดูกรสหายผู้มีธรรมอันลามก พระองค์ไม่รู้สึภมรณะของพระองค์ไม่รู้สึภสิ่งที่เป็นประโยชน์
และหาประโยชน์มิได้ทั้งนรกและสวรรค์ เป็นผู้ติดอยู่ในรส ตั้งอยู่ในทุจจจริต จักให้พร
อะไร

อหฺยจ ตํ เทหิ วรรณฺติ วชฺขํ
ตฺวญฺจาปี ทตฺวา น อวากเรยฺย
สนฺทิกฺกุจิกํ กลหฺมิมํ วิวาทํ
โก ปณฺทิตฺโต ชานมฺพพฺพเชยฺย

ข้าพเจ้าพึงบอกพระองค์ว่า จงให้พร แม้พระองค์ให้พรแล้ว จะกลับไม่ให้ก็ได้ ความทะเลาะ
วิวาทนี้อยู่ในอำนาจของพระองค์ ใครจะเข้ามาเป็นบัณฑิตวินิจฉัย ได้

อธิบายว่า พระองค์ไม่รู้สึกความตายแม้ของพระองค์เองว่า ตัวเรานี้ก็มีความตาย เป็นธรรมดา จึงได้ประกอบกรรมอันลามกอย่างเดียวกับพระองค์ไม่รู้จักว่า กรรมนี้เป็น ประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา กรรมนี้หาประโยชน์มิได้ กรรมนี้จักนำไปสู่นรก กรรมนี้จัก นำไปสู่สวรรค์ พระองค์เป็นผู้ติดอยู่ในรสแห่งเนื้อมนุษย์เสียแล้ว ข้าพเจ้าฟังกล่าวกะพระ องค์ว่า จงให้พร พระองค์ก็ให้ด้วยวาจา แม้ข้าพเจ้ากล่าวอยู่ว่า พระองค์จงให้พรนั้นแก่ ข้าพเจ้า พระองค์จะกลับไม่ให้เสียก็ได้ ใครจะมาเป็นบัณฑิตวินิจฉัยการทะเลาะนี้ได้

ลำดับนั้น เจ้าไปริสาทดำริว่า ท่านสุตโสมนี่ไม่เชื่อเรา เราจะให้เธอเชื่อให้ได้ แล้วกล่าวคาถาว่า

น ตั วรี อรหติ ขนตุ ทาตุ
 ยัม วาปี ทตฺวาน อวากเรยฺย
 วรสุส สมฺม อวิกมฺปมาโน
 ปาณํ จชิตฺวานปี ทสฺสเมว

คนเราให้พรใดแล้วจะกลับไม่ได้ ไม่ควรให้พรนั้น ดูกรพระสหาย ขอให้พระองค์จงทรง มั่นพระทัยรับพรเถิด แม้ชีวิตของหม่อมฉันก็จะสละถวายได้

คำว่า จงทรงมั่นพระทัย ในคาถานั้น หมายความว่า จงมีพระทัยอันแน่วแน่ มั่นคงเถิด

ครั้งนั้นพระมหาสัตว์ทรงพระดำริว่า เจ้าไปริสาทกล่าวพูดหนักอยู่ เธอจักทำตาม ถ้อยคำของเรา เราจักรับพร แต่เราจักขอพรว่า ท่านอย่ากินเนื้อมนุษย์เป็นข้อต้น เธอ จักลำบากเกินไป เราจักรับพรสามอย่างอื่นก่อน ภายหลังจึงรับพรข้อนี้ แล้วตรัสพระ คาถาว่า

อริยสุส อริเยน สเมติ สกุขิ
 ปญฺญสุส ปญฺญาณวตา สเมติ
 ปสฺเสยฺย ตัม วสุสสตัม อโรคัม
 เอตัม วรานัม ปสมัม วรามิ

อริยะกับอริยะย่อมมีศักดิ์เสมอกัน ผู้มีปัญญากับผู้มีปัญญา ย่อมมีศักดิ์เสมอกัน ข้าพเจ้า ฟังเห็นท่านเป็นผู้หาโรคมิได้ตลอดร้อยปี นี่เป็นพรข้อที่หนึ่ง ข้าพเจ้าปรารภนา

คำว่า อริยะ หมายถึงเอาความประเสริฐด้วยมรรยาท คำว่า ศักดิ์ หมายถึงเอา

ศักดิ์ธรรมคือมิตรธรรม คำว่า ผู้มีปัญญา หมายถึงผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยความรู้ คำว่า เสมอกัน คือ ย่อมเปรียบเทียบกันได้ เหมือนน้ำคองคากับน้ำยมุนาฉะนั้น จริงอยู่สัตว์ทั้งหลายย่อมเปรียบเทียบกันได้โดยธาตุ คำว่า ฟังเห็นท่าน อธิบายว่า พระเจ้าสุตโสมทรงทำเป็นเหมือนปรารณาให้เจ้าโปริสาทมีชีวิตยืนยาว แต่พระองค์ตรัสขอพรคือชีวิตของพระองค์เองโดยเชิงปราชัญ ซึ่งเป็นพรข้อแรกก่อน จริงอยู่ ธรรมดานักปราชัญไม่ควรจะพูดว่า ท่านจงให้ชีวิตแก่เรา เจ้าโปริสาทฟังคำนั้น คิดว่า เจ้าสุตโสมปรารณาความไม่มีโรคแต่เราผู้เดียว จึงกล่าวอย่างนี้

ส่วนเจ้าโปริสาทได้ฟังคำนั้น มีใจชื่นบานว่า เจ้าสุตโสมนี้ยังปรารณาความเป็นอยู่ของเราผู้เป็นมหาโจร กำจัดตนจากอิสรภาพ ใครจะกินเนื้ออยู่ ณ บัดนี้ ผู้กระทำความพิภาคใหญ่อย่างนี้ ท่านใคร่ประโยชน์แก่เราน่าสรรเสริญนัก เมื่อจะถวายพระพรยอมตามที่พระมหาสัตว์ขอเป็นกลเม็ดอยู่นั้น จึงกล่าวคาถาว่า

อริยสฺส อริเยน สเมติ สกฺขิ
 ปญฺญสฺส ปญฺญาณวตา สเมติ
 ปสฺเสยฺย มํ วสฺสสตี อโรคํ
 เอวํ วรานํ ปจฺมํ ททามิ

อริยะกับอริยะ ย่อมมีศักดิ์เสมอกัน ผู้มีปัญญากับผู้มีปัญญาย่อมมีศักดิ์เสมอกัน พระองค์ฟังเห็นหม่อมฉันผู้หาโรคมิได้ตลอดร้อยปี หม่อมฉันขอถวายพระพรข้อต้นนี้ตามประสงค์แล

คำว่า พร ในคานานั้น หมายถึงพรข้อที่หนึ่งในบรรดาพร ๔ ประการ ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์จึงตรัสต่อไปว่า

เย ขตฺติยาเส อิธ ญฺมิปาลา
 มุฑฺธาภิสิตฺตฺตา กตฺนามเชยฺยา
 น ตาทิเส ญฺมิปตี อเทสิ
 เอตํ วรานํ ทฺติยํ วรามิ

เจ้าแผ่นดินผู้เป็นกษัตริย์ ได้นามบัญญัติว่ามุฑธาภิสิตเหล่าใดในชมพูทวีปนี้ หม่อมฉันจะไม่กินเจ้าแผ่นดินเหล่านั้น นี่เป็นพระพรข้อที่สอง หม่อมฉันปรารณา

คำว่า ได้นามบัญญัติในคานานั้น อธิบายว่า ผู้มีพระนามาภิไธยอันกระทำแล้ว

ว่า มุทธาภิสิต ดังนี้ เพราะทรงอภิเชกบนพระเคียรเกล้า คำว่า เจ้าแผ่นดินเหล่านั้น
อธิบายว่า พระองค์อย่าได้เสวยกษัตริย์ที่ได้มุทธาภิเชกเหล่านั้นเลย

พระมหาสัตว์เมื่อจะทรงรับพรข้อที่สอง ได้ทรงรับพร คือชีวิตของพวกกษัตริย์
ร้อยเอ็ดด้วยประการฉะนี้ แม้เจ้าโปริสาทเมื่อจะถวายพระพรแต่พระโพธิสัตว์นั้น จึงกล่าว
คาถาว่า

เย ชตฺติยาเส อธิ ภูมิपालา
มุทฺธาภิสิตฺตา กตามเชยฺยา
น ตาทิเส ภูมิปตี อเทสิ
เอตํ วรานิ ทฺติยํ วรามิ

เจ้าแผ่นดินผู้เป็นกษัตริย์ ได้นามบัญญัติว่ามุทธาภิสิตเหล่าใดในชมพูทวีปนี้ พระองค์
อย่ากินพระเจ้าแผ่นดินเหล่านั้น นี่เป็นพรข้อที่สอง หม่อมฉันยอมถวาย

มีคำถามสอดเข้ามาว่า กษัตริย์เหล่านั้นได้ยินสุรเสียงของสองกษัตริย์ทั่วกันหรือ
วิเศษชนว่า ไม่ได้ยินทั่วกันหมด เพราะเจ้าโปริสาทก่อไฟห่างออกไป เพราะกลัวเปลว
ควันเป็นอันตรายแก่ต้นไม้ พระมหาสัตว์ประทับนั่งตรัสกับเจ้าโปริสาทในระหว่างกอไฟ
และต้นไม้ เพราะฉะนั้น กษัตริย์เหล่านั้นจึงไม่ได้ยินทั้งหมด ได้ยินครั้งหนึ่ง กษัตริย์
เหล่านั้นตรัสปลอบกันว่า พระเจ้าสุตโสมจักทรงทรมานเจ้าโปริสาทในบัดนี้ อย่างกลัวไป
เลย ในขณะนั้น พระมหาสัตว์ตรัสคาถานี้ว่า

ปโรสตี ชตฺติยา เต คหิตา
ตลาวุตา อสุสมุชา รุทฺตา
สเก เต รฎฺเฐ ปฎฺฐิปาทยาหิ
เอตํ วรานิ ตฺติยํ วรามิ

กษัตริย์ร้อยเอ็ดที่ถูกพระองค์จับร้อยพระหัตถ์ไว้ มีพระพักตร์นองด้วยอัสนุชลกรรแสง
อยู่ นั้น ขอพระองค์จงปล่อยให้กลับไปสู่แคว้นของตน ๆ นี่เป็นพรข้อที่สาม หม่อมฉัน
ปรารถนา

คำว่า ร้อยเอ็ด ในคาถานั้น หมายถึงจำนวนเกินร้อย คำว่า ที่ถูกพระองค์จับ
คือที่พระองค์จับไว้ได้แล้ว คำว่า ร้อยพระหัตถ์ไว้ คือ จับร้อยไว้ที่ฝ่ามือ

เมื่อพระมหาสัตว์เจ้าทรงรับพรที่สาม ได้ทรงรับพรคือขอให้มอบแคว้นของตน ๆ

แก่กษัตริย์เหล่านั้นด้วยประการฉะนี้ มีคำถามสอดเข้ามาว่า ทรงรับพรนี้เพราะเหตุ
อะไร วิสัชชนาว่า เจ้าไปริสาทแม้จะไม่กิน อาจให้กษัตริย์ทั้งหมดอยู่เป็นทาสในป่านั้น
ก็ได้ หรืออาจฆ่าทิ้งเสียก็ได้ หรืออาจนำไปจำหน่ายเสีย ณ ชนบทก็ได้ เพราะฉะนั้น
พระมหาสัตว์จึงทรงรับพร คือ ขอให้มอบแคว้นของตน ๆ แก่กษัตริย์เหล่านั้น ส่วนเจ้า
ไปริสาท เมื่อจะถวายพระพรแด่พระมหาสัตว์ ได้กล่าวคาถาว่า

ปโรสดี ขตติยา เม คหิตา
ตลาวุตา อสุสุมุขา รุหนุตตา
สเก เต รฎุเจ ปฎิปาทยาติ
เอตัม วรานัม ตติยัม ททามิ

กษัตริย์ร้อยเอ็ดที่หม่อมฉันจับร้อยพระหัตถ์ไว้ มีพระพักตร์นองด้วยอัสสุชลกรรแสง
อยู่นั้น หม่อมฉันยอมปล่อยให้กลับไปสู่แคว้นของตน ๆ นี้เป็นพรข้อที่สาม หม่อมฉัน
ยอมถวาย

ครั้นเมื่อพระโพธิสัตว์จะทรงรับพรที่สี่ ได้ตรัสพระคาถาว่า

ฉิทุทนต์เต รฎุจัม พุยถิตตา ภยา หิ
ปฎุญ นรา เลณมนุบุปวิฎุจา
มนุสุสมัมสั วิรมาหิ ราช
เอตัม วรานัม จตตุถัม วรามิ

แคว้นของพระองค์เป็นช่อง เพราะนรชนเป็นอันมากหวาดเสียวเพราะภัย หนีเข้าหาที่
ซ่อนเร้น ขอพระองค์จงเว้นเนื้อมนุษย์เสียเถิด นี้เป็นพรข้อที่สี่ ข้าพเจ้าปรารถนา

มีอธิบายว่า แคว้นของพระองค์ที่อยู่กันเป็นปึกแผ่น กลายเป็นช่อง เพราะ
บ้านเป็นต้นตั้งอยู่ในแคว้นนั้น ๆ ต้องทิ้งบ้านช่องแตกกระจายไป นรชนทั้งหลายหวาด
เสียวเพราะความกลัวท่านว่า เจ้าไปริสาทจักมาในบัดนี้ จึงพากันอุ้มลูกจูงหลาน หนีเข้าไป
หาที่ซ่อนเร้นมีซอกหลืบเป็นต้น ขอพระองค์ละเว้นเนื้อมนุษย์เป็นของปฎิภูลน่าเกลียดมี
กลิ่นเหม็นเสียดเถิด คือ จงเว้นขาดจากเนื้อมนุษย์เสีย

เมื่อพระโพธิสัตว์ตรัสอย่างนี้ เจ้าไปริสาทตบมือหัวเราะทูลว่า พระสหายสุดไสมา
พูดถึงเรื่องนี้ละหรือ พระพรนี้เท่ากับชีวิต หม่อมฉันจักถวายแด่พระองค์อย่างไรได้ ถ้า
พระองค์ใคร่จะรับ จงรับพรอย่างอื่นเถิดแล้วกล่าวคาถาว่า

อทธา หิ โส ภกฺโข มมฺ มนาโป

เอตสฺส เหตุมฺหิ วณฺํ ปวิฏฺโง

โสหิ กถิ เอตฺโต อุปารเมยฺย

อญฺญํ วรณฺํ จตฺตถิ จรสฺสุ

นั่นเป็นอาหารที่ชอบใจของหม่อมฉันมานานแล้ว หม่อมฉันเข้าป่าที่เพราะเหตุอาหารนี้ หม่อมฉันจะพึงงดอาหารนี้เสียอย่างไร ขอพระองค์จงทรงเลือกพระพรที่สี่อย่างอื่นเถิด คำว่า ป่า ในคานานั้น หมายความว่า หม่อมฉันยอมสละราชสมบัติแล้วเข้าสู่ป่านี้

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์จึงตรัสว่า พระองค์กล่าวว่าจะไม่อาจงดได้ เพราะเป็นของรักอย่างยิ่ง ก็ผู้ใดทำบาปเพราะเหตุของรัก ผู้นี้เป็นอันธพาล แล้วตรัสพระคาถาว่า

น เว ปิยํ เมติ ชนินฺท ตาทิโส

อตฺตํ นินฺรกตฺวา ปิยานิ เสวติ

อตฺตาว เสยฺโย ปรมา เสยฺโย

ลพฺภา ปิยา โอิจิตฺตเตน ปจฺจมา

ดูกรพระองค์ผู้เป็นจอมประชาชน คนเช่นกับพระองค์มักคิดอยู่ว่า นี่เป็นที่รักของเรา ทำตนให้เหินห่างจากความดี จะไม่ได้ประสบสิ่งที่รักทั้งหลาย ตนแลประเสริฐที่สุด ประเสริฐอย่างยอดเยี่ยมทีเดียว เพราะคนมีตนอบรมแล้ว ภายหลังจะพึงได้สิ่งที่รักทั้งหลาย

เมื่อรธาธิบายว่า ดูกรพระองค์ผู้เป็นจอมแห่งชน คนเช่นกับพระองค์ยังเป็นหนุ่ม มีรูปร่าง มียศใหญ่ กระทำตนให้เหินห่างจากความดี ด้วยความโลภในวัตถุอันเป็นที่รักว่า ชื่นชื่อว่าสิ่งนี้ยอมเป็นที่รักของเราเคลื่อนจากสุดคติทั้งหมดและวิสัยแห่งความสุข ตกลงในทรกอย่างเดียว ชื่อว่าย่อมไม่ได้เสพลสิ่งอันเป็นที่รักทั้งหลาย ด้วยว่าตนของบุรุษนั้นแล ประเสริฐกว่าวัตถุอันเป็นที่รักอย่างอื่น ถ้ามว่าเพราะเหตุไร แก้วว่าคนมีตนอันอบรมแล้ว จะพึงได้สิ่งที่เป็นที่รักทั้งหลาย อธิบายว่า ชื่นชื่อว่าสิ่งอันเป็นที่รักทั้งหลาย บุคคลผู้มีตนอันอบรมแล้วและมีตนอันเจริญแล้วด้วยอำนาจแห่งวิสัยเป็นที่รักและบุญ กระทำสมบัติในเทวดาและมนุษย์แล้ว ก็อาจที่จะได้ในทิฏฐธรรมหรือในโลกเบื้องหน้า

เมื่อพระโพธิสัตว์ตรัสอย่างนี้ เจ้าปรีสาทหวาดหวั่น ดำริว่า เราไม่อาจให้ท่าน

สุตโสมปล่อยพรนี้เสียได้ละกรรมัง แม้มังสะมนุษย์เราก็ไม่อาจงดได้ จักทำอย่างไรดีหนอ
ถ้าเธอตรัสขอพรที่สี่อย่างอื่นจักถวายเธอทันที เราจักเป็นอยู่อย่างไร มีเนตรนองด้วย
อัสสุชล กล่าวคาถาว่า

ปิยํ เม มนุสฺสมํสํ

สุตโสม วิชานหิ

นมุหิ สกุกา นิวาเรตุํ

อณฺณํ ตูวํ สมฺม วรํ วรสุตฺต

เมื่อมนุษย์เป็นที่รักของหม่อมฉัน ดูกรสุตโสม ขอท่านจงทราบความจำเป็น หม่อมฉัน
ไม่อาจงดเว้นได้ ดูกรพระสหาย ขอท่านจงเลือกพระพรอย่างอื่นเถิด

คำว่า จงทราบ ในคานานั้น หมายความว่า ขอพระองค์จงรู้ไว้เถิด

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ตรัสว่า

โย เว ปิยํ เมติ ปิยานุรุทฺธิ

อตฺตํ นิรฺงกตฺวา ปิยานิ เสวติ

โสณฺโท ปิวิตฺวาน วิสมิสฺสพานํ

เตเนว โส โหติ ทฺกฺขี ปรตฺถ

คนใดมัวรักษาของรักอยู่ว่า นี่เป็นที่รักของเรา ทำตนให้เหินห่างจากความดีแล้ว เสพ
ของรักทั้งหลายอยู่ เหมือนนักเลงดื่มสุราที่เจือด้วยยาพิษฉะนั้น คนนั้นจะได้ทุกข์ใน
เบื้องหน้า เพราะความประพฤตินั้นแล

โย จิธฺ สงฺขาย ปิยานิ หิตฺวา

กิจฺเจเนปิ เสวติ อริยธฺมฺเม

ทฺกฺขเชน ปิวิตฺวาน ยโถสฺถานิ

เตเนว โส โหติ สฺขี ปรตฺถ

ส่วนบุคคลใดในโลกนี้ รู้สึกตัวละครของรักได้ เสพอริยธรรมแม้ด้วยความฝืนใจ เหมือนคน
ต้องทุกข์ดื่มโอสถฉะนั้น บุคคลนั้นจะได้สุขในเบื้องหน้า เพราะความประพฤตินั้นแล

เมื่ออธิบายว่า ดูกรสหายไปริสาท บุรุษใด กระทำตนให้เหินห่างจากความดีด้วย
การกระทำบาปว่า สิ่งนี้เป็นที่รักแก่เราแล้วเสพของรักอยู่ บุรุษนั้น ย่อมได้รับความทุกข์
ในอบายมีนรกเป็นต้นในเบื้องหน้า เพราะกรรมอันเป็นบาปนั้น เปรียบดังนักเลงสุรา
ดื่มสุราอันเจือยาพิษ เพราะความที่ตนชอบสุราฉะนั้น คำว่า รู้สึกตัว หมายถึงเอาตัว
พิจารณาตัวได้ คำว่า ละของรักได้ อธิบายว่า ละทิ้งของรักอันประกอบด้วยสิ่งที่ไม่เป็น

ธรรมเสียได้

เมื่อพระโพธิสัตว์ตรัสอย่างนี้แล้ว เจ้าโปริสาทคร่ำครวญรำพันอยู่กล่าวคาถาว่า

โอยหายหิ ปิตริ มาตรณฺจ
 มนาปิเก กามคฺเณปิ ปณฺจ
 เอตสฺส เหตุมฺหิ วนํ ปวิฏฺโฆ
 ตนฺเต วริ กิณฺติมฺหิ ททามิ

หม่อมฉันทั้งพระชนกพระชนนี ทั้งเบญจกามคุณที่น่าเพลิดเพลिनเจริญใจเข้าป่า ก็เพราะเหตุมั่งสมมนุษย์ หม่อมฉันจะถวายพระพรนั้นแก่พระองค์อย่างไรได้

ในคานานั้น เจ้าโปริสาทแสดงน้อมมนุษย์ด้วยคำว่า เพราะเหตุมั่งสมมนุษย์นี้ คำว่า อย่างไรได้ อธิบายว่า หม่อมฉันจะกระทำอย่างไร จึงจะถวายพระพรนี้แก่พระองค์ได้

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ จึงตรัสพระคาถานี้ว่า

น ปณฺทิตา ทิคุณฺมาหุ วากุญฺ
 สจฺจปฺปฏิญฺญาว ภวนฺติ สนฺโต
 วรสฺสุ สมฺม อิติ มํ อโวจ
 อิจฺจพฺรวิ ตฺวํ น หิ เต สเมติ

พวกบัณฑิตไม่กล่าววาจาเป็นสอง พวกสัตบุรุษย่อมมีปฏิญญาเป็นสัตย์ที่เดียว ท่านได้กล่าวกับข้าพเจ้าว่า พระสหายจงรับพร ท่านได้กล่าวไว้เป็นอย่างนี้ ที่ท่านกล่าวในบัดนี้ จึงไม่สมกัน

อธิบายว่า ดูกรสหายโปริสาท ธรรมดาว่าบัณฑิต พูดคำหนึ่งแล้ว ไม่ทำคำนั้นให้คลาดเคลื่อนอีก ย่อมไม่กล่าวคำที่สอง ท่านได้กล่าวกะข้าพเจ้าไว้แล้วอย่างนี้ว่า ดูกรสหายสุดโสม พระองค์จงรับพรเถิด เพราะฉะนั้น คำใดท่านกล่าวไว้แล้วด้วยประการฉะนี้ คำนั้น ย่อมไม่สมกับคำของท่านในบัดนี้เลย

เจ้าโปริสาทร้องให้อีก กล่าวคาถาว่าอย่างนี้

อปฺยุณฺลาภํ อยสํ อกิตฺตํ
 ปาปํ พหุํ ทุจฺจจริตกิเลสํ
 มนุสฺสมํสฺสส ภโว อฺุปาคา

ตนฺเต วรํ กิณฺติมहि ททฺเหยยํ

หม่อมฉันเข้าถึงบาปทุกจริต ความเศร้าหมองมาก หาบุญลาภมิได้ เลื่อมยศ เลื่อมเกียรติ ก็เพราะมั่งสละมนุษย์เป็นเหตุ หม่อมฉันจะพึงถวายพระพรนั้นแก่พระองค์อย่างไรได้

คำว่า บาป คือ ยังไม่ถึงกรรมบถ คำว่า ทุกจริต คือ ถึงกรรมบถแล้ว คำว่า ความเศร้าหมองหมายเอาความลำบาก คำว่า เพราะมั่งสละมนุษย์เป็นเหตุ คือเพราะเหตุแห่งเนื้อมนุษย์ คำว่า เข้าถึง คือ หม่อมฉันเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เจ้าโปริสาทกล่าววว่า หม่อมฉันถวายพระพรนั้นแก่พระองค์อย่างไรได้ พระองค์อย่าได้ห้ามหม่อมฉันเสียเลย จงทรงกระทำความอนุเคราะห์ความกรุณาในหม่อมฉันเถิด จงทรงรับพรอย่างอื่นเถิด

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ (ทรงยกคำปฎิญาญาของเจ้าโปริสาทที่ให้พระองค์) มา กล่าวกะเธออีกว่า

น ตํ วรํ อรหติ ชนฺตุ ทาตุํ
 ยํ วาปี ทตฺวาน อวากเรยฺย
 วรสุสุ สมฺม อวิกมฺปมาโน
 ปาณํ จชิตฺวานปี ทสุสเมว

คนเราให้พรใดแล้วกลับไม่ ไม่ควรจะให้พรนั้น ดูกรพระสหาย ขอให้จงทรง มั่นพระทัยรับพรเถิด แม้ชีวิตของหม่อมฉันก็จะสละถวายแล

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงนำคาถาที่เจ้าโปริสาทนั้นกล่าวไว้ก่อนแล้วมาแสดงอย่างนี้ เมื่อจะทรงสนับสนุนให้เจ้าโปริสาทอาจหาญในการให้พรจึงตรัสว่า

ปาณํ จชนฺติ สตํ เนส ธมฺโม
 สจฺจปฎิญาว ภาวนฺติ สนฺโต
 ทตฺวา วรํ ชิปปมวากโรหิ
 เอเตน สมฺปชฺช สุราชเสฏฺฐ

เสียสละชีวิตได้ นั้นเป็นธรรมของสัตบุรุษ สัตบุรุษย่อมมีปฎิญาญา เป็นสัตย์ที่เดียว พร อันพระองค์ประทานไว้แล้ว จงประทานเสียฉับพลัน ดูกรพระองค์ผู้เป็นพระราชาอัน ประเสริฐสุด พระองค์จงสมบูรณด้วยธรรมของสัตบุรุษนั้นเถิด

จเช ธนํ องฺควรสฺส เหตุ
 องคํ จเช ชีวิต รกฺขมาโน

องค์ ธนํ ชีวิตญจาปิ สพุพํ

จเช นโร ธมฺมมนุสฺสรนฺโต

นรชนพึงสละทรัพย์เพราะเหตุแห่งอวัยวะอันประเสริฐ เมื่อรักษาชีวิตพึงสละอวัยวะ เมื่อนึกถึงธรรม พึงสละอวัยวะทรัพย์แม้ชีวิตทั้งหมดแล

คำว่า ชีวิต หมายถึงเอา ละชีวิตได้ อธิบายว่า ขึ้นชื่อว่า สัตบุรุษทั้งหลาย ย่อมละชีวิตได้โดยแท้ พระองค์จึงประทานพรเสียโดยฉับพลัน คือ จงประทานแก่เราเสียเถิด คำว่า ด้วยธรรมของสัตบุรุษนั้น คือ เป็นผู้สมบูรณ์ถึงพร้อม เข้าถึงแล้วด้วยธรรมและความสัตย์นี้ พระโพธิสัตว์ทรงยกย่องเจ้าโปรีสาทนั้น จึงทรงเรียกว่า ผู้เป็นพระราชอันประเสริฐสุด

คำว่า พึงสละทรัพย์ อธิบายว่า ดูกรสหายโปรีสาท บุรุษผู้เป็นบัณฑิต เมื่ออวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้นยังมีอยู่ พึงสละทรัพย์แม้มาก เมื่อต้องการรักษาอวัยวะนั้น คำว่า เมื่อนึกถึงธรรม อธิบายว่า เมื่อนึกถึงธรรมอยู่อย่างนี้ว่า แม้เราต้องสละอวัยวะและชีวิต ก็ไม่ยอมล่วงธรรมของสัตบุรุษ

พระมหาสัตว์ตรัสชักนำให้เจ้าโปรีสาทนั้นตั้งอยู่ในความสัตย์ด้วยเหตุผลเหล่านี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้จักยกความที่พระองค์เป็นครูขึ้นสนับสนุน จึงตรัสพระคาถาว่า

ยสุสา หิ ธมฺมํ ปุริโส วิชญณา

เย จสุส กงฺขิ วินยฺนติ สนฺโต

ตณฺหิสฺส ทิปญฺจ ปฺรายนณฺจ

น เตน เมตฺติ ชिरเยถ ปญฺโณ

บุรุษรู้ธรรมจากบุคคลใด และบุคคลเหล่าใดเป็นสัตบุรุษ บรรเทาความสงสัยของบุรุษนั้นได้ ท่านทั้งสองนั้น เป็นที่พึ่งพำนักของบุรุษนั้นได้ เป็นบัณฑิตไม่พึงทำลายไมตรีจากท่าน

คำว่า ใด หมายถึงเอา จากบุรุษผู้ใด คำว่า ธรรม หมายถึงเอาเหตุที่สำหรับสอดส่องกุศลและอกุศลธรรม คำว่า รู้ คือ พึงรู้ชัด คำว่า ท่านทั้งสองนั้น อธิบายว่า บุคคลผู้เป็นอาจารย์นั้น ชื่อว่าเป็นที่พึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นที่พึ่งของบุคคลนั้น และชื่อว่าเป็นที่พำนัก เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่บุคคลนั้นพึงไปหาในเมื่อมีภัยเกิดขึ้น คำว่า ไม่พึงทำลายไมตรีจากท่าน อธิบายว่า บุคคลผู้เป็นบัณฑิตไม่พึงทำลายไมตรีด้วย เหตุแม้อย่าง

ใดอย่างหนึ่งกับบุคคลผู้เป็นอาจารย์นั้น คือ ไม่พึงทำไมตรีนั้นให้พินาศ

ก็พระโพธิสัตว์ ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว จึงตรัสต่อไปว่า ดูกรสหยาโปริสาท ขึ้นชื่อว่าถ้อยคำของอาจารย์ผู้มีคุณ ไม่ควรจะทำลายเราเป็นปฤษฎาจารย์ของพระองค์ ให้พระองค์ศึกษาศิลปะเป็นอันมากแม้ในเวลาที่ยังทรงพระเยาว์ บัดนี้ได้กล่าววสารทศาถาด้วยพุทธลีลาแก่พระองค์ เพราะพระองค์ควรจะทำตามถ้อยคำของเรา

เจ้าโปริสาทได้สดับคำดังนั้น จึงดำริว่า ท่านสุตโสมเป็นอาจารย์ของเรา และพระเราก็ได้ถวายแก่พระองค์ เราอาจจะทำอะไร อันธรรมา ความตายในอัตภาพหนึ่งย่อมเป็นของแน่นอน เราจักไม่กินเนื้อมนุษย์ เราจะถวายพระพร ดังนี้ มีสายอัสน์ชลนองหน้า ลูกขึ้นถวายบังคมพระบาทพระเจ้าสุตโสมจอมนรินทร เมื่อจะถวายพระพรนั้น ได้กล่าววสารทศาถาว่า

อตุธา หิ โส ภกฺโข มม มนาโป

เอตสฺส เหตุํหิ วนํ ปวิฏฺโง

สเจ จ มํ ยาจสิ เอตมตฺถํ

เอตํปิ เต สมฺม วริ ททามิ

นั้นเป็นอาหารที่ขอบใจของหม่อมฉันมานานทีเดียว หม่อมฉันเข้าปากก็เพราะเหตุอาหารนี้ แต่ถ้าพระสหยาตรัสขอหม่อมฉันในเรื่องนี้ หม่อมฉันถวายพระพรนี้แต่พระองค์

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ตรัสว่า ดูกรพระสหยา คนที่ตั้งอยู่ในศีลถึงจะตายก็ดี เราขอรับพรที่ท่านประทาน และท่านได้ตั้งอยู่ในทางของพระอริยะตั้งแต่วันนี้แล้ว แม้ถึงอย่างนั้นเราต้องทูลขอท่าน ถ้าความรักในตัวเราของท่านยังมีอยู่ ขอท่านจงรับศีลห้าเกิดนะมหาราช เจ้าโปริสาททูลว่า ดิละพระสหยา ขอพระองค์จงประทานศีลห้าแก่หม่อมฉัน เชิญรับเกิดมหาราช เจ้าโปริสาทถวายบังคมพระมหาสัตว์ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ นิ่ง ณ ที่ควรส่วนข้างหนึ่ง พระมหาสัตว์ได้ให้เจ้าโปริสาทตั้งอยู่ในศีลห้าแล้ว ขณะนั้นภุมมเทวดา ผู้ประชุมกันในสถานที่นั้น เกิดความชื่นบานในพระมหาสัตว์ ได้กระทำสาธุการยังพนมวันให้บันลือลั่นเสียงสนั่นไกลาหลว่า คนอื่นตั้งแต่อเวจีตลอดถึงภวัคคพรหม ชื่อว่าสามารถ จะห้ามเจ้าโปริสาทจากเนื้อมนุษย์ได้ไม่มี พระเจ้าสุตโสมได้ทำกิจที่บุคคลอื่นทำได้โดยยาก นำอัศจรรย์ เทพยดาชั้นจาตุมหาราช ได้สดับต่อภุมมเทวดาเหล่านั้น ก็กระทำสาธุการบันลือลั่นต่อกันไปอย่างนี้ ได้เกิดไกลาหลเป็นอันเดียวกันตลอดพรหมโลก แม้

พระราชาก็ถูกแขวนอยู่ ณ ต้นไม้ก็ได้ยินเสียงสาธุการของเทพดาเหล่านั้น แม้พวก
 รุกขเทวดาผู้อยู่ในวิมานนั้น ๆ ก็ให้สาธุการ การให้สาธุการของเทพดาอย่างนี้ ได้ยิน
 แต่เสียง ไม่เห็นตัวเทพดา พวกพระราชาก็ได้ทรงสดับเสียงสาธุการของพวกเทพดา
 จึงทรงดำริว่า พวกเราได้ชีวิตเพราะอาศัยพระเจ้าสุตโสม พระเจ้าสุตโสมทรงทรมานเจ้า
 โปริสาทได้ ชื่อว่า ทำกิจที่ทำได้ยาก แล้วพากันสรรเสริญพระโพธิสัตว์ ฝ่ายเจ้าโปริสาท
 ถวายบังคมพระบาทยุคลของพระมหาสัตว์แล้วยืนอยู่ส่วนข้างหนึ่ง ลำดับนั้นพระโพธิสัตว์
 ตรัสกะเจ้าโปริสาทว่า ดูกรพระสหาย ท่านจงปลดปล่อยกษัตริย์เหล่านี้เสีย เจ้าโปริสาท
 ดำริว่า เราเป็นศัตรูของกษัตริย์เหล่านี้ กษัตริย์เหล่านี้เมื่อเราปลดปล่อยไปแล้ว จะช่วยกัน
 จับเราว่าเป็นศัตรูของตนแล้วจักเบียดเบียน แม้เราจะต้องเสียชีวิต ก็ไม่อาจทำลายศีลที่
 เราได้จากสำนักท่านสุตโสม เราจักไปปลดด้วยกันกับท่านสุตโสม อย่างนี้จักไม่เป็น
 ภัยแก่เรา แล้วถวายบังคมพระโพธิสัตว์ทูลว่า ข้าแต่พระสหายสุตโสม เราทั้งสองจะไป
 ปลดปล่อยกษัตริย์ทั้งหลายด้วยกัน แล้วกล่าวคาถาว่า

สตถา จ เม โหสิ สขา จ เมสิ

วจนฺปิ เต สมฺม อหิ อกาสิ

ตุวฺปิ เม สมฺม กโรหิ วากุยฺ

อุโปปิ คนฺตุวาน ปโมจยาม

พระองค์เป็นศาสดาของหม่อมฉันและเป็นพระสหายด้วย หม่อมฉันได้ทำตามถ้อยคำของ
 พระองค์ แม้พระองค์ก็จงกระทำตามถ้อยคำของหม่อมฉัน เราทั้งสองจะไปปลดปล่อย
 พวกกษัตริย์ด้วยกัน

คำว่า เป็นศาสดา ในคาถานั้น หมายถึงเป็นศาสดาเพราะได้แสดงทางสวรรค์
 และเป็นสหายกันมาจำเดิมตั้งแต่ทรงยังพระเยาว์

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์จึงตรัสกะเจ้าโปริสาทนั้นว่า

สตถา จ เต โหมิ สขา จ ตฺยมฺหิ

วจนฺปิ เม สมฺม ตฺวํ อกาสิ

อหฺปิ เต สมฺม กโรมิ วากุยฺ

อุโปปิ คนฺตุวาน ปโมจยาม

เราเป็นศาสดาของพระองค์และเป็นสหายด้วย พระองค์ได้ทำตามถ้อยคำของเรา แม้เรา

ก็จะทำตามถ้อยคำของพระองค์ เราทั้งสองจะไปปลดปล่อยพวกษัตริย์ด้วยกัน

ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว พระโพธิสัตว์จึงเสด็จไปหากษัตริย์เหล่านั้นแล้ว ตรัสพระคาถาว่า

กมุมาสปาเทน วิเหจิตมฺหา
ตลาวุตา อสุสมุชา รุทนต์
น ชาตุ ทุพฺภเณ อิมสฺส รณฺโณ
สจฺจปฺปฏิญฺญํ เม ปฏฺิสุณฺณถ

พวกท่านอย่าคิดประทุษร้ายแก่พระราชานี้ด้วยความแค้นว่า ถูกเธอผู้ได้นามว่า กัมมาสบาท (เท้าต่าง เพราะถูกตอไม้แทง) เบียดเบียนร้อยฝามีอดต้องร้องไห้หน้าองด้วยน้ำตาตั่งนี้ เป็นอันขาด จงรับสัจจปฏิญญาต่อหม่อมฉัน ดังนี้

พระอรรถกถาจารย์ขยายความว่า พระมหาสัตว์ทรงรับคำเจ้าโปริสาทว่า แม้เราทั้งสองจงไปปลดปล่อยพวกษัตริย์ด้วยกันดังนี้แล้ว ทรงดำริว่า ธรรมดา กษัตริย์เป็นผู้กระด้างด้วยมานะ พอหลุดได้อาจโอบหรือฆ่าเจ้าโปริสาทเสียด้วยความอาฆาตว่า พวกเราถูกเจ้าโปริสาทนี้เบียดเบียนแล้วดั่งนี้ก็ได้อีก แต่เจ้าโปริสาทจะไม่ประทุษร้ายกษัตริย์เหล่านั้นเป็นแน่ เราแต่ผู้เดียวจะไปรับปฏิญญาต่อกษัตริย์เหล่านั้นก่อน แล้วเสด็จไปในสำนักกษัตริย์เหล่านั้น ทรงเห็นกษัตริย์เหล่านั้นถูกร้อยฝ่าพระหัตถ์แขวนอยู่ที่กิ่งไม้ ปลายนิ้วพระบาทพองดพื่นดินรนอนอยู่ ดุจพวงดอกหงอนไก่ ซึ่งเขาห้อยไว้ที่ไม้เต้าที่ต้องลม แมื่กษัตริย์เหล่านั้น ได้เห็นพระโพธิสัตว์แล้วร้องขึ้นพร้อมกันว่า พวกเราหาโรคมิได้ในบัดนี้แล้ว ลำดับนั้นพระมหาสัตว์ตรัสปลอบกษัตริย์เหล่านั้นว่า อย่ากลัวเลย แล้วตรัสว่าพวกท่านได้รับภัยจากเจ้าโปริสาทแล้ว แต่พวกท่านต้องทำตามถ้อยคำของหม่อมฉันด้วย แล้วจึงตรัสพระคาถาดังกล่าวมาแล้วในเบื้องต้น คำว่า เป็นอันขาด ในคาถานั้น อธิบายว่า พวกท่านอย่าคิดประทุษร้ายโดยส่วนเดียว

กษัตริย์เหล่านั้น ตรัสตอบเป็นพระคาถาว่า

กมุมาสปาเทน วิเหจิตมฺหา
ตลาวุตา อสุสมุชา รุทนต์
น ชาตุ ทุพฺภเณ อิมสฺส รณฺโณ
สจฺจปฺปฏิญฺญํ เต ปฏฺิสุณฺณม

พวกหม่อมฉันจะไม่คิดประทุษร้ายต่อพระราชานี้ ด้วยความแค้นว่าถูกเธอผู้ได้นามว่า กัมมาสบาทเบียดเบียนร้อยฝ่ามือไว้ ต้องร้องไห้หน้าองด้วยน้ำตาตางนี้เป็นอันขาด หม่อมฉันขอรับสั่งจปฏิญญาต่อพระองค์ดังนี้

พระอรรถกถาจารย์พรรณนาว่า กษัตริย์เหล่านั้นทูลพระมหาสัตว์ว่า หม่อมฉันรับปฏิญญาอย่างนี้ ก็แต่ว่าหม่อมฉันกำลังเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า ไม่สามารถเรียบเรียงคำปฏิญญาได้ ขอพระองค์จงเป็นที่พึ่งแก่บรรดาสัตว์ทั้งปวงเถิด พระองค์จงเรียงคำปฏิญญาให้ด้วย พวกหม่อมฉันได้สดับคำของพระองค์แล้วจักให้คำปฏิญญา

ลำดับนั้น พระโพธิสัตว์ จึงตรัสกะพวกกษัตริย์เหล่านั้นว่า ถ้าเช่นนั้น พวกท่านจงให้ปฏิญญา แล้วตรัสพระคาถาว่า

ยถา ปีตา วา อถวาปี มาตา
อนุกมฺปิกา อตฺถกามา ปชานํ
เอวํปิ โว โหตุ อยญฺจ ราชา
ตุมฺเห จ โว โหถ ยถเว ปุตฺตา

บิดาหรือมารดาย่อมมีความกรุณาปรารถนาความเจริญแก่ประชาคือบุตรฉันใด แม้พระราชานี้ก็จะเป็นเหมือนอย่างนั้นแก่พวกท่าน และพวกท่านก็จะเป็นเหมือนอย่างบุตรทั้งหลายฉะนั้น

แม้กษัตริย์เหล่านั้น ก็รับคำปฏิญญาอยู่ ได้กล่าวคาถานี้ว่า

ยถา ปีตา วา อถวาปี มาตา
อนุกมฺปิกา อตฺถกามา ปชานํ
เอวํปิ โน โหตุ อยญฺจ ราชา
มยํปิ หเสฺสสาม ยถเว ปุตฺตา

บิดาหรือมารดาย่อมมีความกรุณาปรารถนาความเจริญแก่ประชาคือบุตรฉันใด แม้พระราชาก็จะเป็นเหมือนอย่างนั้นแก่พวกหม่อมฉัน แม้พวกหม่อมฉันก็จะเป็นเหมือนบุตรทั้งหลายฉะนั้น

โอ อักษร ในคำว่า ตุมฺเห จ โว ในคาถานั้น สักว่าเป็นนิบาต

พระมหาสัตว์ทรงรับปฏิญญาของกษัตริย์เหล่านั้นอย่างนี้แล้ว ทรงเรียกเจ้าโปริสาท ตรัสว่า จงมาเถิดสหาย จงมาปลดปล่อยกษัตริย์เหล่านี้เถิด เจ้าโปริสาทจับ

ดาบตัดเชือกที่ผูกพระราชอาองค์หนึ่งแล้ว พระราชานั้นอดอาหารได้รับทุกขเวทนา ๗ วันแล้ว สลบล้มลง ณ ภาคพื้น พร้อมกับความขาดแห่งเชือกที่ผูก พระมหาสัตว์ทอดพระเนตรเห็นดังนั้น มีความกรุณา ตรัสว่า ดูกรสหายโปริสาท ท่านอย่าตัดอย่างนั้น คราวนี้เราทั้งสองจะจับพระราชอาองค์หนึ่งไว้ให้มัน ทำเธอให้ ณ เบื้องอกแล้วจึงตัดเชือกที่ผูกเมื่อเจ้าโปริสาทตัดเชือกด้วยพระขรรค์ พระมหาสัตว์ก็รับพระราชานั้นให้นอน ณ พระอุระ เพราะพระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยพระกำลัง ประคองให้นอนลง ณ ภาคพื้น ด้วยพระหฤทัยประกอบไปด้วยเมตตา ดุจประคองบุตรที่เกิดแต่อกฉะนั้น ทรงประคองพระราชอาเหล่านั้นทุกพระองค์ให้นอนลงบนภาคพื้นอย่างนี้แล้ว ทรงชะแผลค่อย ๆ ดึงเชือกออก ดุจดึงด้ายเส้นน้อยจากหูของทารกฉะนั้น ล้างหนองและเลือดแล้วทำแผลให้สะอาด ตรัสว่า ดูกรพระสหายโปริสาท ท่านจงฝนเปลือกไม้ที่หिनแล้วนำมา ครั้นให้นำมาแล้ว จึงทรงตั้งสัตย์อธิษฐานทาที่ฝ่าพระหัตถ์ของกษัตริย์เหล่านั้น แผลนั้นหายในขณะนั้นทันที เจ้าโปริสาทเอาข้าวสารมาต้มเป็นน้ำใส ๆ แม้กษัตริย์ทั้งสองนั้นได้ให้กษัตริย์ร้อยเอ็ด ตีมน้ำข้าวต้มแล้ว

เมื่อพระโพธิสัตว์และเจ้าโปริสาทให้กษัตริย์เหล่านั้นอิมหันท์ทั่วทุกองค์ดังนี้แล้ว ก็พอพระอาทิตย์อัสดงคต แม้วันรุ่งขึ้นก็ให้ตีมอย่างนั้น ทั้งในเวลาเช้าเวลาเที่ยงและเวลาเย็น วันที่ ๓ ให้ตีมยามคูมีเมล็ด ปฏิบัติอย่างนี้จนกษัตริย์เหล่านั้นหาโรคมิได้ ครั้งนั้น พระมหากษัตริย์ตรัสถามกษัตริย์เหล่านั้นว่า พวกท่านอาจจะกลับไปได้หรือยัง เมื่อกษัตริย์เหล่านั้นกราบทูลว่าไปได้ ตรัสว่าดูกรสหายโปริสาท เชิญเสด็จเถิด เราทั้งหลายจงกลับไปยังแคว้นของตน เจ้าโปริสาทได้สดับคำนั้น ก็ร้องให้พุบออยู่แทบบาทยุคลของพระมหาสัตว์ทูลว่า พระสหายจงพาพระราชอาทั้งหลายเสด็จไป หม่อมฉันจะกินรากไม้ ผลไม้อยู่ในป่านี้ พระสหายจักทำอะไรในป่านี้ แคว้นของพระองค์นารีนรมย์จึงเสด็จเสวยราชสมบัติ ณ พระนครพาราณสีเถิด พระสหายตรัสอะไร หม่อมฉันไม่อาจไปในพระนครพาราณสี เพราะชาวพระนครทั้งสิ้นเป็นศัตรูของหม่อมฉัน จักดำบริภาษหม่อมฉันว่ากินมารดาของเขา กินบิดาของเขาตั้งนี้เป็นต้น จักจับหม่อมฉันว่าเป็นโจรจักปลงชีวิต หม่อมฉันด้วยท่อนไม้หรือก้อนดินหรือไม้ค้อนหรือหอกหรือขวาน ส่วนหม่อมฉันรับศีลในสำนักของพระองค์แล้ว หม่อมฉันไม่อาจฆ่าเขาแม้เพราะเหตุแห่งชีวิต เพราะฉะนั้น หม่อมฉันจึงไม่ไป หม่อมฉันเมื่อวันมัจจะเสียมมนุษย์แล้ว จักเป็นอยู่นานสักเท่าไร คราวนี้

การเห็นพระองค์ของหม่อมฉันไม่มี เจ้าโปริสาทกล่าวดังนี้แล้วร้องให้ ทูลว่า เชิญพระองค์เสด็จเถิด ครั้งนั้น พระมหาสัตว์เจ้าทรงลูบหลังเจ้าโปริสาท ตรัสว่า พระสหายโปริสาทหม่อมฉันชื่อสุดโสสม คนหายเข้าสาหัสเช่นพระองค์ยังฝึกได้ คนชาวพระนครพาราณสีจะเป็นโรมี หม่อมฉันจักให้พระองค์เสด็จราชัยในพระนครพาราณสีนั้น เมื่อไม่อาจจักแบ่งราชสมบัติของหม่อมฉันออกเป็นสองส่วน ถวายพระองค์ส่วนหนึ่ง เมื่อเจ้าโปริสาททูลว่า แม้ในพระนครของพระองค์ ศัตรูของหม่อมฉันก็มีอยู่เหมือนกัน แล้วทรงดำริว่า เจ้าโปริสาทนี้ทำตามถ้อยคำของเรา นับว่าทำกิจที่บุคคลทำได้ยาก เราจะให้เธออยู่ในพระราชอิสริยยศตามเดิม โดยอุบายอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อจะทรงพรรณนาสมบัติของพระนคร เพื่อปลอบโยนเจ้าโปริสาทให้เกิดความพอใจได้ตรัสพระคาถาว่า

จตุปัทม์ สกุนณจาปิ มंस
 สุเทหิ รนธฺ สุกตฺ สุนิฏฺจิตฺ
 สุธฺว อินฺโท ปริภุญชมาโน
 หิตฺวา กเถโก รมสิ อรณฺเย

พระองค์เคยเสวยพระกระยาหารอันโอชารส ล้วนแต่เนื้อสัตว์ ๔ เท้า และนกอันพวกห้องเครื่องผู้ฉลาดปรุงทำให้สุกเป็นอย่างดี ดุจท้าวโกสิยจอมเทวดาเสวยสุทธาโภชนะนั้น ไฉนจะทิ้งไว้ ชอบใจอยู่ป่าแต่องค์เดียว

ตา ขตฺติยา เวลฺลิวิลากมชฺฌา
 อลงฺกตา สมฺปริวารยนฺตา
 อินฺทฺว เทเวสุ ปโมทยีสฺสุ
 หิตฺวา กเถโก รมสิ อรณฺเย

นางกษัตริย์ล้วนแต่เอาจางร่างเล็กสะออดสะอง ประดับประดาด้วยผ้าและเครื่องอาภรณ์ที่ดี เคยแวดล้อมบำเรอพระองค์ให้ชื่นบาน ดุจเทพอัปสรแวดล้อมพระอินทร์ ณ เมืองสวรรณค์ ไฉนจะทิ้งไว้ ชอบใจอยู่ในป่าแต่องค์เดียว

ตมฺพูปธานเ พหุโคณกมฺหิ
 สฺภมฺหิ สพฺพสยนมฺหิลงฺกเต
 สยนสฺส มชฺฌมฺหิ สุขํ สยิตฺวา
 หิตฺวา กเถโก รมสิ อรณฺเย

พระแท่นที่บรรทมหนักแดง โดยมากปูลาดด้วยผ้าโกเชาว์ ล้วนลาดด้วยเครื่องลาดที่งดงาม ประดับด้วยเครื่องอลังการหน้าตระการตา พระองค์เคยบรรทมเป็นสุข ในท่ามกลางพระแท่นที่บรรทมเช่นนั้น ไฉนจะทิ้งไว้ ชอบใจอยู่ในป่าแต่องค์เดียว

ปาณิสฺสรํ กุมฺภณฺณํ นิสฺสิเว

อโถปิ เว นิบุปฺริสฺปิ ตฺริยํ

พหุํ สุกฺคิตฺตญฺจ สุวาทิตฺตญฺจ

หิตฺวา กเถโก รมฺสิ อรณฺญเ

เวลาพลบค่ำ มีการพ้อนรำส่งสำเนียงเสียงตะโพนสำหรับ ดนตรีรับประสานเสียงล้วนแต่สตรีไม่มีบุรุษมาเจือปน การขับการประเคนก็ล้วนแต่ไพเราะเสนาะโสตไฉนทิ้งไว้ ชอบใจอยู่ในป่าแต่องค์เดียว ฯ

อุยฺยาน สมฺปนฺนปฺหุตมาลยํ

มิกาชินฺนุเปตฺปุริํ สุรมฺมํ

หเยหิ นาเคหิ รเถหุเปตํ

หิตฺวา กเถโก รมฺสิ อรณฺญเ

พระราชอุทยานนามว่า มิกาชินวัน บริบูรณ์ด้วยบุปผชาติต่าง ๆ พรรณ พระนครนั้นประกอบด้วยพระราชอุทยานเช่นนี้ น่ายินดีเพลิดเพลินเจริญใจ ทั้งมั่งคั่งด้วยม้ารถขสาร ไฉนจะทิ้งไว้ ชอบใจอยู่ในป่าแต่องค์เดียว

คำว่า ประุงทำให้สุขเป็นอันดี คือกระทำอย่างดีโดยประการต่าง ๆ และทำให้สำเร็จด้วยดีด้วยการประกอบเครื่องต่าง ๆ ชนิด คำว่า ไฉนจะทิ้งไว้ ชอบใจอยู่ในป่าแต่องค์เดียว อธิบายว่า พระองค์เสวยรากไม้และผลไม้เป็นต้น จักชอบอย่างไร ดูกรมหาราชเชิญเสด็จเถิด เราทั้งสองจักไปด้วยกัน คำว่า เหวบางร่างเล็กสะออดสะอง อธิบายว่า มีรัศมีดุจกองทองแท่งที่กำลังร้อน และมีเอบางร่างสูงโปร่ง คำว่า ในเมืองสวรรค์ อธิบายว่า ในกาลก่อนพวกนางกษัตริย์แวดล้อม ทำให้ขึ้นบานอยู่ในเมืองพาราณสีอันเป็นสถานที่น่ารื่นรมย์ ดุจเทพอัปสร แวดล้อมพระอินทรในเทวโลก ไฉนพระองค์จึงจะทิ้งพวกนางกษัตริย์เหล่านั้นเสียแล้ว จักกระทำอะไรอยู่ในป่านี้ ดูกรสหายเชิญเสด็จกลับเถิด เราทั้งสองจะไปด้วยกัน คำว่า พนักแดง คือ พระแท่นที่บรรทม มีพนักเป็นสีแดง คำว่า พระแท่นที่บรรทม หมายถึงพระแท่นบรรทมที่ปูลาดไว้ด้วยเครื่องลาดทั้งหมด คำว่า

ว่าประดับ อธิบายว่า พระองค์เคยบรรทมพระแท่นเท่านั้นซึ่งประกอบด้วยเครื่องอลังการหน้าตระการตา แสดงถึงชั้นเป็นอันมาก คำว่า เป็นสุข อธิบายว่า พระองค์เคยบรรทมเป็นสุข ในท่ามกลางพระแท่นที่บรรทมเช่นนั้น บัดนี้โฉนจักยินดีในป่าเล่า ดูกรสหาย ขอเชิญเสด็จเถิด เราทั้งสองจะไปด้วยกัน คำว่าเวลาพลบค่ำ หมายถึงในกาลเป็นส่วนแห่งกลางคืน คำว่าทิ้งไว้ คือทิ้งสมบัติเห็นปานนี้ คำว่า อุทยานบริบูรณ์ด้วยบุปผชาติต่าง ๆ พรรณ อธิบายว่า ดูกรมหาบพิตร พระราชอุทยานของพระองค์ สมบูรณ์ด้วยดอกไม้ต่าง ๆ ชนิด คำว่าหน่ายยินดี อธิบายว่า พระราชอุทยานนั้นมีนามว่า มิคาชินวัน เป็นสถานที่น่าเพลิดเพลินหน่ายยินดีสมกับชื่อ คำว่า ทิ้ง อธิบายว่า ทิ้งนครอันน่าเพลิดเพลินเจริญใจเห็นปานนี้ไป

พระมหาสัตว์ตรัสอย่างนี้ หวังพระทัยว่า โฉนเจ้าโปริสาทจะนึกถึงรสของเครื่องอุปโภคบริโภคที่เคยเสวย จะพึงเกิดความอยากที่จะกลับไปสู่พระนคร จึงตรัสประโลมด้วยโภชนะเป็นข้อต้น ด้วยอำนาจกิเลสเป็นที่สอง ด้วยที่บรรทมเป็นที่สาม ด้วยการเต้นรำ การขับร้องและการประโคมเป็นที่สี่ ด้วยพระราชอุทยานและพระนครเป็นที่ห้า ครั้นตรัสประโลมเช่นนี้แล้ว ตรัสต่อไปว่า ดูกรมหาราช เชิญเสด็จเถิด เราจะพาพระองค์ไปดำรงราชย์ในพระนครพาราณสีแล้ว ภายหลัง จึงจะไปสู่แคว้นของเรา ถ้าจะไม่ได้ราชสมบัติในพระนครพาราณสี จักถวายราชสมบัติของหม่อมฉันแก่พระองค์ครึ่งหนึ่ง ประโยชน์อะไรของพระองค์ด้วยการอยู่ป่า จงทำตามถ้อยคำของเราเถิด เจ้าโปริสาทได้สดับถ้อยคำของพระมหาสัตว์ เกิดความอยากที่จะกลับไปสู่พระนคร ดำริว่า ท่านสุดโสมทรงพระกรุณาปรารธนาความเจริญแก่เรา ตั้งเราไว้ในกัลยาณธรรมแล้ว บัดนี้ยังตรัสว่า จักสถาปนาการในอิสสรียศตามเดิมอีก และพระองค์ก็อาจสถาปนาได้ด้วย เราควรจะไปกับพระองค์ประโยชน์อะไรของเราด้วยการอยู่ในป่า จึงมีจิตขึ้นบาน ประสงค์จะพรรณนามิตรธรรมอิงคุณของพระมหาสัตว์ กราบทูลว่า พระสหายสุดโสม อะไร ๆ ที่จะดียิ่งไปกว่าการคบกัลยาณมิตรไม่มี อะไร ๆ ที่จะลามกยิ่งไปกว่าการคบปาปมิตรไม่มีเลย แล้วกล่าวคาถาว่า

กาฬปกุเข ยถา จनुโท

หายเตว สุเว สุเว

กาฬปกุชุปโม ราช

อสตํ โหติ สมากโม

พระจันทร์ในวันข้างแรมย่อมเสื่อมลงทุกวัน ๆ ฉันทใด การคบอสัตบุรุษ ย่อมเป็นเหมือน

วันข้างแรมฉะนั้นแหละ พระราชา

ตถาหิ รสกมาคมฺม

สุทฺถิ กาศฺวริสาธมฺ

อกาสี ปาปกํ กมฺมํ

เยน คจฺจนามิ ทฺวคฺคตฺตี

หม่อมฉันก็เหมือนกัน อาศัยเจ้าคนครวผู้ทำกับข้าวเป็นคนลามกเลวทราม ได้ทำบาปกรรมอันเป็นทางจะไปสู่ทุกคติ

สุกฺกปกฺเข ยถา จนฺโท

วทฺธเตว สุเว สุเว

สุกฺกปกฺชฺวปโม ราช

สทฺถิ โหติ สมากโม

พระจันทร์ในวันข้างขึ้น ย่อมเจริญขึ้นทุกวัน ๆ ฉันใด การคบสัตบุรุษ ย่อมเป็นเหมือนวันข้างขึ้นฉันนั้นแหละ พระราชา

ตถาหิ ตวมาคมฺม

สุตโสม วิชานหิ

กาหามิ กุสลํ กมฺมํ

เยน คจฺจนามิ สฺวคฺคตฺตี

หม่อมฉันก็เหมือนกัน ขอท่านสุตโสมจงทราบว่าอาศัยพระองค์ จักได้ทำกุศลกรรมอันเป็นทางที่จะไปสู่สุคติ

ถเล ยถา วาริ ชนินฺท วุฏฺฐิ

อนทฺธเนยฺยํ น จิรญฺจิติกํ

เอวํปิ เม โหติ อสทฺถิ สมากโม

อนทฺธเนยฺยํ อุกกํ ถเลว

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมประชาชน น้ำตกในที่ดอนย่อมไม่คงที่ ไม่อยู่ได้นานฉันใด แม้การคบสัตบุรุษของหม่อมฉันก็เหมือนกัน ไม่คงที่เหมือนน้ำในที่ดอนฉะนั้น

สเร ยถา วาริ ชนินฺท วุฏฺฐิ

จิรญฺจิติกํ นรวิเรเสฏฺฐิ

เอวํปิ เม โหติ สทฺถิ สมากโม

จิรญฺจิติกโก อุกกํ สเรว

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระที่กล้าหาญอย่างประเสริฐสุด น้ำตกในสระย่อมอยู่ได้นานฉันใด การคบสัตบุรุษของหม่อมฉันก็เหมือนกัน ย่อมตั้งอยู่ได้นานเหมือนน้ำในสระฉะนั้น

อพฺพายิกโก โหติ สทฺถิ สมากโม

ยวามฺปิ ติฏฺฐเจยฺย เตถเว โหติ

ชิปปิ หิ เวติ อสตี สมากโม

ตสฺมา สตี ธมฺโม อสพฺภิ อารกา

การคบสັตบุรุษเป็นคุณไม่เสื่อมทราม ย่อมเป็นอยู่อย่างนั้นแมّتตลอดเวลาที่ชีวิตตั้งอยู่ ส่วนการคบอัสตบุรุษย่อมเสื่อมเร็ว เพราะฉะนั้นธรรมของสັตบุรุษกับธรรมของอัสตบุรุษ ไกลกันแล

คำว่า ทุกวัน ๆ คือ ในวันหนึ่ง ๆ คำว่า ไม่อยู่ได้นานคือไม่ควรที่จะอยู่นานได้ คำว่า สระ หมายถึงเอา สมุทฺร คำว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นพระที่กล้าหาญอย่างประเสริฐสุด คือ ผู้ประเสริฐสุดกว่านรชน คำว่า เหมือนน้ำในสระ คือ เหมือนน้ำที่ตกลงในสมุทฺร คำว่า ไม่เสื่อมทราม คือ ไม่ทรุดโทรม คำว่า แมّتตลอดเวลาที่ชีวิตตั้งอยู่ อธิบายว่า ชีวิตยังตั้งอยู่ตลอดกาลเพียงใด การคบสັตบุรุษก็ย่อมเป็นอยู่ตลอดกาลเพียงนั้น ความเป็นมิตรไมตรีกับพวกสັตบุรุษไม่มีเสื่อมเลย

เจ้าโปริสาทพรรณนาคุณของพระมหาสັตว์ ๗ คาถาด้วยประการฉะนี้ พระมหาสັตว์ได้ทรงพาเจ้าโปริสาทและพระราชาร้อยเอ็ดเสด็จไปถึงปัจฉิมจิตคาม ชาวบ้านนั้นเห็นพระมหาสັตว์แล้วไปแจ้งความที่เมืองพวกอำมาตย์ได้พาพลงนิกายไปเฝ้า พระมหาสັตว์ได้เสด็จไปยังพระนครพาราณสีด้วยบริวารนั้น ในระหว่างทางชาวชนบทถวายเครื่องบรรณาการแล้วตามเสด็จ พระมหาสັตว์ได้บริวารใหญ่ เสด็จถึงพระนครพาราณสีกับบริวารนั้น เวลานั้นโอรสพระเจ้าโปริสาทเป็นพระราชา ท่านกาศหัตถียังคงเป็นเสนาบดีอยู่ ชาวเมืองกราบทูลพระราชาว่า ขอเดชะ ได้ยินว่าพระเจ้าสุตโสมทรงทราบเจ้าโปริสาทได้แล้ว กำลังพามาในพระนครนี้ พวกข้าพระองค์จักไม่ให้เข้าพระนครดังนี้ แล้วรีบปิดประตูพระนครจับอาวุธอยู่พร้อมกัน พระมหาสັตว์ทรงทราบความที่เขาปิดประตู จึงพักเจ้าโปริสาทและพระราชาร้อยเอ็ดไว้ เสด็จเข้าไปใกล้ประตูกับอำมาตย์สองสามคน ตรัสว่าเราคือมหาราช ชื่อ สุตโสม จงเปิดประตู พวกบุรุษไปกราบทูลพระราชา พระราชาตรัสว่า พระเจ้าสุตโสมมหาราชเป็นบัณฑิต เป็นพระเจ้าทรงธรรม ตั้งอยู่ในศีล ภัยไม่มีแก่พวกเราอย่างแน่นอน แล้วรับสั่งให้เปิดประตูทันที พระมหาสັตว์เสด็จเข้าพระนคร พระราชาและท่านกาศหัตถีเสนาบดีไปรับเสด็จพระมหาสັตว์เจ้า นำเสด็จขึ้นปราสาท พระมหาสັตว์ประทับ ณ พระราชอาสน์แล้ว รับสั่งให้หาพระอัครมเหสีและพวกอำมาตย์ของเจ้าโปริสาทมาแล้ว ตรัสว่า ดูกรท่านกาศหัตถี เหตุไรจึงไม่ให้พระราชาเข้าพระนคร

ท่านกาฬหัตถิกราบทูลว่า เมื่อท้าวเธอทรงราชย์ได้กินมนุษย์ในพระนครนี้เป็นอันมาก ทรงกระทำการมที่กษัตริย์ไม่ควรทำ ได้ทำช่องในชมพูทวีปทั้งสิ้น ท้าวเธอมีธรรมอันลามกเช่นนี้ เพราะเหตุนั้นเขาจึงไม่ให้พระองค์เข้าพระนคร พระมหาสัตว์ตรัสว่า บัดนี้พวกท่านอย่าวิตกว่าเธอจักทำเช่นนั้น เราทราบเธอให้ตั้งอยู่ในศีลแล้ว เธอจักไม่เบียดเบียนใคร ๆ แม้เพราะเหตุชีวิต ภัยแต่เธอไม่มีแก่พวกท่าน ท่านทั้งหลายอย่าทำอย่างนี้ ชื่นเชื่อว่าบุตรและธิดาต้องปฏิบัติมารดาและบิดา ท่านที่เลี้ยงมารดาบิดานั้นแหละจะไปสวรรค์ คนที่ไม่เลี้ยงมารดาบิดาจะไปนรก

พระมหาสัตว์ประทานพระโอวาทแก่พระราชบุตรผู้ประทับนั่ง ณ อาสนะต่ำอย่างนี้แล้ว ตรัสสอนเสนาบดีว่า ดูกรกาฬหัตถิ ท่านเป็นผู้สหายแลเสวกของพระราชา แม้พระราชาก็ได้ทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งอันสูงศักดิ์ แม้ท่านก็ควรที่จะประพฤติเป็นประโยชน์แก่พระราชา แล้วประทานโอวาทแก่พระเทวีว่า ดูกรพระเทวี แม้เธอก็มาจากเรือนตระกูลได้ตำแหน่งอัครมเหสีในสำนักของพระราชา ถึงความเจริญด้วยพระโอรสและพระธิดา แม้เธอก็ควรประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่พระราชา เมื่อจะทรงแสดงธรรมให้ความนั้นถึงที่สุด จึงตรัสพระคาถาว่า

น โส ราชา โย อเชยฺย ชินาติ

น โส สขา โย สขารํ ชินาติ

น สา ภริยา ยา ปติโน น วิภตติ

น เต ปุตฺตา เย น ภรณฺติ ชินฺณํ

พระราชาที่เอาชนะคนซึ่งไม่ควรชนะ เป็นพระราชาไม่ได้ เพื่อนที่เอาชนะเพื่อนเป็นเพื่อนไม่ได้ ภรรยาที่ไม่กลัวเกรงสามีเป็นภรรยาไม่ได้ บุตรที่ไม่เลี้ยงมารดาบิดาผู้แก่แล้วเป็นบุตรไม่ได้

น สา สภา ยตฺถ น สนฺติ สนฺโต

น เต สนฺโต เย น ภณฺนฺติ ฌมฺมํ

ราคณฺจ โทสณฺจ ปหาย โมหํ

ฌมฺมํ ภณฺนฺตาเยว ภวณฺติ สนฺโต

ชุมนุมที่ไม่มีสัตบุรุษเป็นสภาไม่ได้ คนที่พูดไม่เป็นธรรมเป็นสัตบุรุษไม่ได้ คนที่ละราคะโทสะ โมหะ พูดเป็นธรรมนั้นแลเป็นสัตบุรุษ

นาภาสมานิ ชานนุติ

มิสฺสึ พาลเอหิ ปณฺฑิตํ

ภาสมานญจ ชานนุติ

เทเสนฺตํ อมตํ ปทํ

บัณฑิตอยู่ปะปนกับพวกพาล เมื่อไม่พูดรู้ไม่ได้อาเป็นบัณฑิต แม้พูดก็ต้องแสดงอมตธรรม จึงจะรู้ว่าบัณฑิต

ภาสเย โขตเย ธมฺมํ

ปคฺคณฺเห อิลินิํ ธชํ

สุภาสิตธชา อิลโย

ธมฺโมว อิลินิํ ธโช

ฟังกล่าวธรรมให้กระจ่าง ฟังยกธงของพวกฤาษี พวกฤาษีมีสุภาษิตเป็นธง ธรรมแลเป็นธงของพวกฤาษี

มีอรรถาธิบายว่า คำว่า คนซึ่งไม่ควรชนะ อธิบายว่า มารดาบิดาชื่อว่าบุคคลที่ไม่ควรเอาชนะ พระราชาที่เอาชนะมารดาบิดาทั้งสองนั้น ย่อมไม่ชื่อว่าเป็นพระราชา ถ้าหากว่าพระองค์ได้ราชสมบัติ ซึ่งรับรัชทายาทมาจากบิดาของพระองค์ ก็ได้ชื่อว่าเป็นศัตรูของบิดา ชื่อว่าทรงกระทำกิจที่ไม่ควรกระทำ คำว่า เอาชนะเพื่อน อธิบายว่า เอาชนะด้วยคดีโกง ดูกรท่านกาฬหัตถี ถ้าท่านไม่บำเพ็ญมิตรธรรมกับพระราชา ก็ได้ชื่อว่าไม่เป็นผู้ตั้งอยู่ในธรรมจักบังเกิดในนรก คำว่า ไม่กลัว คือ ไม่กลัวเกรง ถ้าท่านไม่กลัวเกรงพระราชา ท่านก็จักได้ชื่อว่าเป็นภรรยาที่ไม่ตั้งอยู่ในธรรม คำว่า แก่ คือ แก่หง่อม จริงอยู่บุตรที่ไม่เลี้ยงดูมารดาบิดาในเวลาเช่นนั้น ย่อมไม่ชื่อว่าเป็นบุตร คำว่า สัตบุรุษ หมายถึงเอาบัณฑิต คำว่า ธรรม อธิบายว่า บุคคลผู้ใด เมื่อถูกเขาถามแล้ว ไม่บอกตามความจริง บุคคลผู้นั้นไม่ชื่อว่าเป็นบัณฑิต คำว่า พูดเป็นธรรม อธิบายว่า บุคคลเหล่านี้ ละราคะเป็นต้นเสียได้แล้ว เป็นผู้อนุเคราะห์ประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลอื่น กล่าวแต่ความจริง ย่อมชื่อว่าเป็นบัณฑิต คำว่า เมื่อไม่พูด คือ มิได้พูดอะไรออกมา คำว่า อมตธรรม คือ บุคคลผู้แสดงอยู่ซึ่งอมตมหานิพพาน จึงจะรู้จักว่าเป็นบัณฑิต เพราะเหตุนั้นแล เจ้าไปริสาทสดับธรรมเทศนาแล้ว มีจิตเลื่อมใส ให้พร ๔ ประการ ประดิษฐานอยู่ในศีลห้าแล้ว คำว่า ฟังกล่าว อธิบายว่า เพราะเหตุนั้นบุรุษผู้เป็นบัณฑิตฟังกล่าวธรรมคือฟังสอดส่องยังธรรมให้สว่างไสว จริงอยู่ ฤาษีทั้งหลายมีพระพุทธานุเจ้าเป็นต้น เพราะเหตุที่ธรรมเป็นธงของพวกฤาษีเหล่านี้ เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่ามีสุภาษิตเป็นธง ยกย่องสุภาษิต ส่วนชนพาล ชื่อว่า ยกย่องสุภาษิตไม่มีเลย

พระราชาและเสนาบดีได้สดับธรรมกถาของพระโพธิสัตว์ เกิดปีติโสมนัส ปรีกษา

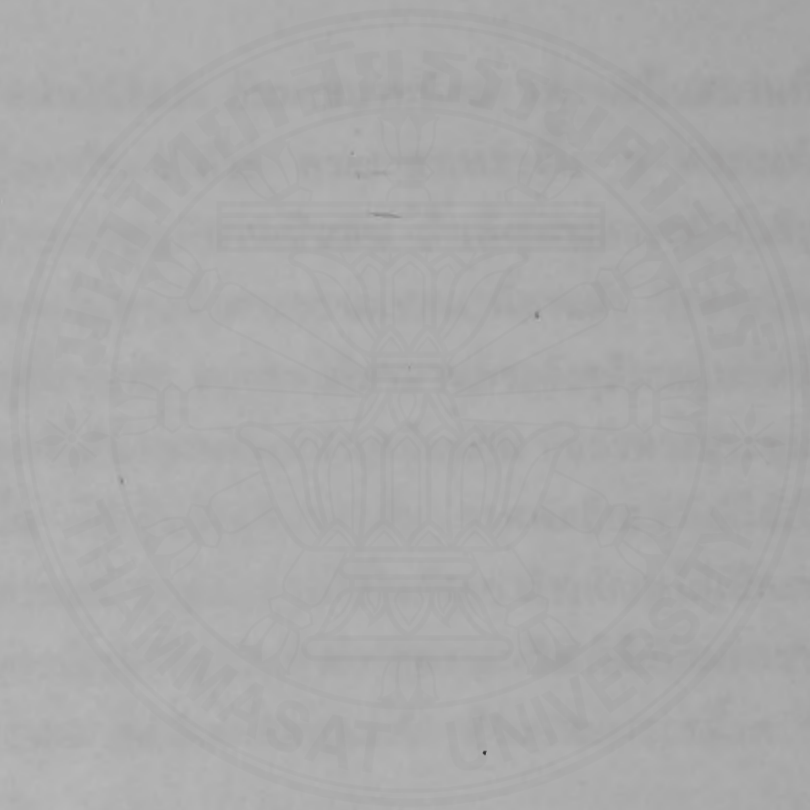
กันที่จะไปเชิญเสด็จพระราชินี จึงสั่งให้คนตักทองเที่ยวไปในพระนคร ให้ชาวเมืองประชุมกัน แล้วประกาศให้ทราบทั่วกันว่า ท่านทั้งหลายอย่ากลัวเลย ได้ยินว่าพระราชินีเป็นผู้ตั้งมั่นอยู่ในธรรมแล้ว จึงพากันมาเถิด พวกเราจักไปนำพระราชินีนั้นมา จึงพามหาชนไปกระทำพระมหาสัตว์ให้เป็นประมุข ไปยังสำนักของพระราชินี ถวายบังคมแล้ว ให้เจ้าพนักงานช่างกลบตกแต่งพระเกศาและพระมัสสุแล้ว ให้สร่งสนานพระองค์ด้วยเครื่องสุคนธ์ แต่งพระองค์ด้วยพระภูษาอาภรณ์ ตามขัตติยประเพณีแล้ว เชิญเสด็จขึ้นกองแก้วเป็นราชบัลลังก์ อภิเษกแล้วเชิญเสด็จเข้าสู่พระนคร พระเจ้าโปรสีทได้ทรงทำสักการะแก่กษัตริย์ร้อยเอ็ดและพระมหาสัตว์เป็นการใหญ่ เกิดโกลาหลใหญ่ทั่วชมพูทวีปว่า ได้ยินว่า จอมนรินทร์สุตโซมได้ทรงทรมานเจ้าโปรสีทแลได้ให้ประดิษฐานอยู่ในราชสมบัติแล้ว แม้ประชาชนชาวนครอินทปัตต์ ก็ได้ส่งทูตไปเชิญเสด็จพระมหาสัตว์กลับพระนคร พระมหาสัตว์ประทับอยู่ในพระนครพาราณสีนั้นประมาณเดือนหนึ่ง ตรัสสอนพระเจ้าโปรสีทว่า ดูกรพระสหาย เราจะลากลับไปละนะ พระองค์จงอย่าได้เป็นผู้ประมาท จงให้สร้างโรจนา ๕ แห่ง คือทำที่ประดิษฐานพระนครสี่แห่ง และที่ประดิษฐานพระราชวังหนึ่งแห่ง จงทรงบำเพ็ญทาน จงทรงประพฤติราชธรรม ๑๐ อย่าให้กำเริบ จงทรงละการถึงอคตินะมหาราช พลนิกายแต่ราชธานีร้อยเอ็ดได้มาประชุมกันโดยมาก พระมหาสัตว์มีพลนิกายเหล่านั้น แวดล้อมแล้ว เสด็จออกจากพระนครพาราณสี แม้พระเจ้าโปรสีทก็ได้เสด็จออกจากพระนคร เมื่อเสด็จถึงครึ่งมรรคาก็เสด็จกลับ พระมหาสัตว์ประทานพาหนะแก่พวกพระราชินีที่ไม่มีพาหนะ ทรงส่งพระราชินีเหล่านั้นทุกพระองค์ แม้พระราชินีเหล่านั้น ก็แสดงความชื่นบานกับพระมหาสัตว์ ได้กระทำมีการถวายบังคมและการเจรจาเป็นต้นตามสมควร แล้วได้เสด็จกลับไปยังชนบทของตน ๆ แม้พระมหาสัตว์เสด็จเข้าสู่พระนครที่พวกประชาชนชาวเมืองอินทปัตต์ตกแต่งไว้แล้วประหนึ่งเทพนคร ถวายบังคมพระราชมารดาบิดา ทรงกระทำปฏิสันถารอันไพเราะแล้วเสด็จขึ้นสู่ท้องพระโรง ฝ่ายพระเจ้าโปรสีทเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติโดยธรรม ทรงดำริว่ารุกขเทวดามีอุปการะแก่เรามาก เราจักกระทำลาภคือพลีกรรมแก่ท่านทั่วเธอรับสั่งให้สร้างสระใหญ่ใกล้ต้นไทร ทรงส่งตระกูลไปเป็นอันมาก ตั้งเป็นตำบลบ้านขึ้น บ้านนั้นได้เป็นบ้านใหญ่ ประดับด้วยทางและร้านตลอดถึงแปดหมื่น ส่วนต้นไทรนั้น ตั้งแต่ที่สุดกิ่งเข้ามา โปรดให้ปราบพื้นเรียบราบเสมอกัน ให้แควดวงด้วยกำแพงมีไพร่ที่ประกอบด้วยเส้าไม้และประตู เทวดาชื่นบาน

เป็นอย่างยิ่ง บ้านนั้นได้ชื่อว่า กัมมาสบาทนิคม เพราะเป็นสถานที่ที่ทรมานเจ้ากัมมาสบาทและเป็นที่อยู่ของท้าวเธอด้วย พระราชาเหล่านั้น ๆ พระองค์ตั้งอยู่ในโอวาทของพระมหาสัตว์ ได้ทรงทำบุญมีทานเป็นต้น บำเพ็ญทางสวรรค์ให้บริบูรณ์แล้ว

พระศาสดาครั้งทรงนำพระธรรมเทศานี้มาแล้ว จึงทรงประกาศอริยสัจจ์ แล้วตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ตถาคตได้ทรมานพระอังกุลิมาลในบัดนี้เท่านั้นก็หาไม่ แม้ในกาลก่อนตถาคตก็ได้ทรมานเธอแล้วเหมือนกัน แล้วทรงประชุมชาดกว่า พระเจ้าโปริสาทในกาลนั้น ได้เป็นอังกุลิมาลแล้ว กาฬหัตถิเสนาบดีได้เป็นสารีบุตร นันทพราหมณ์ได้เป็นอานนท์ รุกขเทวดาได้เป็นกัสสป ท้าวสักกะได้เป็นอนุรุธ พระราชาร้อยเอ็ดที่เหลือได้เป็นพุทธบริษัทแล้ว พระราชมารดาบิดาได้เป็นมหाराชตระกูล ส่วนพระเจ้าสุตโสสม คือ เราตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า ด้วยประการฉะนี้แล ฯ

จบมหาสุตโสสมชาดก

จบอสีตินิบาต

พิมพ์ที่ สหายกรพิมพ์

ตลาดท่าเรือ อ.ท่ามะกา จ.กาญจนบุรี

โทร. (๐๓๔) ๕๖๑๗๑๕

นายวิเชียร สงวนวงศ์ ผู้พิมพ์-ผู้โฆษณา ๒๕๓๙

